

**ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
КОНСТИТУЦИЯСИГА
ШАРҲ**

67.40
У32
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИЧКИ ИШЛАР
ВАЗИРЛИГИ АКАДЕМИЯСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ КОНСТИТУЦИЯСИГА ШАРҲ

ТОШКЕНТ
"ЎЗБЕКИСТОН"
2001

БИСЛОТЕРА
Б. ШП и ЛП
№ 42-134

Бир гуруҳ ҳуқуқшунос олимлар томонидан ёзилган ушбу китобда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг ҳар бир моддаси содда шаклда шарҳлаб берилган. Бундан ташқари, Конституциянинг ҳар бир бобига ёзилган изоҳларда конституцион тузум, давлат тузилишининг умумий тамойиллари, инсон ва фуқаро ҳуқуқи масалалари ёритилган. Асарда қонуний ҳужжатлардан, Президент фармонларидан, Ҳукумат қарорларидан фойдаланилган. Конституциянинг айрим қоидалари конкретлаштирилган.

Китоб кенг китобхонлар оmmasига мулжалланган. Шунингдек, у юристларга, ҳокимият вакиллик органларининг депутатларига, давлат аппаратининг хизматчиларига, илмий ходимларга, талабаларга ҳам фойдали қўлланма бўлади.

Муаллифлар таркиби:

Абдусаломов М. Э., Акрамхўжаев Б. Т. ю.ф.н., Алимов Х. Р. ю.ф.н. доц., Аҳмедова С. Т. ю.ф.н. доц., Бобоев Х. Б. ю.ф.д. проф., Ёқубов А. С. ю.ф.д., Ёқубов С. А. ю.ф.н. доц., Жалилов М. И. ю.ф.д., Жумабоев Қ. Н. ю.ф.н. доц., Зайнутдинов С. М. иқт.ф.д. проф., Зарипов З. С. ю.ф.д. проф., Ибрагимов Н. фил.ф.д. проф., академик, Искандаров Н. иқт.ф.д. проф., академик, Исмоилов Б. И. ю.ф.н., Исмоилов И. ю.ф.н. доц., Каримов Б. Р. фалс.ф.д. проф., Кароматов Х. С. филол.ф.д. проф., Кашинская Л. Ф. ю.ф.н. доц., Кержнер М. Ю. ю.ф.н. катта илмий ходим., Миренский Б. А. ю.ф.д. проф., Мирзажонов Қ., ю.ф.д. проф., Мирхамидов М. М. ю.ф.н. доц., Ниятуллаев С. Д. ю.ф.д., Одиқориев Х. Т. ю.ф.д., Олимжонов О. Х. ю.ф.н., Ортиқов А. А. иқт.ф.н. доц., Раҳмонқулов М. Х. ю.ф.д., Саидов А. Х. ю.ф.д. проф., Тожиқонов У. ю.ф.д. проф., Тультеев И. Т. ю.ф.н. доц., Холмўминов Ж. ю.ф.д., Пулатов Ю. С. ю.ф.д. проф., Ўразаев Ш. З. ю.ф.д. проф., академик, Қаюмов Р. Қ. ю.ф.н. проф., Қобилов Ш. Р. иқт.ф.н. доц., Қобулов Р. ю.ф.д., Қодиров А. Қ. фалс.ф.д. проф., Қодиров Р. Х. ю.ф.н., Қодирова В. В. ю.ф.н., Ғоибназаров Ш. Ғ. фалс.ф.д. проф., Фуломов З. Х. ю.ф.н.

Таҳририят кенгаши

Ш. Ўразаев (раҳбар), З. Алматов, Б. Х. Фуломов, Р. Х. Қодиров, Х. Мингбоев, А. Полвон-зода, А. Х. Саидов, У. Тожиқонов, Т. А. Худойберганов, Р. Ш. Шоғуломов.

Муҳаррир: С. Мирзааҳмедова

ISBN 5-640-02915-X

III 1203020111-70
M351(04)-2001 2001

Шарҳ муаллифлари

Абдусаломов М.Ю.	— Бешинчи бўлим, XXII боб, 111-модда.
Акрамхужаев Б.Т. ю.ф.н.	— Бешинчи бўлим, XXII боб, 106—110, 112—116-моддалар (Р. Қобулов, В.В. Қодирова, Б.А. Миренский, Ю.С. Пулатовлар билан биргаликда).
Алимов Х.Р. ю.ф.н.доц.	— Учинчи бўлим, XIII боб, 62-модда.
Аҳмедова С.Т. ю.ф.н.доц.	— Учинчи бўлим, XIII боб, 56—60-моддалар (К.Н.Жумабоев, Б.Р. Каримовлар билан биргаликда).
Бобоев Х.Б. ю.ф.д. проф.	— Иккинчи бўлим, V боб, 18—20-моддалар (Б.Н.Исмоилов билан биргаликда).
Ёқубов А.С. ю.ф.д.	— Иккинчи бўлим, VII боб, 24, 26—29-моддалар; VII боб, 25-модда (З.Х.Фуломов билан биргаликда).
Ёқубов С.А. ю.ф.н.доц.	— Иккинчи бўлим, XI боб 47—49; 51—52-моддалар; иккинчи бўлим, XI боб, 50-модда (Ж.Ю.Холмўминов билан биргаликда).
Жалилов М.И. ю.ф.д.	— Бешинчи бўлим, XXI боб, 99—105-моддалар.
Жумабоев Қ.Н. ю.ф.н., доц.	— Учинчи бўлим, XIII боб, 56-60-моддалар (С.Т. Аҳмедова ва Б.Р. Каримовлар билан биргаликда).
Зайнутдинов С.М. иқт.ф.д. проф.	— Учинчи бўлим, XII боб, 53—54-моддалар (А.А.Ортиқов, И.Искандаров, Ш.Р.Қобиловлар билан биргаликда).

- Зарипов З.С. ю.ф.д. проф.** — Иккинчи бўлим, VII боб, 30—модда.
- Ибрагимов Н. фил.ф.д. проф., академик** — Иккинчи бўлим, VII боб, 31—модда (Х.С.Кароматов билан биргаликда); учинчи бўлим, XIII боб, 61—модда (Х.С.Кароматов билан биргаликда).
- Искандаров Н. иқт.ф.д. проф., академик** — Учинчи бўлим, XII боб, 53—54—моддалар (С.М.Зайнутдинов, А.А.Ортиқов, Ш.Р.Қобиловлар билан биргаликда); бешинчи бўлим, XXV боб, 122—124—моддалар (С.М.Зайнутдинов, А.А.Ортиқов, Ш.Р.Қобиловлар билан биргаликда).
- Исмоилов Б.И. ю.ф.н.** — Иккинчи бўлим, V модда, 18—20—моддалар (Х.Б. Бобоев билан биргаликда).
- Исмоилов И.Ю. ю.ф.н. доц.** — Иккинчи бўлим, IX боб, 36—38—моддалар.
- Каримов Б.Р. фалс. ф.д. проф.** — Учинчи бўлим, XIII боб, 56—60—моддалар (С.Т.Аҳмедова ва Қ.Н. Жумабоевлар билан биргаликда).
- Кароматов Х.С. филол. ф.д. проф.** — Иккинчи бўлим, VII боб, 31—модда (Н. Ибрагимов билан биргаликда); учинчи бўлим, XIII боб, 61—модда (Н. Ибрагимов билан биргаликда).
- Кашинская Л.Ф. ю.ф.н. доц.** — Иккинчи бўлим, X боб, 43—46—моддалар.
- Кержнер М.Ю. ю.ф.н. катта нарий ходим** — Учинчи бўлим, XV боб, 67—модда.
- Миренский Б.А. ю.ф.д. проф.** — Бешинчи бўлим, XXII боб, 106—110, 112—116—моддалар (Б.Т. Акромулжаев, Р. Қобулов, В.В.Қодирова, Ю.С.Пулатовлар билан биргаликда).
- Мирзажонов Қ., ю.ф.д.проф.** — Иккинчи бўлим, VIII боб, 32—35—моддалар (Ш.Г.Ғоибназаров ва А.Қ.Қодировлар билан биргаликда).
- Мирхамидов М.М. ю.ф.н. доц.** — Бешинчи бўлим, XX боб, 98—модда.

- Ниятуллаев С.Д. ю.ф.д.** — Тўртинчи бўлим, XVII боб, 70—75-моддалар (И.Т.Тулъте-ев билан биргаликда).
- Одилқориев Х.Т. ю.ф.д.** — Иккинчи бўлим, VI боб, 21—23-моддалар.
- Олимжонов О.Х. ю.ф.н.** — Бешинчи бўлим, XXIII боб, 117-модда.
- Ортиқов А.А. иқт.ф.н.доц.** — Учинчи бўлим, XII боб, 53—54-моддалар (С.М.Зайнутдинов, И.Искандаров, Ш.Р. Қобиловлар билан биргаликда); бешинчи бўлим, XXV боб, 122—124-моддалар (С.М. Зайнутдинов, И. Искандаров, Ш.Р. Қобиловлар билан биргаликда).
- Рахмонқулов М.Х. ю.ф.д.** — Бешинчи бўлим, XXVI боб, 125—126-моддалар.
- Саидов А.Х. ю.ф.д. проф.** — Биринчи бўлим, IV боб, 17-модда; бешинчи бўлим, XVIII боб, 76—88-моддалар (У.То-жихонов билан биргаликда); бешинчи бўлим, XIX боб, 89—97-моддалар.
- Тожихонов У. ю.ф.д. проф.** — Муқаддима; биринчи бўлим, I боб, 1—6-моддалар; II боб, 7—14-моддалар; III боб, 15—16-моддалар; бешинчи бўлим, XVIII боб, 76—88-моддалар (А.Х.Саидов билан биргаликда).
- Тулътеев И.Т. ю.ф.н. доц.** — Иккинчи бўлим, IX боб, 39—42-моддалар; тўртинчи бўлим, XVII боб, 70—75-моддалар (С.Д.Ниятуллаев билан биргаликда).
- Холмўминов Ж.Ю. ю.ф.д.** — Иккинчи бўлим, XI боб, 50-модда (А.С.Ёқубов билан биргаликда); учинчи бўлим, XII боб, 55-модда; XIV боб, 63—66-моддалар.
- Пўлатов Ю.С. ю.ф.д. проф.** — Бешинчи бўлим, XXII боб, 106—110, 112—116-моддалар (Б.Т. Акромхўжаев, Р. Қобулов, В.В.Қодирова, Б.А.Миренскийлар билан биргалкида);

- бешинчи бўлим, XXIV боб, 121-модда.
- Ўразаев Ш.З. ю.ф.д. проф., академик** — Кириш; олтинчи бўлим, 127—128-моддалар.
- Қаюмов Р.Қ. ю.ф.н. проф.** — Тўртинчи бўлим, XVI боб, 68—69-моддалар.
- Қобилов Ш.Р. иқт. ф.н. доц.** — Учинчи бўлим, XII боб, 53—54-моддалар (А.А.Ортиқов, С.М.Зайнутдинов, И.Искандаровлар билан биргаликда).
- Қобулов Р. ю.ф.д.** — Бешинчи бўлим, XXII боб, 106—110, 112-116-моддалар (Б.Т.Акрамхўжаев, Б.А.Миренский, В.В. Қодирова, Ю.С. Пулатовлар билан биргаликда).
- Қодиров А.Қ. фалс.ф.д. проф.** — Иккинчи бўлим, VIII боб, 32—35-моддалар (Ш.Г.Ғоибназаров ва Қ. Мирзажоновлар билан биргаликда).
- Қодиров Р.Х. ю.ф.н.** — Бешинчи бўлим, XXIV боб, 118-120-моддалар.
- Қодирова В.В. ю.ф.н.** — Бешинчи бўлим, XXII боб, 106-110, 112—116-моддалар (Б.Т.Акрамхўжаев, Р. Қобулов, Б.А.Миренский, Ю.С. Пулатовлар билан биргаликда).
- Ғоибназаров Ш.Ғ. фалс. ф.д. проф.** — Иккинчи бўлим, VIII боб, 32—35-моддалар (А.Қ.Қодиров, К. Мирзажоновлар билан биргаликда).
- Ғуломов З.Х. ю.ф.н.** — Иккинчи бўлим, VII боб, 25-модда (А.С.Ёқубов билан биргаликда).

"Биз қонун устуворлигига эришгандагина ўзимиз учун мақсад қилиб қўйган адолатли, эркин жамият, фаровон ҳаёт барпо этишимиз мумкин <...>

Мен Конституцияни болалар боғчасидан бошлаб ўрганишни, мактабларда дарслик тариқасига ўқитишни, олий ўқув юртларида маҳсус бир дарс сифатида ўрганишни бутун барча мутасадди раҳбар ва ташилотларимизга топшириқ тариқасига айтмоқчиман.

Токи униб-ўсиб келаётган ёш авлодимиз Конституциянинг маъно-мазмунини, у халқимизнинг истиқлол йилларида эришган улкан тарихий ютуғи эканини теран англаб етсин".

И. КАРИМОВ,

Конституциянинг 8 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқи.

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси XII чақириқ Олий Кенгашининг XI сессиясида 1992 йил 8 декабрда модда-модда овоз бериш йўли билан мустақил Ўзбекистон давлатининг Конституцияси қабул қилинди. Бу республика тарихидаги буюк воқеадир. Ўзбекистон халқи илк бор ўз давлат мустақиллигига эга бўлди ва бу тарихий факт унинг Конституциясида тантанавор тарзда мустаҳкамлаб қўйилди.

Мазкур ҳужжат дунё сиёсий харитасида янги демократик давлат — Ўзбекистон Республикаси пайдо бўлганлиги фактини акс эттиради. Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги таркибида Ўзбекистон биринчилардан бўлиб ўз Конституциясини қабул қилди. Ўзбекистондан кейин Қирғизистон (1993 йил 5 май); Россия Федерацияси (1993 йил 12 декабрь); Беларусь Республикаси (1994 йил 15 март); Тожикистон (1994 йил 6 ноябрь); Қозоғистон (1995 йил 30 август) ва бошқалар ўз конституцияларини қабул қилишди.

Ўзбекистон Конституцияси халқнинг ўзини ўзи бошқариш, эркинлик ва ижтимоий адолат, инсонпарвар демократик давлат барпо этиш тўғрисидаги азалий орзусини ифодалади. Конституцияда давлатнинг қиёфаси, унинг ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий тизимининг демократик табиати, унинг умуминсоний қадриятларга нақадар содиқлиги, фуқароларининг ҳуқуқ ва эркинликлари қай даражада юридик жиҳатдан ҳимояланганлиги кўзгудагидек акс этиб турибди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига Президент И.Каримов қисқа, лекин сермазмун ва ифодали таъриф берган.

"Бу Конституция ўзининг туб моҳияти, фалсафаси, ғоясига кўра янги ҳужжатдир, — деб таъкидлайди у. — Унда коммунистик мафкура, синфийлик, партиявийликдан асар ҳам йўқ. Жамики дунёвий неъматлар орасида энг улуғи — инсон деган фикрни илгари сурдик ва шу асосда "фуқаро — жамият — давлат" ўртасидаги ўзаро муносабатнинг оқилона ҳуқуқий ечимини топишга интилдик"¹.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг дунёга келишига асосан иккита омил сабаб бўлди. Шулардан бири жамиятнинг бозор муносабатлари томон тутган йўли, яъни Ўзбекистоннинг тараққиётдаги умумий қонуниятлар ва йўналишларга мувофиқ равишда жаҳон ҳамжамиятига кириб бориши бўлди. Айни пайтда Ўзбекистон аввал бошданок бозорга бирдан-бир мақсад сифатида эмас, балки жамиятнинг жадал ривожини таъминловчи восита тарзида қаради. Бозор муносабатлари қонунларига таянган ҳолда республика ва халқнинг бор бутун имкониятларини ишга солиб, замонавий маданиятли-маърифатли мамлакатлар сафидан ўз муносиб

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистон келажаги буюк давлат // Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том, Т., 1996. 124-бет.

ўрнига эришиши кўзда тутилди. Мулкнинг турли шаклларига муносабатни ўзгартирмасдан, иқтисодий ва сиёсий муносабатларни демократиялаштирмасдан, Конституция ва қонунларни қайта кўриб чиқмасдан туриб, бозор иқтисодига ўтишни амалга ошириб бўлмасди. Конституция бутун қонунчиликнинг умуртқа суяги бўлиб хизмат қилмоғи лозим эди. Давр хусусиятларини, тараққиётнинг янги шароитларини ҳисобга олган Конституция негизидagina бозор иқтисодиётидан келиб чиқувчи ижтимоий муносабатларга ўтишни амалга ошириб бўларди. Шундай қилиб, Конституция демократик ҳуқуқий давлатни муваффақиятли бунёд этиш учун ҳуқуқий пойдевор яратарди. Конституция фуқаролар жамияти барқарорлигининг, инсон ҳуқуқларининг кафолати бўлиши, одатда янги, ҳали таниш бўлмаган ижтимоий муносабатларга ўтиш шароитида жамиятга ҳамроҳ бўладиган тартибсизлик ва бошбошдоқлик, ҳуқуқий нигилизм ва бедодликнинг олдини олиши лозим эди. Конституция Асосий Қонун шаклида ҳаётда вужудга келадиган кўпгина саволларга жавоб берарди, жамиятнинг келажакдаги аҳволига умид ва ишонч уйғотарди, ижтимоий тараққиётда мўлжал олувчи компас, йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қиларди. Конституция, шунингдек давлатнинг ойдин, аниқ-равшан, муайян дастури мавжудлигидан, унинг аниқ белгиланган йўлдан боришга тайёр эканлиги ва бунга қатъий қарор берганлигидан, ҳаётий йўналишлари пухта ҳисоб-китоб қилиб чиқилганлигидан гувоҳлик берарди. Ўзбекистон шароитида Республика Президенти И.А.Каримовнинг 1992 йил ёзида нашр этилган "Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли" китоби ана шундай йўл кўрсатувчи дастур бўлди. Бу китобдаги фикрлар унинг "Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли" асарида, бошқа мақолалари, рисоалари, суҳбатлари ва

нутқларида янада ривожлантирилди. И.А.Каримовнинг хулосалари ва фикр-мулоҳазалари ҳаётда давом этаётган жараёнларни, Ўзбекистон тараққиётидаги аниқ тарихий шарт-шароитларни узоқ давр мобайнида ўрганиш, таҳлил қилиш ва уйғунлаштириш, республиканинг ҳозирги аҳволи ва истиқболлини, бутун бор имкониятларини ўрганиб, таҳлил қилиш натижаларига асослангандир. И.А.Каримов асарларида назария билан тажрибанинг, ҳаётий жараёнларни билиш билан фаннинг тағ-заминли асослари уйғунлиги ўз ифодасини топган. Улар бой амалиётни умумлаштирган, ҳаётни чуқур ўрганиш асосида назарий хулосалар чиқарган ва шу хулосаларни ҳаётга татбиқ этаётган буюк иқтисодчи олим қаламига мансубдир.

Тарих Ўзбекистон Президенти зиммасига режалаштирилган иқтисодиётни ижтимоий йўналишли бозор муносабатларига айлантиришдек юксак вазифани юклади. Бундай вазифа жаҳон тажрибасида илк бор ҳал этилаётганди. Аксинча, бозор иқтисодиётини режали иқтисодиётга айлантириш тажрибаси, куч ишлатиб, мулкни экспроприация қилиш, яъни мажбурий равишда давлат ихтиёрига ўтказиш билан боғлиқ шафқатсиз қонли тажриба башариятга яхши маълум. Республика иш бошлаётган маррада иқтисодий имкониятлар, жуғрофий-сиёсий аҳвол оғир ва мураккаб эди.

Гап, албатта, ривожланишнинг қулай шарт-шароитлари хусусида эмас, балки ишни қай йўсинда олиб боришни биладиган ва жамият тараққиётини олдиндан белгилаб бера оладиган Президентнинг аниқ мақсадни кўзлаган, нуфузли, чуқур идрок қилинган, илмий жиҳатдан асосланган, босиқ-вазмин стратегияси тўғрисида бораяпти.

Ўзбекистон Президенти республика ўз тараққиёт йўлини Конституцияга асосан белгилаб олиши лозимлигини қайта-қайта таъкидлаган эди. "Давлати-

мизнинг келажаги, халқимизнинг тақдири, — деган эди у, — кўп жиҳатдан Конституциямиз қандай бўлишига боғлиқ”¹.

Ижтимоий йўналтирилган бозор муносабатларига ўтиш конституциявий нормалар ва қоидаларни тубдан қайта кўриб чиқишни талаб қиларди. Илгариги Конституция янги муносабатлар ривожига ёрдам беролмас эди. Устига-устак у ўзига йўл очиб келаётган ижобий жараёнларга тўсқинлик қилаётганди. Конституцияга ҳадеб киритилаётган қуроқ-қуроқ ўзгартишлар эса эскириб адо бўлган кийимга солинган ямоқларни эслатарди. Бозор иқтисодига ўтиш кишиларнинг тадбиркорлигини, ташаббускорлигини қулф урдиришга кўмаклашадиган янги юридик нормалар бўлишини талаб қилаётган эди. Мулкнинг турли хил шакллари, биржалар, банк иши, инвестиция жараёнлари, эркин бозор муносабатлари ривожланишига тўғаноқ бўлаётган тўсиқларни бартараф этиш лозим бўлиб қолди. Вужудга келаётган сиёсий партиялар, жамоат ташкилотларининг қонуний манфаатларини Конституцияга биноан муҳофаза қилиш, фуқароларга демократик жараёнларда иштирок этишлари учун барабар ҳуқуқий имкониятлар яратиб бериш, инсон ҳуқуқларига доир халқаро ҳуқуқий ҳужжатларга, энг аввало Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ҳужжатларига, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига таяниб иш кўриш зарурияти юзага келганди.

Ўзбекистонда давлат мустақиллиги эълон қилинганлиги Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ишлаб чиқиш ва қабул қилишни тақозо этган иккинчи омил бўлди. Ўзбекистон ҳудудida илгари амал қилиб келган барча конституциялар (Туркис-

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистон келажаги буюк давлат // Ўзбекистон: миллий истиқдол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том, Т., 1996. 124-бет.

тон АССРнинг 1918 ва 1920 йиллардаги конституциялари, Хоразм ва Бухоро Халқ Республикаларининг 1920-1921 йиллардаги конституциялари, Ўзбекистон ССРнинг 1927, 1937, 1978 йиллардаги конституциялари) ўз халқи ва ҳудудини эркин ва демократик асосда бошқарадиган мустақил, давлат конституциялари эмасди.

Бошқа масалаларда ҳам аҳвол шундай эди. Ўзбекистон собиқ СССР таркибига федерация субъекти сифатида кирарди, аммо амалда бу федерация бошқаришнинг бир бутун маъмурий-буйруқбозлик тизимини ўзида гавдалантирарди, кадрлар марказдан туриб тайинланарди, қаерда ва нима қуришни марказ ҳал қиларди, қандай маҳсулотларни ва қанча ҳажмда четдан олиб келиш ҳамда четга чиқаришни ҳам марказ белгилаб берарди. Конституция ана шундай идора усулини белгилаб, мустаҳкамлар эди ва бошқаришнинг тоталитар, авторитар тизимига мослаштирилганди.

Республика ўз давлат мустақиллигини қўлга киритгач, табиий равишда, шу давлат мустақиллигини Конституция асосида мустаҳкамлаб қўйиш муаммоси бутун бўй-басти ва кучи билан кўндаланг бўлди. Конституцияда янги давлатнинг табиати, унинг ички ва ташқи сиёсати тамойиллари, инсон ҳуқуқларига, давлат суверенлигига, демократиянинг ва ижтимоий адолатнинг олий мақсадларига содиқлиги мустаҳкамлаб қўйилмоғи лозим эди. Конституция ўзбек давлатчилиги ривожланишидаги тарихий тажрибани ҳисобга олиши, халқаро ҳуқуқнинг умум томонидан эътироф этилган нормалари устуворлигига таяниши, фуқаролар учун муносиб ҳаётни таъминлашга асос бўлиши, барқарор маданий бозор иқтисодига асосланган демократик ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамияти бунёд этиши керак эди.

Республиканинг янги Конституциясини ишлаб чиқиш зарурлиги тўғрисидаги ғоя XII чақириқ Олий Кенгашнинг 1990 йил мартида бўлиб ўтган

биринчи сессиясидаёқ янграганди. Конституция устида олиб бориладиган иш принцип жиҳатдан мутлақо янги, моҳият-эътибори билан мустақил давлатнинг дастлабки Конституцияси устида ишлашга айланиб кетишини камдан-кам киши хаёлига келтирган эди.

Олий Кенгашнинг 1990 йил июнида бўлиб ўтган иккинчи сессияси Республика Президенти И. А. Каримов раислигида 64 кишидан иборат Конституция комиссиясини ташкил этди. Комиссия таркибига вилоятлар ва Қорақалпоғистон Республикаси вакиллари, хўжаликлар, корхоналарнинг раҳбарлари, давлат ва жамоат арбоблари, олимлар ва халқ хўжалиги мутахассислари кирди. Олий Кенгашнинг ўнинчи сессиясида Конституция комиссияси қисман янгиланди. Хўш, лойиҳа устида қандай иш олиб борилди, у қандай яратилди ва ҳозирги шаклига келди?

Тақдир И.А.Каримов зиммасига жамиятнинг мураккаб ички ва ташқи сиёсий шароитларида ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва давлат-ҳуқуқ масалаларини ҳал қилишга даъват этилган жамиятнинг қайта ўзгартирувчиси бўлишдек ниҳоятда оғир вазифани юклади. Бошқа муаммолар қатори у давлат арбоби ҳаётининг мазмуни ҳисобланган энг муҳим иккита муаммони ҳал қилди. Бу — республиканинг давлат мустақиллигини таъминлаш ва унинг Конституциясини қабул қилишдир. Мазкур вазифалар доимо кечиктириб бўлмас, биринчи даражали мазмун касб этиб турган ижтимоий муаммоларни ҳал этишга эътиборни сусайтирмаган ҳолда амалга оширилмоғи лозим эди.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси устида ишлаш амалда Конституция комиссиясини ташкил этишдан анча илгари бошланиб кетган эди. Республика XII чақириқ Олий Кенгашининг биринчи сессиясида унинг ташаббуси билан Президент лавозимининг таъсис этилиши, бу лавозимнинг

ҳуқуқий мақоми белгилаб олинганлиги конституциявий ислоҳотлар йўлидаги дастлабки йирик қадам бўлди. Шундан кейин ижро этувчи ва бошқарув ҳокимиятининг тузилиши такомиллаштирилди. Республика Министрлар Совети Вазирлар Маҳкамасига айлантирилди, вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда вакиллик ҳамда ижро этувчи бошқарув ҳокимиятига бошчилик қилувчи ҳокимлар вазифаси таъсис этилди.

1991 йил 31 августда Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги эълон этилиб, Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг асослари тўғрисида Конституциявий қонун қабул қилинди. Шу масалаларнинг барчаси юзасидан конституциявий мазмундаги қонунчилик ҳужжатлари қабул қилинди ва улар амалда синовдан ўтиб, сўнгра бутун-бутун қатлам бўлиб Ўзбекистон Республикаси Конституцияси лойиҳасига кирди. Бу Конституция лойиҳаси ўзининг барча қисмлари билан тўлалигича Республика Президентининг жуда катта ислоҳотчилик фаолияти натижаси эканлигидан далолатдир.

Конституция комиссияси 1991 йил апрелда бевожута Конституция лойиҳаси устида ишлай бошлади. 12 апрелда И. А. Каримов бошчилигида Конституция комиссиясининг биринчи мажлиси бўлиб ўтди. Конституция лойиҳасини ишлаб чиқишга тайёргарлик соҳасидаги бутун ишни марказлаштириб туриш мақсадида Конституция комиссияси аъзолари ҳамда таниқли олимлар ва мутахассислар қатнашган 32 кишидан иборат ишчи гуруҳи тузилди. Унинг таркибига Олий Кенгаш қатор қўмиталарининг, вазирликлар, прокуратура, суд органларининг раҳбарлари, олимлар, Республика Президенти девони ва Олий Кенгаш идорасининг масъул ходимлари кирдилар. Шунингдек, Конституция лойиҳасининг кўзда тутилётган бўлимларини тайёрлаш учун 6 та кичик гуруҳ

ташкил этилди. Кичик гуруҳлар таркибига 50 нафар илмий ходим ва мутахассис жалб қилинди.

Конституция комиссиясининг Раиси аввал бошда-ноқ ишчи гуруҳи олдига аниқ вазифа қўйди: жаҳон тажрибаси ўрганилсин, бошқа мамлакатларнинг инсон ҳуқуқлари борасида, демократия ва қонунчилик соҳасида қўлга киритган ютуқлари ҳисобга олинсин, миллион-миллион кишилар дилига яқин ҳамда уларга тушунарли бўлган сиёсий ва юридик ҳужжат яратилсин. Конституция комиссиясининг Раиси комиссия ишининг дастлабки кунларидан то Конституция қабул қилингунга қадар Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг лойиҳасини тайёрлаш ишига бевосита раҳбарлик қилиб турди.

Конституция комиссияси Раисининг топшириғига биноан ишчи гуруҳи энг аввало бўлажак Конституциянинг концепциясини ишлаб чиқишга киришди. Учта концепция тайёрланди. Фалсафа ва ҳуқуқ институтининг концепцияси (у Фанлар академияси Раёсати томонидан муҳокама қилинди ва тасдиқланди), Сиёсатшунослик институти концепцияси ва Президент девонининг ҳуқуқ-давлат шўъбаси тайёрлаган концепция. Ишчи комиссиясининг бир гуруҳ аъзолари бу концепциянинг ғояларини умумлаштириб, улардан битта асос ишлаб чиқдилар. Сўнгра Конституция комиссияси раиси томонидан тасдиқланган ана шу концепция асосида иш бошлаб юборди.

Лойиҳанинг 158 моддадан иборат дастлабки варианты 1991 йил октябр-ноябргача тайёрлаб бўлинди. И. А. Каримов бу вариант билан танишиб чиқиб, жуда кўп камчиликларни кўрсатди: лойиҳада қайтариқлар, мужмал қоидалар талайгина. Қисқаси, бу ҳали устидан энг шимариб жуда кўп ишлаш лозим бўлган хом ашё эди. Афтидан, шундай босқич муқаррар бўлиб, у ишчи гуруҳига жуда катта фойда берди. Бўлғуси лойиҳанинг шакл-шамойили тобора ойдинлаша борди.

Лойиҳанинг иккинчи ишчи варианты 149 моддадан иборат бўлди. Республика Президенти яна қўлига қалам олиб, матнни яхшилаб кўриб чиқди. Шу тариқа Конституция комиссияси Раисининг нигоҳидан ўтгач, лойиҳа лўнда ва ифодали бўла борди.

Учинчи вариант 137 моддани ташкил қилди. Конституция матнидаги сўзлару ҳарфлар янгича куч, вазн ва маъно касб этди. Матбуотда эълон қилиш олдидан лойиҳа яна бир бор диққат билан ўрганиб чиқилди. У энди 127 моддага келтирилганди. Конституция комиссиясининг қарори билан лойиҳа 1992 йил 26 сентябрда умумхалқ муҳокамаси учун матбуотда эълон қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси лойиҳасининг ишлаб чиқилиши тарихий аҳамиятга эга воқеа бўлди. Шуни таъкидлаш лозимки, Конституция комиссиясининг Раиси бутун ишни бошқариб, ташкил этиб туриш билан бирга халқимиз тақдиридagi бу буюк ҳужжатни бевосита ярата борди, унинг ҳар бир қоидасини ақли ва қалбидан ўтказиб, сайқаллаб, такомилга етказди.

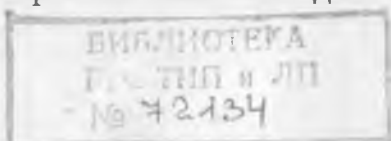
Хулласи калом, энг муҳими — бу мустақил давлат эълон қилинганлиги, унинг оёққа туриб, мустаҳкамланиб бораётганлигидир. Ислom Абдуғаниевич буюк иқтисодчи олим эканлигини ҳамма очик-ойдин кўриб турибди. Президентнинг фаол ва ижобий ташқи сиёсий фаолияти жуда катта мамнуният билан маъқуланмоқда. Ўзбекистон Республикаси жаҳон жамоатчилиги томонидан кенг равишда тан олинаётганлиги энг аввало давлат раҳбарининг хизматидир.

Қатъий айтиш лозимки, Конституция лойиҳасининг ишлаб чиқилиши ҳам Президентимиз саъй-ҳаракатлари меваси. Конституция комиссияси Раиси раҳбарлигида иш олиб борган комиссия ва унинг ишчи гуруҳи аъзолари Президентнинг ҳуқуқ соҳасида юксак нуфузлилигига, билими ва ақл-заковатига қойил қолдилар. Тўла масъулият билан айтиш

мумкинки, Ўзбекистон Президенти иқтисод, сиёсат соҳасидагина эмас, балки ҳуқуқ жабҳасида ҳам буюк олимдир. Лойиҳани матбуотда эълон қилишга тайёрлаш жараёнида ҳам И. А. Каримов қўлига қалам олиб, уни тўрт марта ўқиб чиқди. Лойиҳанинг матбуотда биринчи эълон қилиниши билан иккинчи марта чоп этилиши орасида ўтган вақт ичида у фуқароларнинг аниқ фикрлари ва таклиф-мулоҳазаларини ўрганган ҳолда қўлига қалам олиб, лойиҳани яна икки маротаба, сессия арафасида тағин бир бор кўриб чиқди. Шундай қилиб, халқимиз айтганидек, Президентимиз томонидан етти марта ўлчаб кўрилган лойиҳа энди бир марта кесиш учун сессия ҳукмига ҳавола қиладиган аҳволга келган эди.

Конституция қонунлар мажмуи эмас, у ягона ғоя, мантиқ, ўзак йўналиш билан йўғрилган яхлит, буткул бир ҳужжат ҳисобланади. Ана шундай ҳужжатни яратиш устида ҳормай-толмай меҳнат қилган Республика Президенти том маънода унинг бунёдкори бўлди. И.А.Каримовнинг моҳир, ўткир қалами туфайли кўпгина моддалар жило топиб, тўлиқроқ мазмун, аниқ-равшанлик касб этди, янада тушунарлироқ бўлиб қолди. Буларни ҳикоя қилишдан мақсад Конституция лойиҳаси устида қандай иш олиб борилганлигига доир тарихий ҳақиқатни таъкидлашдир. Ҳамонки, халқимиз ва депутатлар мазкур лойиҳани маъқуллаган, Олий Кенгашнинг бўлиб ўтган мажлиси ҳамда вилоятлар фаолларининг йиғилишлари буни тўлиқ тасдиқлаган экан, Республика Президенти уни қандай бунёдга келтирганлигини барча билиб қўйгани яхши.

Ўзбекистон Конституциясининг дунёга келишида унинг лойиҳаси умумхалқ томонидан муҳокама этилиши муҳим босқич бўлди. Юқорида қайд қилиб ўтганимиздек, лойиҳа 1992 йил 26 сентябрда матбуот орқали умумхалқ муҳокамасига чиқарилди. Бу Республикамиз Президенти И. А. Каримов бошчилигидаги

комиссиянинг катта ижодий иши натижаси бўлди. Республика Олий Кенгаши лойиҳа устида олиб борилаётган ишни доимий эътиборида тутиб турди. 1992 йил 2 июлда Олий Кенгашнинг X сессияси ишчи гуруҳининг лойиҳани тайёрлашнинг бориши тўғрисидаги ахборотини тинглади. Ҳама сессияда Конституция комиссиясининг янгиланган таркиби тасдиқланди. Конституция комиссиясига Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг лойиҳаси устида ишларни якунлаб, уни умумхалқ муҳокамасига чиқариш топширилди.

Қорақалпоғистон Республикаси Олий Кенгашига, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликларига Конституция комиссияси аъзолари ва халқ ноиблари билан ҳамкорликда меҳнат жамоаларида, ўқув муассасаларида, фуқароларнинг истиқомат жойларида Конституция лойиҳасининг муҳокамасини ташкил қилиш вазифаси юклатилди. Муҳокама жараёнида билдирилган фикрлар ва таклиф-мулоҳазалар умумлаштирилиб, 1992 йил 1 декабрга қадар Конституция комиссиясида қараб чиқилиши учун тақдим этилиши лозим эди. Конституция комиссиясига эса муҳокама давомида тушган фикрлар ва таклиф-мулоҳазаларни ҳисобга олган ҳолда Конституция лойиҳасини Олий Кенгашнинг навбатдаги сессияси муҳокамасига киритиш топширилди.

Давлат телерадиокомпанияси, Миллий ахборот агентлиги, "Халқ сўзи" ва "Народное слово" газеталари таҳририятлари, бошқа оммавий ахборот воситалари олдига Ўзбекистон Республикаси Конституцияси лойиҳасига бағишланган рукнлар очиш ҳамда туркум кўрсатув ва эшиттиришлар ташкил этиш, муқобил лойиҳалар ва Конституция лойиҳасига алоқадор бошқа материаллар келган ҳолда уларни Конституция комиссияси тавсияларини ҳисобга олиб, эълон қилиш вазифаси қўйилди. (Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992, 9-сон, 14-бет.)

Конституция комиссиясининг 1992 йил 8 сентябрда бўлиб ўтган мажлисида бажарилган иш асосан маъқулланиб, Конституция лойиҳасини умумхалқ муҳокамаси учун эълон қилиш тўғрисидаги қарорга келинди. Шу мажлисда лойиҳа таҳририни якунига етказувчи комиссия (ишчи гуруҳи) ташкил этилди. Юқорида айтганимиздек, 1992 йил 26 сентябрда лойиҳа матбуотда эълон қилинди. Муҳокама давомида унинг асосий бўлимлари, боблари, моддалари ва қоидалари умумхалқ синовига дош бера олди. Бу Конституция комиссияси қанчалик самарали ишлаганлиги, у ишлаб чиққан қоидалар нечоғлик маъқул эканлигига берилган юксак баҳо эди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов Конституцияни "демократик қомус" деб атади. "Унинг лойиҳаси устида икки йил давомида ишладик, — деди Президент. — У икки ярим ой мобайнида халқ муҳокамасидан ўтди, халқнинг фикр хазинаси дурдоналари билан бойитилди, сайқал топди"¹.

Конституция лойиҳаси эълон қилингач, фикрлар, таклиф-мулоҳазалар баён этилган хатлар Конституция комиссиясига оқиб кела бошлади. Комиссияда ёши ва ижтимоий мавқеи, эътиқоди ва фикрлари, қарашлари ва тасаввурлари турлича бўлган кишилар нуқтаи назарларини таққослаш борасида яоят қатта таҳлилий иш давом этди. Лойиҳадаги ҳар бир сўз тарозига солиниб, ҳар томонлама ўлчаниб, бир-бирига таққосланиб, ўз муносиб ўрнига қўйиларди. Шунга айтиб ўтиш жоизки, Конституция комиссиясига келган хатлар, таклиф ва мулоҳазалардан бирортасида лойиҳа тўлиқ инкор этилмади, унинг тузилиши ва йўналишини қайта кўриб чиқиш талаб қилинмади.

¹ И.Каримов. Ўзбекистон келажаги буюк давлат // Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том, Т., 1996. 124-бет.

Барча мулоҳаза ва таклифлар самимий мазмунда бўлиб, уларда лойиҳа умуман маъқуллангани ҳолда унинг айрим моддалари ва қоидаларига доир асосли фикрлар баён этилган эди. Лойиҳа муҳокамасида бутун халқ, барча фуқаролар фаол, манфаатдорлик билан қатнашганлиги жуда катта қониқиш ҳосил қилди. Қарийб икки ярим ой давом этган муҳокама лойиҳага ҳеч кимни бефарқ қолдирмади. Конституция лойиҳаси тўғрисидаги мактубларда республика раҳбарияти, энг аввало Президент И.А.Каримов олиб бораётган ички ва ташқи сиёсатни қизғин қўллаб-қувватлаш фикрлари ифодаланган эди.

Олимлар ва ёзувчилар, талабалар ва нафақахўрлар, ишчи ва деҳқонлар, дин арбоблари ва ҳарбий хизматчилар, ўқитувчилар ва табиблар, аҳоли турли қатламларининг вакиллари, ёши ва мавқеи ҳар хил кишилар ўз хатлари, фикрлари, таклиф ва мулоҳазаларини Конституция комиссиясига йўлладилар.

Барча меҳнат жамоаларида, корхоналарда, ўқув юртларида, идоралар ва вазирликларда, туманлар, вилоятлар, Қорақалпоғистон Республикаси фаолларининг йиғилишларида, матбуотда, телевидение ва радиода, Халқ демократик партиясининг Марказий Кенгашлари ва маҳаллий ташкилотларида, касаба уюшмалари ҳамда хотин-қизлар, фахрийлар ва ёшлар ташкилотларида, ижодий уюшмаларда, олимларнинг бирлашмаларида ва бошқа ташкилотларда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси лойиҳасининг муҳокамаси бўлиб ўтди.

Муҳокама ижодий кўтаринкилик, амалий ва манфаатдорлик вазиятида ўтдики, буни албатта республикамиз давлат мустақиллигига эришганлиги тақозо қилди. Зеро, Ўзбекистон ўз тарихида биринчи бор дунё ҳамжамиятининг эътироф этилган аъзоси, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг аъзоси бўлди. Муҳокама мазмуни ва оҳангини белгилаб берган ҳам айти шу воқеалар эди.

Конституция комиссиясига келган фикрлар, таклиф ва мулоҳазаларни ҳисобга олган ҳолда муҳокамани давом эттириш учун Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг лойиҳаси 1992 йил 21 ноябрда яна бир бор матбуотда эълон қилинди. Республика фуқаролари лойиҳага киритилган ўзгартишлар ва аниқликлар билан танишиш имкониятига эга бўлдилар. Лойиҳанинг янгиланган вариантини эълон қилишнинг аҳамияти беқиёс катта эди. Бу энг аввало Конституция комиссияси лойиҳа устида ишлашга ниҳоятда жиддий ёндашаётганлигидан гувоҳлик берарди. Иккинчидан, бу муҳокама жараёнига янги бир жонланиш бағишлади. Дастлабки эълон қилинган вариантнинг қарийб икки ой давом этган муҳокамасидан кейин ушбу жараён сўна бориши ва умуман тўхтаб қолиши ҳам мумкин эди. Лойиҳанинг янги варианты эълон қилиниши унга бўлак акс-садо тўлқинини кучайтириб юборди. Янги истаклар ва таклифлар битилган хатлар кела бошлади. Баъзи мактубларнинг муаллифлари лойиҳанинг янги вариантини ишлаш пайтида ўзлари билдирган истаклар эътиборга олинганлиги учун Конституция комиссиясига миннатдорчилик изҳор этгандилар.

Шундай қилиб, Конституция комиссияси лойиҳанинг янгиланган вариантини эълон қилиш туфайли кенг халқ оммаси билан алоқасини мустаҳкамлади. Бундай ҳолат Конституция комиссияси ишининг муваффақиятли илдамлашида муҳим омил бўлди. Лойиҳанинг иккинчи варианты эълон қилинганидан кейин барча вилоятларда, Қорақалпоғистон Республикасида халқ ноиблари иштирокида фаолларнинг йиғилиши бўлиб ўтганлигини ҳам таъкидлаш лозим. Улар Конституция комиссияси амалга оширган ишни яқдиллик билан маъқуллаб, умуман лойиҳани қўллаб-қувватлаганлари ҳолда айрим истакларини ҳам билдирдилар. Лойиҳанинг жойларда муҳокама этилганлиги ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси

Олий Кенгаши XI сессиясининг муваффақиятли ишини оддиндан белгилаб берди.

Республика Олий Кенгаши муҳокамасига қўйилган Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси лойиҳасига ҳаммаси бўлиб 80 га яқин ўзгартиш, қўшимча ва аниқликлар киритилдики, уларнинг айримлари принципиал муҳим аҳамиятга эгадир. Лойиҳани Олий Кенгаш сессиясида муҳокама қилиш пайтида бир қатор ўзгартишлар киритилди. Хусусан, депутатлар таклифи билан Олий Кенгаш Конституциявий суд, Олий суд ва Олий ҳўжалик суди ваколатларини беш йил қилиб чегаралаб қўйди. Лойиҳада эса уларнинг ваколат муддати ўн йил қилиб белгиланган эди. Олий Кенгаш, шунингдек, 84-моддани Олий Мажлис Раиси ва унинг ўринбосарлари Олий Мажлис олдида ҳисоб бериб туришлари тўғрисидаги хатбоши-қоида билан тўлдирди. 78-модданинг 8-бандини эса қуйидаги таҳрирда ифодалади: "Вазирлар Маҳкамасининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикасининг бюджетини қабул қилиш ва унинг ижросини назорат этиш, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни жорий қилиш". Ҳатто бундоқ қараганда муҳокама давомида том маънода қабул қилинмагандек кўринадиган фикр-мулоҳазалар ва таклифлар ҳам лойиҳани сайқаллашга, асос-исботларни кучайтиришга, ибораларни аниқлаштиришга билвосита ёрдам берди. Шу боис Конституция комиссиясининг Раиси, Республика Президенти И. А. Каримов Конституция лойиҳасини муҳокама қилишда иштирок этган фуқароларга тўлиқ асос билан чуқур миннатдорчилик билдирди.

Конституция матнида ишлатилган барча атаmalar мутахассислар, Республика Ҳукумати ҳузуридаги Атамалар қўмитасининг аъзолари томонидан ҳар томонлама муҳокама қилиниб, маъқулланди.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ўзининг тузилиши, йўналиши, мазмуни жиҳатидан Ўзбекис-

тон ҳудудида шу вақтга қадар амал қилиб келган конституциялардан принципиал равишда фарқ қилади. 1991 йил августда ер курраси харитасида янги мустақил давлат — Ўзбекистон Республикаси пайдо бўлди. 1992 йил 8 декабрда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг XI сессиясида қабул қилинган Конституция янги мустақил демократик суверен Ўзбекистон давлатининг биринчи Конституцияси бўлди. Мустақил давлат мавжудлиги фактидан келиб чиқиб яратилганлигини бу Конституциянинг ўзига хос хусусияти деб ҳисоблаш лозим. Дастлабки моддасидан тортиб то охирги 128-моддасига қадар у мустақиллик ғояси билан суворилган.

Жаҳон ҳамжамиятининг инсон ҳуқуқлари соҳасидаги ютуқларига, демократия ғалабаларига таянганлиги ҳам Конституциянинг хусусияти саналади. Конституцияда жинси, миллати, ирқи, ёши, дини, эътиқоди ва ҳоказоларга қараб инсон ҳуқуқларини муайян даражада камситадиган бирорта ҳам модда йўқ.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси чинакам халқчиллигидан, демократик табиатидан далолат беради. Халқ, халқ ҳокимияти ғояси бутун Конституцияга сингиб кетган, мазкур ғоя унинг моҳиятини ташкил қилади.

Бош қонуннинг фазилатини, моҳияти ҳамда табиатини унинг нормалари ва тартиб-қоидалари, Конституциянинг умуминсоний қадриятларга содиқлиги, унда инсон ҳуқуқлари нечоғлик ҳимояга олинганлиги билан ўлчаш одат бўлиб қолган. Конституцияда мустаҳкамлаб қўйилган қоидаларни демократия тошу тарозисида тортиб кўриб, ишонч билан айтиш мумкинки, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси дунёдаги энг демократик конституциялардан биридир.

Конституцияда ҳокимият ва муҳолафат муаммосининг ҳал этилганлиги бунга ёрқин мисол бўла олади. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилингунга қадар бу масала бирорта қонунчилик ҳуж-

жатида ва энг аввало Конституцияда жавобини топмаган эди. Конституция демократиянинг халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир деган асосий қоидасини мустаҳкамлаб берди. Халқнинг мавжудлигидан мақсад ҳукуматга хизмат қилиш бўлмасдан, аксинча, ҳукумат халққа хизмат қилиш учун мавжуддир. Демократиянинг асосий ақидаси шундан иборатдирки, Президент ва ҳукумат бунга содиқ қолмоқдалар. Сўз эркинлиги, ўз фикрларини баён этиш ва матбуот эркинлиги, диний эътиқод эркинлиги, йиғилишлар ўтказиш ва бирлашмаларга уюшиш эркинлиги, қонундан ҳамманинг баб-баравар ҳимоя топиш ҳуқуқи, қонунларга риоя этиш ва адолатли судловни амалга ошириш ҳуқуқлари — демократиянинг энг муҳим тартиб-қоидалари бўлган бу масалалар ҳам Конституцияда аниқ-равшан мустаҳкамлаб қўйилган. Ҳокимият фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишга, тартиб сақлашга ва халқ манфаатларини кўзлаб жиной хатти-ҳаракатларга чек қўйишга даъват этилган. Давлатта унинг ўз қонунларини амалга оширишда ёрдам берадиган ҳуқуқий нормалар ва чора-тадбирлар ошкора мазмунга эга. Бу конституциявий нормалар ва улар асосида қабул қилинган қонунлар воситасида таъминланади. "Қабул қилинган қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларнинг матбуотда эълон қилиниши улар қўлланилишининг мажбурий шартидир", — дейилади Конституциянинг 83-моддасида.

Демократик давлатда истиқомат қилувчи фуқаролар, жумладан муҳолафат ўзлари яшаётган жамият тақдири учун масъулият ҳис қилмоқлари лозим. Ўзини жамиятдан устун қўядиган, жамият манфаатларини назар-писанд қилмайдиган муҳолафат бўлиши мумкин эмас ва бўлмаслиги ҳам керак. Бу кечаётган жараёнларни теран идрок қилишни ўз дастурлари, қарашларини пухта ўйлаб ва тарозига солиб кўришни тақозо этади. Конституциядаги "Фуқаро-

лар ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказмасликлари шарт" (20-модда), деган сўзлар тўла-тўқис мухолафатга ҳам тааллуқлидир.

Демократия — бу Конституция ва қонунлар доирасида эркинлик демакдир. Ушбу ҳақиқатни шу вадан ҳам доимо ёдда тутмоқ керакки, у ҳуқуқий давлатнинг асосини, пойдеворини ташкил қилади. Конституция фуқароларнинг, жумладан, мухолифларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини мустаҳкамлаб берган. Шу билан мухолафатнинг амалий фаолият кўрсатиши учун ишончли конституциявий кафолат яратиб берилган.

Мухолифий фаолият — бу фикрлар ва эътиқодларни эркин ифодалашнинг аниқ шаклидир. Мухолафатнинг обрўси унинг мавжуд ҳокимиятга нисбатан қанчалик холис муносабатда бўлишига боғлиқ бўлади. Ҳар қандай жамиятда ҳокимият билан мухолафатнинг ёнма-ён мавжуд бўлиб туриши мутлақо одатий ҳодиса. Демократия жараёнлари ривожланиши ва чуқурлашиб бориши, кўппартиявийлик, сиёсий кўпфирклилик, ягона мафкура ҳукмронлигига чек қўйилганлиги муносабати билан бу муқаррар бўла боради. Демократик йўл билан вужудга келтирилдиган ҳокимият аҳолининг кенг қатламларига таянади. Бундай ҳокимият омма манфаатларининг қонуний ифодачиси ҳисобланади. Халқнинг бахт-саодати учун давлат ҳокимияти кучли, таъсирли, албатта обрўли бўлиши керак. Кучли ва таъсирчан демократик давлат ҳокимияти билан тоталитаризм, авторитаризм, диктатура ўртасида ҳеч қандай муштараклик йўқ. Суиистеъмоллар бўлмаслиги учун назария ва амалиёт ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлинишдан иборат тизимни вужудга келтирдик, бу шундай салбий майларга монелик қилиш ва қарама-қарши мувозанат-

ни сақлаш механизмига эгадир. Ушбу шохобчаларнинг ҳеч бири мутлақ ҳокимиятга даъвогарлик қилолмайди, демакки, назоратдан ташқарида ҳам бўлолмайди. Қонун ижтимоий муносабатларнинг, жумладан ҳокимият ва мухолафат билан боғлиқ муносабатларнинг қудратли тартибга солувчиси, бошқарувчиси бўлмоғи даркор. Ҳуқуқий давлатда фақат ва фақат қонун ҳакам, қози ва ҳукмдор бўла олади.

Конституция ва қонунлар асосида вужудга келадиган, кўпчилик аҳолига таянадиган давлат ҳокимияти бутунги кунда инсоният жамиятида мумкин бўлган барча шакллардан энг мақбули ва халқчилдир.

Фақат халқ сайлаган Парламент ва Президент халқ номидан иш олиб бориши мумкин. Жамиятнинг ҳеч бир бўлаги, ҳеч қайси сиёсий партия, жамоатчилик бирлашмаси, ижтимоий ҳаракат ёки алоҳида бир шахс халқ номидан иш кўриши мумкин эмас. (Қаранг: ЎзР Конституцияси, 10-модда.) Конституция халқнинг қонуний вакиллари бўлган Парламент билан Президент ваколатларини аниқ чегаралаб беради. Жамиятнинг мўътадил ҳаёт кечириши учун бу жуда муҳимдир. Бирорта шахс, ҳатто Парламент депутаты, ҳеч бир гуруҳ, жумладан, мухолафат халқ номидан сўзлаши ва иш кўриши, ўз зиммасига халқнинг ваколатли вакили вазифасини олиши ёки ҳокимият тузилмаларининг ваколатларини ўзлаштириши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ҳокимият билан мухолафат ўртасидаги ўзаро муносабатлар асосида келиб чиқиши эҳтимол бўлган барча масалаларни биринчи марта жой-жойига қўйиб берди. Конституциянинг 7-моддасида шундай дейилади: "Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб ва Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади.

Конституцияда назарда тутилмаган тартибда давлат ҳокимияти ваколатларини ўзлаштириш, ҳокимият идоралари фаолиятини тўхтатиб қўйиш ёки тугатиш, ҳокимиятнинг янги ва мувозий таркибларини тузиш Конституцияга хилоф ҳисобланади ва қонунга биноан жавобгарликка тортишга асос бўлади".

Конституциявий тузум — инсоният ижтимоий турмушининг буюк ғалабаси, умум эътироф этган ҳаёт шакли ҳисобланади. Уни заифлаштиришга, унинг барқарорлигига путур етказишга, конституциявий тузилмалар обрўсини тўкишга қаратилган ҳар қандай уриниш ҳуқуқий давлат руҳи ва моҳиятига зид келади. Конституция мавжуд тузумга қарши қаратилган ҳаракатларга йўл қўймайди. (Қаранг: ЎзР Конституцияси, 7, 29-моддалар). Ўзбекистон Республикаси Конституцияси конституциявий тузум тушунчасининг ўзини ҳам бойитади. У Конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни, яъни Конституцияни ўзгартириш учун куч ишлатишни мақсад қилиб қўйган сиёсий партиялар, шунингдек бошқа ижтимоий бирлашмалар ташкил этилишини ва улар фаолиятини тақиқлайди. Фуқаролар Конституцияга риоя этишга, бинобарин унга асосланган тузумга итоат қилишга мажбурдирлар (Конституциянинг 48-моддасига қаранг).

Конституция моҳиятидан конституциявий тузумга ҳар қандай тажовуз ғайритабиий ва Конституцияга зиддир, деган фикр келиб чиқади.

Конституциявий тузум — бу энг муқаддас нарсаси, бу миллионларнинг ҳаётий фаолиятини ташкил қилиш негизидирки, ҳеч кимга уни қоралашга ва унга тажовуз қилишга йўл берилмайди. Бошқа мамлакатларда ҳам худди шундай иш тутилади. АҚШда ҳатто шу мамлакатнинг давлат байроғини рамзий маънода ёқиш ҳаракатида қатнашганлик учун қамоққа олишади. Зеро, бу конституциявий тузумга ҳурматсизлик деб баҳоланади. ГФР асосий қонуни-

да ҳам шахснинг эркин камол топиши конституциявий тартибга, конституциявий тузумга қарши қаратилмаслиги кераклиги ёзиб қўйилган.

Шиддатли ривожланаётган воқелигимиз ўзларини демократлар деб ҳисобловчи кучлар ҳар доим ҳам амалий таклиф билан чиқавермасликларини кўрсатмоқда. Масалан, мухолафат ичида ҳар қандай усул билан бўлса-да қонуний ҳокимият обрўсини тўкиш ва фақат мухолафатнинг ўзи учун йўл очишга интилиш очик-ойдин кўзга ташланиб турган ҳоллар кўп бўлди. Ўз юрти аҳолисининг хайрихоҳлигига эришолмаган мухолафат кўп ҳолларда нопок усуллардан фойдаланишга, республикадан ташқаридан мадад излашга, керак бўлса, ҳатто моддий ёрдам олишга ҳаракат қилди. Ва, аксинча, Ўзбекистондаги барқарорлик ҳамда фаровонликни хуш кўрмаган кучлар мухолафат деб аталувчилар сиймосида ўзларига таянч топдилар. Ташқи кучларга суянган ҳолда мухолифлик курашини олиб бориш қўпоровчилик фаолиятдан бошқа нарса эмас ва бу республикаимиз фуқароси учун нопокликнинг ўзгинасидир. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси шуни назарда тутиб, сиёсий партиялар белгиланган тартибда ўз фаолиятларини молиявий таъминлаш манбалари ҳақида Олий Мажлисга ёки у ваколат берган органга белгиланган тартибда ошкора ҳисоботлар бериб туришларига доир қонун қайд этди. Кези келганда айтиб ўтиш керакки, хорижий мамлакатларнинг конституциялари ҳам бу масалага жуда эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиб, партиялар бюджетини ҳосил қилувчи манбаларни қатъий кузатиб борадилар. "Сиёсий партиялар ўз маблағларининг манбалари тўғрисида очик-ошкора ҳисоботлар бериб турмоқлари лозим", дейилади ГФР Асосий Қонунида (шу Қонуннинг 21-моддасига қаранг). Ҳокимият учун курашда бошқа мамлакатлардан моддий ёрдам олиш сиёсий кўп фикрлилик доирасидан чиқиб кетади ва

бу мухолафат учун номуносибдир. Бошқа давлатлар матбуоти орқали ифвогарлик баёнотлари билан чиқишлар ҳам суверен давлатнинг ички ишларига аралашув сифатида баҳоланмоғи лозим.

Газеталар ўз вақтида қуролланган мухолифлар Президент саройига бостириб кирганлиги (Озарбайжонда), Президент саройини ўққа тутганлиги (Гуржистонда), майдонлар ва кўчаларни ойлаб ишғол қилиб ётиб, шаҳар ҳаётини тўхтатиб қўйганлиги (Тожикистонда) ҳақида ёздилар. Тожикистондаги воқеалар кейинчалик фуқароларнинг қонли урушига айланиб кетганлигида мухолафат ва унинг бошқа мамлакатлар билан алоқаси катта роль ўйнади. Мухолиф кучларнинг хатти-ҳаракатларини матбуот кўп ҳолларда демократиянинг намоён бўлиши, халқ иродасининг ифодаси сифатида баҳолаб, қонуний тарзда сайланган давлат тузилмаларини эса халққа қарши идоралар сифатида тасвирладиларки, бу нақ демократия иши умуртқа суягига зарба бўлиб тушаверди. Мухолафатнинг қонуний ҳокимиятга қарши ғайриконституциявий, ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари ўз вақтида умум жамоатчилик томонидан қораланмади.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси давлат тузилмалари ва мухолафат оқилона фаолият кўрсатиши учун мустаҳкам ҳуқуқий асосларни мустаҳкамлаб берди. Конституциянинг кучи, демократиянинг куч-қудрати, у эркин фикрлашув, мухолафат фаолият кўрсатиши учун ҳуқуқий негиз вужудга келтиришида, унинг манфаатларини ҳимоя қилишида ўз ифодасини топади, бироқ шундай қатъий шарт биланки, мухолафат Конституция ва қонунларнинг талабларига оғишмай риоя этиши лозим.

Мухолафат аниқ амалий дастурига эга бўлса, жамият ва давлатга ҳаётий масалаларни ҳал қилишда ёрдам берсагина унинг фаолияти ўзини оқлайди. Охир-оқибатда мухолафатнинг моҳияти қандай

бўлмасин, албатта мухолифлик мавқеини эгаллаб туришда эмас, балки биргаликдаги саъй-ҳаракатлар туфайли арзигулик, энг мақбул ечимлар топишидадир.

Конституцияда мустаҳкамлаб қўйилган тартиб-қоидалар умуминсоний қадриятларни рўёбга чиқаришга ёрдам бериши, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини кафолатлаши ва бошқа фуқароларнинг ҳуқуқларига, жамият ва давлатга зарар етказмаслиги керак.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси илк бор қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларини аниқ ажратиб қўйди. Бу келажакда бутун давлат ҳокимиятининг битта орган ва бир шахс қўлида мужассам бўлишининг олдини олади.

Конституциянинг энг муҳим хусусияти унинг ижтимоий мақсадни кўзлаган бозор муносабатларини шакллантиришга йўналтирилганлигидир. Мулкчиликнинг барча шакллари, жумладан, хусусий мулк тенг ҳуқуққа эга ва бир хил ҳуқуқий ҳимоядан фойдаланади.

Ўзбекистон Республикаси таркибига Қорақалпоғистон Республикаси киради. Конституциянинг махсус боби суверен, ўз Конституциясига эга бўлган ва ўз ички масалаларини мустақил ҳал қиладиган Қорақалпоғистон Республикасининг ҳуқуқий мавқеига бағишланган. Ўзбекистон Республикаси билан Қорақалпоғистон Республикасининг ўзаро муносабатлари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси доирасида — улар ўртасида тузилган шартномалар ва битимлар билан белгиланади. МДҲ мамлакатларининг конституциявий қонунлари тарихида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси биринчи марта Қорақалпоғистон Республикасининг умумхалқ референдуми асосида Ўзбекистон Республикаси таркибидан ажралиб чиқиш ҳуқуқини мустаҳкамлаб қўйди.

Конституциямиз республиканинг миллий хусусиятларини кенг акс эттирди. Бу ўзбек тили давлат тили

сифатида мустаҳкамланганлигида ҳам, ҳокимият ва бошқарув органлари тузилмаларида (Олий Мажлис, ҳокимлар, раислар, оқсоқоллар) ҳам, маъмурий-ҳудудий бирликларнинг номланишида (вилоятлар, туманлар, қишлоқлар, овуллар) ҳам ўз ифодасини топди.

Ўзбекистон Республикасининг янги Конституцияси лўнда, ифодали, аниқ жумлалари билан аввалгиларидан фарқ қилади. Бу ўринда яна бир бор мужмал, мубҳам, кўп сўзли ва кам маъноли ифодаларни асло ёқтирмайдиган Конституция комиссияси Раисининг ролини таъкидлаб ўтиш жоиз. Буларнинг ҳаммаси Конституцияни эсда қоладиган, равон тилда ёзилган, тушунарли ҳужжатга айлантирди. Ушбу сифатлар ва жиҳатлар Конституцияга узоқ умр бағишлайди деб умид қиламиз.

Ш. ҲРАЗАЕВ,

Ўзбекистон Республикаси

Фанлар академиясининг академиги

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING КОНСТИТУЦИЯСИ

ЎН ИККИНЧИ ЧАҚИРИҚ ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ КЕНГАШИНИНГ
ЎН БИРИНЧИ СЕССИЯСИДА
1992 ЙИЛ 8 ДЕКАБРДА ҚАБУЛ ҚИЛИНГАН
(ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING 1993 ЙИЛ 28
ДЕКАБРДАГИ ҚОНУНИГА МУВОФИҚ КИРИТИЛГАН
ЎЗГАРТИРИШЛАР БИЛАН)

МУҚАДДИМА

Ўзбекистон халқи:

инсон ҳуқуқларига ва давлат суверенитети ҳола-
рига содиқлигини тантанали равишда эълон қилиб,
ҳозирги ва келажак авлодлар олдидаги юксак
масъулиятини англаган ҳолда,

Ўзбек давлатчилиги ривожининг тарихий таж-
рибасига таяниб,

демократия ва ижтимоий адолатга садоқатини
намоён қилиб,

халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган
қоидалари устунлигини тан олган ҳолда,

республика фуқароларининг муносиб ҳаёт ке-
чиришларини таъминлашга интилиб,

инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат бар-
по этишни кўзлаб, фуқаролар тинчлиги ва мил-
лий тотувлигини таъминлаш мақсадида,

Ўзининг мухтор вакиллари сиймосида Ўзбекис-
тон Республикасининг мазкур Конституциясини
қабул қилади.

Муқаддимада Ўзбекистон халқи Ўзининг ваколатли
намояндалари бўлмиш миллий парламентимиз аъзо-
лари — Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг
депутатлари томонидан ушбу Конституцияни қабул
қилганлиги таъкидланади.

Табиийки, мустақилликка эришган ҳар бир халқ ўз тараққиёт йўлини излайди, янги жамият ва давлат бунёд этишининг ўзига хос андазасини ишлаб чиқишга ҳаракат қилади. Ўзбекистон ўзининг истиқлол ва тараққиёт йўлини танлаб олди, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришга киришди. Миллий хусусиятлар ва анъаналарни инобатга олган ҳолда фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлат қуриш, бозор муносабатларига ўтиш, мустақил давлат манфаатларининг устунлигига ва тенг ҳуқуқли ҳамкорликка асосланган ташқи сиёсатнинг аниқ принципларини ва йўналишларини белгилаб олди.

Мустақил Ўзбекистон биринчи Конституциясининг қабул қилиниши айни шу эзгу мақсадларнинг ҳуқуқий кафолатидир. У мустақил ҳуқуқий йўлимизнинг ва миллий ҳуқуқларимиз тизимининг таянч пойдеворидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов таъкидлаганидек: "Табиийки, ҳар қандай давлатнинг юзи, обрў-эътибори унинг Конституцияси ҳисобланади. Зотан, Конституция давлатни давлат, миллатни миллат сифатида дунёга танитадиган Қомусномадир. Шу маънода Асосий қонунимиз халқимизнинг иродасини, руҳиятини, ижтимоий онги ва маданиятини акс эттиради. Чунки уни ишлаб чиқиш ва муҳокама этишда бутун халқ иштирок этади. Бир сўз билан айтганда, Конституциямиз том маънода халқимиз тафаккури ва ижодининг маҳсулидир"¹.

Муқаддимада Ўзбекистон халқининг ўз истиқлол ва тараққиёт йўлида қайси сиёсий, ҳуқуқий негиз ва принципларга таяниши аниқ кўрсатиб берилган. Бу негиз ва принциплар:

¹ И.А.Каримов. Биздан озода ва обод Ватан қолсин. 2-том, Т., 1996. 93-бет.

биринчидан, жаҳоннинг маърифий ривожланган мамлакатлари эътироф этган инсон ҳуқуқлари ва давлат суверенитети ғоялари ва принципларига содиқлик;

иккинчидан, ҳозирги ва келажак авлодлар олдидаги юксак масъулиятни англаш;

учинчидан, ўзбек давлатчилигининг бой тарихий тажрибасига таяниш;

тўртинчидан, демократия ва ижтимоий адолат идеалларига садоқат;

бешинчидан, халқаро ҳуқуқнинг бутун жаҳонда эътироф этилган қоидаларини тан олиш;

олтинчидан, Ўзбекистон фуқароларининг фаровон ҳаёт кечиришларини таъминлаш;

еттинчидан, инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлатни барпо этиш;

саккизинчидан, фуқаролар тинчлиги ва миллий ҳамжиҳатлигини кафолатлаш.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси чинакам демократик конституциядир, у тарихда синалган умумбашарий қадриятларни ўзида мужассам этган. Ҳақиқатан ҳам, "Мустақил Ўзбекистоннинг куч-қудрати манбаи — халқимизнинг умуминсоний қадриятларга содиқлигидир. Халқимиз адолат, тенглик, аҳил қўшничилик ва инсонпарварликнинг но-зик куртакларини асрлар оша авайлаб-асраб келмоқда. Ўзбекистонни янгилашнинг олий мақсади ана шу анъаналарни қайта тиклаш, уларга янги мазмун бағишлаш, заминимизда тинчлик ва демократия, фаровонлик, маданият, виждон эркинлиги ва ҳар бир кишини камол топтиришга эришиш учун зарур шарт-шароит яратишдир"¹.

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли // Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том, Т., 1996. 77-бет.

Инсон ҳуқуқларига оғишмай амал қилиш ва демократия каби умумбашарий қадриятлар Ўзбекистон давлатчилиги манфаатларига, халқининг ўзига хослигига, унинг анъана ва урф-одатларига тўла мос келади. Инсон ҳуқуқлари жамиятимизда Конституция ва қонунлар билангина эмас, балки халқнинг ўз онги, унинг маънавий-ахлоқий дунёқараши ва тажрибаси, меҳр-шафқати ва сезгирлиги билан мустаҳкамланади.

Ўзбекистон Конституцияси энг ривожланган, тараққий топган демократик давлатларнинг тарихий тажрибаси ва жаҳон Конституциявий амалиётига таянган ҳолда яратилган. Конституциямиз Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ҳужжатларига, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига, халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этган қоидаларига асосланган. Шунингдек, Америка Қўшма Штатлари, Япония, Канада, Германия, Франция, Португалия, Италия, Швеция, Туркия, Испаниянинг ҳамда Шарқ мамлакатларидан — Ҳиндистон, Покистон, Миср давлатларининг Конституциявий тажрибасидан ижобий фойдаланган.

Асосий Қонунимизни баҳолашда халқаро ҳолис экспертлар, жумладан, Америка Қўшма Штатлари, Буюк Британия, Франция, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Европа Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Кенгаши каби нуфузли давлат ва халқаро ташкилотларнинг сиёсатшунос олимлари ва вакиллари фаол қатнашдилар. Ҳеч ким, ҳаттоки мухолифларимиз ҳам Конституциямизнинг демократик моҳиятини ва афзалликларини инкор эта олмадилар.

"Бизнинг Қомус демократик конституцияларга қўйиладиган юксак талабларга жавоб беради, инсон ҳамда фуқаронинг барча ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини кафолатлайди"¹. Шу маънода у ҳар

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 48-сессиясидаги маърузаси // Биздан озода ва обод Ватан қолсин. 2-том, Т., 1996. 48—49-бетлар.

қандай илғор давлат Конституцияси билан бемалол куч синашмоқда. Шунинг учун ҳам Конституциямизнинг энг илғор ғояларни ўзида мужассамлаштирганлигини, энг демократик анъаналар асосида яратилганини бутун жаҳон эътироф этмоқда.

Ўзбекистон Конституцияси халқимизнинг маънавий, маданий мерос, миллий тафаккур, муқаддас исломий қадриятлар ва кўп асрлик ўзбек давлатчилиги тажрибаси ҳамда ҳуқуқий анъаналарига асосланган ва уларнинг бой ижобий тажрибасини ўзида акс эттиради.

Ўзбекистон халқининг тарихи ўз илдизлари билан асрлар қаърига бориб тақалади. Мазкур тарих уч минг йилдан зиёд даврни ўз ичига олади. "Қадимий Турон, Мовароуннаҳр, Туркистон ҳудудида равнақ топган давлатлар жаҳон маданиятини ривожлантиришда ёрқин из қолдирган"¹.

Маънавий-ахлоқий, илмий, диний ва ҳуқуқий қадриятлар халқимизнинг узоқ асрлик турмуш тарзида, анъанавий маданиятида муҳим ўрин олган. Муқаддас она заминимизда одамлар кўнглида устувор бўлган адолат, ҳақиқат, иймон, олижаноблик, бағрикенглик, мардлик, тангилик, саховатпешалик каби улуғвор хислатлар Конституциямиздан муносиб ўрин олган.

Қомусимизнинг маънавий тарихий асослари сифатида жаҳон маданияти ривожига бебаҳо ҳисса қўшган буюк аجدодларимиз — Шарқнинг мутафаккирлари Ал-Бухорий, Ат-Термизий, Ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Аҳмад Яссавий, Баҳоуд-

¹¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 48-сессиясидаги маърузаси // Биздан озода ва обод Ватан қолсин. 2-том, Т., 1996. 48-бет.

дин Нақшбанд, Амир Темур, Улуғбек, Навоий, Бобур ва бошқа даҳоларимизнинг қолдирган маънавий-ахлоқий мерослари намоён бўлмоқда. Уларнинг инсонни маънавий комилликка чорловчи диний-ахлоқий ва ҳуқуқий ҳикматлари Конституциямизга руҳ бағишлаган.

Конституциямиз халқимизга хос хусусиятлар: меҳр-оқибат, одамийлик, ўзга миллат ва элатларга ҳурмат, ақл-заковатга интилиш, ор-номус, иффат ва ҳаё каби эзгу фазилатларга асосланган.

Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси келажаги буюк давлатнинг ишончли ҳуқуқий кафолатларини мустаҳкамлайди. У бизга инсон ҳуқуқлари, демократия, эркинлик, барқарорлик ва тараққиёт тамойиллари мажмуини ифодаладиган ҳуқуқий ва адолатли давлат қуриш йўлларини аниқ ифода этган.

БИРИНЧИ БЎЛИМ

АСОСИЙ ПРИНЦИПЛАР

I боб

ДАВЛАТ СУВЕРЕНИТЕТИ

1-модда

Ўзбекистон — суверен демократик республика. Давлатнинг “Ўзбекистон Республикаси” ва “Ўзбекистон” деган номлари бир маънони англатади.

Мазкур моддада ўзбек давлатининг туб моҳияти берилган. Авваламбор Ўзбекистон суверен давлатдир: “Мустақил ўзбек давлати — халқимизнинг тарихий ютуғидир”¹. Ўзбекистоннинг халқимиз орзу қилган чинакам мустақилликни қўлга киритиши, унинг гуллаб-яшнаши ва фаровонликка эришиши, тараққий этган давлатлар халқаро жамиятида муносиб ўрин эгаллаши биз кўзлаётган энг олий мақсаддир.

Юртимизда суверен ўзбек давлатчилиги асослари изчиллик билан барпо этилмоқда. Биз мустақилликка бир тарихий тасодиф оқибатида осонгина, ҳеч қандай курашсиз, табиатнинг гўёки бир эҳсони сифатида эришганимиз йўқ. Тарихимизнинг ёрқин кунлари билан бир қаторда оғир ва машаққатли саҳифаларини, турли тарихий босқичлардаги мустамлакачилик, чет эл босқинчиларининг ҳукмронлик йилларини унутмаслик керак. Аммо ўзининг ақлу заковати ила

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқдол ва тараққиёт йўли // Ўзбекистон: миллий истиқдол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том, Т., 1996. 49-бет.

бунёд этган бой маънавияти туфайли халқимиз ҳеч қачон эрксизликка, мустабидликка қўнмаган, доимо хуррият ва эрк сари интилган. Мустақил Ўзбекистон давлатчилиги пойдеворига буюк бобокалонларимиз, авлоду аждодларимиз, халқимизнинг гуноҳсиз қурбон бўлган минглаб забардаст, унутилмас фарзандлари тамал тошларини қўйганлар. Шу боисдан ҳам мустақиллик, хуррият халқимизга қимматга тушган. Бинобарин, истиқлолимиз қадрига етиб, уни ҳамжиҳатлик билан, бор кучимиз ва имконимиз билан асраб-авайлаб, келажаги буюк Ўзбекистон давлатини қуриш керак.

1991 йилнинг 31 августида халқнинг азалий орзу-си, яъни ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи рўёбга чиқиши натижасида Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги эълон қилинди. Ўзбекистон тинч парламент йўли билан ўзининг ҳақиқий миллий давлатчилигига эришди. "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида"ги конституциявий қонунда республикадаги кўп миллатли аҳолининг хоҳиш-иродаси мустаҳкамлаб қўйилди ва умумхалқ референдуми бuni тасдиқлади. Мустақилликка эришиш ўзбек халқининг ҳаётида буюк ҳодисадир. Бу тарихий воқеа давлатимиз йилномасига зарҳал ҳарфлар билан ёзиб қўйилди. 1 сентябрь Ўзбекистон Республикасининг Мустақиллик куни бўлиб, халқимизнинг энг табарруқ байрами сифатида нишонланади.

Суверенитет — ҳар қандай давлатнинг энг муҳим, ажралмас белгиларидан биридир. Шу боис ҳам янги туғилган ўзбек давлатининг мустақиллиги, суверенитети Конституциянинг 1-моддасидаёқ қонуний мустаҳкамланган.

Ўзбекистон — демократик давлат. Бу инсонпарварлик қоидаларига асосланган, миллати, дини, ижтимоий аҳволи, сиёсий эътиқодларидан қатъи на-

зар, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаб берадиган давлатдир.

Республикамизда Ўзбекистон халқининг бой тажрибасига, маданий анъаналарига, барча ижтимоий гуруҳлари ва қатламларининг манфаатларига мос келадиган ҳақиқий демократия принциплари қарор топмоқда.

Маъмурий буйруқбозликка асосланган собиқ як-каҳокимлик тизимининг иллатлари қатъиян тугатилмоқда. Кўппартиявийлик, ғоялар ва фикрларнинг хилма-хиллигига тоқат қилиш воқеликка айланмоқда. Собиқ Иттифоқ республикалари ичида биринчи бўлиб 1991 йил 29 декабрда Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И.А.Каримов кўппартиявийликка асосланган сайловларда муқобил номзодлар орасидан яширин овоз бериш йўли билан сайланди.

Ўзбекистонда давлатнинг бошқариш шакли республикадир. Республика — халқ ҳокимияти демакдир. Республика — энг асосий умуминсоний ҳуқуқий бойликлардан бири. Бошқарувнинг республика шакли давлат идоралари ваколатларини аниқ белгилаб беришни, қонун чиқарувчи ва ижроия органларининг сайлаб қўйилишини англатади.

Ҳар бир инсоннинг бошқалардан фарқланувчи муҳим жиҳатларидан бири — унинг исми-шарифи бўлганидек, ҳар қандай давлатнинг ҳам номи унинг ажралмас белгиларидан ҳисобланади. Давлатимизнинг номи "Ўзбекистон" ва "Ўзбекистон Республикаси" бўлиб, мазкур атамалар айнан бир маънони англатади ва муқобил тушунчалар сифатида қабул қилинган. Ўзбекистон давлатининг номи ва унинг рамзлари (герби, гимни, байроғи) халқаро шартномаларда, давлат идораларининг муҳрларида, хизмат ҳужжатлари ва гувоҳномаларида ифодаланади.

Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар.

Мазкур моддада Қомусимизнинг энг муҳим хусусиятларидан бири ўз ифодасини топган. Унда фуқаролар манфаатининг устунлиги қонуний равишда мустаҳкамланган ва кафолатланган. Собиқ тоталитаризм даврида бундай фикрни ҳеч ким ҳаёлига ҳам келтиролмас эди.

Истиқдол шарофати билан ҳар бир инсон, унинг ҳаёти, эрки, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа ҳуқуқ ҳамда эркинликлари муқаддас деб эълон қилинди ва у давлат ҳимоясига олинди. Булар ниҳоятда муҳим ҳуқуқий ютуқлардан ҳисобланади. Чунки сўнгги 70 йил мобайнида биз советларга қарамлик ва сифиниш ҳолатида яшадик. Ҳар бир фуқаро давлат маҳкама-си мурватининг кичик, аҳамиятсиз қисмига айланиб қолганди. Энди эса барча давлат идоралари ва мансабдор шахслар жамият ҳамда фуқаролар олдида масъулдирлар.

Давлатнинг фуқаролар олдидаги масъулиятининг мавжудлиги демократик ҳуқуқий давлатнинг муҳим белгиларидан ҳисобланади. Давлат қонун доирасида инсонлар учун зарур шарт-шароитларни яратиб бериши керак. Шунинг учун ҳам давлат халқ иродасини ифодаламоғи, унинг манфаатлари, хоҳиш-истакларига хизмат қилмоғи лозим.

Ўзбекистон давлати халқ манфаатларини ўзининг ислохотчилик фаолиятида айниқса ҳимоя қилмоқда. Бозор муносабатларига ўтиш даврида мураккаб иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, мафкуравий жараёнларни бошқаришда бебошликка йўл қўймаслик, аҳоли-

нинг кам таъминланган қатламларини қўллаб-қувватлаш Ўзбекистон давлати томонидан амалга оширилмоқда.

3-модда

Ўзбекистон Республикаси ўзининг миллий-давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилишини, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг тизимини белгилайди, ички ва ташқи сиёсатини амалга оширади.

Ўзбекистоннинг давлат чегараси ва ҳудуди дахлсиз ва бўлинмасдир.

Республикамиз истиқлолга эришган давлат сифатида ўзининг мустақил сиёсатини юритиши лозим. Бу мустақил сиёсатнинг асосий йўналишлари қуйидагилардир:

биринчидан, миллий-давлат ва маъмурий-ҳуқуқий тузилишни аниқлаш. Мазкур қоидалар Конституциянинг тўртинчи бўлимида батафсил баён этилган;

иккинчидан, давлат ҳокимияти ва бошқаруви тизимини белгилаш. Конституциянинг бешинчи бўлими тўлалигича мазкур масалаларга бағишланган;

учинчидан, ўз ички ва ташқи сиёсатини юритиш. Конституциянинг 17-моддасида ташқи сиёсатнинг ҳуқуқий асослари белгилаб берилган.

Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини амалда намоён қиладиган ташкилий давлат тузилмаларини шакллантириш давом этмоқда. Қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти ваколатларини тақсимлаш принципи изчиллик билан амалга оширилмоқда. Давлат бошқарувининг янги замонавий тизими шаклланмоқда. Мазкур тизимнинг ўзагини Президентлик бошқаруви ташкил этади. Вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда ҳокимлик лавозими таъсис этилди.

Ўзбекистон миллий давлати ижтимоий, иқтисодий ва маънавий камолот, истиқлол ва тараққиёт йўлини ишлаб чиқди. Мазкур йўл мустақил Ўзбекистоннинг ички ва ташқи ривожланиш стратегиясини белгилаб берди. Ўзбекистон танлаб олган тараққиёт йўлининг моҳияти ва хусусиятлари Президентимиз И. А. Каримовнинг асарларида, мақолалари ва нутқларида, мамлакатимиз парламенти қабул қилган қонунларда ўз аксини топган. Бу йўл республика-мизнинг ўзига хослиги ва манфаатларига, унинг шароити ва имкониятларига, ўзбек халқининг турмуш тарзи, урф-одати, анъаналарига, унинг тарихига, миллий-руҳий, демографик, табиий иқлим, ижтимоий-иқтисодий шароитларига мувофиқ келади.

Ушбу танланган йўлнинг моҳияти Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг беш асосий тамойилларида чуқур таърифлаб берилган. Ўзбекистон ички ва ташқи сиёсатининг беш тамойили фақат бизнинг мамлакатимиздагина эмас, балки бошқа давлатларда ҳам эътироф этилмоқда.

Мазкур тамойиллар қуйидагилар:

биринчидан, иқтисодиётнинг сиёсатдан устувор бўлиши ва бунинг учун иқтисодиётнинг мафкурадан холи этилиши;

иккинчидан, давлатнинг асосий ислохотчи бўлиши;

учинчидан, қонуннинг ҳамма нарсадан устун бўлиши;

тўртинчидан, кучли ижтимоий сиёсат юритилиши;

бешинчидан, янги жамиятни қуриш босқичма-босқич амалга оширилиши керак¹.

¹ Қаранг: И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли // Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том, Т., 1996; И.А.Каримов. Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли // Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том, Т., 1996; Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 48-сессиясидаги маърузаси // Биздан овоз ва обод Ватан қолсин. 2-том, Т., 1996.

Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ўзбек тилидир.

Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналари ҳурмат қилинишини таъминлайди, уларнинг ривожланиши учун шароит яратади.

Мазкур моддада Ўзбекистонда давлат тили ўзбек тили эканлиги баён этилган. 1989 йилнинг 21 октябрида она тилимизга давлат тили мақомининг берилиши истиқлолимиз сари қўйилган энг муҳим қадамлардан бири бўлди. Бу эса собиқ совет салтанати давридаги "руслаштириш" сиёсатининг марказий ғояларидан бўлган "она тилимиздан маҳрум этиш" мақсадларига қонуний равишда тўсиқ қўйишдан иборат эди.

Конституцияда ўзбек тили қонун билан давлат ҳимоясига олинган. Бугун салкам унутилаёзган тилимизни фаол тикламоқдамиз. Мазкур йўлда қатор ижобий саъй-ҳаракатлар қилинмоқда. Ўзбек тилида қонунларимиз ёзилмоқда, давлат ҳужжатлари, илмий асарлар, дарсликлар, адабиёт, шеърят намуналари пайдо бўлмоқда.

Тил — ҳар бир миллат ўзлигининг ажралмас белгиси. Халқимизда "Тилга эътибор — элга эътибор" ҳикматининг пайдо бўлиши бежиз эмас. Бу борада яна бир муҳим қонуний қадам ташланди. Икки минг бешинчи йилга қадар ўзбек ёзуви лотин алифбосига кўчади. Бу билан бизга жаҳон маданияти ва ахбороти маконига тўлиқ кириш учун кенг имкониятлар очилади. Ўзбек халқининг, унинг миллий маданияти ва ўзига хослигини ифода этувчи восита бўлмиш ўзбек тилининг ҳар томонлама ривожланишини таъ-

минлаш, мазкур тилнинг давлат тили мақомидек салоҳиятини изчил ва тўлиқ рўёбга чиқариш — умум-халқ вазифасидир.

Ўзбекистонда юздан ортиқ миллатлар ва элатлар яшайди. Республикада истиқомат қилувчи барча миллатларнинг миллий маданиятлари, урф-одатлари, анъаналари ва тилларига ўзаро ҳурмат муносабатида бўлиш конституциявий талаблардандир. Бунинг учун кенг ва етарли шарт-шароитлар яратилган. Бунга мамлакатимизда ишлаб турган турли халқларнинг етмишдан ортиқ миллий маданий марказларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

5-модда

Ўзбекистон Республикаси қонун билан тасдиқланадиган ўз давлат рамзлари — байроғи, герби ва мадҳиясига эга.

Мазкур моддада давлатимиз байроғи, герби ва мадҳиясининг ҳуқуқий асоси ифодаланган.

Давлатимиз рамзлари — байроқ, герб, мадҳия Ўзбекистон халқларининг шон-шарафи, ғурури, тарихий хотираси ва интилишларини ўзида мужассамлаштиради. Мана шу рамзларни эъзозлаш — ўзининг қадр-қимматини, ўз мамлакатига ва шахсан ўзига бўлган ишончни мустаҳкамлаш демакдир¹.

Ҳар бир мустақил давлат ўз рамзларига эга бўлганидек, Ўзбекистон Республикаси ҳам давлат мустақиллигининг рамзларига эга ва улар тўғрисида махсус қонунлар қабул қилган.

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йули // Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том, Т., 1996. 84-бет.

Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи 1991 йил 18 ноябрда Олий Кенгаш томонидан тасдиқланган. Ўзбекистоннинг давлат байроғи мамлакатимиз ҳудудида илгари мавжуд бўлган ғоят қудратли салтанатлар байроғига хос бўлган энг яхши анъаналарни давом эттирган ҳолда Республиканинг бугунги табиатига мувофиқ келадиган хусусиятларни, халқимизнинг миллий ва маданий соҳалардаги ўзлигини ҳам акс эттиради.

Байроқдаги ҳаворанг бўёқ — зангори осмон ва мусаффо сувнинг, шунингдек, ер ва осмондаги ҳаёт манбаларининг рамзидир. Маълумки, буюк Амир Темури давлатининг байроғи ҳам ҳаворанг бўлган.

Оқ ранг — тинчлик ва поклик тимсоли. Байроғимиздаги бу ранг ёш мустақил давлатимиз ошиб ўтиши лозим бўлган довлардаги йўлнинг ёрқин ва чароғон бўлиши учун эзгу ният ифодасидир.

Байроқнинг қизил рангдаги йўллари — ҳар бир тирик жон қон томирида жўшиб турган ҳаётий кучнинг, барҳаётликнинг рамзи.

Яшил ранг эса табиатнинг тимсоли, гуркираб яшнаётган ҳаёт ва ҳосилдорликнинг рамзидир. Байроқдаги ярим ой ўзбек халқининг кўп асрлик анъаналарига мувофиқ келади. Чунончи, ярим ой ва юдузлар мусаффо осмоннинг, тинчликнинг рамзидир. 12 рақами қадимдан халқларимиз орасида мукамаллик тимсоли бўлиб келган. Шу боис ҳам байроғимизга ўн икки юдузнинг тасвири туширилган. Давлат байроғи бизнинг кўҳна ўтмишимиз, бутунги кунимиз ва буюк келажакимизнинг рамзидир.

Ўзбекистоннинг Давлат герби Республика Олий Кенгаши ўн учинчи сессиясида 1992 йилнинг 2 июлида тасдиқланган. Унинг марказида қанотларини кенг ёйиб турган Ҳумо қуши тасвирланган. У бахт-саодат ва эрксеварлик рамзидир. Ҳумо қуши ўзбек халқи орасида одамларни бахт-саодатга етакловчи илоҳий

қушнинг рамзи сифатида эъзозлаб келинган. Жумладан, Алишер Навоий Ҳумо қушини тирик мавжудотлар ичида энг саховатлиси деб таърифлаган.

Гербнинг юқори қисмида Ўзбекистоннинг собит ва барқарорлиги рамзи бўлган саккиз қиррали юлдуз тасвирланган бўлиб, унинг ичида ярим ой ва беш қиррали юлдуз ифодаланган.

Қуёш тасвири — ўзбек давлати ва халқининг ҳаёт йўли ҳамиша нурли бўлиши учун билдирилган эзгу ният рамзи. Бундан ташқари, Қуёш мамлакатимиздаги ниҳоятда гўзал табиий иқлим шароитини ҳам кўрсатиб туради.

Гербдаги бошоқлар — ризқ-рўзимиз бўлмиш галланинг тимсоли, оппоқ бўлиб очилаётган пахта чаноқлари тасвирланган гўза шоналари серқуёш Ўзбекистоннинг донғини дунёга таратган асосий бойлигимиз рамзидир. Буғдой бошоқлари ва пахта чаноқларининг давлат байроғига ўхшаш тасма билан ўраб қўйилганлиги мамлакатимизда яшаётган халқлар яқдиллигининг тимсолидир.

Гербимиз рангли тасвирда бўлиб, Ҳумо қуши кумуш рангда; қуёш, пахта чаноғи ва "Ўзбекистон" ёзуви тилла рангда; тоғлар ҳаворанг бўёқда; чаноқдаги пахта, дарёлар, ярим ой ва юлдуз оқ рангда; давлат байроғи тасвирланган тасма гўрт хил рангда берилган.

Ўзбекистон Республикасининг давлат мадҳияси 1992 йилнинг 10 декабрида Республика Олий Кенгашида тасдиқланган. Давлат мадҳиясининг шеърини машҳур ўзбек шоири Абдулла Орипов ёзган, мусиқасини эса таниқли санъат арбоби Мутал Бурхонов басталаган.

Мадҳия матнида Ўзбекистоннинг гўзал табияти, унинг серқуёш ўлка эканлиги, водийларининг олтинга монандлиги, элга бахт, нажот келтириши, дўстларига йўлдош ва меҳрибон эканлиги, ҳақсеварлиги,

бағрида илм-фан, ижод қайнаши сингари ўлкамизга шон-шуҳрат келтирадиган қадриятлар юқори пардаларда тараннум этилади. Шунингдек, Ўзбекистонда яшайдиган халқларнинг доимо унинг тинчлиги, осойишталиги, мустақиллиги учун курашганликлари ҳақидаги тарихий ҳақиқатлар ҳам мадҳияда ўзининг бадиий ифодасини топган.

Мадҳиянинг муסיқасида ҳам элимизга жуда манзур келадиган истиқболдаги фаровон ҳаётнинг нашғу намози оҳангларига монанд ғоят кўтаринки руҳ жанговарликка, ғайратга, ижодга, истиқлолга даъватдек мағрур жаранглайди.

6-м о д д а

Ўзбекистон Республикасининг пойтахти — Тошкент шаҳри.

Азим ва навқирон Тошкент Ўзбекистон Республикасининг пойтахтидир. Ҳар бир давлат ўз пойтахтига эга бўлади. Пойтахт шаҳар ўзига муносиб бир қатор муҳим хусусиятларга моликдир. Унда давлат идоралари ва жамоат бирлашмаларининг марказий идоралари, давлат бошлиғининг қароргоҳи, давлатнинг асосий сиёсий ва иқтисодий тадбирлари амалга оширилади, чет эл дипломатик ваколатхоналари жойлашади.

Тошкент — қадимий, икки минг йилдан ортиқ тарихга эга бўлган йирик шаҳар. Пойтахтимизнинг икки миллиондан зиёд аҳолиси, замонавий, салобатли бинолари, А. Навоий номидаги миллий боғи, улуғ бобомиз Амир Темур номидаги хиёбони, "Туркистон" ва "Халқлар дўстлиги" саройлари, Амир Темур ва Мирзо Улуғбек ҳайкаллари, масжиду мадрасалари, кўҳна Шарқ услубида қурилган ва безанган раста-

лари, қад ростлаётган меҳмонхоналари ва бошқа маҳобатли обидалари, ер ости метроси унинг кўрк ва шукуҳини янада орттиради.

Тошкент — дўстлик ва тинчлик шаҳри. У дунёга ўзининг сулҳпарварлиги, "Тошкент руҳи" билан машҳур. Тошкентда кўплаб халқаро сиёсий, иқтисодий, маданий анжуманлар ўтказилмоқда.

II боб

ХАЛҚ ҲОКИМИЯТЧИЛИГИ

7-модда

Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбандир.

Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб ва Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади.

Конституцияда назарда тутилмаган тартибда давлат ҳокимияти ваколатларини ўзлаштириш, ҳокимият идоралари фаолиятини тўхтатиб қўйиш ёки тугатиш, ҳокимиятнинг янги ва мувозий таркибларини тузиш Конституцияга ҳилоф ҳисобланади ва қонунга биноан жавобгарликка тортишга асос бўлади.

Ўзбекистонда давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи халқ бўлиб, давлат халқ иродасини ифодалайди, унинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат сиёсатини халқнинг хоҳиш-иродаси белгилаб беради. Мазкур сиёсат инсон ва жамиятнинг фаровонлигини, Ўзбекистондаги барча фуқароларнинг фа-

ровон турмушини таъминлашга қаратилган бўлиши керак.

Ўзбекистонда давлат ҳокимиятини фақат Конституцияда, қонунларда кўзда тутилган тартибда ва улар асосида тузилган идораларгина амалга оширади. Давлат идоралари фақат Қонунда кўрсатилган ваколатлари доирасидагина фаолият кўрсатади. Давлат идораларининг Конституция ва қонунга сўзсиз итоат этиши ва шу асосда фаолият кўрсатиши ҳуқуқий давлатнинг муҳим белгисидир.

Конституцияда кўзда тутилмаган ҳолларда эса давлат ҳокимияти ваколатини ўзлаштириш, ҳокимият идоралари фаолиятини тугатиш ёки тўхтатиб қўйиш, давлат ҳокимияти органларига параллель равишда янги тузилмалар ташкил этиш Конституцияга хилоф ҳисобланиб, қонунга биноан жавобгарликка тортилишга сабаб бўлади.

8-модда

Ўзбекистон халқини миллатидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ташкил этади.

Мазкур моддада қайд этилган қоида жаҳондаги ҳеч бир Конституцияда учрамайди. Унда Конституция даражасида "Ўзбекистон халқи" тушунчасининг таърифи баён этилган. Ўзбекистонда тутилган, унинг заминида истиқомат ва меҳнат қилаётган ҳар бир киши, миллий ва ирқий мансублигидан, эътиқодидан қатъи назар, республикамининг тенг ҳуқуқли фуқароси бўлишга муносибдир.

Ўзбекистон фуқаролари, ўзларининг насл-насаби, ирқи, ижтимоий келиб чиқиши ва бошқа ҳолатларидан қатъи назар, Ўзбекистон халқини ташкил этадилар. Конституция Ўзбекистон халқини ташкил этувчи

барча миллат ва элатларнинг урф-одатлари ва миллий анъаналарини ҳурмат қилишни кафолатлайди.

Мазкур моддада мустаҳкамланган Ўзбекистон фуқароларининг миллий тенглиги принципи инсон ҳуқуқларига оид барча халқаро ҳужжатларга, жумладан, Ўзбекистон Республикаси номидан унинг Президенти имзолаган Париж Хартияси талабларига тўла мос келади. Мазкур принцип мамлакатимиздаги тинчлик, сиёсий барқарорлик ва миллатлараро тотувликнинг ҳуқуқий кафолатидир.

9-модда

Жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига тақдим этилади, умумий овозга (референдумга) қўйилади. Референдум ўтказиш тартиби қонун билан белгиланади.

Демократик талаблар асосида жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига қўйилади, умумхалқ овози — референдумга чиқарилади. Умумхалқ муҳокамаси — референдумга иқтисодий, сиёсий, маданий соҳаларга тааллуқли муҳим масалаларнинг қўйилиши кўзда тутилади. Чунончи, 1991 йилнинг 30 декабрида ўтказилган референдумда Ўзбекистон халқи давлат мустақиллиги эълон қилинганлигини яқдиллик билан қўллаб-қувватлаб овоз берди. Энг муҳим қонун лойиҳаларини умумхалқ муҳокамасига ҳавола этиш анъанага айланди. Масалан, Конституция лойиҳаси матбуот саҳифаларида эълон қилиниб, икки ярим ой мобайнида умумхалқ муҳокамасидан ўтди. Халқнинг фикр хазинаси дурдоналари билан бойитилди, сайқал топди.

Референдум ўтказиш тартиби 1991 йилда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг "Референдум тўғрисида"ги қонуни билан батафсил, атрофлича тартибга солинади.

10-модда

Ўзбекистон халқи номидан фақат у сайлаган Республика Олий Мажлиси ва Президенти иш олиб бориши мумкин.

Жамиятнинг бирон-бир қисми, сиёсий партия, жамоат бирлашмаси, ижтимоий ҳаракат ёки алоҳида шахс Ўзбекистон халқи номидан иш олиб боришга ҳақли эмас.

Мазкур модда Ўзбекистон Конституциясининг ўзига хослигини ифодаловчи моддалардан бўлиб, унда Ўзбекистон халқи номидан фақат икки давлат органи баҳс юрита олиши изоҳланади. Булар, биринчидан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси — олий вакиллик давлат органи; иккинчидан, Ўзбекистон Республикаси давлат ва ижроия ҳокимиятининг бошлиғи.

Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси ҳам, Ўзбекистон Республикасининг Президенти ҳам халқ томонидан умумий, тенг, тўғридан-тўғри, яширин овоз бериш йўли билан сайланади. Халқ худди шу йўл билан Олий Мажлисга ва Президентга ҳам ўзининг ваколатини беради.

Конституцияда кўрсатилган мазкур икки давлат органидан ташқари жамиятдаги ҳеч бир гуруҳ, сиёсий партия, жамоат бирлашмаси ёки алоҳида шахс Ўзбекистон халқининг ваколатига эга эмас.

11-модда

Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими — ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципига асосланади.

Мазкур моддада давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши ва фаолият тартиби ваколатларнинг тақ-

симланиши принципи асосида амалга оширилиши кўрсатилган. "Қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти — давлатнинг учта асосий таянчидир"¹.

Ҳокимият ваколатларини тақсимлаш принципи ҳуқуқий давлатнинг энг муҳим белгиларидан биридир.

Қонун чиқарувчи ҳокимият Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси томонидан, ижроия ҳокимият эса Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Вазирлар Маҳкамаси томонидан амалга оширилади. Суд ҳокимияти Конституциявий Суд, Олий Суд ва Олий ҳужалик суди томонидан амалга оширилиб, улар биргаликда Ўзбекистоннинг ягона суд тизимини ташкил этади.

Конституциянинг бешинчи бўлимида учала ҳокимият идораларининг ўзаро уйғунликдаги фаолият во-ситалари, шунингдек, мазкур идораларнинг ўзаро бир-бирини тийиб туриш тизимини вужудга келти-рувчи қоидалар мустаҳкамланган.

Қонун чиқарувчи, ижро этувчи (ижроия) ва суд ҳокимияти идоралари давлат ҳокимиятининг ягона тизимини ташкил этади. Худди шу асосда ўзбек де-мократик ҳуқуқий давлатчилиги барпо этилмоқда.

12-модда

Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиё-сий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хил-ма-хиллиги асосида ривожланади.

Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифати-да ўрнатилиши мумкин эмас.

Мустақил Ўзбекистоннинг ижтимоий ҳаёти ва сиёсий тизимлари мафкуралар ва фикрларнинг хил-

¹ Қаранг: И.А.Каримов. Буюк келажагимизнинг ҳуқуқий ка-фолати // Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-том. Т., 1996. 97-бет.

ма-хиллиги асосида ривожланади. Бир мафкуранинг, бир дунёқарашнинг яккаҳокимлигидан қатъиян воз кечиш, сиёсий партиялар, мафкуралар ва фикрлар хилма-хиллиги конституциявий йўл билан эътироф этилган.

Истиқлолнинг илк йилларидаёқ етмиш йилдан ортиқроқ ҳукм сурган коммунистик мафкура, синфийлик, яккапартиявийлик иллатлари собитқадамлик билан, тугатилди.

Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси мақомига кўтарилиши мумкин эмас. Бунинг маъноси бирор-бир мафкура мутлақ ҳақиқатни фақат у билишига, унинг номидан сўзлашга даъво қилиш ҳуқуқига эга эмас.

Мазкур конституциявий қоида олдимизга миллий истиқлол мафкурасини яратиш вазифасини долзарб қилиб қўяди. Миллий истиқлол мафкураси халқимизнинг азалий анъаналарига, удумларига, тилига, динига, руҳиятига асосланиб, келажакка ишонч, меҳроқибат, инсоф, сабр-тоқат, адолат, мурувват, маърифат туйғуларини онгимизга сингдиришга хизмат қилиши лозимлигини ҳеч қачон унутмаслик даркор. Унда жамиятимиздаги барча кучлар, ҳаракатлар, жамоат бирлашмалари, аҳоли турли табақаларининг ўй-фикрлари, орзу-умидлари ўз ифодасини топмоғи лозим. У давлатимиз фуқароларини улуғ мақсад йўлида қалбан бирлаштиришга кўмаклашиши керак¹.

13-м о д д а

Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати

¹ Қаранг: И.А.Каримов. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-том, Т., 1996. 98-бет.

ти ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади.

Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади.

Ўзбекистонда эркин фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлат қурилмоқда. Чинакам демократиянинг зарурий ва қонуний таркиби сифатида кўппартиявийлик принципи амалда шаклланмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Олий Мажлисига сайловлар кўппартиявийлик принципи асосида ўтказилади.

Ўзбекистон — умумбашарий инсонпарварлик қоидаларига асосланган, миллати, дини, ижтимоий аҳволи, сиёсий эътиқодларидан қатъи назар, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаб берадиган давлатдир.

Ўзбекистонда инсон, унинг ҳаёти, эрки, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа ҳуқуқ ҳамда эркинликлари муқаддасдир.

"Инсон ҳуқуқлари ва демократия сингари умумбашарий қадриятлар Республикамизнинг миллий давлатчилик манфаатларига ... тўла мос келади... Инсоннинг энг устувор ва муқаддас ҳуқуқларидан бири — бу тинч яшаш ҳуқуқидир. Давлат ва жамиятнинг бурчи ана шу ҳуқуқни барча қонуний воситалар билан кафолатлаб беришдир. Бу ҳуқуқни амалга ошириш — давлат ва жамиятни демократлаштиришнинг энг муҳим шартидир. Демократиянинг инсонпарварлиги шу билан белгиланади"¹.

Ўзбекистонда фуқароликнинг демократик ва ҳуқуқий эркинликлари Конституция ва амалдаги

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том, Т., 1996. 78—79-бетлар.

барча қонунлар тизими ҳамда давлат идоралари томонидан ҳимоя қилинади.

Ҳокимиятни зўравонлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўйган, Республиканинг давлат мустақиллигига, ҳудудий яхлитлиги ва хавфсизлигига қарши қаратилган, миллий ва диний адоватни авж олдирадиган, Конституциявий тузумлар, халқнинг демократик эркинликлари ва маънавий асосларига тажовуз қиладиган партиялар ва жамоат бирлашмаларининг ҳаракатлари қонундан ташқаридадир.

14-модда

Давлат ўз фаолиятини инсон ва жамият фаровонлигини кўзлаб, ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари асосида амалга оширади.

Ўзбекистон ижтимоий адолат жамиятидир. Шу боис ҳам Ўзбекистон давлати бош ислохотчи сифатида ишга лаёқатсиз ногиронларни, кўп болали оилаларни, қаровсиз қолган гўдакларни моддий ва ижтимоий жиҳатдан ҳар тарафлама қўллаб-қувватламоқда.

Бозор иқтисодиётига ўтишда, жамиятни тубдан янгилашда халқнинг туб манфаатларини кўзлаб, энг муҳим йўналишларни давлатнинг ўзи танлаб, уларни амалга оширишда ўзи етакчилик қилмоқда. Ҳар қандай ижтимоий адолатли жамият ва давлатнинг ўлчов мезони жамиятнинг энг ночор ижтимоий табақаларига муносабатлари билан белгиланади.

Давлат ва жамият фуқарони ўз паноҳига олмоғи лозим. Бундан ҳар бир фуқаронинг кўнгли тинч бўлиши керак. Хотиржам одамгина унумли меҳнат қила олади. Давлат ҳалол меҳнат учун ҳуқуқий ва иқтисодий шарт-шароит яратмоғи лозим.

Кучли ижтимоий сиёсат адолатли жамият ва демократик давлат барпо этишнинг асосий мезонидир.

"Давлатнинг фаол ислохотчилик мавқеида бутун диққат-эътиборни иқтисодийётни соғломлаштириш муаммоларини биринчи навбатда ҳал этишга, қонунийлик ва ҳуқуқ-тартиботга риоя қилишга, эски иқтисодий муносабатларни бозор муносабатларига айлантиришга қаратиш ижтимоий барқарорлик учун мустаҳкам негизни вужудга келтиради¹.

Ўзбекистонда ижтимоий адолат принципининг амал қилиши авваламбор оиладан бошланади. Чунки оила жамиятнинг негизидир. Оила турмуш ва виждон қонунлари асосига қурилади. У ўзининг кўп асрлик мустаҳкам ва маънавий таянчларига эгадир. Оилада демократик негизларга асос солинади, одамларнинг талаб-эҳтиёжлари ва қадриятлари шаклланади. Шу боис ҳам бизнинг давлатимизни катта бир оила деб тушуниш лозим. Бу эса бизни ана шу оиланинг аҳил фарзандлари бўлишимизга даъват қилади.

III б о б

КОНСТИТУЦИЯ ВА ҚОНУННИНГ УСТУНЛИГИ

15-м о д д а

Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларининг устунлиги сўзсиз тан олинади.

Давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар.

Жамиятда қонунийлик ва ҳуқуқий тартибот тантана қилмаса, шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари қатъ-

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том., Т., 1996, 322-бет.

ий интизом, ички уюшқоқлик ва масъулият жиҳатидан устувор бўлмаса, қонунлар ва миллий анъаналар, урф-одатлар, умуминсоний қадриятлар ҳурмат қилинмаса, демократик ҳуқуқий давлатни тасаввур қилиб бўлмайди. Шу боис ушбу конституциявий қоида Ўзбекистон тараққиёт йўлининг энг муҳим принципларидан бири бўлади.

Конституциядаги қонун устуворлигининг моҳияти ва маъноси шундаки, Конституция ва қонун олдида барча бирдай масъулдир. Мамлакат қонунларига жами фуқаролар, ёши, мансаби, миллати, ирқи ва динидан қатъи назар, барабар бўйсунмоғи ҳам фарз, ҳам қарздир.

Қайси бир жамиятда қонун бажарилмай қорозда қолиб кетса, ундай жамият асло равнақ топмайди, адолатга эриша олмайди. Қонун амалда бўлиши лозим. Қонун қабул қилиндими, унинг ижроси ҳам қатъий бўлмоғи зарур.

Демократик ҳуқуқий давлатнинг энг муҳим белгиларидан бири — барча фуқароларнинг қонун олдида тенглиги, Конституция ва қонунларнинг устунлигини таъминлашдир. Конституция ва қонун устуворлиги, биринчидан, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида қонуннинг қатъиян ҳукмронлигини, ҳеч ким, ҳеч бир давлат органи, мансабдор шахс, тadbиркор ёки бошқа бирор фуқаро қонунга бўйсуниш мажбуриятидан холи бўлиши мумкин эмаслигини англатади. Иккинчидан, Конституция ва қонун устуворлиги шуни ифодалайдики, асосий ижтимоий, энг аввало иқтисодий ва сиёсий муносабатлар фақат қонун йўли билан тартибга солинади, унинг барча иштирокчилари эса ҳеч бир истисносиз ҳуқуқ нормаларини бузганлиги учун ҳуқуқий жавобгарликка тортиладилар.

Мазкур Конституциянинг бирорта қондаси Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ ва манфаатларига зарар етказадиган тарзда талқин этилиши мумкин эмас.

Бирорта ҳам қонун ёки бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжат Конституция нормалари ва қондаларига зид келиши мумкин эмас.

Ҳар қандай давлатнинг Конституция ва қонунлари унда яшовчи халқларнинг иродасини, руҳиятини, хоҳиш-истакларини ифода этмоғи лозим: "Инсонлар қонунлар учун" эмас, балки, аксинча, "қонунлар инсонлар учун" деган ҳикматли ибора айни демократик давлатдаги қонунларга тааллуқдир. Маъмурий буйруқбозликка асосланган советлар тузуми даврида ҳар бир тарихий босқичга, ҳатто айрим шахсларга ҳам мослаштириб Конституциялар ва қонунлар ижод қилинар эди. Улар бир мақсадга — қотиб қолган мафкурага асосланган мустабид тузумни ҳимоя қилишга ва унинг ҳукмронлигини таъминлашга хизмат қилар эди.

Конституция ва қонунларнинг пировард мақсади инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашдан иборат бўлмоғи лозим. Зотан улуғ бобомиз Амир Темур таъкидлаганидек, "Қаерда қонун ҳукмронлик қилса, шу ерда эркинлик бўлади".

Конституция — ўзбек миллий-ҳуқуқий тизимининг ўзагини ташкил этади. Барча жорий қонунлар ва норматив ҳуқуқий ҳужжатлар Конституцияга тўла мувофиқ ҳолда ишлаб чиқилмоғи зарур. Ижроия органлари қонунларга қўшимчалар эмас, балки мазкур қонунларнинг ижросига оид ҳужжатларни қабул қилмоқлари лозим бўлади.

Конституциямизни махсус тарзда муҳофаза қилиш мақсадида Ўзбекистон тарихида илк марта Консти-

туциявий суд жорий қилинди. Бу ҳақда Конституциянинг 108-109-моддаларида баён қилинган.

Конституциямиз қабул қилинганидан сўнг уч юздан зиёд янги қонунлар қабул қилинди. Ўзгариб бораётган шарт-шароитларни инобатга олиб, илгари қабул қилинган қонун ҳужжатларига тузатишлар киритилди. Қабул қилинган мазкур қонунлар миллий ўзбек давлатчилигини барпо этишга, эркин бозор иқтисодиётини ривожлантиришга, жаҳон ҳамжамиятидаги мамлакатлар билан фаол ҳамкорлик қилишга қаратилгандир.

IV б о б

ТАШҚИ СИЁСАТ

17-м о д д а

Ўзбекистон Республикаси халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъектидир. Унинг ташқи сиёсати давлатларнинг суверен тенглиги, куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик, чегараларнинг дахлсизлиги, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик қоидаларига ва халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган бошқа қоидалари ва нормаларига асосланади.

Республика давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида иттифоқлар тузиши, ҳамдўстликларга ва бошқа давлатлараро тузилмаларга кириши ва улардан ажралиб чиқиши мумкин.

1. XX аср ижтимоий-сиёсий ривожланишининг асосий йўналиши — мазлум халқларнинг ўз озодлиги учун кураши бўлди. Мустамлакачилик сиёсати хал-

қаро ҳаётда сиёсий воқелик сифатида бутунлай инқиروزга юз тутди. Аср охирига келиб тарих тақозоси билан дунёдаги энг катта империя — СССР парчаланиб кетди. Қуруқликнинг катта қисмини эгаллаган бундай катта давлатда тўлиқ бўйсуниб яшаган халқлар мустамлакачиликдан озод бўлдилар. Ушбу халқларнинг барчаси ўзларининг имкониятлари ва менталитетидан келиб чиққан ҳолда, ўзларининг миллий давлатларини тузишга киришдилар.

Давлат мустақиллигига қадар собиқ марказ барча халқаро алоқаларни фақат ўз қўлида тутар эди, Ўзбекистонга эса фақат "гуллаб-яшнаётган совет Шарқи"ни хорижий меҳмонларга кўз-кўз қилиш вазифаси топширилар эди. Ўзбекистон номигагина мустақил бўлиб, бошқа иттифоқдош республикалар сингари халқаро ҳамжамиятда юз бераётган жараёнлардан четлатилган эди. Бундай узилиш, айниқса жаҳон иқтисодий тизимидан четда қолиш Ўзбекистоннинг миллий манфаатларини жуда чегаралар эди.

СССР парчаланиб кетганидан кейин Ўзбекистоннинг халқаро ҳамжамиятдан узилиб қолганига ҳам чек қўйилди. Ҳозирга келиб, Хоразмшоҳлар, Қорахонийлар, Амир Темури ва Темурийлар, ўзбек хонликлари давлатлари сингари Ўзбекистон Республикаси ҳам ўзининг ташқи сиёсатини мустақил равишда белгиламоқда ва амалга оширмоқда.

Ўзбекистон Конституцияси 1991 йил 31 августда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллиги асослари тўғрисида"ги конституциявий қонуннинг муҳим жиҳатларини ривожлантиради. Ушбу ҳужжатда халқаро ҳуқуқ суверен давлат қурилишидаги муҳим манба сифатида қабул қилинади. Бу билан Ўзбекистон Конституция даражасида жаҳон ҳамжамиятига ўзининг халқаро ҳуқуқни умумэтироф этилган нормалари ва принципларига содиқлигини кўрсатди. Ушбу ҳолат ёш давлатни дунёдаги энг

нуфузли халқаро ташкилотларга тўла ҳуқуқли аъзо бўлиб кириши учун имкон туғдирди ва Ўзбекистонни дипломатик тан олинishi ва мамлакатимизни халқаро сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқаларга жадал кириб бориши учун замин яратди.

2. Давлатнинг ташқи сиёсий фаолияти у ёки бу даражада конституциявий тартибга солиш предмети бўлиб келган. XVIII асрнинг охири — XX аср бошларида қабул қилинган конституциялар "уруш ҳуқуқини" давлат суверенитетнинг зарур белгиси деб билиб, "уруш эълон қилиш ҳуқуқи"ни олий ҳокимият тизимидаги анъанавий ҳуқуқлардан бири сифатида қабул қилган. Ўша даврда ҳам "Тинчликка оид моддалар" бўлган, улар урушни сиёсатини амалга оширишнинг воситаси сифатидаги ўрнидан воз кечишни кўзда тутган эди. Ушбу ҳолат айниқса Франция конституциявий ҳужжатларига хос бўлган. 1791 йилги Франция Конституциясида истилочилик урушидан воз кечиш ҳолатлари, 1931 йилги Испания Конституциясида эса урушдан "миллий сиёсат қуроли" сифатида фойдаланишдан воз кечиш ҳолатлари ўз аксини топган.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин вазият кескин ўзгарди. "Тинчликка оид моддалар" Италия, Япония, ГФР ва бошқа бир қанча давлатларнинг конституцияларидан жой олди. Япониянинг 1947 йилги Конституцияси 9-моддасида урушдан бутунлай воз кечиш ва мамлакатда қуроли кучларни тузишни ман этиш қоидалари мустаҳкамланган.

Урушдан кейинги конституциялар давлатларни ташқи сиёсат борасидаги фаолиятини тартибга солиш йўналишларини кенгайтириш тенденциялари билан ажралиб туради. Бу, энг аввало, ташқи сиёсатнинг айрим принципларини расмий эълон қилиш, уруш эълон қилиш ва сулҳ тузиш билан боғлиқ масалаларни тартибга солиш, халқаро ва ички қонун-

чиликни ўзаро мутаносиблиги, давлат органларининг халқаро шартномаларни тузиш, ратификация ва денонсация қилиш бўйича ваколатларини белгилаш, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасидаги ҳамкорлик — фуқаролик, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари, экстрадиция ва бошпана ҳуқуқи, давлатлараро иқтисодий ва ҳарбий-сиёсий интеграцияни тартибга солиш масалаларида яққол намоён бўлади.

Интернационаллаштириш — замонавий конституцияшуносликнинг асосий хусусиятларидан биридир. У дунёдаги демократик давлатлардаги конституцияларни халқаро ҳуқуқ билан яқинлашишида намоён бўлмоқда. Айрим давлатларнинг конституциявий ҳуқуқи эришган ютуқлар халқаро миқёсда умумлаштирилиб, халқаро ҳуқуқнинг муҳим ҳужжатлари — декларациялар, конвенциялар, пактларга киритилган. Ушбу ҳужжатлар иштирокчи давлатларга ўзларининг миллий қонунчиликларига у ёки бу турдаги демократик конституциявий-ҳуқуқий институтларни киритиш мажбуриятини юклайди. (Масалан, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини.)

Халқаро ҳуқуқнинг миллий ҳуқуқий тизимларга бўлган таъсири ҳам каттадир. Кўпгина конституцияларда халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган нормалари ва принциплари миллий ҳуқуқнинг таркибий қисмига киради, агар улар бир-бирига зид келса халқаро-ҳуқуқий нормалар устун келади, деб ёзиб қўйилган. ГФРнинг Асосий Қонуни 25-моддасига асосан "халқаро ҳуқуқнинг умумий қоидалари Федерация ҳуқуқининг таркибий қисмига киради. Улар қонунлардан устун бўлиб, федерал ҳудуд аҳолиси учун бевосита ҳуқуқ ва мажбуриятлар яратади", деб мустаҳкамланган.

Франция Конституциясининг 55-моддасида "тегишли равишда қабул қилинган ёки ратификация

қилинган шартномалар ёки битимлар ички қонунлардан каттароқ кучга эга бўлади" — деб ёзиб қўйилган.

3. Халқаро муносабатлар — сиёсий, иқтисодий, маданий, ҳуқуқий, дипломатик, ҳарбий ва бошқа алоқаларнинг, давлатлар ҳамда давлатлар тизимлари, асосий сиёсий, иқтисодий, маданий ташкилотлар ҳамда ҳаракатларнинг ўзаро муносабатлари мажмуидир. Халқаро муносабатлар ўзининг моҳиятига кўра бирон-бир давлатнинг ваколати ва юрисдикциясидан ташқарига чиқади ва бир қанча давлатлар ёки халқаро ҳамжамиятнинг ваколати ва юрисдикциясининг объектига айланади.

Халқаро муносабатларда давлатлараро муносабатлар асосий ўринни эгаллайди. Бундан ташқари давлатлараро характерга эга бўлмаган халқаро алоқаларга — юридик ва жисмоний шахслар (хорижий элементлар ёки халқаро элементлар), шунингдек халқаро ҳукуматга тегишли бўлмаган ва халқаро ҳўжалик ташкилотлари орасидаги алоқалар мисол бўла олади.

"Ўзбекистон — халқаро муносабатларнинг тенг-ҳуқуқли субъекти" деган конституциявий қоида Ўзбекистон Республикасининг ҳозирги дунёдаги ўрнини билдирибгина қолмай, мамлакатимизни ҳақиқатдан ҳам халқаро ҳамжамиятнинг ажралмас қисми эканлигини кўрсатади.

Бу қуйидагиларни англатади:

биринчидан, Ўзбекистон суверен давлат сифатида замонавий халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган принциплари ва нормалари ва ўзи қўшилган халқаро шартномалар билан боғлиқ бўлиб, давлатимизнинг розилигисиз бошқа мажбуриятлар зиммамизга юклатилиши мумкин эмас;

иккинчидан, Ўзбекистон ҳудудида давлат ҳокимияти чегараланмайди ва халқаро ҳуқуқнинг ҳеч қайси бир субъекти бунга аралашиш ҳуқуқига эга эмас, ўзининг ҳудудидан ташқарида у ўз ҳокимия-

тини фақат бошқа манфаатдор давлат розилиги бўлгандагина амалга ошириши мумкин;

учинчидан, Ўзбекистон халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъектлари билан дипломатик алоқаларни амалга ошириб, икки томонлама ва кўп томонлама халқаро шартномаларни тузиб, давлатлараро муносабатларда бевосита қатнашади.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон 120 дан зиёд давлат билан дипломатик алоқаларни ўрнатди. Тошкентда 35 та давлат элчихонаси очилди, 19 та давлат элчилари эса Ўзбекистон Республикасида ўриндошлик асосида фаолият юргизмоқда. Республикада 88 та хорижий ваколатхоналар аккредитациядан ўтган, 24 та ҳукуматлараро ва 13 та ҳукумат ташкилотлари фаолият олиб бормоқда.

4. Конституция асосида Ўзбекистон Республикасини халқаро муносабатларнинг тенг ҳуқуқли субъекти эканлигини кўрсатувчи ҳуқуқий асослар яратилди. Қўйидагилар ташқи алоқалар соҳасида қабул қилинган асосий ҳужжатлардир:

1996 йилда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида"ги Қонун, 1992 йилда қабул қилинган "Дипломатик ваколатхоналар бошлиқларини тайинлаш ва чақириб олиш тўғрисида"ги Қонун, 1992 йилда қабул қилинган "Дипломатик ходимларнинг даражаларини ўрнатиш тўғрисида"ги Қонун, ташқи иқтисодий соҳада эса, 1992 йилда қабул қилинган "Хорижий сармоялар тўғрисида"ги Қонун, 2000 йилда қабул қилинган янги таҳрирдаги "Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида"ги қонун, "Хорижий сармоядорларнинг фаолиятини кафолатлаш тўғрисида" 1994 йилда қабул қилинган қонун.

Ўзбекистоннинг ташқи сиёсий ва ташқи иқтисодий алоқаларини таъминлаб берувчи давлат органлари тизими шакллантирилди. Кўппартиявийлик ва

муқобиллик асосида ҳамда бутун халқимизнинг яқдиллик билан қатнашиши натижасида Республика Президенти ва Олий Мажлис депутатлари сайландилар, мамлакат ҳукумати ташкил этилди. Ташқи ишлар вазирлигининг вазифалари ва фаолиятининг йўналишлари тубдан ўзгартирилди. Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги ва ташқи иқтисодий фаолият банки ташкил этилди, ташқи савдо билан шуғullanувчи фирмаларнинг махсус тизими шакллантирилди, хорижий фирма, банк ва компанияларнинг 260 дан ортиқ ваколатхоналари очилди.

5. Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий принциплари Конституциянинг 17-моддасида ўзининг қонуний аксини топган. Ташқи сиёсат тушунчаси давлатнинг халқаро ишлардаги фаолиятининг умумий йўналишини ўз ичига олади. Ташқи сиёсат давлатнинг бошқа давлатлар, халқлар ҳамда халқаро ташкилотлар билан алоқаларини ўз ичига олувчи мақсад ва воситаларини қамраб олади.

Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсати ва халқаро фаолияти Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси нормалари ва принципларига, Республиканинг ташқи сиёсатни тартибга солувчи қонунчилигига, ҳарбий соҳадаги қонунчиликка, БМТнинг ҳамда ЕХХТ нинг принциплари ва мақсадларига, Ўзбекистоннинг халқаро шартномаларидан келиб чиқадиган мажбуриятларига асосланади.

Дипломатия ташқи сиёсатни амалга оширишнинг ўта муҳим воситаси ҳисобланади. Айнан ташқи сиёсат дипломатиянинг мақсад ва вазифалари, яъни ташқи сиёсатни амалга оширишда фойдаланиладиган шакллар, воситалар ва усуллар, амалий тадбирлар мажмуасини намоён этади ҳамда белгилаб беради. Дипломатия билан бир қаторда давлатнинг иқтисодий, маданий ва бошқа муҳим алоқалари

унинг ташқи сиёсати воситалари бўлиб ҳисобланади.

Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосий мақсади давлат суверенитетини ҳимоя қилиш, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришга ёрдам берувчи халқаро шароитларни яратиш, тинчлик, халқаро ва минтақавий хавфсизликни таъминлаш мақсадида барча давлатлар билан ўзаро манфаатли ҳамкорликни ўрнатишдан иборат.

Ўзбекистон ўзининг ташқи сиёсатини амалга оширишда қуйидаги устуворликлардан келиб чиқади:

биринчидан, ўзининг миллий-давлат манфаатлари устун бўлгани ҳолда ўзаро манфаатларни тўлиқ ҳисобга олиш;

иккинчидан, Ўзбекистон инсонлар ва давлатлар орасидаги ўзаро муносабатларда умуминсоний қадриятлар устуворлигини тан олган ҳолда халқаро алоқаларда тинчлик ва хавфсизликни мустақамлаш, низоларни тинч йўл билан бартараф этишни ёқлаб чиқмоқда. Ўзбекистон ядро қуролидан озод ҳудуд бўлиб қолади, агрессив ҳарбий блоклар ва иттифоқларга аъзо бўлмайди, инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро стандартларни тан олади ва муттасил уларга содиқлигини исботлайди;

учинчидан, Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсати ўзаро тинчлик, ўзаро фойда, ички ишларга аралашмаслик принципларига, мустақилликни ва суверенитетни чегараловчи ҳамда давлатлараро муносабатларни мафкуралаштиришга қаратилган ҳаракатларга йўл қўйилмайдиган принципларга асосан қурилади ("Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида"ги Қонуннинг 3-моддаси);

тўртинчидан, Ўзбекистон ташқи сиёсатда очиқлик принципини турли хил мафкуравий қарашлардан холи равишда амалга ошириб, барча тинчликсе-

вар давлатлар билан кенг ташқи алоқаларни ўрнатмоқда;

бешинчидан, Ўзбекистон халқаро ҳуқуқ нормаларини миллий қонунчиликдан устунлигини тан олади, халқаро-ҳуқуқий стандартларни ҳурмат қилади.

6. Ўзбекистон Республикасининг бошқа давлатлар билан бўлган муносабатлари давлатларнинг суверен тенглиги, куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид солмаслик, чегараларнинг дахлсизлиги, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик ва халқаро ҳуқуқнинг бошқа норма ва принципларига асосан қурилади. Ушбу принципларнинг Конституцияда мустаҳкамлангани бу принципларнинг Ўзбекистон ҳудудида ички қонун сифатида қабул қилинишини ҳамда ички қонунчиликни тўлиқ халқаро қонунчиликка мослаштирилишини, уларнинг давлат ҳокимияти органлари, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан тўлиқ ҳурмат қилинишини билдиради.

Халқаро ҳуқуқ қуйидаги муносабатларни тартибга солади:

биринчидан, давлатлар орасидаги икки томонлама ва кўптомонлама бўлган ҳамда халқаро ҳамжамиятни қамраб оладиган муносабатларни;

иккинчидан, давлатлар билан ҳукуматлараро ташкилотлар орасидаги муносабатларни;

учинчидан, ҳукуматлараро ташкилотлар орасидаги муносабатларни;

тўртинчидан, давлатлар ва давлатларга ўхшаш мустақил халқаро мақомга эга бўлган бирликлар (масалан, Ватикан Римдаги католик черковнинг маркази сифатида алоҳида халқаро-ҳуқуқий мақомга эга) билан бўлган муносабатларни.

Халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган принциплари — замонавий халқаро ҳуқуқнинг асосий

моҳиятини намоён этувчи, устувор бўлган универсал характердаги нормалардир. Халқаро ҳамжамият томонидан қабул қилинадиган ва тегишли халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларда ўз аксини топган нормалар умумэътироф этилган нормалар сифатида эътироф этилади. Ушбу нормалар умумий тинчлик ва халқаро хавфсизликни, халқлар озодлиги ва мустақиллигини таъминлаб беришнинг, давлатлар орасидаги ижобий алоқаларнинг, ўзаро умумий манфаатларни ва ишончни таъминлашнинг ҳуқуқий асосидир. Умумэътироф этилган принциплар ва нормалар аҳамияти ва ўрнининг ошиб бориши — ҳозирги замонавий халқаро ҳуқуққа хос бўлган хусусиятлардан биридир.

Халқаро ҳуқуқнинг кўпгина принциплари БМТ Низомининг 2-моддасида ўз аксини топган. 1970 йилда қабул қилинган Халқаро ҳуқуқ принциплари тўғрисидаги Декларацияда ушбу принциплар чуқурроқ берилган. Шунингдек, улар БМТ Низоми ҳамда Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик ташкилотининг якунловчи актида ҳам кенг талқин этилган.

У ёки бу шаклда умумэътироф этилган принциплар ва нормалар замонавий давлатларнинг конституцияларига киритилган бўлиб, қонунчилик, ижро этувчи ва суд ҳокимиятининг фаолияти ушбу принципларга мос келиши лозим. Улар Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 4-бобида ҳам ўз аксини топган.

7. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустақамланган суверен тенглик принципи бошқа давлатларнинг ўзига хослигини, уларнинг мустақиллигини, ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилишни, ўзининг сиёсий, иқтисодий ва маданий тизимини эркин танлашни, ўзининг қонунлари ва маъмурий қоидаларини мустақил равишда ўрнатишини тан олишни билдиради.

Конституциямизда халқаро муносабатларда халқаро ҳуқуқнинг устувор принциплари бўлиши, халқларни ўз тақдирини ўзи белгилаши ҳуқуқи тўғрисида гап боради. Шу нарсани таъкидлаш лозимки, ушбу принциплар давлатларнинг халқаро муносабатларда фаолият кўрсатишининг тартиб-қоидаларидир.

Халқаро муносабатларда суверен тенглик принципи ҳар бир давлатни бошқа давлатлар билан муштақил равишда ва ўз хоҳишига кўра алоқаларга киришишини билдиради, яъни маълум олинган давлат халқаро ҳуқуқ талабларига биноан халқаро ташкилотларга аъзо бўлиши, кўптомонлама ва икки томонлама шартномаларда қатнашиши, бетараф бўлиш ҳуқуқига эга бўлиши демакдир. Ушбу принципдан келиб чиқиб, Ўзбекистон халқаро муносабатларнинг кўпгина муаммоларини ҳал этишда ўзаро тенг равишда иштирок этади.

Куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид солмаслик конституциявий принципи бошқа давлатга нисбатан бевосита ёки билвосита куч ишлатишга қаратилган турли ҳаракатлардан ўзларини тийишларини билдиради. БМТ Низомида (2-модданинг 4-банди) "Куч" тушунчаси фақат қуроли кучларни эмас, балки мажбур этишнинг бошқа шакллари ҳам билдиради.

1970 йилда қабул қилинган халқаро ҳуқуқ принциплари тўғрисидаги декларациянинг муқаддимасида давлатларнинг куч ишлатишга ёки куч билан таҳдид солишга қаратилган барча ҳаракатлари ман этилади, деб очиқдан-очиқ ёзиб қўйилган. Ҳеч қандай сабаблар куч ишлатиш ёки куч билан таҳдид солиш учун асос бўла олмайди. Декларация ушбу принципнинг моҳиятига янги мазмун киритиб, унинг ҳаракат доирасини кенгайтирди. Унда бошқа аъзо давлатга нисбатан куч ишлатиш ёки куч билан таҳдид солмаслик тўғрисидаги ҳолатлар ўз аксини топган.

Декларацияда бошқа аъзо давлатга нисбатан куч ишлатиш, унинг суверен ҳуқуқларини чеклашга бўлган ҳаракатлар, қандайдир репрессалияларга тортиш ман этилади, деб ёзиб қўйилган.

БМТ Низомида "ҳудудий яхлитлик" ва "сиёсий мустақиллик"ка қарши қаратилган куч ишлатиш ва куч билан таҳдид солмасликни ман этиш қоидалари мавжуд.

Бу эса, давлатлар халқаро муносабатларда сиёсий мустақиллик ёки ҳудудий яхлитликка қарши қаратилган ҳарбий, иқтисодий ёки бошқа бирор шаклда тазйиқ ўтказишдан ўзларини тийиб туришлари кераклигини билдиради.

Чегараларнинг дахлсизлиги принципи барча давлатларнинг ҳудудий устунлиги ва ҳудудий яхлитлигини ҳурмат қилишни билдиради. Бу принципга мувофиқ, умумий чегараларни ҳам, шунингдек бошқа давлатларнинг чегараларини ҳам дахлсиз деб қабул қиладилар. Улар ҳар қандай давлатнинг бутун ҳудуди ёки ҳудудининг бир қисмини босиб олиш ёхуд зўрлик билан эгаллашга қаратилган ҳар қандай талаблар ва ҳаракатлардан ўзларини тийиб туриш мажбуриятини оладилар. Биз дунёдаги баъзи давлатлар орасида ҳудудга оид низоли муаммолар бўлмайди деб айтолмаймиз. Лекин чегараларга оид масалалар музокаралар ва халқаро ҳуқуққа мос келадиган бошқа воситалар орқали ҳал қилиниши керак. Чегараларнинг бузилмаслиги универсал тусга эга ва барча қитъаларда бирдек қўлланилиши лозим. Бу эса, шубҳасиз, халқаро тинчликни мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Ўзбекистон Конституциясида белгилаб қўйилган низоларни тинч йўл билан ҳал этиш принципи, барча низоли масалалар фақат тинч йўл билан ва халқаро ҳуқуққа мос равишда, яъни — халқларнинг қонуний манфаатлари, тинчлиги ва хавфсизлигини хавф ости-

да қолдирмасдан ҳал қилиниши кераклигини назарда тутлади. 1970 йилги Халқаро ҳуқуқ принциплари тўғрисидаги Декларацияда эътироф этилишича: "Ҳар бир давлат ўзининг бошқа давлатлар билан муносабатларидаги низоларни халқаро тинчлик, хавфсизлик ва адолатни хавф остига қўймаган ҳолда тинч восита ва усуллар билан ҳал қилади". Ўзбекистон бу принципга оғишмай амал қилмоқда ва ҳар гал давлатлар ўртасидаги у ёки бу низоли масалаларни тинч воситалар билан ҳал қилиш ташаббуси билан чиқмоқда.

Низоли масалаларни ҳал қилишда фақат тинчлик воситаларидан фойдаланишнинг мажбурийлиги принципи БМТ Низоми 8-моддасининг 3-банди ва IV бобидан ўрин олган. Бу принцип давлатлар зиммасига низолар юзага келганда, уларни ҳал қилиш учун бевосита музокаралар, тергов ёки келишув маросимлари, воситачилик, арбитраж ёки бошқа суд процедурасидан фойдаланиш мажбуриятини юклайди. Мабодо, томонлар юқорида эслатилган тинчлик воситаларининг биридан фойдаланган ҳолда низони ҳал қилишга эриша олмасалар, улар низони тинч йўл билан тартибга солишнинг ўзаро келишилган йўлларини излашда давом этишлари шарт.

Ўзбекистон ташқи сиёсатининг бошқа давлатлар ва халқларнинг ички ишларига аралашмаслик тўғрисидаги конституциявий принципи халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган принципига асосланади. У авваламбор БМТ Низомида (2-модда, 7-банд) ва Бош Ассамблеянинг 1965 йилги Давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик ва уларнинг мустақиллиги ҳамда суверенитетини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Декларациясида қайд этилган. Кўрсатилган қоидалар, агар халқаро тинчлик ва хавфсизликка таҳдид туғдирадиган бўлса, бу таҳдид қайси давлат ёки халқаро ташкилотдан келиб чиқишидан қатъи

назар, ҳар бир халқнинг ўз ривожланиш масалаларини ўзи ҳал қилиши ҳуқуқи билан боғлиқдир. Бу принципнинг умум тан олиниши, давлатлар ўзаро муносабатларидан қатъи назар, бошқа аъзо — давлатнинг ички ваколатига кирадиган ички ва ташқи ишларига ҳар қандай аралашидан (хоҳ у бевосита ёки билвосита, якка ёки жамоа тарзида бўлсин) ўзларини тийиб туришлари тўғрисида келишиб олганликларини англатади. Таъкидлаш зарурки, халқаро ҳуқуқда аралашмаслик принципи — бошқа давлатнинг тузумини куч билан ағдариб ташлашга қаратилган террористик, қўпоровчилик ёки бошқа фаолиятга бевосита ёхуд билвосита ёрдамдан ўзини тийиб туришни билдиради.

8. Халқаро ҳуқуқда унинг умумэътироф этилган барча принциплари ва нормаларини тўла санаб ўтувчи норматив ҳужжат йўқ. Масалан, БМТнинг Низомида бешта принцип айтилган бўлса, Халқаро ҳуқуқ принциплари тўғрисидаги Декларацияда етти та шундай принцип мавжуд. Улар қуйидагилардир: куч ишлатмаслик ёки куч ишлатиш билан таҳдид солмаслик; халқаро низоларни тинч йўл билан ҳал этиш; давлатнинг ички ваколатига кирадиган ишларга аралашмаслик; давлатларнинг БМТ Низомига мувофиқ бир-бирлари билан ҳамкорлик қилиш мажбурияти; халқларнинг тенглиги ва ўз тақдирини ўзи белгилаши; давлатларнинг суверен тенглиги; давлатларнинг улар БМТ Низомига мувофиқ қабул қилган мажбуриятларини сидқидилдан бажаришлари. Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик бўйича Хельсинки Кенгашининг якуновчи ҳужжати буларга яна учта принципни қўшди: чегараларнинг дахлсизлиги; давлатларнинг ҳудудий яхлитлиги; инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳурмат қилиш. Шунингдек, жаҳон ҳамжамияти олдида турган глобал муаммоларни ҳал қилиш зарурлигини акс эттирадиган янги принцип-

лар ҳам шаклланмоқда. Масалан, атроф муҳитни муҳофаза қилиш мажбурияти.

Ўзбекистон Конституциясида юқорида ишлаб чиқилган бешта принцип аниқ кўрсатилган "ва халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган бошқа қоидалари ва нормаларига асосланади", деб таъкидланган. Конституцияда кўрсатилмаган халқаро ҳуқуқ нормалари ва принциплари тоифасига қуйдагилар киради: инсон ҳуқуқларини, ҳудудий яхлитлик, халқлар ва миллатларнинг ўз тақдирини ўзлари белгилаш ҳуқуқини ҳар томонлама ҳурмат қилиш, ҳамкорлик, халқаро мажбуриятларни сидқидилдан бажариш.

Ўзбекистон Республикаси халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган принциплари ва нормаларига риоя қилади, халқаро шартномалар тузади ва уларни бажаради, кўплаб халқаро ташкилотларнинг фаолиятида қатнашади. Ўзбекистон бошқа давлатлар билан биргаликда умумий ва адолатли тинчликни, ўзаро фойдали халқаро ҳамкорликни, инсоният олдидан турган глобал муаммоларни биргаликда ҳал қилишни таъминлаш учун куч-ғайратини бағишлайди.

9. Ўзбекистон 500 дан зиёд кўп томонлама ва икки томонлама шартномалар ва битимлар тузди, 60 дан ортиқ инсон ҳуқуқларига оид муҳим халқаро конвенциялар ва шартномаларга қўшилди. Улар орасида қуйидагиларни санаб ўтиш лозим: Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси, Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция, Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт, Ирқий камситишнинг барча турларини бартараф этиш тўғрисидаги Конвенция, Янги Европа учун Париж Хартияси, Ядро қуролларини тарқатмаслик тўғрисидаги Шартнома, Аёлларга нисбатан камситишнинг барча кўринишларини бартараф этиш тўғрисидаги Конвенция, Оналикни муҳофаза

қилиш тўғрисидаги Конвенция, Бандлик соҳасидаги сиёсат тўғрисидаги Конвенция, Гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддаларни ноқонуний тарқатишга қарши кураш тўғрисидаги Конвенция, Халқаро шартномалар, дипломатик алоқалар, консуллик алоқалари ҳуқуқи тўғрисидаги Вена Конвенцияси, Умумжаҳон маданият ва табиат меросини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Конвенция, Маданият бойликларини ноқонуний олиб кириш, мулк ҳуқуқини бировга беришни ман қилиш ва олдини олишга қаратилган чора-тадбирлар тўғрисидаги Конвенция ва бошқалар.

10. 17-модданинг 2-қисмида "Республика давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида иттифоқлар тузиши, ҳамдўстликларга ва бошқа давлатлараро тузилмаларга кириши ва улардан ажралиб чиқиши мумкин", деб кўрсатилган. Давлатлараро тузилмалар (иттифоқлар) унга аъзо давлатларнинг иқтисодий ва сиёсий интеграциясини мақсад қилиб қўяди. Масалан, Европа Иттифоқи (ЕИ), Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДҲ). Давлатлараро тузилмалар халқаро ташкилотларга ўхшашдир (ҳар иккаласининг асосида халқаро шартнома ётади), лекин мақсадлари, аъзо давлатлар уларга берадиган ваколатларининг миқёси билан сезиларли фарқ қилади.

17-модданинг 2-қисмида назарда тутилган Ўзбекистоннинг иттифоқлар тузиши, ҳамдўстлик ёки аъзо бўлиши мумкин бўлган бошқа шаклдаги давлатлараро тузилмалар (жумладан, МДҲ, туридаги) тузишига, бу давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигига зид келмагандагина йўл қўйилади. Бунда инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари, Ўзбекистоннинг яхлитлиги ва суверенитети, ҳудудининг яхлитлиги ва дахлсизлиги ҳамда ҳокимиятнинг қонуний сайланган давлат органлари томонидан амалга

оширилишининг устуворлигини таъкидлаб ўтиш лозим. Масалан, "Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида"ги қонуннинг 2-моддасида шундай дейилган: "Ўзбекистон Конституциясига мувофиқ, Ўзбекистон давлатининг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигини кўзлаб, иттифоқлар тузиши, ҳамдўстликларга ва бошқа давлатлараро тузилмаларга кириши ва улардан ажралиб чиқиши мумкин".

11. XXI аср бошида жаҳонда 350 дан ортиқ халқаро ҳукуматлараро ташкилотлар мавжуд. Ўзбекистоннинг халқаро обрўси, жаҳон ҳамжамиятидаги ўрни ва иштироки ўсмоқда ва мустаҳкамланмоқда. 1992 йилнинг 2 мартида Ўзбекистон БМТ аъзолигига қабул қилинди. Бу ташкилот — барча давлатлар, минтақалар, бутунжаҳон ҳамжамиятининг энг муҳим масалаларини сайёрамиз миқёсида ўрганиш ва ҳал қилишда замонамизнинг энг катта универсал халқаро ташкилотидир. Халқаро ҳуқуқда кўпинча БМТ аъзолигига қабул қилишга бошқа давлатлар томонидан ўзига хос тан олиш сифатида қаралади. Янги давлатнинг аъзоликка қабул қилинишини ёқлаб овоз бераётган давлатлар уни ўз-ўзидан тан оладилар, деб таъкидлаш мумкин. Лекин уни аъзоликка қабул қилишни ёқлаб овоз бермаган давлатлар янги давлатни у фақат БМТга аъзо бўлганлиги учунгина тан олишга мажбур эмаслар.

12. Ҳозирги кунда Ўзбекистон жаҳоннинг 50 дан ортиқ энг нуфузли ташкилотларига аъзо бўлди. Ўзбекистон ташқи сиёсий фаолиятининг энг муҳим вазифаси БМТ, ЕХХТ ва бошқа халқаро ташкилотларнинг ишида фаол қатнашиш, Европа, Осиё ва жаҳон хавфсизлик тузилмаларига қўшилишдир.

Ўзбекистон БМТнинг деярли барча ихтисослашган муассасалари фаолиятида фаол иштирок этмоқда. Булар қуйидагилардир: БМТнинг Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича ташкилоти (ЮНЕС-

КО), БМТнинг Осиё ва Тинч Океани учун иқтисодий ва ижтимоий комиссияси (ЭСКАТО), Халқаро меҳнат ташкилоти (ХМТ), Бутунжаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти (БССТ), Бутун жаҳон почта иттифоқи (БПИ), БМТнинг тараққиёт дастури (БМТД), БМТнинг атроф муҳит бўйича дастури (ЮНЕП), Болаларга ёрдам кўрсатиш фонди (ЮНИСЕФ), БМТнинг саноат ривожланиши бўйича дастури (ЮНИДО), БМТнинг савдо ва тараққиёт бўйича конференцияси (ЮНКТАД), БМТнинг озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалик ташкилоти (ФАО), БМТнинг аҳоли пунктлари бўйича маркази (ХАБИТАТ), БМТнинг халқ ҳокимиятчилиги соҳасидаги фаолият фонди (ЮНФПА), Фуқаро авиацияси халқаро ташкилоти (ИКАО), Бутунжаҳон интеллектуал мулк ташкилоти (БИМТ) ва бошқалар.

Ўзбекистон тўла ҳуқуқли асосда энг обрўли ва таъсирга эга халқаро ташкилотлар таркибига кирган, Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик ташкилоти (ЕХҲТ), Қўшилмаслик ҳаракати, Парламентлараро Иттифоқ, Халқаро Олимпия қўмитаси (ХОК), Интерпол шулар жумласидандир. У НАТО нинг "Тинчлик учун ҳамкорлик" дастурида иштирок этмоқда.

Ўзбекистон Республикаси давлатлараро битимларга, айниқса, иқтисодий тусдаги битимларга устувор аҳамият беради. Улар барқарорликни, изчил ривожланиш ва мамлакат хавфсизлигини таъминлаш имконини беради, Ўзбекистон Республикасининг жаҳон хўжалик алоқаларига ахборот, технологик ва коммуникация жиҳатидан киришига кўмаклашади.

Ўзбекистон кўплаб етакчи халқаро ва халқаро ҳамда молия бирлашмалари билан яқин ҳамкорлик қилмоқда. Масалан, Халқаро валюта фонди, Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки, Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти, Марказий Осиё давлатларининг иқтисодий ҳам-

корлик ташкилоти, Қора денгиз бўйи мамлакатларининг иқтисодий ассоциацияси ва бошқалар шулар жумласидандир. 1996 йил июнда Ўзбекистон Республикаси ва Европа Иттифоқи ўртасида шериклик ва ҳамкорлик тўғрисидаги битим имзоланди.

12. Ўзбекистон Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги фоясини қўллаб-қувватлади ва 1991 йил 21 декабрда унинг таркибига кирди, барча МДХ аъзоларининг тенг ҳуқуқлилиги асосида унинг мустақамланиши ва ривожланиши йўлида собитқадамдир. МДХ га 12 та собиқ СССР республикалари (учта Болтиқбўйи республикаларидан ташқари) кирган. 1993 йилда МДХ Низоми қабул қилинди. У шуни белгилаб қўйганки, МДХ га аъзо давлатлар — халқаро ҳуқуқнинг мустақил субъектларидир, чунки МДХ давлат эмас ва миллий ваколатлари йўқ. МДХ нинг мақсадлари — аъзо мамлакатларнинг сиёсий, иқтисодий, гуманитар, маданий ва бошқа соҳалардаги ҳамкорлиги; инсон ҳуқуқларини таъминлаш; давлатларнинг фуқароларига эркин муносабатлар ва алоқалар ўрнатишларга кўмаклашишдир.

Низом ҳамкорликдаги фаолиятнинг еттита соҳасини назарда тутди: инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш; ташқи сиёсатни мувофиқлаштириш; умумий иқтисодий ҳудудни шакллантиришдаги ҳамкорлик; транспорт ва алоқа тизимини ривожлантиришдаги ҳамкорлик; аҳоли соғлиғи ва атроф муҳитни муҳофаза қилишдаги ҳамкорлик; ижтимоий ва иммиграция сиёсати масалалари; уюшган жиноятчиликка қарши кураш, мудофаа сиёсати ва ташқи чегараларни қўриқлашдаги ҳамкорлик. МДХ аъзоларининг хавфсизлигига таҳдид туғилганда қуролли кучлардан биргаликда фойдаланиш мумкин. МДХ дан чиқиш ихтиёрийдир (фақат 12 ой олдин ёзма ариза бериш зарур). МДХ нинг доимий аъзолари билан бирга, фақат МДХ нинг алоҳида

фаолият турларида қатнашувчи аъзолар ҳам қўшилиши мумкин. МДХ фаолиятини мувофиқлаштириш учун махсус органлар тузилган: Давлат бошлиқларининг кенгаши, Ҳукумат бошлиқларининг кенгаши, ташқи ишлар вазирларининг кенгаши ва бошқалар.

МДХ нинг доимий фаолият кўрсатувчи органи — мувофиқлаштирувчи — маслаҳат кенгашидир. 1994 йилда Давлатлараро иқтисодий қўмита тузилди.

1994 йилнинг январида Ўзбекистон, Қозоғистон ва Қирғизистон Президентлари томонидан ягона иқтисодий ҳудуд тўғрисидаги битим имзоланди. У товарлар, хизматлар, ишчи кучининг эркин ҳаракат қилишини, шунингдек кредитлар, ҳисоб-китоблар, бюджетлар, солиқлар, нархлар ва валюта сиёсати бўйича ўзаро келишишни таъминлашни назарда тутади, Марказий Осиё мамлакатлари Ҳамдўстлиги тузилди.

Ўзбекистон Марказий Осиё минтақаси ва ундан ташқаридаги ихтилофларнинг олдини олиш ва бартараф этиш мақсадида ҳукуматлараро ва ноҳукумат тузилмаларининг фаолиятида фаол қатнашмоқда.

13. Халқаро ҳамкорлик ва давлатлараро (халқаро) тузилмаларга кириш ҳуқуқи дунёнинг кўплаб конституцияларида мустаҳкамлаб қўйилган. Бир қатор Конституцияларда бу ҳуқуқни амалга ошириш шартлари ҳам ўрнатилган. Масалан, ГФР Асосий қонунининг 24-моддасида шундай дейилган: "Давлат Европа ва бутун дунё халқлари ўртасида тинч ва доимий тартибни ўрнатишга хизмат қилиши керак бўлган, ўз устувор ҳокимиятини чеклашга розилик билдиради". Испания Конституциясининг 93-моддасида "Қонун халқаро ташкилотларда иштирок этишга ёки Конституция қоидаларидан келиб чиқадиган функцияларни амалга оширадиган ташкилотларни

таъсис этишга рухсат берадиган шартномалар тузишга ижозат беради" — дейилган. Шунга ўхшаш нормалар ГФР (24 — 25-моддалар), Италия (10 — 11-моддалар), Дания (20-параграф), Греция (28-модда) Конституцияларида мавжуд.

Бу нормалар, кўпчилик ҳолатларда, шундай ташкилотлар фойдасига давлат суверенитетини чеклашга рухсат этади.

14. Ўзбекистон дипломатияси ўз тарихида халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган принциплари ва нормаларига таянади. Улар конституциявий даражада устувор мақом касб этдилар. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси БМТ Низомидаги, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясидаги ва инсон ҳуқуқлари бўйича бошқа халқаро Пактлар, Хельсинки кенгашининг яқунловчи ҳужжатлари, Париж ва Мадрид хартияларидаги комплекс принциплар ва нормаларни қабул қилган.

Ўзбекистон Республикаси "Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида"ги, "Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида"ги Қонунларига мувофиқ, ҳарбий-сиёсий иттифоқларда иштирок этмайди. Бунда Ўзбекистон ҳар қандай давлатлараро тузилмадан, башарти у ҳарбий-сиёсий иттифоққа айланса, ажралиб чиқиш ҳуқуқига эгадир.

Давлатлараро тузилмаларда иштирок этиш фақат Ўзбекистон Республикасининг шартномаларига асосан амалга оширилиши мумкин. Амалга оширишнинг шакли, яъни халқаро шартнома тузиш эса Конституцияда белгиланган қоидаларни талаб қилади.

Умуман олганда, халқаро ҳуқуқнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига сезиларли таъсир кўрсатганлиги маълум: ушбу масаланинг шунчалик

аҳамияти фақатгина халқаро шартномалардаги мажбуриятлар билан белгиланмаган. Халқаро ҳуқуқнинг принциплари ва нормаларига содиқлик Ўзбекистоннинг миллий манфаатларидан келиб чиқади.

Кўп томонлама ташқи сиёсат ва халқаро ташкилотларда фаол қатнашиши — мустақил Ўзбекистонни жаҳон миқёсида танитишнинг, унинг халқаро мавқеини оширишнинг муҳим ва самарали йўлидир.

**ИНСОН ВА ФУҚАРОЛАРНИНГ АСОСИЙ
ҲУҚУҚЛАРИ, ЭРКИНЛИКЛАРИ
ВА БУРЧЛАРИ**

V боб

УМУМИЙ ҚОИДАЛАР

18-модда

Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, irqи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар.

Имтиёзлар фақат қонун билан белгиланиб қўйилади ҳамда ижтимоий адолат принципларига мос бўлиши шарт.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг барча жабҳаларини демократлаштириш йўлига ўтди. Жаҳон тажрибасидан маълумки, инсоннинг асосий ҳуқуқ ҳамда эркинликларини қатъий ҳимоя қилмасдан ва амалда таъминламасдан туриб, жамиятни демократлаштириш мумкин эмас. Халқимизнинг бой маънавий салоҳияти, унинг тасарруфида бўлмиш улкан табиий бойликлар ва техникавий имкониятлар, мустаҳкамланиб бораётган халқаро алоқалар демократик ривожланиш ҳамда инсон ҳуқуқларига риоя этилиши учун зарур шарт-шароитларни босқичма-босқич яратиш имконини бермоқда.

Ўзбекистон Конституцияси инсон ҳуқуқ ва эркинликлари борасида БМТнинг 1948 йилда қабул

қилинган "Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси"да ифодасини топган қоидаларни яхлит муштаракликда мужассамлаштириб олган.

Инсон ҳуқуқлари жаҳонда етакчи мақомга эга. Ҳар қандай ривожланган демократик фуқаролик жамиятини барпо этишда инсон ҳуқуқлари ролига етарли баҳо бермаслик мумкин эмас. Асосий ҳуқуқ ва эркинликларнинг рағбатлантирилиши ҳамда ҳимояланиши, янада муҳимроғи, жамиятда ҳар бир инсон ҳуқуқлари кафолатларининг амалдаги тизими ташкил этилиши ҳуқуқий давлат қуришнинг бош шарти ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси ўзининг ички ва ташқи сиёсатида 1993 йили БМТнинг иккинчи Умумжаҳон конференциясида тасдиқланган "Инсон ҳуқуқи ва эркинликларининг универсаллиги" талабларига қатъий риоя этиб, улар ҳимояси барча давлатларни қонуний равишда ташвишлантириб турувчи муаммо эканлиги ҳақиқатидан келиб чиқади. Бугун жаҳонда 300 дан зиёд ҳужжат инсон ва фуқаролар ҳуқуқи соҳасидаги халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар тизимини ташкил этади. Уларнинг аксар кўпчилигини БМТнинг халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлари ташкил этади.

Универсал мақомдаги ҳужжатлардан ташқари инсон ҳуқуқларини таъминлаш ва ҳимоялашнинг минтақавий тизимлари фаол шакллантирилмоқда.

Бугунги кунда Европа, Америка ва Африка тизимлари минтақада инсон ҳуқуқларини таъминлашнинг кўпроқ ривожланган тизими ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси ҳозир инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоялаш соҳасидаги 60 та халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларга имзо чеккан.

Инсон ҳуқуқлари — инсон шахси ва инсон турмушининг таркибий қисми. Шу боис инсон ҳуқуқлари концепциясининг шаклланиш жараёни жамият-

нинг тараққиёт тарихи билан бевосита узвий боғлиқ ҳолда, узоқ тадрижий такомил йўлини босиб ўтди. Унинг ибтидоси одамзоднинг ўзини қуршаб турган атроф муҳитдаги хатти-ҳаракатларини тартибга солиб туриш заруриятини тақозо этувчи илк жамоавий ҳаёт шаклларига бориб тақалади.

Инсон ҳуқуқларини тушуниб етиш учун ниҳоятда муҳим бўлган одамларнинг табиий тенглиги қоялари қадим юнон мутафаккирлари (Протагор, Антифонт, Ликофрон) ва қадим Хитой донишмандлари (Мао-цзи, Конфуций) сиёсий ҳамда ҳуқуқий таълимотларида эрамиздан олдинги VI—IV асрлардаёқ илгари сурилган.

Ҳуқуқ субъекти ва қонун олдидagi тенглик тушунчаларини ишлаб чиқишдаги хизматлар қадимги Рим ҳуқуқшуносларига тегишли. Цицерон **“Ҳамма қонун таъсири остида бўлиши керак”**, деб таъкидлаган эди. Шуни қайд этиш лозимки, қадимги Юнонистон ва қадимги Рим қонунчилигида мутафаккирларнинг мазкур масала юзасидан қарашлари айнан ўз ифодасини топмаган эди.

Қонун томонидан инсон ҳуқуқлари фақат қулдорлар учун имтиёз сифатида қараб чиқилиб, беҳисоб қуллар оммаси ҳуқуқи инкор этилар эди.

Шундай тамойил ўрта асрларга ҳам хосдир. Табақачилик устун бўлган у даврларда инсон ҳуқуқи айрим табақаларнинг имтиёзи ҳисобланиб, ҳуқуқий тенглик муайян табақага мансублик билангина белгиланарди. Шу билан бирга инсон ҳуқуқларининг табақавий чекланганлиги шахс дахлсизлиги ҳуқуқи илк дафъа ифодаланган инглизларнинг 1215 йилги “Эркинликларнинг улуғ Хартияси” аҳамиятини асло пасайтирмайди. “Ҳеч бир эркин инсон ҳибс қилинмайди, қамоққа маҳкум этилмайди ёхуд мол-мулки тортиб олинмайди, бирор-бир восита билан ночор аҳволга солинмайди. Фақат қонуний ҳукм ва давлат

қонуни бўйичагина чоралар кўрилади", деб эълон қилувчи 39-модда мазкур ҳужжат шухратини таъминлаган эди.

Бироқ инсон ҳуқуқларининг табиий-ҳуқуқий концепциясини шакллантиришда XVI—XVIII асрларда яшаб ўтган инглиз Локк, америкалик Пэйн ва Жефферсон, французлар Руссо, Монтескье, Вольтер, голландиялик Гроций каби маърифатпарвар мутафаккирлар етакчи ўрин тутдилар. Уларнинг одамларнинг тенглиги, туғилишдан уларга ато этилган яшаш, эркинлик ва хавфсизлик каби ҳуқуқларнинг дахлсизлигига доир ғоялари буржуа инқилоблари ва буржуа давлатларининг шаклланиши жараёнидаги конституциялар Англияда 1628 йилги "Ҳуқуқлар тўғрисидаги арзнома", "Ҳуқуқлар тўғрисидаги лойиҳа"да, Америкада "Виржиния ҳуқуқлар тўғрисидаги декларация" (1689), "АҚШ мустақиллик декларацияси" (1776) ҳамда "Ҳуқуқлар тўғрисидаги лойиҳа" (1791), Францияда "Инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари декларацияси" (1789)да ўз ифодасини топди. Шу жиҳатдан "Виржиния ҳуқуқлар декларацияси" диққатга сазовор. Бу инсон ҳуқуқлари концепцияси баён этилган конституция типдаги дастлабки ҳужжат эди. Унда барча одамлар Тангри томонидан тенг қилиб яратилган ва уларга ажралмас муайян ҳуқуқлар ато этилган, деган қоида мавжуд. Ҳаёт, эркинлик ҳамда бахт-саодатга интилиш шу ҳуқуқлар сирасига киради. Мазкур ҳуқуқларни таъминлаш учун одамлар ўртасида давлатлар таъсис этиладики, улар ўз оқилона ваколатларини бошқарилувчилар ҳамжиҳатлигидан оладилар, дейилган ғоя ўз-ўзидан маълум ҳақиқат сифатида қайд қилинган эди. Шундан бери "Инсон ҳуқуқлари" фалсафий ва ҳуқуқий атамашуносликда муҳим ўрин олди.

Францияда 1789 йили қабул қилинган "Инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари декларацияси" юқорида санаб ўтилган ҳужжатлар орасида муҳим ўрин эгаллайди. Инсон ҳуқуқларининг мазмун-моҳияти унда аниқ ва ихчам таърифланган, инсон шахсининг қадр-қиммати таъкидланган фуқаролик жамиятида шахс мақомини белгилашда давлатнинг роли белгилаб берилган.

Инсон ҳуқуқларини тартибга солувчи ҳозирги халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар тизимида БМТнинг "Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси" алоҳида ўрин тутати. Уни "Инсоният тарихида энг ноёб ҳужжат", "Бутун инсоният учун эркинликлар Хартияси", деб таърифлашади. Бошқа бирорта халқаро ҳужжат бундай юксак баҳоларга сазовор бўлмаган эди. Бундай ялпи эътироф сабабини инсон ҳуқуқларининг замонавий концепцияси мухтасар ва тушунарли баён қилиб берган "Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси"нинг мазмунидан изламоқ жоиз.

Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини шахснинг дахлсиз хусусияти сифатида изоҳлаган Декларация уларнинг устувор моҳиятини мустақкамлаб, шахс мақомини белгилашда давлатнинг фавқулодда ролини пасайтиради. Бу давлат томонидан инсон ҳуқуқ ва эркинликларини қонуний чеклашларга муайян талаблар қўйишда намоён бўлади. Улар, биринчидан, қонунга асосланишда, иккинчидан, бошқаларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурматлаш, демократик жамиятда ахлоқ, жамоат тартиби ва ялпи фаровонлик талабларини қондириш **(29-модда)** мақсадида амалга оширилишида ифодаланади. Айни пайтда, айрим ҳолларда инсон ҳуқуқ ҳамда эркинликларини чеклашга имкон бериб, Декларация "қандайдир давлат, шахслар гуруҳи ёки алоҳида шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини йўқотишга қаратилган фаолият

билан шуғулланишлари ёхуд шундай хатти-ҳаракатларни амалга оширишлари"ни (30-модда) қатъий тарзда тақиқлайди.

Умумжаҳон декларацияси халқаро миқёсда инсон ҳуқуқлари соҳасидаги меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқишга қаратилган фаолиятлар учун асос бўлиб қолди. Инсоннинг асосий фундаментал ҳуқуқлари универсал халқаро шартномалар (1966 йилиги "Фуқаролик ҳуқуқлари ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида"ги, 1966 йилги "Иқтисодий, ижтимоий, маданий ҳуқуқлар тўғрисида"ги халқаро Пакт ва бошқа ҳужжатлар)да мустаҳкамлаб қўйилди. Бундан ташқари БМТ, ХМТ ва ЮНЕСКОнинг аҳоли айрим гуруҳларининг ҳуқуқ ҳамда эркинликларини тартибга солувчи Конвенциялари (БМТнинг "Хотин-қизларнинг сиёсий ҳуқуқлари тўғрисида"ги 1952 йилги Конвенцияси, БМТнинг "Ёш болалар ҳуқуқлари тўғрисида"ги 1989 йилги Конвенцияси, ЮНЕСКОнинг "Таълим соҳасидаги камситишларни бартараф қилиш тўғрисида"ги 1960 йилги Конвенцияси, ХМТнинг "Кўчиш соҳасидаги суиистеъмоликлар ва кўчиб юрувчиларга имкониятларни ҳамда муомала тенглигини таъминлаш тўғрисида"ги Конвенцияси ва ҳ.к.) инсон ҳуқуқлари соҳасида кодекслаш жараёнининг амалга оширилишига салмоқли ҳисса кўнди. Ҳозирги пайтда БМТнинг инсон ҳуқуқлари борасида 70 га яқин конвенцияси мавжуд. Инсон ҳуқуқлари бўйича шартномалардаги Умумжаҳон декларациясидан фарқли янгилик шундан иборатки, бу ҳужжатларда инсон ҳуқуқлари батафсил талқин қилинади, уларни рўёбга чиқаришнинг давлат томонидан кафолатланиши мустаҳкамлаб қўйилади, ҳар қандай ҳолатларда ҳам фундаментал инсон ҳуқуқларининг давлат томонидан чекланиши мумкин бўлмаган алоҳида туркумлари (яшаш ҳуқуқи, қийноқларга йўл қўйилмаслиги, фикр ва эътиқод эркинлиги,

судлов ҳимоясига бўлган ҳуқуқ) ажратиб кўрсатилади. Конвенциявий меъёрларнинг ҳуқуқий мажбуриятлари ҳисобга олиниб, халқаро битимларни ратификация қилувчи давлатлар учун инсон ҳуқуқлари соҳасидаги кодекс тузиш фаолияти фақатгина халқаро андозалар миқдорини кўпайтиришгагина хизмат қилмасдан, балки уларни давлат қонунчилигида мустаҳкамлаб қўйишга қаратилган миллий меъёрий ҳужжатларни яратиш жараёнларини ҳам фаоллаштиради.

Ҳар қандай шахснинг ҳаёти ва фаолияти учун ҳуқуқ ҳамда эркинликларнинг дахлсизлиги қоида-сига асосланувчи "Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси" фақат айрим ҳоллардагина инсон ҳуқуқларининг давлат томонидан чекланиш имконини мустаҳкамлаб қўйган. Бироқ Декларация инсон ҳуқуқларини ҳимоялаш ва уларга риоя этилиш устидан назоратни амалга ошириш вазифасини фақат давлат зиммасига юклайди.

Аксар ҳолларда чекланган қуроли зиддиятлар келтириб чиқарган кўплаб чекинишлар ва инсон ҳуқуқларининг кўпол кўринишдаги бузилишлари, айниса, яккаҳокимлиқ тузумидаги мамлакатларда ички давлат назоратининг ошкора самарасизлигини кўрсатди. Шунинг учун 70-йилларнинг ўрталаридан бошлаб Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик бўйича Кенгаш (ЕХХК) доирасида қабул қилинган халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасида халқаро ҳуқуқ ва ички давлат ҳуқуқининг вазифаларини белгилаб қўйиш тамойили аниқ кўзга ташланади.

ЕХХКнинг 1975 йилги Хельсинки Яқунловчи Акти, ЕХХКнинг Инсоний мезонлар бўйича Конференциясининг 1990 йилги Копенгаген Кенгаши, 1991 йилги Москва конференцияси ҳужжатларида инсон ҳуқуқ ва эркинликлари билан боғлиқ турли муаммолар

кўриб чиқилди. Жумладан, Москва конференцияси ҳужжатида "инсон ҳуқуқлари, асосий эркинликлари, демократия, қонуннинг устуворлигига тааллуқли масалалар халқаро хусусиятга эга бўлиб, муайян давлатнинг ички ишларигагина тегишли эмас"лиги бевосита таъкидланади.

Шундай қилиб, инсон ҳуқуқларини халқаро ҳимоялаш институти эркинлаштирилди. Инсон ҳуқуқларининг халқаро ички давлат функциялари шу тариқа қуйидагича фарқланди: халқаро миқёсда инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро андозалар ишлаб чиқилмоқда ва уларга риоя этиш устидан назорат идоралари фаолият кўрсатмоқда, давлатлар миллий даражада ўз қонунларини халқаро андозаларга мувофиқлаштириб, уларнинг бажарилишини кафолатламоқдалар.

БМТнинг "Ирқий камситишларнинг ҳар қандай кўринишларини йўқ қилиш тўғрисида"ги 1965 йилги Халқаро конвенциясидан бошлаб, халқаро назорат идоралари инсон ҳуқуқлари бўйича универсал конвенцияларнинг доимий таркибий унсурига айланди. Конвенциялар негизида ташкил этиладиган халқаро назорат идораларига (Ирқий камситишларга барҳам бериш бўйича қўмита; Инсон ҳуқуқлари бўйича қўмита; Қийноқларга қарши қўмита; Ёш болалар ҳуқуқлари бўйича қўмита) давлатлардан уларнинг қонунлари конвенциялар қоидаларига мувофиқлиги тўғрисида вақти-вақти билан докладлар талаб қилиш ҳуқуқи берилган. Мазкур идораларнинг айримлари (Ирқий камситишларга барҳам бериш бўйича қўмита; Инсон ҳуқуқлари бўйича қўмита; Қийноқларга қарши қўмита) эса бир давлатнинг устидан тегишли конвенцияда назарда тутилган инсон ҳуқуқлари бузилаётганлигига тааллуқли шикоятларини ва фуқароларнинг давлатлар устидан якка тартибдаги шикоятларини қонун бузилишларини бартараф этишга

доир тавсиялар киритиш ҳуқуқи билан кўриб чиқишга вакил қилинган.

Инсон ҳуқуқлари асосида инсон шахси қадрияти туради. Одатда, инсон ҳуқуқларининг уч бўғини фарқланади: фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар (яшаш ҳуқуқи, қийноққа солишнинг тақиқланиши, адолатли судлов ҳуқуқи, хусусий ҳаётнинг дахлсизлиги ҳуқуқи, фикр ва сўз эркинлиги ҳуқуқи, уюшмаларга бирлашиш ҳуқуқи ва ҳ.к.), иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар (билим олиш ҳуқуқи, меҳнат қилиш ҳуқуқи, ижтимоий таъминот ҳуқуқи, соғлиқни сақлаш ва тиббий ёрдам олишга бўлган ҳуқуқ ва ҳ.к.), ва учинчи бўғин ҳуқуқи деб аталувчилар (тинчликка бўлган ҳуқуқ, ривожланишга бўлган ҳуқуқ ва ҳ.к.).

Инсон ҳуқуқлари минтақавий мақомдаги, масалан, "Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларни ҳимоя қилиш тўғрисида"ги Европа конвенцияси (1950), "Инсон ҳуқуқлари тўғрисида"ги Америка конвенцияси (1969), "Инсон ва халқ ҳуқуқларининг Африка Хартияси" (1981), МДХ давлатларининг "Инсон ҳуқуқлари тўғрисида"ги конвенцияси (1995) каби кўпгина халқаро битимларда мустаҳкамлаб қўйилган.

Ўтган асрнинг 70-йиллари охирида бир қатор мусулмон мамлакатларида ҳам минтақавий конвенция доираларида инсон ҳуқуқларини ҳимоялашга қаратилган халқаро-ҳуқуқий актлар қабул қилишга уринишлар бўлди.

Мусулмон дунёсида 1980 йилда қабул қилинган "Умумжаҳон Ислом декларацияси" билан 1991 йилги "Умумжаҳон Ислом декларацияси" инсон ҳуқуқларини амалда ҳимоялаш ва таъминлаш нуқтаи назаридан ишлаб чиқилган халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар бўлиб қолди.

Бутунги кунда инсоният цивилизацияси тараққиёти муаммосини инсон ҳуқуқларини амалда ҳимоялаш муаммосидан айрича кўриб чиқиш мумкин эмас.

Давлат мустақиллигига эришиб, Ўзбекистон кейинги йилларда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, ҳимоя этиш борасида умумдунёвий жараёнларга фаол қўшилди.

Шуни таъкидлаш керакки, бутунги кунда Республика томонидан инсон ҳуқуқлари соҳасидаги "Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида", "Иқтисодий, ижтимоий, маданий ҳуқуқлар тўғрисида" (1966) халқаро Пактлар, БМТнинг "Ёш болалар ҳуқуқлари тўғрисида" (1989), "Ирқий камситишнинг барча шакллари ни йўқотиш тўғрисида" (1979), "Қийноқлар ва инсон қадр-қимматини ерга урувчи муаммолар ҳамда жазо турларига қарши" (1984) Конвенциялар ратификация қилинди. Бу, ўз навбатида, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари соҳасидаги халқаро-ҳуқуқий андозаларни қабул қилиш жараёнини янада самарали этади.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 18-моддасининг 2-қисмида "имтиёзлар фақат қонун билан белгилаб қўйилади ҳамда ижтимоий адолат принципларига мос бўлиши шарт"лиги таъкидланади.

Мазкур қоида Ўзбекистон қонунчилик ҳужжатларининг бутун бир туркумида мустаҳкамлаб қўйилган. Уларга биноан фуқароларнинг фақат айрим қатламлари — нафақахўрлар, ногиронлар, хотин-қизлар, болалар, уруш ва меҳнат фахрийлари, ҳуқуқни ҳимоя қилиш идоралари ходимларига фақат Қонунга мувофиқ бирор-бир имтиёз берилиши мумкин. Кўрсатилган имтиёзлар ижтимоий адолат ва қонун олдида тенглик принциплари асосида берилади.

19-модда

Ўзбекистон Республикаси фуқароси ва давлат бир-бирига нисбатан бўлган ҳуқуқлари ва бурчлари билан ўзаро боғлиқдирлар. Фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамлаб қўйил-

ган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиздир, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас.

Ҷамият тараққиётининг барча босқичларида инсон ҳуқуқлари, фуқаро ва давлатнинг ўзаро алоқаси, ўзаро масъулияти концепцияси фалсафий дунёқарашлар ва ҳуқуқий тартибга солишнинг муайян таъсири остида шаклланиб келди. Инсон ҳуқуқлари табиатининг икки тарафлама хусусияти табиий-ҳуқуқий ва ижобий назариялар пайдо бўлишига олиб келди.

Италиялик профессор Черонининг сўзларига кўра, инсон ҳуқуқларини "ҳуқуқий тартибларга тааллуқли бўлмаган ҳолда ахлоқ соҳаси, адолат мезонларидан ажратиб олиниши" биринчисига хос бўлиб, иккинчиси, "замонавий ҳуқуқнинг давлат томонидан белгиланган ёки кафолатланган ҳуқуқ сифатидаги ижобий табиатини таъкидлайди".

Бугунги кунда инсон ҳуқуқларининг табиий хусусияти ва уларни тартибга солишга тааллуқли ақидавий концепцияларни бир-биридан айри ҳолда кўриб чиқиш мумкин эмас. Гарчи мавжуд жараёнлар турли вақтларда кечса ҳам, улар бир-бирлари билан ўзаро ҳамкорлик таъсирида бўлади. Ўзаро масъулиятларсиз ва давлат томонидан ҳуқуқий ҳимоясиз ҳар қандай назарий ёки диний дунёқараш ҳамиша мавҳум фикрлигича қолаверади. Инсон ҳуқуқлари фалсафий-ҳуқуқий концепцияси шаклланишининг яхлит жараёни мазкур далилни тасдиқлайди.

Ж. Ж. Руссо ўзининг "Ижтимоий шартнома" назариясида фуқаролар давлатни ижтимоий адолат ва шахс билан давлат ўртасидаги ўзаро масъулик принципи асосида шакллантиришларини асослаб берди. Бунинг оқибатида фуқаролар ҳам давлат каби фақат муайян ҳуқуқларга эга бўлиб қолмасдан, балки улар бир-бирлари олдида муайян мажбурият-

ларга ҳам эга эканликлари тўғрисида хулоса чиқарилади.

Бу қоида қатор универсал халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларда, биринчи навбатда, Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясида мустаҳкамлаб қўйилди. Шахс ҳуқуқларига устуворлик берилгани ҳолда, Декларация бу ҳуқуқларни шахс яшаб турган жамиятдан айри ҳолда кўриб чиқади. Шунинг учун шахс ҳуқуқлари мутлақ хусусиятга эга бўлмай, балки жамият олдидаги мажбуриятлар билан чекланади.

Декларацияда таъкидланганидек, "ҳар бир инсон жамият олдидан мажбуриятларга эгадир" (29-модда, 1-банд). Шахс ҳуқуқларининг жамият олдиданги мажбуриятлар орқали ўзаро боғлиқлиги фақат жамиятгина "шахснинг эркин ва тўла ривожланиши"ни (29-модда) таъминлаши мумкинлиги билан изоҳланади. Шахс мажбуриятлари муфассал изоҳланмаганлиги БМТ Уставида "инсон ҳуқуқига ишончни яна қарор топтириш" вазифаси қўйилганлиги билан асосланади. Айнан шу боис Декларацияда ҳуқуқларга биринчи даражали аҳамият берилган.

Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини шахснинг узвий хусусияти сифатида талқин қилиб, Декларация уларнинг устувор мақомини мустаҳкамлайди. Бу билан шахс мақомини белгилашда давлатнинг ўзига хос ролини камситади. Декларациянинг 3-моддаси кескин тарзда "бирор-бир давлат, шахслар гуруҳи ёки алоҳида шахсларга ҳуқуқ ва эркинликларни йўқотишга қаратилган фаолият ёхуд хатти-ҳаракатлар билан шуғулланиш"ни тақиқлайди.

Ҳозирги даврда инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг пойдорлиги халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларнинг бутун бир туркуми билан мустаҳкамлаб қўйилган. Улар орасида қонуний судловни амалга ошириш

жараёинини тартибга солувчи ҳужжатлар алоҳида ўрин тутлади. Улардан қуйидагиларни ажратиб кўрса-тиш мумкин:

— Қамоқдагилар билан муомала қоидаларининг энг паст стандартлари (1955);

— ЕХХҚнинг Якунловчи акти (1975);

— Ҳуқуқ-тартиботни сақлаш бўйича мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракат кодекси (1997);

— Судлов идоралари мустақиллигининг асосий принциплари (1985);

— Судлов идоралари мустақиллиги асосий принципларини самарали амалга ошириш процедуралари (1990);

— Ҳуқуқшунослар ролига тааллуқли асосий принциплар (1990);

— Ўлим жазосига ҳукм қилинганларнинг ҳуқуқларини ҳимоялашни кафолатловчи чоралар (1984);

— Қандайдир бир шаклда ушлаб туриш ва қамоқ жазосига маҳкум этилган барча шахсларни ҳимоялаш принциплари тўплами (1998);

— БМТнинг балоғат ёшига етмаганларга нисбатан қонуний судловни амалга оширишга тааллуқли энг паст стандартдаги қоидалари (Пекин қоидалари, 1985) ва б.

Агар илгари халқаро ҳуқуқ доктринасида кўрса-тиб ўтилган ҳужжатлар тавсиявий хусусиятдаги ҳуж-жатлар ҳисобланса, бутунги кунда мутахассислар-нинг кўпчилиги кўрсатилан меъёрларни халқаро од-дий ҳуқуқнинг қисми бўлмиш умуммажбурий меъёрлар сифатида баҳолаш зарурлигини қайд қил-моқдалар.

Ўзбекистон қонунлари билан инсон ҳуқуқ ва эр-кинликларини давлат томонидан қонуний чеклаш-ларга қўйиладиган аниқ талаблар қуйидагича белги-ланган:

1) фақат қонунга асосланиш;

2) бошқаларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурматлаш, ахлоқ талабларини, демократик жамиятда жамоат тартиби ва ижтимоий фаровонлик талабларини қондириш мақсадларида амалга ошириш.

Шу билан бирга ҳуқуқ ва эркинликларни чеклашга фавқулодда ҳоллардагина йўл қўйилади.

Ўзбекистон халқаро ҳуқуқий меъёрлар устунлигини эътироф этиб, ўз ҳуқуқий тизимини шакллантириш жараёнида кўрсатилган стандартларга асосланди.

Ўзбекистон Республикасининг "Судлар тўғрисида"ги Қонунида (янги таҳрир) таъкидланганидек, Ўзбекистонда одил судлов фақат суд томонидан амалга оширилади (3-модда). Ўзбекистон Республикасининг ЖК, ЖПК, ФПК ва ХПК, шунингдек, "Прокуратура тўғрисида", "Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида", "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайловлар тўғрисида", "Терроризмга қарши кураш тўғрисида", "Сиёсий партиялар тўғрисида", "Оммавий ахборот воситалари тўғрисида", "Психиатрия ёрдами тўғрисида", "Ахборотлаштириш тўғрисида", "Алоқа тўғрисида" ва бошқа айрим қонунларда инсоннинг турли ҳуқуқ ва эркинликларини чеклаш процедуралари ҳамда доиралари аниқ белгилаб қўйилган.

20-модда

Фуқаролар ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказмасликлари шарт.

Инсоният тарихи муайян ижтимоий гуруҳ ёки синфнинг ҳаддан зиёд хоҳиш ва эҳтиёжлари бошқа

ижтимоий гуруҳ ҳамда якка шахсларнинг ҳуқуқ ҳамда манфаатлари қўпол бузилишига, менсимасликка олиб келишига оид кўпдан-кўп воқеаларнинг гувоҳи бўлган.

Тарихан ишлаб чиқилувчи ижтимоий маданият ўзининг ҳаётийлигини йўқотмаслиги, турғунликда қотиб қолмаслиги учун цивилизация индивидуаллигини таъминловчи ва ҳимоя қилувчи ҳуқуқни ҳам ўз ичига олмоғи зарур.

Жаҳон тарихи айрим ижтимоий гуруҳларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашда мувозанатнинг ошкора бузилиши, бир ижтимоий гуруҳнинг табиий ҳуқуқ ҳамда манфаатлари камситилиши ва инобатта олинмаслиги ҳисобига тегишлича ривожланиши оқибатида кўпчилик инқилоблар ва турли кўринишдаги ижтимоий зиддиятлар келиб чиққанлигига гувоҳ.

Инсоният узоқ тарихи мобайнида юз минглаб урушлару зиддиятли тўқнашувлар тўфонидан ўтиб, исбот талаб қилмайдиган шундай хулосага келдики, бировларнинг ғам-андухи ҳамда бахтиқаролиги ҳисобига ҳеч ким ҳеч қачон бахтиёрлик ва фаровонликка эриша олмас экан. Шу муносабат билан И. Кант бир кишининг эрксизлиги тутаган жойда бошқасининг озодлиги бошланади, деган эди.

Мана шу ҳақиқатдан келиб чиқиб, қатор халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди ва жаҳондаги аксар демократик давлатларнинг Конституцияларида ушбу принцип у ёки бу шаклда мустақкамлаб қўйилди.

Бунга, 1996 йилда қабул қилинган "Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида"ги халқаро Пактни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Унинг 19-моддасида шундай деб таъкидланган: Ҳар бир инсон ўз фикрини эркин баён этиш ҳуқуқига эга. Бу ҳуқуқ

мустақил ҳолда ёзма равишда ё матбуот воситасида ёхуд ифодалашнинг бадиий шакллари ёки ўз ихтиёрига кўра бошқача усулларда турли ахборот ва ғояларни қидириш, олиш ва тарқатиш эркинлигини қамраб олади. Ушбу қоидага биноан ҳар бир киши ҳеч бир монеликсиз ўз фикрига эга бўлиши муқаррар.

Шу билан бирга мазкур меъёرنинг учинчи қисмида жиддий эслатма ҳам баён қилинган: "Ушбу модданинг 2-бандида назарда тутилган ҳуқуқлардан фойдаланиш алоҳида мажбуриятлар ва алоҳида масъулият юклайди". Ҳужжатда қонун йўли билан белгиланиши лозим бўлган муайян чеклашлар ҳақида ҳам сўз боради. Жумладан:

а) бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва обрў-эътиборини ҳурмат қилиш;

б) давлат хавфсизлигини, жамоат тартибини, аҳоли саломатлигини ёки ахлоқини муҳофаза этиш.

Ҳужжатдан кўриниб турибдики, инсоннинг асосий ҳуқуқлари, жумладан, сўз эркинлиги ҳуқуқи фақат бевосита узвий ҳуқуқгина бўлиб қолмасдан, балки муайян ҳуқуқларнинг мавжудлиги фуқарога алоҳида масъулият ҳам юклаши ифодасидир. Бу масъулият аввало шундан иборатки, бошқаларнинг ҳуқуққа риоя этиши ҳуқуқларни рўёбга чиқариш чоғида устувор қоида ҳисобланади.

Аксар демократик давлатларнинг қонунчилигида инсон ҳуқуқ ва эркинликларини доимо чеклашларга, куч ишлатиш ёки куч ишлатишга тўғридан-тўғри даъватга, муайян шахсларнинг қадр-қиммати, обрўсини ҳақоратлашга қарши қатор қонунлар мавжуд.

Ўзбекистон Республикасида шундай мазмундаги қонунлар қабул қилинган. Ўзбекистоннинг ҳар бир қонуни амалда фуқароларнинг ҳуқуқлари чекланишига йўл қўймасликка ва инсон ҳуқуқ ҳамда эркин-

ликларининг амалдаги тенглиги таъминланишига қаратилган бир қатор меъёрларга эга.

Бунга Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 26 декабрда қабул қилинган "Оммавий ахборот воситалари тўғрисида"ги Қонуни мисол бўла олади. Қонуннинг 6-моддасида шундай дейилади: "Оммавий ахборот воситаларидан Ўзбекистон Республикасининг мавжуд конституциявий тузумини, ҳудудий яхлитлигини зўрлик билан ўзгартиришга даъват қилиш, уруш ва зўравонликни, шафқатсизликни, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб этиш, давлат сирини ёки қонун билан қўриқланадиган ўзга сирни ошкор этиш, жиноий жавобгарликка сабаб бўладиган бошқа хатти-ҳаракатларни содир қилиш мақсадида фойдаланилишига йўл қўйилмайди.

Оммавий ахборот воситалари орқали фуқароларнинг шаъни ва қадр-қимматини таҳқирлаш, уларнинг шахсий ҳаётига аралashiш тақиқланади.

Прокурор, терговчи ёки суриштирувчининг ёзма рухсатисиз дастлабки тергов материалларини эълон қилиш, муайян иш бўйича суд қарори чиқмасдан туриб ёки суднинг ҳал қилувчи қарори ёхуд ҳукми қонуний кучга кирмай туриб, унинг натижаларини тахмин қилиш ёки судга ўзгача йўл билан таъсир кўрсатиш, номини кўрсатмаслик шарти билан маълумот берган шахснинг номини ошкор қилиш (суд ошкор этишни талаб қиладиган ҳоллар бундан мустасно) тақиқланади".

Фуқароларнинг ҳуқуқларини чеклашни тақиқловчи қонунлардан ташқари давлат қонунчилигида (айниқса, жиноий) миллий, диний ёки ирқий ихтилофларни келтириб чиқаришга қаратилган даъватларни тақиқлашга йўналтирилган меъёрлар ҳам мавжуд.

ФУҚАРОЛИК

21-м о д д а

Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ягона фуқаролик ўрнатилади.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги, унга қандай асосларда эга бўлганликдан қатъи назар, ҳамма учун тенгдир.

Қорақалпоғистон Республикасининг фуқароси айти вақтда Ўзбекистон Республикасининг фуқароси ҳисобланади.

Фуқароликка эга бўлиш ва уни йўқотиш асослари ҳамда тартиби қонун билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигига эришиши билан фуқаролик институти мазмунан тубдан янги маъно ва мустақил аҳамият касб этди. Эндиликда фуқаролик давлатчилигимизнинг муҳим ажралмас белгисидир. У шахснинг давлатга мансублигини, унга дахлдорлигини юридик жиҳатдан мустаҳкамлайди, шунингдек давлат ўз ҳокимиятини бу шахсга ўтказади ва уни Конституцияда мустаҳкамланган ҳуқуқ ҳамда бурчлар билан таъминлайди.

Фуқаролик — бу шахс билан давлат ўртасидаги барқарор ва доимий сиёсий-ҳуқуқий алоқа бўлиб, бунда уларнинг ўзаро ҳуқуқ, бурч ва мажбуриятлари ўз ифодасини топади. Бундай алоқалар инсон ва фуқароларнинг қадр-қиммати, асосий ҳуқуқлари ва эркинликларини тан олиш ҳамда ҳурматлашга асосланади. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, фуқаро билан давлатнинг ўзаро мажбуриятга эгаллиги принципи республика конституциявий қонунчилигида би-

ринчи маротаба мустаҳкамлаб қўйилди. Бу сиёсий тизим демократлиги ва халқчилигининг ўта муҳим кўрсаткичидир.

Ўзбекистон Республикаси фуқароси деганда, фақатгина унинг ҳудудида яшаши ёки унинг ҳокимиятига бўйсунити, ҳуқуқ ва бурчлар билан таъминланишигина эмас, балки шахс билан Ўзбекистон Республикаси ўртасида ўрнатилган алоҳида сиёсий-ҳуқуқий алоқалар ва муносабатлар тушунилади. Умуман олганда, у шахснинг давлат билан муносабатларини юридик жиҳатдан белгилаб қўяди. Фуқаролик — бу шахснинг ҳуқуқий ҳолатидир.

Ўзбекистон Республикасида ҳар бир киши фуқаро бўлиш ҳуқуқига эгадир. Ҳеч ким фуқароликдан ёки фуқароликни ўзгартириш ҳуқуқидан маҳрум қилиниши мумкин эмас. Ўзбекистон Президенти И. А. Каримов Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг бир йиллиги муносабати билан қилган маърузасида шундай деган эди: "Шахс Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини қабул қилар экан, бу билан у Конституциямиз ва қонунларимизда мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлади. Шунингдек, у маълум бурчларни ҳам бажаришга мажбурдир. Табиийки, Ўзбекистон давлати ҳам фуқароларнинг манфаатлари ва эркинликларини Республика ҳудудида ва унинг ташқарисида ҳимоя қилиш мажбуриятини ўз зиммасига олади".¹

Конституция Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ягона фуқароликни ўрнатади. Бунинг маъноси: биринчидан, давлатнинг ягоналиги, мустаҳкамлиги ва яхлитлигидир; иккинчидан, барча фуқа-

¹ И.А.Каримов. Буюк келажакимизнинг ҳуқуқий кафолати //Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-том, Т., 1996. 95-бет.

ролар, шу жумладан, Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролари, бирдек сиёсий-ҳуқуқий мақомга эга, қонун олдида тенг ва давлат-ҳуқуқий муносабатларнинг тўлақонли субъекти ҳисобланадилар; учинчидан, жумҳуриятнинг бутун ҳудудида Ўзбекистон фуқароларига уларнинг конституциявий ва бошқа ҳуқуқ ва қонуний манфаатларининг давлат-ҳуқуқий муҳофазаси таъминланади. Ўзбекистон фуқароларига берилган имтиёз ва афзалликлар қонунчилик ҳужжатлари билан белгиланиб, улар ижтимоий адолат принципларига мос бўлиши шарт.

Президент И.А.Каримов ягона фуқаролик ҳақида тўхталиб, "икки давлат фуқаролигига мансублик ачинарли ҳолдир. Бу беватанлик билан баробардир"¹ — деб таъкидлаган эди.

Фуқароликка эга бўлиш асосларидан қатъи назар республикада барча учун тенг фуқаролик жорий этилади. Мазкур конституциявий қоида шуни англатадики, бунда келиб чиқишидан, шахсий, ижтимоий ва мулкӣ ҳолатидан, миллати, дини, этниқоди, жинси ва ирқидан, ёши ва фуқароликни олиш асосларидан қатъи назар барча фуқароларнинг ҳуқуқий мавқеи бир хил ва тенг бўлади.

Республика фуқаролари ҳар қандай вазиятда ҳам қонун ва суд олдида тенгдирлар. Фуқароларнинг қонун олдида тенглиги дунёда умумий эътироф этилган демократик принципдир. Ушбу принцип жамиятда ижтимоий муносабатларни шакллантиришнинг ўзагини ташкил этади, зеро бусиз қатъий қонунийликни, демократик ҳуқуқий-тартиботни таъминлаш мумкин эмас.

¹ И.А.Каримов. Буюк келажагимизнинг ҳуқуқий кафолати //Биздан озода ва обод Ватан қолсин. 2-том, Т., 1996. 96-бет.

Юридик жиҳатдан тенгликнинг асосий талаби — қонуннинг ҳамма учун бир хилда бўлишидир. Қонун айрим кишиларнинг ўзига хос хусусиятларини инobatга ололмайди. Жамиятда қонун фуқароларга ҳуқуқ соҳасида алоҳида мавқе яратиб бермаслиги ва, ўз навбатида, фуқаролар ҳам бунга даъво қилмасликлари лозим. Фуқароларнинг қонун олдида тенглиги принципини ҳаётга жорий қилиш бутун жамият аъзолари ягона қонунлар тизимига итоат этишлари, ҳуқуқий қоидаларга сўзсиз риоя қилишлари ва уларни бажаришлари, ҳар бир фуқаро қонунни бузишдан ўзини тийиши шартлигини англатади.

Одил судлов алоҳида давлат фаолияти сифатида, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг ўта муҳим юридик кафолати ҳисобланади. Суднинг мустақиллиги, ошкоралиги, бевоситалиги, далилларни текширишдаги оғзакилик, кенг процессуал кафолатларнинг мавжудлиги фуқароларнинг суд олдида тенглигини таъминлайди. Суд конкрет жараёнда иштирок этаётган томонларнинг тенглигидан ва кўрилаётган материаллар мазмунидан келиб чиққан ҳолда томонлар учун бир хилда мажбурий бўлган юридик қарор чиқаради.

Модданинг учинчи қисмида Қорақалпоғистон Республикасининг фуқароси айна вақтда Ўзбекистон Республикасининг фуқароси эканлиги мустаҳкамланган. Маълумки, Қорақалпоғистон Республикаси суверен давлат сифатида Ўзбекистон Республикаси таркибига киради. Шу сабабли Қорақалпоғистон фуқароларига Ўзбекистоннинг суверенитети дахл қилиб, уларга давлат ҳомийлигини таъминлайди. Ўзбекистоннинг қонунлари Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида ҳам мажбурийдир. Шу билан бирга бу қонунлар Қорақалпоғистон фуқароларининг ҳуқуқий мавқеини Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг мавқеига тенглаштиради. Бундан ташқари Ўзбекис-

тон Республикаси фуқароларининг ҳуқуқ ва эркинликларини нафақат Ўзбекистон ҳудудида, балки хорижий давлатларда ҳам ҳимоя қилади.

Ҳозирда Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик тўғрисидаги қонуни (1992 йил 2 июлда қабул қилинган) амал қилаётир. У фуқароликка қабул қилиш асослари, унга эга бўлиш ва фуқароликни йўқотиш тартибини белгилайди. Қонунга мувофиқ қуйидагилар Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари бўладилар:

1) келиб чиқиши, ижтимоий ва мулкый ҳолатидан, ирқи ва миллатидан, жинси, маълумоти, тили, сиёсий қарашлари, диний эътиқоди, машғулотларнинг тури ва сажиясидан қатъи назар, ушбу Қонун кучга кирган вақтда (1992 йил 7 июль) Ўзбекистон Республикасида доимий яшаб турган, бошқа давлатларнинг фуқаролари бўлмаган ҳамда Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлиш истагини билдирган шахслар;

2) давлат йўлланмаси билан Ўзбекистон Республикасидан ташқарида ишлаётган, ҳарбий хизматни ўтаётган ёки ўқиётган шахслар, агар улар Ўзбекистон Республикасининг ҳудудида бўлсалар ёки доимий яшаганликларини исбот қилган бўлсалар, бошқа давлатларнинг фуқаролари бўлмасалар ва ушбу Қонун кучга кирганидан кейин кечи билан бир йил ичида Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлиш истагини билдирсалар;

3) ушбу Қонунга мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигини олган шахслар.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги тўғрисидаги қонунга асосан (13-модда) Ўзбекистон Республикаси фуқароларидан туғилган болалар, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ёки унинг ташқарисида туғилган бўлишидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикаси фуқароси ҳисобланади.

Агар ота-онасининг фуқаролиги ҳар хил бўлиб, улардан бири бола туғилган пайтда Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган қуйидаги ҳолларда, Фуқаролик қонунига асосан, бола Ўзбекистон Республикаси фуқароси ҳисобланади:

1) агар у Ўзбекистон Республикаси ҳудудида туғилган бўлса;

2) агар у Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида туғилган бўлса-ю, ота-онаси ёки уларнинг бири шу вақтда Ўзбекистон Республикасида доимий истиқомат жойига эга бўлса.

Ота-онасидан бири бола туғилган пайтда Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган, бошқаси эса фуқаролиги йўқ шахс бўлган, ёхуд номаълум бўлган тақдирда, бола қаерда туғилган бўлишидан қатъи назар, у Ўзбекистон Республикаси фуқароси ҳисобланади.

Фуқаролиги бўлмаган, Ўзбекистон Республикасида доимий истиқомат жойига эга бўлган шахсларнинг Ўзбекистон Республикаси ҳудудида туғилган боласи Ўзбекистон Республикаси фуқароси ҳисобланади.

Ота-онаси бўлган ва Ўзбекистон ҳудудида яшаётган бола Ўзбекистон Республикаси фуқароси ҳисобланади.

Қонун Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига эга бўлишнинг қуйидаги асосларини кўрсатади:

1) туғилганда;

2) Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига қабул қилиниши натижасида;

3) Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларида назарда тутилган асослар бўйича;

4) ушбу қонунда назарда тутилган бошқа асослар бўйича.

Чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар ўз илтимосномаларига кўра келиб чиқиши, ирқи,

миллати, жинси, маълумоти, тили, динга муносабати, сиёсий ва бошқа эътиқодларидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига қабул қилиниши мумкин.

Лекин, Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига кириш учун қонун томонидан айрим шартлар қўйилган. Чунончи бундай шахс:

1) чет эл фуқаролигидан воз кечиши;

2) сўнгги беш йил давомида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий яшаганлик (ушбу қоида Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлиш истагини билдирган шахсларга, башарти улар шу ерда туғилган ва ҳеч бўлмаса ота-онасидан бири, буваси ёки бувиси Ўзбекистон Республикаси ҳудудида туғилганлиги ва бошқа давлатларнинг фуқароси эмаслигини исботласа, тааллуқли бўлмайди);

3) қонуний тирикчилик манбаларининг мавжудлиги;

4) Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси-ни тан олиши ва бажариши шартдир.

Бундан ташқари, бу қонунда чет эллик шахсларни Ўзбекистон фуқаролигига қабул қилишда, республикадаги осойишталикни, тинчликни таъминлаш мақсадида бир неча тўсиқлар қўйилган. Чунончи, фуқароликка киришга даъвогар шахс:

— Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий тузумини зўрлик ишлатиб ўзгартиришни ёқлаб чиқаётган бўлса;

— фаолияти Ўзбекистон Республикасининг конституциявий принципларига зид бўлган партиялар ва ўзга ташкилотларга аъзо бўлса:

— Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқ жазоланадиган хатти-ҳаракатлар учун озодликдан маҳрум этилган ва жазони ўтаётган бўлса, ундай шахсни Ўзбекистон Республикасининг фуқа-

ролигига қабул қилиш тўғрисидаги илтимосномаси рад этилади.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги қуйидаги асосларга кўра тугатилиши мумкин:

1. Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқиш оқибатида.

2. Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини йўқотиш оқибатида.

3. Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларида назарда тутилган асосларга биноан.

4. Ушбу Қонунда кўзда тутилган бошқа асосларга биноан.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролигининг тўхтатилиши Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролигининг тўхтатилишига сабаб бўлади.

Шуни таъкидлаш керакки, Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик тўғрисидаги Қонунда фуқароликдан маҳрум этиш чоралари кўзда тутилмаган. Ўзбекистон Республикаси фуқароларини фуқароликдан маҳрум этиш ва уни Ўзбекистон ҳудудидан чиқариб юбориш мумкин эмас. Агар қонунларда ва Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларида кўрсатилмаган бўлса, Ўзбекистон фуқароларини бошқа давлатлар ихтиёрига ҳам топшириш мумкин эмас.

Фуқаролик тўғрисидаги қонунда Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини йўқотиш асослари ҳам белгилаб қўйилган. Ўзбекистон фуқаролигини йўқотишга қуйидагилар сабаб бўлади:

1. Шахс чет давлатда ҳарбий хизматга, хавфсизлик хизмати ва бошқарувнинг бошқа идораларига ишга кирганлиги аниқланса.

2. Агар чет элда доимий яшовчи шахс беш йил давомида узрли сабабларсиз консуллик ҳисобида турмаган бўлса.

3. Агар Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги ёлгонлиги шак-шубҳасиз маълумотлар ёки сохта ҳужжатларни тақдим этиш натижасида олинган бўлса.

Шу сабабларга биноан, Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонида асосан Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги йўқотилади. Фуқаролик тўғрисидаги Қонунда ота-оналарнинг фуқаролиги ўзгарганда болаларнинг фуқаролиги масалалари ҳам кенг ёритилган.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини тасдиқловчи асосий ҳужжат Ўзбекистон Республикаси фуқаросининг янги паспорти ва туғилганлик тўғрисидаги гувоҳномадир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 26 февралдаги "Ўзбекистон Республикасида паспорт тизимини такомиллаштириш тўғрисида"ги фармони билан янги таҳрирдаги "Ўзбекистон Республикасида паспорт тизими тўғрисидаги Низом" тасдиқланди (паспорт тизими ҳақидаги аввалги Низом 1994 йил 23 декабрдаги Президент фармони билан тасдиқланган эди). Унда Ўзбекистон фуқароларига паспорт бериш ва ундан фойдаланиш, қайд қилиш, рўйхатга олиш ва рўйхатдан чиқариш, шунингдек паспорт тизими қоидаларини бузганлик учун жавобгарлик тартиби белгиланган.

Президентнинг янги фармонида мувофиқ, шунингдек, хорижий шахсларга Ўзбекистон Республикасида яшаш учун гувоҳнома, фуқаролиги бўлмаган шахсларга Ўзбекистон Республикасида яшаш учун гувоҳнома ва фуқаролиги бўлмаган шахс гувоҳномаси тўғрисидаги янги таҳрирдаги Низом тасдиқланди. Шунинг ҳам таъкидлаш лозимки, 1999 йил 26 февралдаги фармон билан "Фуқаролик тўғрисида"ги Қонунда белгиланган уни амалга ошириш механизми мамлакат Президентининг 1992 йил 20 но-

ябрдаги Пф-500 сонли фармони билан тасдиқланган "Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги билан боғлиқ масалаларни кўриб чиқиш тартиби тўғрисидаги Низом"га ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролигининг тугатилиши Қорақалпоғистон фуқаролигининг тугатилишига олиб келади.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига қабул қилиш, фуқароликни қайта тиклаш, фуқароликдан чиқиш ва уни йўқотиш масалалари Ўзбекистон Президенти фармони билан расмийлаштирилади.

22-модда

Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида ҳам, унинг ташқарисида ҳам ўз фуқароларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш ва уларга ҳомийлик кўрсатишни кафолатлайди.

Давлатимизнинг энг муҳим масалаларидан бири, республика сиёсий тизимининг моҳияти — давлат билан фуқаро ўртасидаги муносабатларда инсон олий ижтимоий қадрият эканлиги принципининг жорий этилишидадир. Ўзбекистон давлатининг, унинг барча идораларининг фаолияти юқорида зикр этилган принципни имкон қадар тўлароқ ва кенг кўламда амалга оширишга бўйсундирилган.

Давлат, бир томондан, фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларини конституциявий асосда мустаҳкамлайди, иккинчи томондан эса, давлат ўз фуқароларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш, шунингдек уларга мамлакат ичқарисида ҳам, унинг ташқарисида ҳам ҳомийлик кўрсатиш мажбурияти-ни ўз зиммасига олади.

Давлат фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини амалга ошишини кафолатловчи шароитларни яратида, барча давлат идоралари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахсларга уларга риоя этиш, зарур ҳолларда эса тазйиқлардан муҳофаза этиш мажбуриятини юклайди. Ўзбекистон фуқароси ўз манфаатларини нафақат Ўзбекистон Республикаси ҳудудида, балки унинг ташқарисида ҳам ҳимоя этилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистон Ҳукумати хорижий давлатлар билан фуқароларимизнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини чет элларда ҳам таъминлашга қаратилган шартнома ва битимлар тузади. Фуқароларнинг ҳуқуқлари бузилган тақдирда дипломатик йўллар билан ушбу ҳуқуқларни тиклаш мақсадида норозилик баёнотлари (ноталар) юборилади.

"Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида"ги қонунга мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг хориждаги фуқароларининг ҳуқуқ ва манфаатларини муҳофаза этиш ҳамда уларга ёрдам кўрсатиш мажбурияти барча давлат идоралари зиммасига юклатилади. Бироқ, бу борадаги асосий иш ҳажми Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлардаги дипломатик ваколатхоналари ва консуллик муассасалари томонидан амалга оширилади: мазкур ташкилотларимиз ва уларнинг лавозимли шахслари Ўзбекистон Республикаси фуқаролари улар борган давлатнинг қонунчилиги билан, Ўзбекистон Республикаси иштирок этган халқаро шартномалар ва ўз давлатимиз қонунчилиги билан мустаҳкамланган барча ҳуқуқлардан тўла ҳажмда фойдаланиш имконияти таъминланишига кўмаклашишлари шарт.

Бундан ташқари, дипломатик ва консуллик муассасалари фуқароларимизнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишлари, зарур ҳолларда

эса бузилган ҳуқуқларни тиклаш учун тегишли чораларни кўришлари шарт.

Дипломатик ваколатхоналар ва консуллик муассасалари ўз функцияларини бажаришда давлатимиз ҳудудида амалда бўлган ҳуқуқ нормалари, шунингдек халқаро ҳуқуқ нормалари, жумладан 1961 йилда қабул қилинган Дипломатик муносабатлар тўғрисидаги Вена Конвенцияси қоидаларига таянадилар. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикаси парламентимизнинг 1994 йил сентябридаги қарори билан Вена Конвенциясига қўшилган. Бу ҳужжатга асосан Ўзбекистон Республикасининг консуллик ташкилотлари хориждаги фуқароларимизнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя этилишини таъминлайди.

Ўзбекистон Республикаси 1992 йил 2 мартдан эътиборан дунё давлатлари ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзоси саналади. Бугунги кунда (Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлигининг 2001 йил 1 январгача бўлган маълумотига кўра) республикаимизни 160 дан зиёд давлат ва халқаро ташкилотлар расман тан олган, 104 нафар давлат билан дипломатик муносабатлар ўрнатилган. Тошкентда 43 та давлат ўз элчихоналарини очди, 8 та халқаро ташкилот ўз ваколатхонасини очган, 2 та савдо ваколатхонаси ва 6 та фахрий консул аккредитация қилинган. Ўз навбатида, Ўзбекистон хорижий давлатларда 27 та элчихона ва 11 та бош консулхоналар ташкил қилган. Шунингдек, 3 та халқаро ташкилот (БМТ, ЕХХК, ЮНЕСКО) ҳузурида Ўзбекистон ваколатхоналари очилган.

Хорижий давлатлардаги Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишнинг конкрет шакллари, усуллари ва чора-тадбирлари икки томонлама консул-

лик конвенциялари ва бошқа аҳдномалар билан белгиланади.

Юқорида саналган идоралар барча зарур ҳолларда Ўзбекистон Республикаси номидан ҳаракат қилдилар ва фуқароларимизнинг поймол этилган ҳуқуқларини тиклаш бўйича қатъий расмий талаб билан чиқадилар ёки бошқа аниқ чора-тадбирларни кўрадилар. Башарти, дипломатик ва консуллик муассасаларининг саъй-ҳаракатлари ижобий натижа бермаган тақдирда, Ўзбекистон Республикаси халқаро ҳуқуқда назарда тутилган ҳимоя чораларини қўллашга ҳақли.

23-модда

Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги чет эл фуқароларининг ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ таъминланади. Улар Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, қонунлари ва халқаро шартномалари билан белгиланган бурчларни адо этадилар.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига мансуб бўлмаган шахсларни тавсифлаш учун қонунчиликда "муҳожирлар", "чет эллик фуқаролар", "фуқаролиги бўлмаган шахслар" деган қатор иборалар қўлланилади. Муҳожир деганда бошқа мамлакатдан келган киши тушунилади. Бу тушунча "чет эллик фуқаро" иборасидан кенгроқ бўлиб, уни ҳам қамраб олади. Қонунчиликка мувофиқ, чет эллик фуқаролар деб, Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлмаган ва ўзининг чет давлат фуқаролигига мансублигини исботловчи далиллари бўлган шахслар тан олинадилар. Бундай далиллар қаторига мил-

лий паспортлар ёки уларнинг ўрнини босувчи бошқа ҳужжатлар киради.

Чет эл фуқаролари икки тоифага бўлинадилар: Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий истиқомат қилувчи ва вақтинча яшаб турувчилар. Бу икки тоифага мансуб бўлган чет эл фуқароларининг ҳуқуқий ҳолатида айрим фарқлар бор.

Фуқаролиги бўлмаган шахснинг ҳуқуқий таърифи Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик тўғрисидаги Қонуннинг 11-моддасида баён этилган: "Ўзбекистон Республикаси ҳудудида яшаб тургани ҳолда Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлмаган ва чет давлат фуқаролигига мансублигини исботлайдиган далиллари бўлмаган шахслар фуқаролиги бўлмаган шахслар деб ҳисобланади".

Ўзбекистондаги чет эллик фуқаролар, агар қонунда ёки бошқа қонунчилик ҳужжатларида ўзгача ҳолат назарда тутилмаган бўлса, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари билан бир хилда ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўладилар ҳамда бирдек мажбуриятлар ўтайдилар.

Чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқий ҳолати Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Ўзбекистон Республикасининг бошқа давлатлар билан тузилган шартномалари ва бошқа халқаро ҳуқуқ нормалари асосида белгиланади. Буларга асосан Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар Конституция ва қонунларда назарда тутилган ҳуқуқлар ва эркинликлардан, шунингдек ўзларига тегишли шахсий, мулкӣ, оилавий ва бошқа ҳуқуқлардан фойдаланадилар ҳамда уларни ҳимоя қилиш учун судларга мурожаат этишга ҳақлидирлар.

Чет эллик фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахсларга Конституциямизнинг умумий руҳидан

келиб чиққан ҳолда уларнинг миллати, ирқи, жинси, диний эътиқоди ва ҳ.к. жиҳатларига қараб таъқиб этилмаслиги сингари инсон ҳуқуқларининг кафолатлари берилади. Айни чоғда чет эллик фуқаролар томонидан ўз ҳуқуқ ва эркинликларидан фойдаланишлари бизнинг давлатимиз манфаатларига, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ва бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига путур етказмаслиги лозим.

Ўзбекистон Республикасидаги чет элликларнинг ҳуқуқий мақоми, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари кўлами бу шахслар жумҳуриятимизда муқим ёки вақтинча истиқомат қилишларига боғлиқ. Ўзбекистон Республикасида доимий истиқомат қилувчи чет эллик шахслар, Ўзбекистон фуқаролари сингари қонунда кўрсатилган ҳуқуқ ва эркинликлардан фойдаланадилар. Масалан, улар ишчи ва хизматчи бўлиб ишлашлари ёки бошқа фаолият билан шуғулланишлари мумкин. Улар дам олиш, соғлиқни сақлаш, нафақа олиш, уй-жойдан фойдаланиш, шахсий мулк сифатида уй-жойга эга бўлиш, илм олиш ҳуқуқларидан фойдаланадилар. Улар Ўзбекистон Республикаси фуқаролари билан никоҳда бўлишлари ва уни бекор қилишлари мумкин. Бу тоифадаги чет эл фуқаролари, агар булар Ўзбекистон Республикаси қонунларида тақиқланган ҳамда бу жамоат уюшмалари низомларига қарши бўлмаса, касаба уюшмаси, кооператив ташкилотлари, илмий, маданий, жисмоний тарбия ва жамоат уюшмалари аъзолари бўлиши мумкин. Қонунчиликда Ўзбекистондаги чет элликларни бундай фарқланиши амалий аҳамиятга эга. Ўзбекистонда доимий яшовчи чет элликлар тоифасига ички ишлар органлари томонидан бериладиган махсус рухсатнома ёки яшаш учун гувоҳнома олган шахслар киради.

Ўзбекистонда доимий ва вақтинча яшовчи чет элликлар Ўзбекистон юрисдикцияси (тасарруфи)га итоат этишига қараб, Ўзбекистон Республикаси тасарруфига тўла итоат этувчи (масалан, сайёҳлар, талабалар, стажерлар, мутахассислар ва ҳ.к.) шахслар: ЎЗР тасарруфига муайян чегараларда итоат этувчи (яъни, консуллик иммунитетига эга шахслар, чет эл ҳарбий ва ҳаво кемалари экипажи, ҳарбий қисм хизматчилари) шахслар ва давлат идораларининг тасарруф доирасидан аслида озод этилган (дипломатик ходимлар ва дипломатик иммунитетдан фойдаланувчи бошқа кимсалар) шахсларга ажраладилар.

Ўзбекистондаги чет эллик фуқароларга Ўзбекистон Республикаси фуқаролари билан бир қаторда виждон эркинлиги, шахсий ва уй-жой дахлсизлиги ҳамда бошқа шахсий ҳуқуқлар кафолатланади. Чет эллик фуқаролар жумҳурият ҳудудида эркин ҳаракат қилишлари ва яшаш учун жой танлашлари мумкин. Агар чет эллик фуқаронинг фаолияти (ҳаракатлари) Ўзбекистон Республикасининг давлат ҳавфсизлиги ёки жамоат тартибини сақлаш манфаатларига зид келса; аҳолининг соғлиғи ва маънавиятига зарар етказса; божхона, молия қоидаларини ва бошқа қонунчиликни қўпол равишда бузса, у давлат ҳудудидан мажбуран чиқариб юборилиши мумкин.

Ўзбекистондаги муҳожирларнинг айрим ҳуқуқлари чегаралаб қўйилади, жумладан: сайловларда иштирок этиш ва вакиллик ҳамда бошқа давлат органларига сайланиш ҳуқуқи; умумхалқ овоз бериши (референдум)да қатнашиш ҳуқуқи ва ҳ.к. Чет эллик фуқаролар айрим лавозимларни эгаллашлари ва қонун томонидан ман этилган баъзи меҳнат фаолияти билан шуғулланишлари мумкин эмас. Муҳожирларга Ўзбекистон Республикаси Қуроли Кучлари

сафида хизмат ўташ мажбурияти юклатилмайди. Чет эл фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслар Ўзбекистон ҳудудида қилган жиноий, маъмурий ва бошқа ҳуқуқбузарлик ишлари учун Ўзбекистон Республикаси фуқаролари билан бир хил асосда жавоб берадилар. Улар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида республика қонунлари асосида жиноий жавобгарликка тортиладилар. Баъзи бир жиноий ҳаракатлари учун ёки давлат хавфсизлигини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон ҳудудидан чиқарилиб юборилишлари мумкин. Чет эл фуқароларини ёки фуқаролиги бўлмаган шахсларни Ўзбекистон ҳудудида хоҳлаган яшаш жойини танлаш ва бемалол кўчиб юриш ҳуқуқлари чегараланган, бундай чегаралаш давлатнинг миллий хавфсизлиги, жамоат тартибини сақлаш, аҳолининг соғлиғи ва ахлоқи, бошқа фуқароларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини муҳофаза қилиш билан боғлиқ.

Ўзбекистондаги чет эллик фуқароларнинг ҳуқуқий ҳолатини белгилашдаги муҳим жиҳатлардан бири Конституциямизда кўрсатиб берилган, яъни уларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари халқаро ҳуқуқ қоидалари асосида таъминланади. Бунинг маъноси, биринчидан, Ўзбекистон Республикаси муҳожирларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини халқаро стандарт ва мезонлар даражасида таъминлайди; иккинчидан, республика ҳукумати иккиёқлама халқаро шартнома ва битимлар асосида конкрет мамлакатдан келган фуқаролар ҳуқуқларини чеклаши ёки уларга айрим имтиёзлар бериши мумкин. Бундай чеклов ва имтиёзлар шерик мамлакатнинг тегишли хатти-ҳаракатларига айнан мувофиқ бўлади.

Чет эл фуқароларининг алоҳида тоифасини чет давлатларнинг Ўзбекистон Республикасидаги дип-

ломатик ва консуллик ваколатхоналари ва халқаро ташкилотлар хизматчилари ташкил қилади. Улар ҳам Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, қонунлари ва бошқа ҳуқуқий нормаларини ҳурмат қилиши ва уларга итоат этиши керак, лекин улар дипломатик ва консуллик имтиёзларидан ва дахлсизлик (иммунитет)дан фойдаланадилар (шахсий дахлсизлик, жиноий, фуқаролик ва маъмурий иммунитет ва бошқа имтиёзлар). Бундай тоифадаги чет эл фуқароларининг ҳуқуқий ҳолатлари Ўзбекистон Республикаси дипломатик ва консуллик вакиллари тўғрисидаги ҳужжатларида, Ўзбекистон иштирок этган халқаро шартномаларда кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикасида яшовчи муҳожирларга, фуқаролиги бўлмаган шахсларга уларнинг шахсини ва яшаш ҳуқуқларини билдирадиган махсус ҳужжатлар-гувоҳномалар берилади. Бундай ҳужжатлар Ўзбекистон Республикаси Президенти 1999 йил 26 февралда тасдиқлаган "Хорижий шахсга Ўзбекистон Республикасида яшаш гувоҳномаси, фуқаролиги бўлмаган шахсга Ўзбекистон Республикасида яшаш гувоҳномаси ва фуқаролиги бўлмаган шахс гувоҳномаси тўғрисидаги янги таҳрирдаги Низом" асосида берилади.

Чет эллик фуқаролар Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларини ҳурмат қилишлари ҳамда уларга риоя этишлари шарт. Улар Конституция, қонунлар ва Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномлари билан юклатиладиган мажбуриятларини ўташлари лозим. Чет элликлар бошқа кимсаларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилишлари, шунингдек ўзбек халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросига самимий муносабатда бўлишлари шарт.

ШАХСИЙ ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАР

24-м о д д а

Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир. Инсон ҳаётига суиқасд қилиш энг оғир жиноятдир.

1. Инсон ва фуқаронинг асосий ҳуқуқ ва эркинликлари тизимида яшаш ҳуқуқи, нафақат мазкур ҳуқуқнинг ҳар кимга туғилганидан бошлаб тегишлилиги ва ажралмас эканлиги, балки инсоннинг Конституцияда берилган ва кафолатланган ҳамда қонунлар ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар томонидан ҳимоя қилинадиган барча мавжуд ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлишининг дастлабки шарти ва гарови ҳисобланади.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг (1948й.) 3-моддасида ҳар бир инсон яшаш, эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга эканлиги белгилаб қўйилган. Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Пактнинг 6-моддаси 1-бандида бунга кенг таъриф берилади: "Ҳар бир инсоннинг яшаш ҳуқуқи унинг ажралмас ҳуқуқидир. Бу ҳуқуқ қонун билан муҳофаза этилади. Ҳеч ким ўзбошимчалик билан инсонни яшаш ҳуқуқидан маҳрум қила олмайди". Мазмунига кўра мазкур таъриф шарҳланаётган норма қоидаларига яқин бўлиб, бу давлатимиз томонидан инсон ва фуқаро ҳуқуқлари барча турларининг тан олиниши ва кафолатланишининг далили бўлиб хизмат қилади.

2. Инсон биологик келиб чиқишга эга бўлганлиги сабабли биосоциал туркумга киради, бироқ ҳаёт фаолияти давомидагина шахс сифатида шакллана-

ди. Шундай экан, ҳуқуқий тизимда муҳофаза қилинувчи барча ижтимоий қадриятлар қаторида инсон ва унинг шахсияти етакчи ўринни эгаллайди. Чунки, энг аввало, инсон, ўз ижтимоий борлигининг турлитуман қирралари билан бирга жамиятнинг ижтимоий нуқтаи назаридан ноёб ва бебаҳо, аксинча ҳаётидан маҳрум бўлган тақдирда табиатнинг биологик нуқтаи назаридан ўрнини қоплаб бўлмайдиган инъикоси ҳисобланади. Бу, инсоннинг ҳар қандай жонли мавжудот сингари, унинг ижтимоий индивидуаллигини келтириб чиқарувчи бетакрор жисмоний ва руҳий сифатларга эга бўлиши билан шартланади. Чунки инсон жамият ҳаётида иштирок этиш жараёнида шахс сифатида шаклланади, ривожланади ва намоён бўлади. Дарҳақиқат, шахс ижтимоий муносабатларнинг қатнашчиси ҳисобланади, чунки у мазкур муносабатларнинг ягона яратувчиси бўлиб, уларнинг таркиби ва тизимига узвий равишда боғлангандир. Алоҳида ижтимоий муносабатлар бир-биридан ажралган ҳолда мавжуд бўлмагани каби, инсон, ўз табиатига кўра кўпқиррали бўлганлиги сабабли, ҳаётда қанчалик кўп вазифаларни бажарса, шунча кўп ижтимоий муносабатларда иштирок этади.

3. Конституцияда яшаш ҳуқуқининг эътироф этилиши давлат олдида шахс ҳаётини ҳимоялаш ҳамда уни ижтимоий хавфли тажовузлардан муҳофазалашнинг амалдаги механизмини яратишдек муҳим масалани кўяди. Бу, фақат жиноятчиликка қарши кураш соҳасида ҳуқуқни ҳимоялаш фаолиятигагина эмас, ижтимоий соҳада инсон ҳаётини сақлашнинг барча чораларини таъминлаш фаолиятига ҳам тегишлидир.

4. Мамлакатимизда оналик ва болаликка катта эътибор берилади. Чунки инсон ҳақида ғамхўрлик унинг дунёга келишидан бирмунча аввал бошланади. Шу мақсадда мамлакатимизда соғлиқни сақлашга қаратилган бир қатор дастурлар ишлаб чиқилган

ва фаолият кўрсатмоқда. Чунончи: болалар ўлимига қарши кураш, инсон экологиясини яхшилаш, умумий ва хусусий тиббиётни ривожлантириш, жисмоний ва ахлоқий соғлом авлодни ватанпарварлик, садокат ва она-Ватанидан ғурурланиш руҳида тарбиялашнинг зарур ижтимоий шарт-шароитларини яратиш, оналар ва болалар саломатлигини сақлашнинг муносиб моддий ва маънавий негизларини яратиш шулар жумласидандир. Давлатимизнинг мустақил Ўзбекистон ёш фуқароларининг дунёга келишини кафолатлаш бўйича фаолияти республиканинг биринчи нишони — "Соғлом авлод учун" орденининг таъсис этилишида ҳамда оналар ва болалар саломатлигини сақлаш, соғлом авлодни тарбиялашда энг яхши моддий шароит ва ахлоқий иқлимни яратишда алоҳида хизмат кўрсатган шахсларнинг тақдирланиши бўйича саъй-ҳаракатларида ўз аксини топди.

5. Инсоннинг меҳнат жараёнидаги хавфсизлиги, сиҳат-саломатлиги ва иш қобилиятининг сақланишини таъминлашга қаратилган ижтимоий, иқтисодий, ташкилий, техникавий, санитария-гигиена ва даволаш-профилактика тадбирларининг ҳуқуқий таъминланган тизими яшаш ҳуқуқининг жиддий кафолатларидан биридир. Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 6 майдаги "Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида"ги Қонунида меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат сиёсати корхонанинг ишлаб чиқариш фаолияти натижаларига нисбатан ҳодимнинг ҳаёти ва соғлиғи устуворлиги принципларига асосланган ҳолда, меҳнатнинг экология жиҳатидан хавфсиз шароитларини яратиш, ишловчиларни махсус кийим ва пойабзал, шахсий ҳимоя воситалари, парҳез овқатлари билан бепул таъминлаш, шунингдек инсоннинг яшаш ҳуқуқини таъминлашга йўналтирилган бошқа фаолиятни амалга оширишга қаратилгани ҳақидаги қоидалар ўз аксини топган.

6. Давлатимизда яшаш ҳуқуқини кафолатлаш учун фуқаролар соғлиғини сақлашга катта эътибор берилмоқда. Шу мақсадда соғлиқни сақлаш ягона тизими яратилган бўлиб, у соғлиқни сақлашнинг давлат, хусусий тизимларини ўз ичига олади. Фуқаролар соғлиғини сақлаш соҳасидаги ҳуқуқий муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 29 августдаги "Фуқаролар соғлиғини сақлаш ҳақида"ги Қонуни, Қорақалпоғистон Республикасида қабул қилинган қонунлар, соғлиқни сақлаш тўғрисидаги мавжуд қонунлардаги қоидалардан бошқа қоидаларни ўзида мужассамлаштирган бошқа халқаро шартномалар билан тартибга солинади.

7. Жиноят қонуни яшаш ҳуқуқини ҳимоя қилиш соҳасида алоҳида ўринга эга бўлиб, у яшаш ҳуқуқини ҳимоялаш чораларидан иборат тизимни ташкил этади. ЖК махсус қисмидаги нормаларнинг 26% у ёки бу даражада фуқаролар ҳаётига тажовуз қилганлик учун жиноий жавобгарликни назарда тутишини таъкидлаш етарли. Жабрланувчининг у ёки бу биологик хусусиятлари ва ижтимоий сифатларидан қатъи назар фуқаролар ҳаёти жиноят қонунлари билан муҳофазаланади. Бундай ҳулоса шарҳланаётган моддада "ҳар бир" атамасининг қўлланишига боғлиқ бўлиб, у гўдак, қари, жисмонан соғлом, ногирон, руҳий норасо ёки аксинча инсоннинг ҳаётини муҳофазалашга қаратилган.

У ёки бу даражада инсон ўлимига сабаб бўладиган қилмишлар жиноят қонунлари томонидан ижтимоий хавфли деб тан олинади, чунки ҳар бир инсон ҳаёти ижтимоий қадрият ҳисобланади. Одамлар эса, ўз навбатида, ҳар қандай ижтимоий муносабатларнинг ажралмас таркибий қисми бўлиб, мазкур муносабатлар инсонлар иштирокисиз реал мазмунга эга бўлмаган мавҳумликка айланади.

8. Жиноятлар орасида энг хавфлиси одам ўлдириш бўлиб, у бошқа одамни қонунга хилоф равишда ва қасддан ҳаётидан маҳрум қилишдан иборатдир. Улар сирасига: 1) жавобгарликни оғирлаштирадиган ва енгиллаштирадиган ҳолатларсиз қасддан одам ўлдириш (ЖК 97-моддаси 1-қисми), мазкур жиноят учун ўн йилдан ўн беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазолаш назарда тутилган; 2) жавобгарликни оғирлаштирадиган ҳолатларда қасддан одам ўлдириш (ЖКнинг 97-моддаси 2-қисми), бу учун ўн беш йилдан йигирма йилгача озодликдан маҳрум қилиш ёки ўлим жазоси билан жазолаш назарда тутилган; 3) енгиллаштирадиган ҳолатларда қасддан одам ўлдириш икки турга бўлинади: а) кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида қасддан одам ўлдириш (ЖКнинг 98-моддаси), бу учун беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазолаш назарда тутилган; б) онанинг ўз чақалоғини қасддан ўлдириши (ЖКнинг 99-моддаси), бу учун уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазолаш назарда тугилади.

Қонунда одам ўлдиришни оғирлаштирувчи деб белгиланган ва уларнинг ижтимоий хавфлилиқ даражасини сезиларли равишда оширувчи ҳолатлар қуйидагилардан иборат бўлиб, уларга ўлим жазоси тайинланган: а) икки ёки ундан ортиқ шахсни; б) ҳомиладорлиги айбдорга аён бўлган аёлни; в) айбдорга аён бўлган ожиз аҳволдаги шахсни; г) ўз хизмат ёки фуқаролик бурчини бажарганлиги учун шахсни ёки унинг яқин қариндошларини; д) бошқа шахсларнинг ҳаёти учун хавфли бўлган усулда; е) оммавий тартибсизликлар жараёнида; ж) ўта шафқатсизлик билан; з) номусга тегиш ёки жинсий эҳтиёжни зўрлик ишлатиб ғайритабиий усулда қондириш билан боғлиқ ҳолда; и) таъмагирлик ниятида; к) миллий ва ирқий адоват замирида; л) безорилик оқибатида; м) диний таассублар замирида; н) киши

аъзоларини кесиб олиб, бошқа кишига кўчириш (трансплантат) ёки мурданинг қисмларидан фойдаланиш мақсадида; о) бошқа бирор жиноятни яшириш ёки унинг содир этилишини оsonлаштириш мақсадида; п) бир гуруҳ шахслар ёки уюшган гуруҳ аъзоси томонидан ёхуд ўша гуруҳ манфаатларини кўзлаган ҳолда; р) такроран ёки хавфли рецидивист томонидан; с) ўта хавфли рецидивист томонидан қасддан одам ўлдирилиши.

9. Жиноят қонунчилигида қасддан одам ўлдириш билан боғлиқ жиноятлар билан бир қаторда, содир этилиши оқибатида қасддан ёки эҳтиётсизлик натижасида инсон ўлимига сабаб бўладиган жиноятлар учун ҳам жавобгарлик тайинланади. Буларга: 1) зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқиб, қасддан одам ўлдириш — уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади (ЖКнинг 100-моддаси); 2) ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлашнинг зарур чоралари чегарасидан четга чиқиб, қасддан одам ўлдириш — уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади (ЖКнинг 101-моддаси); 3) эҳтиётсизлик оқибатида одам ўлдириш—икки йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади (ЖКнинг 102-моддаси 1-қисми) ёки эҳтиётсизлик оқибатида икки ва ундан ортиқ одам ўлдириш—икки йилдан уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки уч йилдан беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

10. Шахс ноқонуний ва қасддан ҳаётдан маҳрум этилиши ёки инсон ҳаётига бевосита хавф солмайдиган бошқа турдаги жиноятларнинг содир этилишида ёки қасддан ёхуд эҳтиётсизлик оқибатида ўлдирилиши мумкин. Чунончи, вазиятни беқарорлаштириш ёки давлат органлари томонидан қарор қабул

қилинишига таъсир кўрсатиш ёхуд сиёсий ёки бошқа ижтимоий фаолиятга тўсқинлик қилиш мақсадида давлат ёки жамоат арбоби ёхуд ҳокимият вакили давлат ёки жамоатчилик фаолияти муносабати билан ҳаётидан маҳрум этилса, у ЖКнинг 155-моддасида назарда тутилган терроризм сифатида талқин этилади. Террористик акт содир этилаётган жойда тасодифан бўлган шахсларнинг ўлимига сабаб бўлган ҳолларда ҳам мазкур моддага мувофиқ жавобгарлик тайинлаш мақсадга мувофиқдир. Терроризм сабабли одам ўлиши ёки эҳтиётсизлик туфайли одам ўлдириш ва шу каби бошқа оғир оқибатларнинг келиб чиқиши билан боғлиқ жиноятларга ЖКнинг 155-моддаси 3-қисмида назарда тутилган жиноий жавобгарлик тайинланади ва мол-мулки мусодара қилиниб, ўн беш йилдан йигирма йилгача озодликдан маҳрум қилиш ёки ўлим жазоси билан жазоланади.

Жиноят кодексида инсон ҳаётига тажовуз қилганлик учун жиноий жавобгарлик тайинлашни назарда тутувчи бошқа нормалар ҳам мавжуд бўлиб, уларда инсон ўлимига сабаб бўлган қилмишларнинг ҳуқуқий моҳияти, муайян ғайриижтимоий ҳодисанинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилигини эътиборга олган ҳолда табақалаштирилган жавобгарлик белгиланади.

25-м о д д а

Ҳар ким эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга. Ҳеч ким қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниши ёки қамоқда сақланиши мумкин эмас.

Эркинлик ва шахсий дахлсизлик инсоннинг асосий конституциявий ҳуқуқларидан бири бўлиб, унга

туғилганидан бошлаб тааллуқли бўлади. Ҳар кимга ўз ихтиёрига кўра, уни индивидуал равишда қониқтирувчи, шахсий эркинлиги дахлсизлигини чекламайдиган хатти-ҳаракатларни танлаш ва содир этиш имконияти берилган. Бироқ, шуни назарда тутиш жоизки, шахс эркинлиги жамиятда умумэтироф этилган ахлоқ нормалари доирасида ва қонун асосида амалга оширилиши керак, яъни, шахс қонунлар ва қонуний актлардаги ҳуқуқий кўрсатмаларга зид бўлмаган ҳар қандай қилмишларни содир этиши мумкин. Бинобарин, шахсий эркинлик дахлсиз бўлиб, шахс дахлсизлиги давлат ва ҳокимият тизимлари томонидан кафолатланадиган шахсий эркинлик сифатида тушунилиши керак.

2. Шахс эркинлиги ва дахлсизлиги ҳақидаги конституциявий қоида жинойят-процессуал қонунда ўз аксини топган. Чунончи, ЖПК 18-моддасининг 2-қисмида ҳеч ким ҳибсга олиниши ва қамоқда сақланиши мумкин эмаслиги назарда тутилиб, бу фақат суд қарори ва прокурор санкциясига кўра амалга оширилиши мумкинлиги таъкидланади. Ушбу модданинг 3-қисмида эса, судья ва прокурорларга қонунга ҳилоф равишда озодликдан маҳрум этилган ёки қонун ёхуд суд ҳукмида назарда тутилганидан ортиқ муддат ҳибсда ушлаб турилган ёки қамоқда сақланган ҳар қандай шахсни дарҳол озод қилиш бўйича қатъий йўриқнома берилган.

3. Шахс эркинлигини таъминлашнинг кафолатларидан бири ЖКнинг 234-моддасида назарда тутилган қонунга ҳилоф равишда ушлаб туриш ва ҳибсга олиш учун жиноий жавобгарликнинг белгиланганлигидан иборат.

Била туриб, қонунга ҳилоф равишда, яъни қонуний асосларсиз амалга оширилган бу каби ноқонуний ушлаб туриш, ҳибсга олиш ёки қамоқда ушлаб туриш жиноят деб тан олинади. Шунингдек, мазкур

қилмишларнинг ижтимоий хавфлилигини ҳамда одил судловни амалга ошириш соҳасида фаолият кўрсатадиган ва шахс дахлсизлигини кафолатлайдиган муносабатлар жиноят ҳуқуқига оид ҳимоялаш заруратини аниқлаб беради.

Моҳиятан, ЖКнинг 234-моддасида хусусияти ва ижтимоий хавфлилигига кўра иккита алоҳида жиноятларга таъриф берилган бўлиб, улар ўзининг хусусияти ва ижтимоий хавфлилиқ даражаси билан бир-биридан ажралиб туради, булар: била туриб, қонунга хилоф равишда ушлаб туриш (1-қисм) ва била туриб қонунга хилоф равишда ҳибсга олиш ва ҳибсда сақлаш (2-қисм). Модомики, уларни бир моддага мужассамлаштириш жиноятнинг субъектив ва объектив аломатларидаги ўхшашлик, шунингдек, уларда назарда тutilган жиноятлар, моҳиятан инсон ҳуқуқларини чеклаш ҳамда суд ишлаб чиқариши муаммоларини ҳал қилишда қонунийликка риоя қилиш бўйича зарур тартиб-қоидаларни таъминлайдиган ижтимоий муносабатларни издан чиқаришга йўналтирилганлиги билан шартланади.

4. ЖК 234-моддасининг 1-қисмида била туриб, қонунга хилоф равишда ушлаб туриш, яъни суриштирувчи, терговчи ёки прокурор томонидан қонуний асосга эга бўлмаган ҳолда шахс эркинлигининг қисқа муддатга чекланиши учун жиноий жавобгарлик белгиланган.

Қонунга хилоф равишда ушлаб туришга таъриф беришдан аввал, қандай турдаги ушлаб туриш қонуний эканлигини аниқлаб олиш лозим.

ЖПКнинг 220-моддасига биноан, ушлаб туриш жиноятни содир этишда гумон қилинаётган шахсни жиноий фаолият билан шуғулланишига барҳам бериш, қочиб кетиши, далилларни яшириши ёки йўқ қилиб юборишининг олдини олиш мақсадида қисқа муддатга озодликдан маҳрум қилишдан иборатдир.

Демак, таъкидлаш жоизки, ушлаб туришнинг жиноят ҳуқуқига оид тушунчаси жиноят-процессуал тушунчага тўла мос келади, бироқ ЖПКда унга таъриф беришда "озодликни чеклаш" атамаси ўрнига "озодликдан маҳрум этиш" атамаси қўлланган ҳамда процессуал ушлаб туриш мақсадлари белгиланган. Ўйлаймизки, мазкур турдаги процессуал мажбурловнинг моҳияти жиноят қонунларида аниқроқ акс эттирилган, зеро озодликдан маҳрум этиш фақат суд томонидан амалга оширилиши мумкин бўлган жиний жазо ҳисобланади. Бинобарин бунда, жиноят содир этишда гумон қилинаётган шахснинг озодлигини жиноят процессининг бошқа иштирокчилари амалга оширилиши мумкин бўлган қисқа муддатга чеклаш ҳақида сўз юритиш тўғрироқ бўларди.

Ушлаб туриш жиноят иши қўзғатилгунга қадар ҳам, иш қўзғатилганидан кейин ҳам амалга оширилиши ва фақат жиноят содир этишда гумон қилинаётган шахсга нисбатан қўлланиши мумкин.

Жиноят-процессуал қонуни (ЖПКнинг 47-моддаси) гумон қилинувчининг жиноят содир этгани тўғрисида маълумотлар бор бўлса-да, бу маълумотлар уни ишда айбланувчи тариқасида иштирок этишга жалб қилиш учун етарли бўлмаган шахс сифатида таърифлайди. Бу, жиноят-процессуал ушлаб туришнинг асосий мақсади ва моҳияти — қисқа муддатга озодликдан маҳрум этишни асослайди. Қисқа муддатга озодликдан маҳрум этиш ушлаб турилган шахснинг жиноят содир этишга ҳақиқатда алоқадорлигини аниқлаш мақсадида амалга оширилади.

ЖПКнинг 221-моддасида ушлаб туриш шартлари берилган бўлиб, уларнинг мавжудлиги шахсни ҳибсга олиш ва жиноят содир этишда гумон қилишга асос бўлади. Жиноят содир этишда гумон қилинаётган шахс қуйидаги асослар мавжуд бўлганда ушлаб ту-

рилиши мумкин: 1) шахс жиноят устида ёки бевосита уни содир этганидан кейин қўлга тушса; 2) жиноят шоҳидлари, шу жумладан жабрланувчилар уни жиноят содир этган шахс тариқасида тўғридан-тўғри кўрсатсалар; 3) унинг ўзида ёки кийимида, ёнида ёки уйида содир этилган жиноятнинг яққол излари топилса.

ЖПКнинг 221-моддаси 4-қисмида ушлаб туриш учун яна бир шарт мавжуд бўлиб, у умумий хусусиятга эга бўлган ҳолда маълум шартлар бўлганидагина қўлланилиши мумкин. Бунда, юқоридаги шартлардан ташқари, шахсни жиноят содир этишда гумон қилишга асос бўладиган бошқа маълумотлар берилгани ҳақида сўз юритилмоқда, улар қуйидагича: а) шахс қочмоқчи бўлса; б) доимий яшайдиган жойи йўқ бўлса; в) шахси аниқланмаган бўлса.

Демак, қочишга уриниш, доимий яшаш жойининг йўқлиги ва инсон шахсининг аниқланмаганлиги ўз-ўзидан жиноят содир этишга далил бўлиб ҳисобланмайди ва мустақил равишда шахсни жиноят содир этишда гумон қилинишининг бошқа шартлари бўлмаган тақдирда шахсни ушлаб туришга асос бўла олмайди.

Ушлаб туришнинг жиноят-процессуал қонуни (ЖПКнинг 220-моддаси, 1-қисми)да белгиланган мақсадларга таянган ҳолда таъкидлаш жоизки, жиноят содир этишда гумон қилинаётган шахс озодлигини қисқа муддатга чеклаш тезкор тадбир бўлиб, уни амалга оширишни пайсалга солиш мумкин эмас. Зеро, ушлаб туришни амалга ошираётган шахс ишончи унинг зарурати билан шартланадики, бу жиноят содир этаётган шахсга жиноятни охирига етказишга ҳалал бериш, қочишнинг олдини олиш, далилларни яшириш ва йўқотиш орқали ҳақиқатни ойдинлаштиришга тўсқинлик қилишда ўз аксини топади.

Замонавий қонунларда ушлаб туриш асосларининг қатъий регламентация қилиниши шахс ҳуқуқлари, эркинликлари ва шахсий манфаатлари устуворлигига таянади. Шу сабабли, жиноят-процессуал қонунининг асосий вазифалари жиноятларни тез ва тўла очиш, айбдорларни фош этишдан иборат эканлигига қарамасдан (ЖПКнинг 2-моддаси), у мазкур хатти-ҳаракат шахс ҳуқуқлари ҳамда дахлсизлигини бузиш орқали амалга оширилмаслиги керак деган маъно келиб чиқади. Мазкур регламентация қонунни қўллашда ҳаттоларни камайтириш қисқа муддатга бўлса-да, инсон озодлигини чеклашга йўл қўймасликка қаратилган.

Шахснинг қонуний ёки ноқонуний ушлаб турилишини ҳамда ЖК 234-моддасининг 1-қисмига биноан жиноий жавобгарликка тортиш асосларининг мавжудлигини аниқлаш учун шахсни қисқа муддатга озодликдан маҳрум этилишига асос бўлган шартларни синчиклаб текшириш зарур. Ушлаб туриш асослари шахснинг жиноятни содир этишга алоқадорлигини тасдиқловчи фактик далилларга таянади, улар ўз навбатида, маълум шахсга нисбатан гумон туғилиши сабабли юзага келади. Шундай бўлишига қарамай, ҳар қандай гумон шахснинг айбдорлигини етарли даражада исботлайдиган фактик далилларга таяниши керакки, бу, ўз навбатида, уларнинг қонунда аниқ акс этирилишига имкон беради. Демак, ушлаб туриш асосларини қатъий регламентация қилиш шахсни қонунга ҳилоф равишда ушлаб туришга йўл қўймасликдан иборат ягона мақсадни кўзлайди. ЖПКнинг 224- ва 227-моддаларида акс эттирилган ушлаб туришнинг жиноят-процессуал тартиби айнан шу мақсадлар учун хизмат қилади.

Чунончи, ЖПК 224-моддасининг 1-қисмида милиция ходими, бошқа ваколатли шахс ёки фуқаро бевосита кўриб ёки бошқа шохидларнинг кўрсатувлари бўйича ушбу Кодекснинг 221-моддасида кўрса-

тилган ушлаб туриш асосларидан бири мавжудлигини аниқласалар, гумон қилинувчига жиноят содир этгани учун ушланганлигини билдиришлари ва яқин орадаги милиция муассасасига ёки ҳуқуқни ҳимоя қилувчи бошқа органга бирга боришни талаб қилишлари шарт дейилган. Шунингдек, мазкур модданинг 3-қисмида таъкидланишича, ваколатли шахслар ва фуқаролар қонунга хилоф ёки асоссиз ушлаб турганлик ёхуд ушлаш вақтида ваколатлари доирасидан четга чиққанлик учун қонунда белгиланган тартибда жавобгарликка тортиладилар.

Энг аввало жиноят ҳуқуқига оид қонунларда ушлаб туриш деб белгиланган хатти-ҳаракатларга ҳуқуқий таъриф бериш керак, чунки уларни қонунга хилоф равишда қўллаш ЖКнинг 234-моддасини қўллашга асос бўлади. Таъкидлаш жоизки, башарти ушлаб туриш жиноий иш қўзғатишдан аввал амалга оширилса, у процессуал ушлаб туришнинг таркибий қисми сифатида белгиланади, зеро у ваколатли шахс томонидан расмий баённома тузилганидан кейингина ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлади. Демак, бунда баённома тузилгунча ЖКнинг 234-моддаси, 1-қисми бўйича шахсни жиноий жавобгарликка тортишга асос бўлган ушлаб туриш ҳақида гапириш ноўрин. Моҳиятан, мазкур ҳаракатларни шахсни олиб келиш сифатида квалификация қилиш керак, зеро жиноят процессуал қонунининг 222-, 223-, 224 ва 225-моддаларида айнан олиб келиш ҳақида гапирилади. Хуллас, ушлаб туриш ҳуқуқи берилган шахсларнинг (ЖПКнинг 222-моддаси) хатти-ҳаракатини ушлаб туриш ҳақидаги баённома тузилгунга қадар олиб келиш сифатида квалификация қилиш мақсадга мувофиқ туюлади.

Иккинчидан, ЖПКнинг 221-моддасига биноан, шахсни ҳокимият органларига ушлаб бериш ва милиция муассасаси ёки бошқа ҳуқуқ тартибот орган-

ларига олиб бориш ҳам ЖПКнинг 225-моддаси 1-қисмида кўрсатилган талабларга кўра баённома тузиш ҳамда бошқа асослар ёхуд жиноий қилмишнинг олдини олиш фактининг ўзи жиноий-процессуал ушлаб туришнинг қонунийлигини тан олиш учун етарли эмас, зеро мазкур ҳаракатларнинг асослилиги ушланган шахс милиция муассасаси ёки ҳуқуқни муҳофаза қилувчи бошқа органга келтирилган пайтдан бошлаб 24 соатдан кечиктирилмай текширилиши лозим (ЖПКнинг 225-моддаси, 2-қисми).

Шахсни ушлаб туриш ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органига олиб келишнинг асослилигини текшириш қуйидаги қарорларни қабул қилиш билан яқунланади. Биринчиси, ушлаб туришга асос бўлмаган тақдирда милиция бўлинмасининг бошлиғи ёки бошқа ваколатли шахс ушланганни озод қилиш тўғрисида қарор чиқаради. Қарорнинг нусхаси дарҳол прокурорга юборилади. Иккинчиси, ушлаб туришнинг асослилиги суриштирувчи, терговчи ёки прокурор томонидан исботлангандан сўнг, шахсни гумонланувчи сифатида жиноий жавобгарликка тортиш ҳақида қарор қабул қилинади.

Модомики, бирор жиноятни содир этишда гумон қилинаётган шахс иш қўзғатилгунга қадар ушланган бўлса ва текшириш ушлаб туришнинг асосли эканлигини тасдиқлаган бўлса, ЖПКнинг 360-моддаси 2-қисмига биноан, терговчи шахсни ушлаб туриш, иш қўзғатиш ва ишда гумон қилинувчи тариқасида иштирок этишга жалб қилиш ҳақида тўхтамларга келиб, уларни битта қарорда баён қилади. Қарор гумон қилинувчига, у биринчи марта сўроқ қилингунига қадар эълон қилинади (ЖПКнинг 360-моддаси, 4-қисми). Қарорни эълон қилиш ушланган шахсга ушлаб келтириш вақтидан бошлаб 24 соатдан кечиктирилмай амалга оширилиши керак (ЖПКнинг 225-моддаси, 4-қисми).

Дарҳақиқат, юқорида қайд этилган фикрларга асосланган ҳолда баъзи дастлабки хулосаларни чиқариш керакки, улар ЖКнинг 234-моддасини қўллаш бўйича жиноят ҳуқуқига оид масалаларни ҳал қилишда алоҳида аҳамиятга эга бўлади.

Биринчидан, ушлаб туриш ушланган шахсни ҳокимият органларига олиб келиш, ушлаб туриш ҳақида қарор қабул қилиш ҳамда уни гумон қилинувчи сифатида ишда қатнашишга жалб этиш доиралари билан чегараланган муддатни ўз ичига олади.

Иккинчидан, ушлаб туришни жиноят бўйича иш юритишнинг таркибий қисми бўлган тергов ҳаракати сифатида тушуниш керак, зеро у суриштирувчи, терговчи, прокурор ёки судья томонидан жиноий иш қўзғатиш вақтида ёки ундан кейин амалга оширилади.

Учинчидан, шахсни жиноий иш қўзғатишдан аввал ушлаш ва ҳокимият органларига олиб келиш жиноят ҳуқуқига оид ушлаб туриш сирасига кирмайди, зеро унинг муддати шахсни ушлаб туриш вақтидан бошлаб ҳисобланади. Мазкур хулосанинг асослилиги қуйидагилар билан тасдиқланадики, бинобарин уларга кўра ушлаб туриш жиноий иш қўзғатилгандан сўнг суриштирувчи, терговчи, прокурор ёки суд қарорига биноан амалга оширилса, ушлаб туриш муддати ишни процессуал расмийлаштириш вақтидан бошлаб эмас, аксинча фактик ушлаб туриш вақтидан бошлаб ҳисобланади ва унга шахсни олиб келиш ҳам киради. Зотан у процессуал хусусиятга эга бўлиб, жиноят бўйича иш юритишнинг таркибий қисмига айланади, чунки тергов ҳаракатини юритиш бўйича кўрсатмани бажариш тартибида амалга оширилади.

Мазкур процессуал қондани атрофлича таҳлил қилиш зарурати қайси процессуал ҳаракатлар ЖКнинг 234-моддаси 1-қисмида назарда тутилган

жиноят объектив томонларининг аломатларини, қай-силари эса ўзга жиноятларни ташкил қилишини би-лишдан иборат ягона мақсадни кўзлайди.

Юқорида қайд қилинганлар асосида баъзи хуло-саларни чиқариш ва керакли тавсиялар бериш мум-кин, зотан уларни тўғри қўллаш ЖКнинг 234-мод-даси 1-қисмида назарда тутилган жавобгарлик асос-лари ва жиноятни квалификация қилиш бўйича муаммоларни ҳал қилишда юзага келиши мумкин бўлган хато ва камчиликларни бартараф этиш им-кониятини беради:

1. ЖКнинг 234-моддаси 1-қисми қонунга хилоф процессуал ушлаб туриш учун жиноий жавобгар-ликни назарда тутади. Ушлаб туриш ваколати жи-ноят-процессуал қонунида назарда тутилган тар-тибда суриштирувчи, терговчи, прокурор ёки судъ-яга берилган. Демак, жиноят иши қўзғатилгунга қадар шахсни ушлаш ва ҳуқуқ-тартибот органларига олиб келиш процессуал ушлаб туришни амалга оширишга ваколати бўлмаган шахслар (фуқаролар, ҳуқуқни му-ҳофаза қилиш органларининг бошқа мансабдор шахслари, милиционерлар) томонидан амалга оши-рилган бўлса, у жиноят-процессуал ҳаракат сифа-тида кўрилмаслиги керак. Бинобарин, бундай ҳолат-ларда ушлаш қонунга хилоф равишда амалга оши-рилган бўлса-да, унга ЖКнинг 234-моддаси 1-қисмида назарда тутилган жиноий жавобгарлик-ни қўллаш мақсадга мувофиқ эмас. Муайян шаро-итларга кўра, мазкур ҳолатлар ўзбошимчалик (ЖКнинг 229-моддаси) ёки зўрлик ишлатиб ғайри-қонуний равишда озодликдан маҳрум қилиш (ЖКнинг 138-моддаси), ёхуд ҳокимият ва мансаб ва-колти доирасидан четга чиқиш (ЖКнинг 138-модда-си), ёхуд сохта жиноят сифатида ёки маъмурий тар-тибда ушлаб туриш сифатида квалификация қили-ниши зарур.

2. Қонунга хилоф равишда ушлаб туриш муддати жиноят ишини қўзғатишдан аввал баённома тузиш вақтидан ва ушлаб туриш ҳақида қабул қилинган қарор асосида жиноий иш қўзғатилганидан сўнг фактик ушлаб туриш вақтидан бошлаб ҳисобланади. Жиноий ишни қўзғатишдан аввал шахсни ушлаб туришдаги муддатлар шахсни ҳокимият органларига олиб келиш ва ушлаб туриш ҳақидаги баённомани тузиш вақтидан бошлаб ҳисобланиши сабабли, шуни назарда тутиш керакки, башарти шахсни ушлаш ва олиб келиш процессуал қонун бўйича ушлаб туриш ҳақидаги баённомани тузишга ваколатли бўлган шахс томонидан унинг ноқонунийлигини била туриб қасддан амалга оширилган бўлса, унинг ҳаракатларини шахсни фактик олиб келиш вақтигача мазкур жиноятга тайёргарлик кўриш сифатида баҳолаш ва ЖКнинг 25-моддаси 1-қисми ҳамда ЖКнинг 234-моддаси 1-қисми бўйича квалификация қилиш керак.

3. Башарти шахсни ҳокимият органларига олиб келинганидан сўнг 24 соат ичида ушлаб туришнинг ноқонунийлиги ва асоссизлиги тасдиқланиб, ушлаб турилган шахсни озод қилиш бўйича қарор қабул қилинса, содир этилган қилмиш жиноятда субъектив тарафларнинг мавжудлигини ҳисобга олган ҳолда, ЖКнинг 25-моддаси 1-қисми ва 234-моддаси 1-қисмига биноан қасддан қонунга хилоф равишда ушлаб туриш сифатида квалификация қилиниши керак.

4. Жиноятга тайёргарлик кўриш ва қасд босқичларини кўриб чиқиш, шахсни жиноят иши қўзғатилганидан кейин ушлаб турилган ҳолатларда мақсадга мувофиқ бўлмайди, зеро ЖПКнинг 220-моддаси 2-қисмига биноан, иш қўзғатилгандан кейин ушлаб туришга фақат терговчи, суриштирувчи, прокурорнинг қарорига ёки суднинг ажримига мувофиқ йўл қўйилади ва шахсни фактик ушлаб туриш

вақтидан бошлаб содир этилган деб тан олиниб, унга шахсни милиция муассасаси ёки бошқа ҳуқуқ-тартибот органларига олиб келишга кетган давр ҳам киради. Бунда, суриштирувчи, терговчи ёки прокурор ушлаб туриш ҳақида қасддан қонунга хилоф қарор чиқариб, иш юритиш бўйича кўрсатма бериши, бироқ қарор чиқарилган давр мобайнида ушлаб туришнинг ноқонунийлиги аниқланиб ушлаб туриш ҳали фактик амалга оширилмаганлиги ҳақида гапириш жоиз.

Жиноятнинг қисқа муддат ичида юз бериши кўрилатган жиноятдаги объектив томоннинг зарурий хусусиятидир. Мазкур хусусият бошқалари каби гумон қилинувчининг жиноят-процессуал қонунда жиноят процессининг қисқа муддатли иштирокчиси сифатида таърифланиши билан шартланади. ЖПКнинг 226-моддасида ушлаб туриш муддатлари қатъий белгиланган бўлиб, унда ушлаб туриш муддати ушланган шахсни милицияга ёки ҳуқуқни муҳофаза қилувчи бошқа органга келтирилган вақтдан бошлаб етмиш икки соатдан ортиқ давом этиши мумкин эмас, дейилган. Системали шарҳлашдан фойдаланиб айтиш мумкинки, ЖПКнинг 226-моддаси 1-қисмидаги қоида шахсни ушлаб туриш жиноят ишини қўзғатишдан аввал амалга оширишга тегишли ҳолатларгагина тааллуқлидир. Етмиш икки соатлик муддатни ҳисоблашга келсак, шахсни ушлаб туриш суриштирувчи, терговчи, судьянинг чиқарган қарорига биноан амалга оширилса, ушлаб туриш муддати шахс милиция муассасаси ёки бошқа ҳуқуқ-тартибот органларига олиб келиниши вақтидан бошлаб эмас, у ушланган вақтдан бошлаб ҳисобланиши керак.

Хуллас, шахсни ушлаб туриш вақтининг давомийлиги жиноятни квалификация қилишда ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас. Бироқ, вақт мезони жиноят содир этишда айблаб ушлаб туриш бўйича жиноий-про-

цессуал ҳаракат ва маъмурий ҳаракат орасида чегара ўтказишга имкон беради. Чунончи, маъмурий жавобгарлик кодексининг 288-моддаси 1-қисмига биноан, маъмурий йўл билан ушлаб туриш уч соатдан ортиқ давом этиши мумкин эмас. Бироқ, айрим ҳолларда алоҳида зарурат муносабати билан ушлаб туришнинг бошқа муддатлари белгиланиши мумкин. Мазкур умумий қоидадан истиснолар модданинг кейинги қисмларида берилган. Бинобарин, мазкур чоралар маъмурий хусусиятга эга, уларнинг ижтимоий аҳамияти жамоат тартиби ва хавфсизлигини сақлаш соҳасида бошқарув вазифаларини амалга оширишдан иборат бўлиб, аксинча одил судловнинг вазифаларини амалга ошириш бундан истиснодир. Шу сабабдан, қонунга ҳилоф равишда маъмурий ушлаб туриш ҳолатларига ЖКнинг 234-моддаси бўйича жавобгарликни қўллаш мақсадга мувофиқ эмас. Мазкур ҳолатлар ишнинг муайян шартларига кўра, интизомий жавобгарликни юзага келтириши ёхуд ҳокимият ва мансаб ваколатларини суиистеъмол қилиш сифатида баҳоланиши мумкин.

ЖПК 226-моддасининг 1-қисмига кўра ушланган шахсни милицияга ёки ҳуқуқни муҳофаза қилувчи бошқа органга келтирилган вақтдан бошлаб етмиш икки соатдан ортиқ ушлаб туриш қатъиян таъқиқланган бўлиб, бу ЖПК 234-моддасининг 3-қисмига биноан, жиноят содир этишда гумон қилиниб ушлаб турилган шахсни озод этишга бевосита сабаб бўлади. Шунингдек, ушлаб турилган шахсни озод этишга бошқа асослар келтирилган, чунончи: шахсининг жиноят содир этганлиги ҳақидаги гумон тасдиқланмаса (ЖПК 234-моддасининг 1-қисми 1-банди); ушлаб турилган шахсга нисбатан қамоққа олиш тарзидаги эҳтиёт чорасини қўллаш зарурати бўлмаса (ЖПК 234-моддасининг 1-қисми 1-банди). Бироқ мазкур асосларнинг мавжудлигидан қатъи назар, ушлаб ту-

ришнинг белгиланган муддати ўтгандан сўнг, шахс ушлаб турилган жойга прокурор, терговчи ёки суриштирувчининг уни озод этиш ёки қамоққа олиш билан жазолаш ҳақидаги қарори келиб тушмаган бўлса-да, шахс дарҳол озод этилиши шарт. Демак, шахсни қонунда белгиланган муддатдан ортиқ ушлаб туриш ҳоллари жиноят сифатида тан олинаши зарур.

Ишнинг муайян шартларига кўра бир нечта вазиятлар юзага келиши мумкин бўлиб, уларнинг ҳар бири жиноят процедураси кўрсатмаларига кўра маҳсус ҳал қилиниши мумкин.

Биринчи вазият, ушлаб туриш муддатининг туғиши вақтида ушланган шахс жиноят содир этганлиги ҳақидаги гумонларни тасдиқловчи керакли далиллар йиғилмаган бўлсада, ушлаб туриш муддатининг узайтирилиши ва унга ҳибсда сақлашдан иборат эҳтиёт чораси қўлланишидан иборат.

Иккинчи вазият, ҳаракатсизлик бўлиб, у шахсни ушлаб туриш бўйича белгиланган муддатларнинг туғишига қарамай, суриштирувчи, терговчи ёки прокурор томонидан ушланганни озод қилиш ҳақидаги қарор қабул қилинмаганлигидан иборат. Мазкур объектив хулқ-атвор жиной-процессуал қонун бўйича шахс бажариши мажбур бўлган хатти-ҳаракатларни қасддан бажармасликдан иборат бўлганлиги сабабли, мазкур хатти-ҳаракатларни содир этган шахс ЖКнинг 208-моддасига биноан, ҳокимият ҳаракатсизлигида айбланиб жиной жавобгарликка тортилади.

Учинчи вазият, шахс ушланган ва милиция муассасасига олиб келинган ҳамда ушлаб туриш ҳақида баённома тузилгандан сўнг 24 соат ичида ушлаб туришнинг қонунга хилоф эканлиги исботланишига қарамай, милиция бўлинмаси бошлиғи ушлаб туриш ҳақида қарор қабул қилиш орқали ушлаб туриш муд-

датини узайтириш каби ҳолатлардан иборат. Мазкур ҳолатлар ЖКнинг 234-моддаси 1-қисмида кўрсатилган жиноят белгиларига тўла мос келади ва ушбу модда бўйича квалификация қилинади.

Субъектив томондан қонунга хилоф равишда ушлаб туриш тўғридан-тўғри қасд қилишдан иборат. Айбдор шахсни ушлаб туришга ҳеч қандай фактик асослари бўлмаса-да, ушлаб турилади, бунда қасднинг ихтиёрий мазмуни хоҳиш-истак билан шартланади.

ЖКнинг 234-моддаси 1-қисмининг диспозициясига мувофиқ, шахсни мазкур моддага кўра жиноий жавобгарликка тортиш учун, айбдор қонунга хилоф қилмишни била туриб қасддан амалга оширганлигини аниқлаш керак, зеро ушбу ҳол мазкур қилмишларнинг ижтимоий хавфлилиги ва қонунга хилофлилигини шахс томонидан идрок этилишига асосланади. Демак, жиноятнинг субъектив томонини аниқлашда шахснинг ҳақиқатан ҳам янглишганини, иш бўйича тўғри қарор қабул қилаётганлигига чинакам ишонишини ҳисобга олиш керак, зеро бу шахсни ЖКнинг 234-моддаси 1-қисми бўйича жиноий жавобгарликка тортиш учун асос бўлмайди. Бундай ҳолатларда айбнинг эҳтиётсизлик шакли сифатида таърифланиши ёхуд қасд аломати бўлмаган бошқа қасддан содир этиладиган жиноят ҳақидаги муаммо ҳал қилиниши лозим. Таъкидлаш жоизки, башарти мансабдор шахс янглишиб кимнидир ушлаб туриш учун барча асосларга эга эканлигига ишонса, у ҳолда уни ЖКнинг 234-моддасига биноан жиноий жавобгарликка тортмай, мазкур ҳолатлар бўйича ҳокимият ва мансабини суиистеъмол қилиш бўйича шахсни жавобгарликка тортиш бўйича масала ҳал қилиниши керак.

ЖК 234-моддасининг 1-қисмида била туриб, қонунга хилоф равишда ушлаб туришга жавобгар шахслар

белгиланган. Булар: суриштирувчи, терговчи, прокурордир. ЖК 17-моддасининг 4-қисмига биноан, жиноят содир этилгунга қадар ўн саккиз ёшга тўлган шахслар жиноий жавобгарликка тортиладилар.

ЖПКнинг 220-моддаси 1-қисмида белгиланишича, шахсни ушлаб туриш жиноят иши қўзғатилгунга қадар ҳам, иш қўзғатилганидан кейин ҳам амалга оширилиши мумкин. Иш қўзғатилганидан кейин ушлаб туришга фақат терговчи, суриштирувчи, прокурорнинг қарори ёки суднинг ажримиға мувофиқ йўл қўйилади. Шу муносабатдан, ушлаб туриш ҳақида қасддан қонунга хилоф ажрим чиқарган судья ЖКнинг 234-моддаси 1-қисмиға мувофиқ жиноят субъекти бўла оладими, деган ҳаққоний савол туғилади. Башарти жиноят ҳуқуқиға оид нормани сўзмасўз шарҳлайдиган бўлсак, судья қонун чиқарувчи томонидан қонунга хилоф равишда қасддан ушлаб туриш учун жавобгар бўлиши мумкин бўлган махсус субъектлар қаториға киритилмаган. Ўйлаймизки, мазкур хулоса тўғри, зеро судья ушлаб туриш ҳақида қасддан хилоф ажрим чиқарган бўлса, унинг хатти-ҳаракатида ЖКнинг 231-моддасида назарда тутилган жиноятлар таркиби мавжуд бўлади. Мазкур қарорнинг тўғрилиги, қонунга хилоф ҳибсға олиш ёхуд ушлаб туриш ЖКнинг 230- ва 231-моддаларида назарда тутилган жиноятлар таркибидаги объектив тарафларнинг элементлари бўлиши мумкинлиги билан ҳам шартланади. Бунда мазкур хатти-ҳаракатлар, башарти айбсизни олдиндан била туриб жиноий жавобгарликка тортиш ёки қонунга хилоф кўрсатма бериш, шунингдек, адолатсиз ҳукм, ҳал қилув қарори, ажрим ёки қарор чиқариш билан боғлиқ бўлса, ЖКнинг 234-моддасиға эмас, 230- ёки 231-моддасиға биноан квалификация қилиниши керак.

Қонунга хилоф равишда ҳибсға олиш ёки ҳибсда сақлаш (ЖК 234-моддасининг 2-қисми) мазкур хат-

ти-ҳаракатларни амалга ошириш ваколати доирасига кирмайдиган мансабдор шахс томонидан содир этилган ҳолларда, ЖКнинг 206-моддасига биноан ҳокимият ёки мансаб ваколати доирасидан четга чиққанлик учун жиноий жавобгарлик белгиланади.

Ушлаб туриш ҳуқуқи берилган фуқаролар ЖКнинг 234-моддасига биноан жиноий жавобгарликка тортилмасалар-да, уларнинг хатти-ҳаракатлари зўрлик ишлатиб ғайриқонуний равишда озодликдан маҳрум қилиш (ЖКнинг 138-моддаси) ёки ўзбошимчалик (ЖКнинг 229-моддаси) сифатида талқин этилиши мумкин.

5. ЖК 234-моддасининг 2-қисмида била туриб, қонунга хилоф равишда ҳибсга олиш ёки ҳибсда сақлаш бўйича мустақил жиноят таркибига таъриф берилади. Мазкур норманинг диспозициясида қонунга хилоф ҳибсга олиш ва ҳибсда сақлаш белгиларига таъриф берилмайди. Уларни жиноят-процессуал қонуни нормалари ёрдамида аниқлаш лозим.

ЖПКнинг 237-моддасига мувофиқ, ҳибсга олиш жиноятнинг олдини олиш чораларидан бўлиб, у ЖПКнинг 236-моддасига биноан қуйидаги мақсадларда қўлланади: айбланувчи, судланувчи суриштирувдан, дастлабки терговдан ва суддан бўйин товланининг олдини олиш; унинг кейинги жиноий фаолиятининг олдини олиш; унинг иш бўйича ҳақиқатни аниқлашга ҳалал берадиган уринишларига йўл қўймаслик; ҳукмнинг ижро этилишини таъминлаш ва ҳ.к.

ЖПКнинг 242-моддасига кўра, эҳтиёт чораси сифатида қамоққа олиш Жиноят кодексида бир йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум этиш тариқасида жазо бериш назарда тутилган жиноятларга доир ишлар бўйича, алоҳида ҳолларда эса, бир йилдан ошмайдиган муддатга озодликдан маҳрум этиш тариқасида жазо бериш назарда тутилган жиноят-

ларга доир ишлар бўйича ҳам қўлланади. Ҳибсга олиш жиноий жазолаш тури эмас, аксинча одил судлов вазифаларини амалга оширишнинг процессуал мажбурлов чораларидан бўлиб, ҳеч қандай жиноятнинг олдини олиш чоралари ЖПКнинг 236-моддасида белгиланган мақсадларга эришишни кафолатлай олмаган ҳолларда қўлланилиши керак, зеро уни қўллаш шарҳланаётган конституциявий норма томонидан кафолатланадиган шахс дахлсизлиги билан боғлиқ.

Шунга мувофиқ, қасддан қонунга хилоф равишда ҳибсга олиш ёки ҳибсда сақлаш, қасддан қонунга хилоф равишда ушлаб туришга қараганда оғирроқ ижтимоий хавfli жиноят бўлганлиги сабабли, бу жазолаш чорасида ўз аксини топади.

Жиноят-процессуал қонуни озодликдан маҳрум қилишнинг ушлаб туришга қараганда узунроқ муддатини назарда тутиши сабабли жиноятнинг олдини олишнинг ушбу чорасини қўллашнинг қаттиқроқ тартиби қўлланади. Жиноятнинг олдини олишнинг бошқа чоралари каби, ҳибсга олиш суриштирувчи ёки терговчининг ваколатли прокурор томонидан тасдиқланган, яъни санкцияланган қарори асосида қўлланади. Бундан ташқари, жиноятнинг олдини олишнинг мазкур чораси айбланувчига нисбатан ва фақат ЖПК 226-моддасининг 3-қисмида назарда тутилган ҳолларда қўлланади. Шунингдек, прокурор санкцияси билан бундай чора гумон қилинувчига нисбатан ҳам қўлланиши мумкин.

Жиноят процессуал қонуни қамоқда сақлашнинг муддатларини шахснинг ҳуқуқий мақомига кўра табақалаштирилган ҳолда чеклайди. Чунончи, бу чора гумонланувчига нисбатан қўлланса, озодликдан маҳрум этиш у ушланган кундан бошлаб ўн кунлик муддатдан ошмаслиги керак. Агар мазкур муддат давомида унга айб эълон қилинмаса ҳамда унинг

хуқуқий мақоми ўзгартирилмаса, эҳтиёт чораси бекор қилиниши ва шахс қамоқдан озод қилиниши керак. Бинобарин, агар эҳтиёт чораси бекор қилинмаса ва гумонланувчи ҳамон ҳибсда ушлаб турилса, содир этилган мазкур хатти-ҳаракат ЖК 234-моддасининг 2-қисмига биноан квалификация қилиниши керак.

ЖПКнинг 245-моддасига биноан, айбланувчининг жинояти тергов қилинаётганда қамоқда сақлаб туриш икки ойдан ортиқ давом этмаслиги керак. Алоҳида ҳолларда мазкур муддат қонунда кўрсатилган ваколатли шахслар томонидан узайтирилиши, аммо ушбу муддат бир йил-у олти ойдан ошмаслиги керак.

Демак, қонунга хилоф равишда ҳибсда ушлаш тегишли ваколатларга эга прокурорнинг рухсатсиз икки ойдан ортиқ ҳамда бир йил-у олти ойдан ортиқ муддатга ҳибсда ушлаб туриш ҳисобланади.

Юқорида қайд этилганлар асосида била туриб, қонунга хилоф равишда ҳибсда ушлаб туриш жиноят-процессуал қонуни талабларини бузган ҳолда озодликдан маҳрум этишнинг эҳтиёт чораларини қўллаш сифатида таърифланади деб хулоса қилиш мумкин. Шунингдек, била туриб, қонунга хилоф равишда ҳибсда ушлаб туриш эҳтиёт чораларининг процессуал қонунда белгиланган муддатлари тугагандан сўнг озодликдан маҳрум этишни давом эттириш сифатида ҳам талқин этилиши мумкин.

ЖКнинг 234-моддаси 2-қисмида назарда тутилган жиноятнинг субъектив томони тўғридан-тўғри қасддан иборат айб сифатида таърифланади. Зотан, у ўзининг хусусиятига кўра аниқ бўлиб жиноят ҳақида олдиндан билиш, айбнинг зарурий белгиси ҳисобланади.

Жиноят кодекси била туриб, қонунга хилоф равишда ҳибсга олиш ёки ҳибсда ушлаб туришнинг субъектини белгиламайди. У фақат субъектнинг ёши-ни аниқлаши мумкин, яъни 18 ёш (ЖК 17-моддасининг 4-қисми). Жиноят-процессуал қонунининг мазмунига кўра, маълум ҳуқуқий ваколатларга эга бўлган шахслар, яъни суриштирувчи, терговчи, прокурор ва судья мазкур эҳтиёт чорасини қўллаш субъектлари бўлиши мумкин.

Башарти қонунга хилоф равишда ҳибсга олиш бошқа оғирроқ жиноятни содир этиш босқичи, яъни олдиндан айбсизлиги аён бўлган шахсни айблаб жавобгарликка тортиш (ЖКнинг 230-моддаси) ёки адолатсиз ҳукм, ҳал қилув қарори, ажрим ёки қарор чиқариш (ЖКнинг 231-моддаси) сифатида амалга оширилса, содир этилган жиноятни фақат мазкур нормалар асосида квалификация қилиш керак бўлиб, ЖКнинг 234-моддасига биноан қўшимча равишда квалификация қилиш талаб қилинмайди.

6. Маъмурий-ҳуқуқий тартибда шахсий эркинликни чеклаш маъмурий тартиббузарлик тўғрисидаги иш юритишни таъминлаш мақсадида маъмурий ушлаб туриш кўринишида ва Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекснинг 285—288-моддаларида назарда тутилган асослар, ваколатли органлар, муддатлар ва тартибда амалга оширилади. Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекснинг 293-моддасига мувофиқ, манфаатдор шахс юқори органга (мансабдор шахсга), прокурорга ёки судга шикоят билан мурожаат этиши мумкин.

Шахс томонидан маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этилган ҳолда унга нисбатан судья томонидан тайинланадиган 3 суткадан 15 суткагача маъмурий ҳибсга олиш қўлланиши мумкин. Маъмурий-процессуал қонунида маъмурий ҳуқуқбузарлик иши юзасидан чиқарилган қарор, шунингдек улар асосида тайин-

ланган маъмурий ҳибсга олиш устидан шикоят бериш ва протест билдириш ҳуқуқи берилган (МЖКнинг 314—324-моддалари).

7. Жиноят ва жиноят-процессуал қонунларига биноан, шахсий эркинликни чеклаш ижтимоий хавфли қилмишни ақли норасолик ҳолатида ёки ҳукм чиқарилишдан аввал ёки жазони ўташ вақтида руҳий касаллик билан касалланган шахслар, шунингдек, тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш бўйича иш юритилаётган шахслар ҳамда вояга етмаганларга нисбатан қўлланилиб, улар ЖКнинг 87-моддасига биноан, мажбуран ўқув-тарбия муассасасига жойлаштириладилар ёки жазодан озод қилинадилар.

8. Шахсий эркинлик ва дахлсизликнинг бузилиши ҳар кимга бузилган ҳуқуқларини тиклаш ва фуқаролик талабларини қондириш мақсадида шикоят билан судга мурожаат этиш ҳуқуқини юзага келтиради. Мазкур ҳуқуқни регламентация қилиш тартиби Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 30 августдаги "Фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларини бузадиган ҳаракат ва қарорлар юзасидан судга шикоят бериш ҳақида"ги Қонунида белгиланган.

26-м о д д а

Жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахснинг иши судда қонуний тартибда, ошкора кўриб чиқилиб, унинг айби аниқланмагунча айбдор ҳисобланмайди. Судда айбланаётган шахсга ўзини ҳимоя қилиш учун барча шароитлар таъминлаб берилади.

Ҳеч ким қийноққа солиниши, зўравонликка, шафқатсиз ёки инсон қадр-қимматини камситувчи бошқа тарздаги тазйиққа дучор этилиши мумкин эмас.

Ҳеч кимда унинг розилигисиз тиббий ёки илмий тажрибалар ўтказилиши мумкин эмас.

1. Айбсизлик презумпцияси (лотинча "praesumptio" — акси исботланмагунча тахминни юридик жиҳатдан ҳақиқий деб тан олиш) шарҳланаётган норманинг биринчи қисмида ўз аксини топган бўлиб, жиноят ҳуқуқининг қонунийлик принципи асосини ҳамда одил судловнинг асосий принципларидан бирини ташкил этади.

2. ЖК 4-моддасининг 2-қисмида конституциявий йўриқни ривожлантирувчи қоида бўлиб, унда ҳеч ким суднинг ҳукми бўлмайд туриб жиноят содир қилишда айбли деб топилиши ва қонунга хилоф равишда жазога тортилиши мумкин эмас дейилади. Мазкур қоидада айбсизлик презумпциясининг моҳияти очиқ берилади, у иккита жиҳатдан иборат: 1) маълум жиноят таркибини белгилаш ва шахсни уни содир этганликда айбдорлигини аниқлаш қонунга қатъий мувофиқ тарзда амалга оширилиши керак; 2) фақат суднинг айблов ҳукмига биноан шахс айбдор деб тан олиниши ва жиноят қонунида назарда тутилган ҳолда ҳукм этилиши, жиноий жазога тортилиши ёки унга нисбатан ҳуқуқий мажбурловнинг бошқа чоралари қўлланиши мумкин.

3. Шахснинг айбдорлигини аниқлаш нафақат жиноят содир этилганликни исботлаш тартибига риоя қилиш, балки, энг аввало, жиноий жавобгарликка тортиш асосларининг мавжудлигини аниқлаш билан ҳам шартланади. ЖКнинг 16-моддаси 2-қисмига биноан, жиноят таркибининг барча аломатлари мавжуд бўлган қилмишни содир этиш жавобгарликка тортиш учун умумий асос бўлиб ҳисобланади. Мазкур умумий асос ўзида ҳақиқий ва ҳуқуқий асосларни мужассамлаштиради. Шахсни жиноий жавобгарликка тортишнинг ҳақиқий асоси шахс томони-

дан содир этилган жиноий қилмиш ҳисобланади. Жиноий қилмиш эса, унда қонунда назарда тутилган ва жиноятга хос барча аломатлар йиғиндиси, яъни жиноят таркиби бўлган тақдирдагина жиноят деб тан олинади. Демак, жиноий жавобгарликнинг норматив асоси Жиноят кодексида назарда тутилган жиноят таркиби ҳисобланади. Фақат содир этилган жиноий қилмиш ва қонунда назарда тутилган аломатлар орасида тўла мувофиқлик (жиноят квалификацияси) ни белгилаш ҳокимиятнинг ҳуқуқий ваколатли органларига айбдор шахсни жиноий жавобгарликка тортиш бўйича ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга ошириш имкониятини беради. Бироқ, дастлабки терговда қилмишни жиноят сифатида баҳолаш етарли бўлмай, фақат суд муҳокамаси жараёнида шахснинг айбдорлиги ёки айбсизлиги аниқланади, бу эса, ўз навбатида, айблов ёки оқлов ҳукмида акс эттирилади.

4. Айбсизлик презумпциясининг жиноий-процессуал талқини ЖПКнинг 23-моддасида белгиланган. Мазкур принципнинг моҳияти гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчининг жиноят содир этишда айбдорлигини исботлаш жараёнидан иборат. Инсонни айблаш ва давлат мажбурловининг жиноят кодексида назарда тутилган чораларини қўллашдан аввал, қонуний тартибда айнан шу шахс маълум жиноятни содир этганлигини исботлаш лозим.

ЖПКнинг 87-моддасига биноан, исбот қилиш ишни қонуний, асосланган ва адолатли ҳал қилиш учун аҳамиятга эга бўлган ҳолатлар тўғрисидаги ҳақиқатни аниқлаш мақсадида далилларни тўплаш, текшириш ва баҳолашдан иборатдир. Шахснинг айбдорлигини исботлаш суриштирув ва терговга юклатилган бўлиб, ЖПК 23-моддасининг 2-қисмига биноан, гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчи ўзининг айбсизлигини исботлаб бериши шарт эмас.

Бу уларнинг шахсий ҳуқуқи бўлиб, ундан мустақил равишда ёки ҳимояланиш жараёнида фойдаланиш мумкин. Гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчи томонидан айбсизлиги ҳақида далилларнинг келтирилмаслиги айбдорлик далили сифатида баҳоланмаслиги керак. Мазкур шахсларга кўрсатма бериш, айбдор эмаслигини ёки ишнинг бошқа бирор ҳолатларини исботлаш мажбурияти юкланмаслиги ҳақидаги қоида жиноят-процессуал қонуннинг қатор нормадаги белгиланган (Қаранг: ЖПК 46-моддасининг 3-қисми, 48-моддасининг 3-қисми). Башарти ҳуқуқ-тартибот органлари айблов учун етарли далилларни тўплай олмасалар, шахс айбсиз деб тан олиниши керак. Шахснинг исботланмаган айбдорлиги унинг айбсизлиги ҳисобланади. Бундан ташқари, ЖПК 23-моддасининг 3-қисмида келтирилган қоида айбсизлик презумпцияси учун аҳамиятли бўлиб, унга мувофиқ айбдорликка оид барча шубҳалар, башарти уларни бартараф этиш имкониятлари тутаган бўлса, гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчининг фойдасига ҳал қилиниши лозим. Мазкур қоида жиноят ва жиноят процессуал қонунларни қўллаш бўйича юзага келадиган гумонларга нисбатан ҳам қўлланиши мумкин.

5. Шарҳланаётган моддада айбсизлик презумпцияси принципи билан бир қаторда одил судловнинг бошқа принципи—жиноят ишини судда ошкора кўриб чиқиш принципи ўз аксини топган бўлиб, у ЖПКнинг 19-моддасида мустаҳкамланган. Ошкора суд мажлиси умумий огоҳлантириш ва махсус тарбия вазифаларини амалга оширишнинг муҳим шарти ҳисобланади.

Суд ажримининг ошкоралиги ҳар кимга суд залида ўтириш ва суд фаолиятини кузатиш, шунингдек суд жараёни ва натижаларини оммавий ахборот воситалари орқали ёритиш имкониятини беради.

Судда жиноий ишнинг ошкора кўриб чиқилиши фуқароларга берилган ҳуқуқ бўлиб, у суднинг қонунда кўрсатилган тартибда ёпиқ мажлис ўтказиш ёки огоҳлантириш-тарбиялаш вазифаларини ҳал этиш мақсадида суд жараёнини ўтказиш жойини танлаш бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятларини инкор этмайди. Қонунга мувофиқ, бу жой суд биноси ёки тегишли корхона, ташкилот ва муассасаларда бўлиши мумкин. Шундай қилиб, судда жиноят ишларининг ошкора кўрилиши принципи нафақат аҳоли диққатини кўрилаётган ишга жалб этишга, балки фуқароларга огоҳлантириш-тарбиялаш таъсирини ўтказган ҳолда, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий билим ва маданият даражасини кўтаришга ёрдам беради.

6. Шарҳланаётган конституциявий модда ҳар кимга малакали ҳуқуқий ёрдамдан фойдаланиш имкониятини беради.

ЖПКнинг 24-моддаси 2-қисмига мувофиқ, ҳимояланиш ҳуқуқи суриштирувчи, терговчи, прокурор, суд зиммасига гумон қилинувчига, айбланувчига ва судланувчига унга берилган ҳуқуқларни тушунтириб бериш ҳамда у ўзига қўйилган айбловдан ҳимояланиш учун қонунда назарда тутилган барча восита ва усуллардан фойдаланишда ҳақиқий имкониятга эга бўлишига қаратилган чора-тадбирлар кўриш мажбурияти билан таъминланади.

Ҳимояланиш ҳуқуқи гумон қилинувчи, айбланувчи ва судланувчи томонидан шахсан ёки ҳимоячи ёрдамида амалга оширилиши мумкин. Ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш ҳамда жиноий ишлар бўйича ҳимояланишни амалга ошириш мақсадида давлатимизда адвокатура институти фаолият кўрсатмоқда. Адвокатларнинг ташкилоти ва фаолият кўрсатиш тартиби ҳамда асосий ҳуқуқ ва мажбуриятлари Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 27 декабрдаги

"Адвокатура тўғрисида"ги Қонунида белгиланган. Мазкур қонуннинг 1-моддасига мувофиқ, адвокатура—ҳуқуқий институт бўлиб, у адвокатлик фаолияти билан шуғулланувчи шахслар ҳамда хусусий адвокатлик амалиёти билан шуғулланувчи айрим шахсларнинг мустақил кўнгилли, касбий бирлашмаларини ўз ичига олади.

Ҳимояланиш ҳуқуқи фақат шахсан гумон қилинувчи, айбланувчи ва судланувчи ёки уни ҳимоялаш учун чақирилган шахс томонидангина амалга оширилиб қолмай, жиноят-процессуал қонуни билан ҳам кафолатланиб, унинг кўрсатмаларини суриштирув ва тергов олиб бораётган шахслар томонидан бажарилмаслиги ҳукми бекор қилиш учун асос бўлади, зеро бу мазкур кўрсатмаларнинг қўпол равишда бузилишидан далолат беради. ЖПКнинг 487-моддасига биноан, процесс иштирокчиларини қонунда белгиланган ҳуқуқлардан маҳрум қилган ёки ҳуқуқларни чеклаган, ёхуд суд ишни ҳар томонлама кўриб чиқилишига бошқача тарзда халал берган ҳамда қонуний, асосли ва адолатли ҳукм чиқаришга таъсир қилган ёки таъсир қилиши мумкин бўлган қоидабузарликлар қонун нормаларини жиддий бузиш деб эътироф этилади. Мазкур қоидабузарликлар қаторида қуйидагилар айтиб ўтилган: дастлабки тергов тамомланганидан сўнг айбланувчини ишдаги барча материаллар билан таништирмаслик; ҳимоячиси бўлмаган судланувчига ҳимоя нутқи учун сўз бермаслик; қонунга кўра ҳимоячининг иштироки шарт бўлса-ю, иш унинг иштирокисиз тергов қилиниши ёки кўриб чиқилиши ва ҳоказо. Адвокатлик фаолиятини регламентация қилишни таъминлаш мақсадида 1998 йил 25 декабрда Ўзбекистон Республикасининг "Адвокатлик фаолиятининг кафолатлари ва адвокатларни ижтимоий ҳимоялаш тўғрисида"ги Қонуни қабул қилинди.

7. Конституция қийноққа солиш, зўравонликка, шафқатсиз ёки инсон қадр-қимматини камситувчи бошқа тарздаги тазйиққа дучор этишни тақиқлайди.

Мазкур қоида жиноят қонунида ривожлантирилади. Жиноят ҳуқуқига оид инсонпарварлик принципини акс эттирувчи ЖКнинг 7-моддасида жазо ва бошқа ҳуқуқий таъсир чоралари жисмоний азоб бериш ёки инсон қадр-қимматини камситиш мақсадини кўзламайди дейилади. Мазкур таърифда давлатнинг мажбурловга бўлган муносабати акс эттирилган. Бунда мажбурловга жиноятчиликка қарши курашда ёрдамчи вазифа юклатилиб, у зарур бўлган тақдирдагина қўлланилади ва содир этилган жиноят учун ўч олиш мақсадини кўзламайди.

"Қийноқ ва даҳшатли ноинсоний, қадр-қимматни камситувчи ҳаракатлар ва БМТнинг Бош Ассамблеяси томонидан 1984 йил 10 декабрда қабул қилинган жазолар турларига қарши Конвенциянинг 1-моддасига биноан, қийноқ деганда бирон-бир шахсга ундан ёки учинчи шахсдан кўрсатма ёки далил олиш, у содир этган ёки учинчи шахс содир этган ёхуд у содир этганлиги гумон қилинаётган ҳатти-ҳаракат учун жазолаш, ёхуд уни ёки учинчи шахсни қўрқитиш ёки мажбурлаш, ёки таҳқирлашга асосланган бошқа бирор сабаб шунингдек, мазкур қийноқ ва азоб-уқубат мансабдор шахс ёки бошқа расмий ваколатга эга бўлган шахс томонидан ёхуд уларнинг ундови, ёхуд ижозати ёки сўзсиз розилигига кўра амалга оширилган ҳар қандай азоб-уқубат беврувчи, жисмоний ва руҳий таъсир кўрсатувчи ҳаракат тушунилади. Конвенцияда алоҳида таъкидланишича, юқорида келтирилган таъриф қонуний санкцияларга боғлиқ равишда ёки тасодифан юз бериши ҳолатларига тегишли бўлмайди.

Зўравонлик, шафқатсизлик ёки инсон қадр-қимматини камситувчи бошқа тарздаги ҳар қандай хат-

ти-ҳаракатлар жинойт қонунида жинойт сифатида тан олинади. Мазкур турдаги тажовузларни назарда тутадиган нормалар билан бир қаторда ЖКда мансабдор шахслар ва ҳокимият вакилларининг қучайтирилган мажбуриятини белгиловчи нормалар ўз аксини топган. Улар қаторига, ҳокимият ёки мансаб ваколати доирасидан чиқиш (ЖКнинг 206-моддаси), кўрсатма беришга мажбур қилиш (ЖКнинг 235-моддаси) кабиларни киритиш мумкин.

8. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси шахс розилигисиз тиббий ёки илмий тажрибалар ўтказишни унинг қадр-қимматига тажовуз қилиш сифатида баҳолайди.

27-м о д д а

Ҳар ким ўз шаъни ва обрўсига қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётига аралашишдан ҳимояланиш ва турар жойи дахлсизлиги ҳуқуқига эга.

Ҳеч ким қонун назарда тутган ҳоллардан ва тартибдан ташқари бировнинг турар жойига кириши, тинтув ўтказиши ёки уни кўздан кечириши, ёзишмалар ва телефонда сўзлашувлар сирини ошкор қилиши мумкин эмас.

1. Ушбу шарҳланаётган модда шахсий номулкий ҳуқуқларни: шахснинг шаъни ва қадр-қиммати; шахсий ҳаёт ва уй-жой дахлсизлигини қўриқлаш ва ҳимоя қилишга қаратилган. Мазкур ҳуқуқлар фуқарога туғилганидан бошлаб тегишли бўлиб, умуман мутлақ хусусиятга эга ва улардан фойдаланиш учун махсус рухсатнома талаб қилинмайди.

2. Шахснинг шаъни ва қадр-қиммати инсонга туғилганидан бошлаб тегишли, ажралмас ва кўчириб бўлмайдиган номоддий неъмат бўлиб, инсоннинг маънавий дунёсини таърифлайди. Сиёсий-ҳуқуқий

нуқтаи назардан фуқароларнинг шаъни ва қадр-қиммати, уларнинг ҳаёти ва соғлиғи ёки шахсий эркинлиги сингари такрорланмайдиган бойлиқдир.

Шахснинг шаъни ва қадр-қимматини ҳимоялаш ҳуқуқининг эътироф этилиши Ўзбекистон Республикаси сиёсатининг инсон ҳуқуқлари соҳасида дунё стандартларига мос эканлигини билдиради. Улардан бири шахс шаъни ва обрўининг дахлсизлигини билдиради. У 1948 йилги Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 12-моддасида ва 1966 йилдаги Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар ҳақидаги халқаро пактнинг 17-моддаси 1-қисмида акс эттирилган бўлиб, унда шундай дейилган: "Ҳеч кимнинг шаъни ва обрўига қонунга хилоф равишда тажовуз қилиниши мумкин эмас."

Шаън — бу жамиятнинг шахсга баҳоси, жамият аъзоси сифатида фуқаро ижтимоий ва маънавий хусусиятларининг ўлчовидир. Жамиятнинг шахсга баҳоси тўғридан-тўғри фуқаронинг ўзига боғлиқдир, чунки унинг шахси давлатга ва жамиятга, ўзини ўраб турган инсонларга муносабати ҳамда баъзи бир ҳаракатлари ва умумий фаолияти асосида шаклланади. У инсон фаолиятининг ижтимоий ҳаётдаги ўрни ва самарали фаолияти фойдалигига боғлиқ, чунки мазкур сифат унинг барча мавжуд хизматларини акс эттиради. Инсон — шахснинг хулқи асосида унинг маънавий-ахлоқий тимсоли ҳақидаги қарашлардан шаклланади, шулар асосида жамоатчилик, жамоалар, бошқа шахс-индивидлар томонидан аниқ шахснинг хусусиятларига баҳо берилади. Ҳар бир инсон доимий бўлмаган ўзининг ижтимоий баҳосига эга, чунки шахснинг ижтимоий мавқеи ва мақоми унинг содир этган ҳаракатларига қараб ўзгариши мумкин.

Қадр-қиммат — ўзининг жамоатдаги ўрнига, шахсий хусусиятларига, қобилиятига, дунёқарошига

қараб ўзини ўзи ички баҳолашдир. Ҳар бир инсон ўзининг жамиятда тутган ўрнини англаб етади.

Шахснинг қадр-қиммати уни жамиятдаги обрўи-ни тавсифловчи объектив инсоний сифатлар йиғиндиси-га асосланади. Булар: маълумоти ва билим савияси, жамиятда тутган ўрни, жамиятда умум эътироф этилган хулқ-атвор қоидаларига риоя қилиш даражаси, дунёқараши, ахлоқий кўникмалари, маданияти ва ҳоказо.

Шахсий хусусиятларни маънавий-ахлоқий жиҳатдан баҳолаш, ўзини ўзи баҳолаш ҳар доим хусусий индивидуалдир. У жамоатчилик баҳоси билан тўғри келиши ёки келмаслиги мумкин. Шу билан бирга, шаън ҳам қадр-қиммат ва жамоатчилик баҳоси сифатида, ҳам ички шахсий баҳо сифатида ўзаро боғлиқ ҳодисалардир. Улар жамоатчилик ва шахс ўртасидаги маълум бир ижтимоий алоқани акс эттиради. Шу муносабат билан шаън ва қадр-қиммат катта ижтимоий аҳамиятга эга бўлиб, унинг бузилмаслиги қонун билан қўриқланади.

3. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси шаън ва қадр-қимматни қўриқлар экан, уларни, биринчи навбатда, фуқаровий, маъмурий, жиноий-ҳуқуқий воситалар билан қўриқлашга кафолат беради.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 100-моддасига биноан, фуқаро ўзининг шаъни, қадр-қиммати ёки ишчанлик обрўсига путур етказувчи маълумотлар юзасидан, башарти бундай маълумотларни тарқатган шахс уларнинг ҳақиқатга тўғри келишини исботлай олмаса, суд йўли билан раддия талаб қилишга ҳақлидир. Бунга асосланган ҳолда фуқаронинг шаъни ва қадр-қимматини ҳимоя этиш ҳақидаги талабларини қондириш учун учта шартнинг мавжудлигини таъкидлаш лозим, жумладан: 1) маълумотлар бадном қилувчи бўлиши; 2) маълумотлар

ёлғон бўлиши; 3) маълумотлар тарқатилган бўлиши керак.

Бадном қилувчи — бундай ғаразли маълумотларда фуқаронинг шаъни ва қадр-қиммати жамоатчилик фикри ёки алоҳида фуқароларнинг фикрлари асосида жамиятда ва маънавиятда қабул қилинган ахлоқ қоидаларига, қонунчиликка риоя қилиш нуктаи назаридан қасддан қораланади. Модомики шундай экан, бадном этувчи, шарманда қилувчи маълумотлар қаторига ҳамма маълумотлар ҳам киравермайди, балки фуқарони ҳуқуқий ёки маънавий томондан қораловчи далилларни мужассамлаштирган маълумотларгина киради. Маълумотларни бадном этувчи сифатида тан олиш учун қуйидагилар бўлиши шарт: биринчидан, у шахснинг муайян хулқига ёки баъзи бир далилларга, унинг ҳаётидаги муайян вазиятга тегишли бўлиши зарур; иккинчидан, тарқатилаётган ғаразли маълумот фуқаро фаолиятининг турли қирраларига тегишли бўлиши керак.

Демак, маълумотлар мавҳум эмас, аниқ ёхуд баҳоловчи мулоҳазалардан иборат бўлгандагина бадном қилувчи сифатида тан олиниши керак. Тарқатилаётган бадном қилувчи ахборот фуқаро фаолиятининг ҳар қандай соҳасига тегишли бўлиши мумкин.

4. Тарқатилаётган ахборотнинг *ёлғонлиги* шундан иборатки, у аввало, ҳақиқатга тўғри келмайди, яъни ундаги ахборот умуман рўй бермаган ёки рўй берган бўлса ҳам вазиятни ҳақиқатга мос тарзда холис акс эттирмайди. Иш судда кўриб чиқиляётганда ахборотнинг ишончли (холис) ёки ишончсиз (ғаразли) эканлиги аниқланади ва унинг ҳақиқат эканлигини исботлаш мажбурияти уларни тарқатган шахсга юклатилади. Даъвогар судда уни бадном қилувчи маълумотларнинг ҳақиқат эканлигини исботлаши шарт эмас, аксинча уларни тарқатиш ҳодисасини асослаб бериши етарлидир.

Тарқатиш деганда, маълумотни учинчи шахсга ё шахсларга ёки маълум доирадаги гуруҳга етказишни тушуниш керак. Маълумотни тарқатиш шакллари турли-туман бўлиши мумкин (оммавий ахборот воситаларида чоп этилиши, телевидение ёки радио орқали, мажлис ва йиғинларда оғзаки чиқишлар, қўшнилар, қариндошлар, касбдошлар билан суҳбатда ёки мулоқотда). Маълумотни тарқатиш шакли эмас, балки жавобгарликнинг тегишли чораларини қўллаш учун бошқа асослар қаторида бўлган ушбу тарқатиш факти ҳуқуқий аҳамиятга эгадир. Тарқатишга мазкур маълумотларни шахснинг ўзига айтиш кирмайди, зеро бу жамоатчилик фикри, унинг шаъни ва қадр-қимматига таъсир этмайди.

5. Шахсга нисбатан ҳақиқатга тўғри келмайдиган, шаъни ва қадр-қимматини таҳқирловчи ахборотлар тарқатилса, у суд орқали ҳимояланишни талаб қилиш ҳуқуқини олади. Бу эса тарқатувчига агар, у бундай ахборотларнинг ҳақиқатга тўғри келишини исботлай олмаса, уларни рад этиш мажбуриятини юклайди.

Шундай қилиб, шаън ва қадр-қимматни ҳимоялаш субъектлари сифатида икки тарафни ажратиш мумкин: жабрланувчи — даъвогар ва зиён етказувчи — жавобгар.

Қонун бўйича нафақат шаъни ва қадр-қиммати бадном қилинган шахслар, балки бошқа манфаатдор шахслар ҳам даъвогар бўлишлари мумкин. Чунончи, ФКнинг 100-моддаси, 2-қисмига биноан, манфаатдор шахсларнинг талабига кўра, фуқаронинг шаъни ва қадр-қимматини унинг вафотидан кейин ҳам ҳимоя қилишга йўл қўйилади. Башарти ёш болалар ёки вояга етмаганлар шаъни ва қадр-қиммати поймол қилинаётган ҳолларда уларнинг манфаатларини ҳимоялаш учун ота-оналари судга мурожаат

қилишлари мумкин. Бунда улар баъзи ҳолларда бе-
восита жабрланувчи даъвогарлар, баъзида эса 18 ёшга
етмаган шахсларнинг қонуний вакиллари бўлишля-
ри мумкин.

Зиён етказувчи — жавобгар ўрнида фуқаролар
каби юридик шахслар ҳам бўлиши мумкин. Жавоб-
гар фуқаро — бу бошқа фуқарони бадном қилувчи
ҳақиқатта тўғри келмайдиган маълумотларни бево-
сита тарқатган шахсдир. Юридик шахс, яъни ўз мул-
кида, хўжалик юритишида ёки оператив бошқаруви-
да алоҳида мол-мулкка эга бўлган ҳамда ўз мажбу-
риятлари юзасидан ушбу мол-мулк билан жавоб
берадиган, ўз номидан мулккий ёки шахсий номулккий
ҳуқуқларга эга бўла оладиган ва уларни амалга оши-
ра оладиган, мажбуриятларни бажара оладиган таш-
килот, башарти, унинг ҳужжатлари ёки ундан чиқа-
ётган нашриёт ёхуд бошқа маҳсулотида маълум фу-
қаронинг шаъни ва қадр-қимматини бадном қилувчи
маълумотлар бўлса, у судда жавобгар бўлади.

ФКнинг 100-моддасида бадном қилувчи маълумот-
ларни рад этишнинг иккита усули белгиланган. Би-
ринчиси, башарти, фуқаронинг шаъни, қадр-қиммати
ёки ишчанлик обрўсига путур етказувчи маълумот-
лар оммавий-ахборот воситаларида тарқатилган
бўлса, айни шу оммавий-ахборот воситаларида рад-
дия берилиши лозим (ФКнинг 100-моддаси 3-қис-
ми). Иккинчиси, башарти, бундай маълумотлар таш-
килотдан олинган ҳужжатларда учраса, бундай ҳуж-
жат алмаштирилиши ёки чақириб олиниши керак
(ФКнинг 100-моддаси 4-қисми).

Бошқа ҳолларда раддия бериш тартиби суд то-
монидан белгиланади (ФКнинг 100-моддаси 5-қис-
ми). Мазкур моддадан келиб чиққан ҳолда, судлар
радия тартиби билан бир қаторда раддия усулла-
рини ҳам мустақил равишда белгилашлари зарур.

Шубҳасиз, раддия усуллари бадном қилувчи маълумотларни тарқатиш воситаларига асосланиши ва имконияти бориचा уларга мос келиши керак. Шу туфайли раддия ёзма ёки оғзаки услубда, яъни маълумотларни тарқатишнинг ёзма ёки оғзаки услубига мос бўлиши зарур. Бу, жабрланувчига унинг шаъни ва қадр-қиммати бадном қилинган аудитория ёки жамоа олдида ошкора тарзда кечирим сўраш, манзилига аввал тўхмат ва ҳақорат мазмунли хат, ариза, шикоят тушган ташкилот, муассаса ёки корхонага раддия хужжатини юборишдан иборат бўлиши мумкин. Раддия беришнинг у ёки бу усулидан қатъи назар, суд жавобгар учун раддия беришнинг муддати ва жойини аниқлаб бериши зарур.

ФКнинг 100-моддаси 7-қисмига биноан, башарти, суднинг фуқаронинг шаъни ва қадр-қимматини бадном қилувчи маълумотларни рад этиш ҳақидаги ҳал қилувчи қарори бажарилмаса, суд қоидабузарга қонун хужжатларида белгиланган тартибда ва миқдорда жарима солишга ҳақлидир. Жаримани тўлаш қоидабузарни суднинг ҳал қилув қарорида назарда тутилган ҳаракатларни бажариш вазифасидан озод этмайди.

Фуқаро шаъни ва қадр-қимматини поймол қилувчи маълумотларни рад этишни талаб қилиш билан бирга бошқа ҳуқуқларга ҳам эга бўлади. Чунончи, фуқаро маълум оммавий ахборот воситаларида унинг ҳуқуқлари ёки қонун билан қўриқланадиган манфаатларини камситувчи маълумотлар эълон қилинганда, у айнан шу оммавий ахборот воситалари орқали чиқиб, ўзини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга (ФКнинг 100-моддаси 6-қисми).

Ўзининг шаъни, қадр-қимматига путур етказувчи маълумотлар тарқатилган фуқаро бундай маълумотлар рад этилиши билан бир қаторда уларни тарқатиш

оқибатида етказилган зарарлар ва маънавий зиён ўрнини қоплашни талаб қилишга ҳақлидир.

Шахснинг шаъни ва қадр-қимматини фуқаролик ҳуқуқиға оид тартибда ҳимоялаш ҳуқуқбузарлик бадном қилувчи ёлғон маълумотларни тарқатган шахслар айби ёки айбсизлиги натижасида юз берганлигидан қатъи назар ҳар ким томонидан амалга оширилиши мумкин. Бу қоида ФКнинг 1021-моддасида белгиланган бўлиб, у кейинги нормада давом эттирилади. Яъни, ФКнинг 1022-моддаси 1-қисмига биноан, маънавий зарар пул билан қопланади. Маънавий зарарни қоплаш миқдори жабрланувчига етказилган жисмоний ва маънавий азобларнинг хусусиятига, шунингдек айб товон тўлашга асос бўлган ҳолларда зарар етказувчининг айби даражасига қараб суд томонидан аниқланади. Зарарни қоплаш миқдорини аниқлашда оқилоналик ва адолатлилик талаблари эътиборга олиниши лозим. Жисмоний ва маънавий азобларнинг хусусияти маънавий зарар етказилган ҳақиқий ҳолатлар ва жабрланувчининг шахсий хусусиятлари ҳисобга олинган ҳолда суд томонидан баҳоланади. Бунда ФКнинг 1022-моддаси 4-қисмига биноан, маънавий зарар тўланиши лозим бўлган мулкӣ зарардан қатъи назар қопланади.

6. Фуқароларнинг шаъни ва қадр-қимматини қасддан ерга уриш амалдаги қонун бўйича маъмурий-ҳуқуқбузарлик ёки жиноят сифатида тан олинади. Бундай ҳолатларда айбдор *туҳмат* ёки *ҳақорат* учун маъмурий ёки жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин.

7. *Туҳмат* деганда бошқа бир шахсни шарманда қилувчи ғаразли ва ёлғон уйдирма хабарлар тарқатиш тушунилади. Туҳматни бундай тушуниш маъмурий жавобгарлик ҳақидаги кодексда (40-модда) ва Жиноят кодексда (139-модда) кўрсатилган. Фуқа-

ровий ва маъмурий ҳуқуқбузарликлар таркиби ўзининг холис таърифига кўра жиноят таркиби билан ўхшашдир. Ҳар қайси ҳолатда ҳам ҳуқуқий эҳтиёж (объект) фуқароларнинг шаъни ва қадр-қиммати ва у воқелик сифатида бошқа шахсни таҳқирловчи ёлғон хабарларни тарқатишда намоён бўлади. Бир томондан, маъмурий-ҳуқуқбузарлик билан жиноят, иккинчи томондан, фуқаровий ҳуқуқбузарлик ўрта-сидаги асосий фарқ шахсий (субъектив) жиҳатидир. Чунки маъмурий ва жиноий жавобгарликнинг асосий шарти бу бевосита қасд қилишнинг мавжудлигидир.

Тухмат учун маъмурий жавобгарлик, агар шахс бошқа шахс ҳақида шарманда қилувчи уйдирмаларни биринчи марта тарқатса, бу энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Айни пайтда шуни эътиборга олиш керакки, тухмат биринчи марта амалга оширилса ва унда қўйидаги белгилардан бири мавжуд бўлса, маъмурий жавобгарлик юзага келмайди: 1) оммавий ахборот воситаларида ёки матбуотда ёхуд бошқа усулларда кўпайтирилган матнларда била туриб ёлғон хабарларни тарқатиш; 2) тухмат, оғир ёки жуда оғир жиноят содир этишда айбланиш билан боғлиқ бўлганда; 3) тухмат орқасида оғир оқибатлар келиб чиққанда; 4) тухмат хавфли рецидивист, яъни илгари тухмат қилгани учун судланган шахс томонидан содир этилганда; 5) тухмат асосан ғаразли ёки бошқа тубан ниятларда содир этилганда. Ушбу ҳолатларнинг ҳар бирида тухматчи ЖКнинг 139-моддаси 2-қисми ёки 3-қисми билан жиноий жавобгарликка тортилиши зарур.

ЖКнинг 139-моддаси 1-қисми талабига асосан тухмат учун жиноий жавобгарлик фақат шундай ҳаракатлар учун шахс маъмурий жавобгарликка тор-

тилгандан сўнги тортилади ва энг кам ойлик иш ҳақининг йигирма беш бараваригача миқдорда жарима ёки икки йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд уч ойгача қамоқ билан жазоланади.

ЖКнинг 139-моддаси 2-қисмига биноан, нашр қилиш ёки бошқача усулда кўпайтирилган матнда ёхуд оммавий ахборот воситалари орқали туҳмат қилиш энг кам ойлик иш ҳақининг йигирма беш бараваридан эллик бараваригача миқдорда жарима ёки икки йилдан уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд уч ойдан олти ойгача қамоқ ёки уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади. Мазкур турдаги туҳмат учун оғирроқ жиноий жавобгарликни тайинлаш оммавийлик, яъни туҳматни нашр орқали ёки бошқача усулда кўпайтирилган ҳолда чоп этириш ёхуд оммавий ахборот воситалари (радио, телевидение, телетайп ва бошқалар) орқали тарқатишга асосланади.

ЖКнинг 139-моддаси 3-қисмида туҳматнинг ўта оғирлаштирувчи ҳоллари учун жавобгарлик тайинлаш ва уч йилдан беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазолаш назарда тутилади.

Оғир ёки ўта оғир жиноят содир этишда айблаб туҳмат қилиш учун жиноий жавобгарликнинг тайинланиши (ЖКнинг 139-моддаси 3-қисми "а"-банди) бадном қилувчи маълумотларнинг хусусиятига боғлиқ бўлиб, уларни тарқатиш шахснинг фақат шаъни ва қадр-қимматига путур етказиб қолмай, асоссиз тарзда жиноий жавобгарликка тортилиш каби ҳолларни ҳам келтириб чиқаради. ЖКнинг 15-моддасига биноан, оғир жиноятларга қасддан содир этилиб, қонунда оғир жазо сифатида беш йилдан ортиқ, лекин ўн йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш назарда тутилган жиноятлар, ўта оғир жиноятларга қасддан содир этилиб, қонун-

да ўн йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш ёки ўлим жазоси назарда тутилган жиноятлар киради.

Оғир оқибатлар келиб чиқишига сабаб бўлган туҳмат учун (ЖКнинг 139-моддаси 3-қисми "б"-банди) жиноий жавобгарлик назарда тутилган. Туҳматнинг мазкур тури бошқаларидан фарқли равишда жабрланувчи учун оғир оқибатлар юзага келиши вақтидан бошлаб тугалланган жиноят деб тан олинади. Қонун қандай оқибатлар оғир оқибатлар сифатида тан олинishi кераклигини белгиламайди. Чунки бу, ҳар бир муайян ҳолатда индивидуал равишда белгиланиб, ҳаққоний объектив шартлар каби субъектив омиллар, яъни жабрланувчи томонидан юзага келган оқибатларни оғир деб тан олинishi орқали аниқланади. Объектив оғир жиноятлар сифатида, масалан: жабрланувчини турли оғирликдаги жиноятни содир этишда айблаб, жиноий ишнинг қўзғатилиши, унга нисбатан туҳмат маълумотларга асосланган даъвонинг инобатга олинishi, маъмурий ёки интизомий жазонинг тайинланиши, ишдан бўшатиш, ўз жонига ёки одам ўлдиришга суиқсад қилиш, руҳий касалланиш, туҳмат туфайли ҳаяжонланиш орқали оғир касалликка чалиниш, оиланинг бузилиб кетиши ва ҳоказоларни мисол қилиш мумкин. Бироқ, туҳмат билан боғлиқ фаолият ва оқибатни баҳолашнинг субъектив омилни инобатга олиш керак, зеро шаън ва қадр-қиммат, умуман олганда, ҳар бир одамга хос бўлгани каби, ҳар ким томонидан турлича идрок этилади ва баҳоланади. Ўзига юқори баҳо берувчи инсонларнинг шаъни ва қадр-қимматига тажовуз қилиш фожиага айланиши ва чуқур руҳий кечинмаларни юзага келтиргани ҳолда, оғир оқибатларга олиб келиши, аксинча бошқа инсонлар эса шунга ўхшаш ҳодисаларга бепарво бўлиб, эътибор бермасликлари мумкин. Шу ту-

файли оқибатларнинг оғирлик даражасига баҳо беришда объектив омиллар билан бир қаторда, жабрланувчи томонидан уларга берилган субъектив баҳо ҳам инобатга олиниши керак. Субъектив тарафдан туҳмат қилишда айбланувчининг оғир оқибатларга муносабати эҳтиётсизликда акс этади. Бинобарин, оғир оқибатларни келтириб чиқарган туҳмат била туриб ёлғон ва бошқа шахсни шарманда қилувчи уйдирмаларни тарқатиш ҳодисасига нисбатан қасд ва оғир оқибатларга нисбатан эҳтиётсизлик билан таърифланади. Умуман олганда, бу каби жиноят қасддан содир этилган деб тан олинади, чунки таърифланаётган жинорий оқибатга эҳтиётсизлик билан муносабатда бўлиш жавобгарликни кучайтиргани сабабли содир этилган жиноят асосий таркибининг ҳуқуқий оқибатларини чекламайди.

Хавфли рецидивист томонидан қилинган туҳмат (ЖКнинг 139-моддаси 3-қисми "в" банди) квалификацияланган таркибни ташкил этади, чунки бунда суз жиноятларнинг кўп сонлилиги ва туҳмат учун аввал судланган шахс томонидан яна шундай жиноятнинг содир этилиши, хулқ-атворида жамиятта зид йўналишдаги турғун жинорий мақсадларнинг мавжудлигини билдиради. Шуниси муҳимки, шахс аввал қилинган туҳмат учун жинорий жавобгарликка тортилган бўлиб, унинг жиноят ҳуқуқига оид оқибатлари, яъни жиноятнинг ҳуқуқий аҳамиятлилиги сақланиб қолган бўлса (бу эса фақат тугалланмаган ва олиб ташланмаган судланганлик шарти бўлганда эҳтимолли бўлади), мазкур норма бўйича жинорий жавобгарликка тортилиши мумкин.

Фаразғўйлик ва бошқа паст ниятларда қилинган туҳмат (ЖКнинг 139-моддаси 3-қисми "г"-банди) жиноятнинг квалификация қилинган таркиби сифатида талқин қилинади. ЖКнинг махсус қисми сак-

кизинчи бўлимига биноан, ғаразғўйлик ниятлари со-
дир қилинган жиноятдан моддий ёки бошқача мул-
кий йўсиндаги фойда олиш ёхуд моддий харажат-
лардан қутулишга интилишда ифодаланган ниятдан
иборат. Бошқа ғаразғўйлик ниятларига ўч олиш,
ҳасад, мансабпарастлик, лаганбардорликни мисол
қилиб кўрсатиш мумкин.

8. **Ҳақорат қилиш** деганда, шахсининг шаъни ва
қадр-қимматини беҳаё тарзда қасддан ерга уриш
тушунилади. Беҳаё тарз деганда умумқабул қилин-
ган, одамлар ўртасидаги ахлоқий муносабатлар меъ-
ёрига тўғри келмайдиган, жабрланувчининг шахси-
га салбий баҳо бериш тасаввурини туғдириш ҳара-
катини тушуниш керак. Бундай беҳаё тарз турли
хилдаги фаол хатти-ҳаракатларда намоён бўлиши
мумкин: жабрланувчига қарата уятли, ҳақоратли
сўзларни айтиш, бино деворларига беҳаё суратлар-
ни чизиш ёки таҳқирловчи сўзларни ёзиш, уятли тана
ҳаракатлари ва қилиқларни қилиш, тарсаки туши-
риш, юзга тупуриш ва ҳоказо.

Ҳақорат қилиш ошкора, яъни бошқа одамлар ва
жабрланувчи иштирокида, шунингдек сиртдан, яъни
жабрланувчи йўқ бўлса-да, айбдор қилган ҳақорат
унга етиб боришини билган шароитда қилиниши
мумкин.

Ҳақорат маъмурий ҳуқуқбузарлик сифатида Маъ-
мурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 41-мод-
дасида назарда тутилган бўлиб, энг кам иш ҳақининг
бир бараваридан икки бараваригача миқдорда жа-
рима солишга сабаб бўлади. Ҳақоратни биринчи мар-
та содир этган шахслар, башарти, у жиноий жавоб-
гарликни юзага келтирмаса, маъмурий жавобгарлик-
ка тортиладилар.

Ҳақорат қилиш, яъни шахсининг шаъни ва қадр-
қимматини беодоблик билан қасддан таҳқирлаш,

башарти, шундай ҳаракатлар учун маъмурий жазо қўлланилгандан кейин содир этилган бўлса, жиноий жазога лойиқ бўлиб, энг кам ойлик иш ҳақининг йигирма беш бараваригача миқдорда жарима ёки бир йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд уч ойгача муддатга қамоқ билан жазоланади.

Агар ҳақорат нашр қилиш ёки бошқача усулда қўпайтирилган матнда ёхуд оммавий ахборот воситалари орқали амалга оширилган бўлса, жиноий жавобгарлик дарҳол юзага келади. Ҳақоратнинг мазкур тури ЖКнинг 140-моддаси 2-қисмига биноан жазоланиб, энг кам ойлик иш ҳақининг йигирма беш бараваридан эллик бараваригача миқдорда жарима ёки бир йилдан икки йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд уч ойдан олти ойгача қамоқ билан жазоланади.

Шунингдек, агар ҳақорат жабрланувчининг ўз хизмат ёки фуқаролик бурчини бажариши муносабати билан боғлиқ ҳолда (ЖКнинг 140-моддаси 3-қисми "а" банди) хавфли рецидивист томонидан ёки туҳмат қилганлиги учун илгари ЖКнинг 139-моддасига биноан судланган шахс томонидан қилинган бўлса (ЖКнинг 140-моддаси 3-қисми "б" банди), жиноий жавобгарлик дарҳол юзага келиб, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан етмиш беш бараваригача миқдорда жарима тўлаш ёки икки йилдан уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

9. Шарҳланаётган модда ҳар кимнинг ўз шахсий ҳаётига аралашувдан ҳимояланиш ҳуқуқини белгилайди. Шахсий ҳаётни ҳимоялаш ҳуқуқи бу фуқаронинг ўз шахсий ҳаёти ва фаолиятида ўз хоҳиши билан ўзининг ҳуқуқини аниқлаш эркинлиги билан боғлиқ субъектив ҳуқуқдир. Шахсий ҳаётга бошқа шахсларнинг қонунда тўғридан-тўғри кўзда тутил-

ган ҳолатларда аралашishi ҳолатлари бундан мустасно.

Шахсий ҳаётни ҳимоялаш ҳуқуқи инсон ҳуқуқлари соҳасида халқаро стандартлардан бири ҳисобланиб, у Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг (1948й) 12-моддасида ва Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар ҳақидаги халқаро пакт (1966й)нинг 17-моддасида ўз аксини топган. Чунончи у ерда ҳеч кимнинг шахсий ва оилавий ҳаётига аралашishiга йўл қўйилмайди ва ҳар ким бундай аралашувлардан қонуний ҳимояланиш ҳуқуқига эгадир дейилган.

Шахсий ҳаётни ҳимоялашга қаратилган субъектив ҳуқуқ таркибан ўзаро алоқадор ҳуқуқий ваколатларнинг иккита гуруҳини ўз ичига олади. Биринчиси, ўз вазифаси бўйича шахсий ҳаётнинг дахлсизлигини таъминлайди, иккинчиси эса унинг сир сақланиш ҳуқуқларини таъминлайди.

Ҳуқуқий ваколатларнинг биринчи гуруҳи уй-жой дахлсизлиги, шахсий ҳужжатлар дахлсизлиги, ташқи кўриниш дахлсизлиги в.ҳ.к. билан боғлиқ ҳуқуқларни ўз ичига олади. Иккинчи гуруҳдаги ҳуқуқий ваколатлар эса, шахсий ҳаётнинг турли кўринишлари ҳақидаги сир билан боғлиқдир.

Шахсий ҳаёт доирасини юридик мезонлар билан аниқлаш ўта мураккабдир, чунки унда вужудга келадиган ижтимоий муносабатлар маънавий меъёрлар ёрдамида тартибга солинади. Ўз навбатида, ушбу муносабатларнинг баъзи бирлари ҳуқуқий тартибга солишни ва муҳофаза қилишни тақозо этади, зеро у алоҳида шахслар ва жамият манфаатларига мос келади.

Конституциянинг шарҳланаётган моддаси бу масалада асосий аҳамиятга эга, у фуқаровий, маъмурий, жиноий ва қонунчиликнинг бошқа тармоқларидаги ҳуқуқий маромларнинг юридик асосини ўз ичига олади, чунончи шахсий жинсий ҳаёт, адво-

катлик, нотариал ва тиббий сир, болани асраб олиш сири ва ҳоказолар шулар жумласидандир.

Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 27 декабрдаги "Адвокатлик тўғрисида"ги Қонунининг 9-моддасига мувофиқ, адвокат адвокатлик сирини сақлаши шарт. Адвокатлик сири жумласига мижоз адвокатдан ёрдам сўраб мурожаат этганлигининг ўзи, мижоз ёрдам сўраб мурожаат этган масалалар, адвокатдан мижоз олган маслаҳатлар, насиҳатлар ва тушунтиришларнинг моҳияти, адвокатнинг мижоз билан ўтказган суҳбатида тўхтаб ўтилган барча масалалар киради. Шундай қилиб, адвокат, адвокат ёрдамчиси, адвокатлар бюrolари, ҳайъатлари ва фирмалари мансабдор шахслари ва техник ходимларининг адвокатлик сири бўлмиш маълумотларни ошкор этишлари ва маълумотлардан ўз манфаатлари ёки учинчи шахслар манфаатлари йўлида фойдаланишлари ман этилади.

Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 декабрдаги "Нотариат тўғрисида"ги Қонунининг 6-моддасига биноан, нотариуснинг, нотариал ҳаракатлари амалга оширувчи бошқа мансабдор шахсларнинг, шунингдек амалга оширилаётган нотариал ҳаракатлардан хизмат вазифасини бажариш муносабати билан хабардор бўлиб қолган шахсларнинг ўзларига маълум бўлган ахборотларни ошкор қилиши, шу жумладан меҳнат шартномаси бекор қилинганидан кейин ҳам ошкор қилиши тақиқланади. Амалга оширилган нотариал ҳаракатлар тўғрисидаги маълумотлар (ҳужжатлар) бу ҳаракатлар кимнинг номидан ёки кимнинг топшириғи билан амалга оширилган бўлса, ўша шахсларнинг ўзигагина берилиши мумкин. Амалга оширилган нотариал ҳаракатлар тўғрисидаги маълумотномалар (маълумотлар) суд, прокуратуранинг, тергов органларининг талабига биноан улар юрита-

ётган ишлар муносабати билан берилади. Фуқаролар мулкига ўтаётган мол-мулкнинг қиймати ҳақидаги маълумотномалар қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда солиқ органига тақдим этилади. Васиятнома тўғрисидаги маълумотномалар васият қилувчининг вафотидан кейингина берилади. Амалга оширилган нотариал ҳаракатларнинг махфийлигини бузишда айбдор бўлган шахслар қонунда белгиланган тартибда жавобгар бўладилар.

Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодексда фуқарога маънавий ёки моддий зарар етказиши мумкин бўлган маълумотларни ошкор этиш учун жиноий жавобгарликни назарда тутувчи норма белгиланган. Чунончи, МЖКнинг 46-моддасига биноан, тиббий ёки тижорат сирларини, ёзишма ва бошқа хабарлар, нотариал ҳаракатлар, банк операциялари ва жамғармалар сирларини, худди шунингдек фуқарога, унинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларига маънавий ёхуд моддий зарар етказиши мумкин бўлган бошқа маълумотларни ошкор этиш фуқароларга энг кам иш ҳақининг иккидан бир қисмидан икки бараваригача, мансабдор шахсларга эса — икки бараваридан беш бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

10. Фуқароларнинг шахсий муносабат усуллари-нинг дахлсизлиги ҳуқуқи шундан иборатки, қонунда тўғридан-тўғри кўзда тутилган ҳолатлардан ташқари ҳеч кимнинг шахс иродасига зид ҳолда унинг ёзишмалари, телефон сўзлашувлари, телеграф маълумотлари билан танишишга ҳаққи йўқ. Фуқароларнинг ҳаётини қўриқлаш мақсадида у ҳақидаги ахборотларнинг тарқалмаслигини таъминлаш учун ахборотлар алмашишининг маълум тартиби ўрнатилган. Шу мақсадга эришиш учун шахсий мулоқот воситаларининг маромий-ҳуқуқий дахлсизлигини таъмин-

лаш керак. Унга почта хат ёзишмалари, телефон сўзлашуви, телеграф маълумотларини сир сақлашнинг манбаи (объекти) телефон сўзлашувлари, почта-телеграф ахборотларини мазмуни ёхуд ким ким билан гаплашгани, ким кимни чақиргани ҳақидаги маълумотлар киради.

Фақат тегишли ҳуқуқий ваколати бор тор доирадаги шахсларгина қонунда кўзда тутилган асос ва тартиблар асосида шахсий ахборотнома (корреспонденция) билан танишишлари мумкин.

Жиноят-процессуал қонунлари почта-телеграф жўнатмаларини хатлаш ёки мусодара қилишни ҳужжатлаштириш, уларни кўздан кечириш ва олиб кетиш, шунингдек, телефон ва бошқа сўзлашув воситалари ёрдамида олиб борилаётган мулоқотлар тартиби ва шартларини аниқлаб беради.

Бинобарин, ЖПКнинг 166-моддасига биноан, гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи бошқа шахсларга юборган ёхуд бошқа шахслар гумон қилинувчига, айбланувчига, судланувчига юборган почта-телеграф жўнатмаларида содир этилган жиноятга доир маълумотлар ёки иш учун аҳамиятга молик ҳужжатлар ва буюмлар бор деб гумон қилиш учун етарлича асос бўлганда, суриштирувчи, терговчи, суд бу шахсларнинг барча почта-телеграф жўнатмаларини ёки уларнинг айримларини хатлаб қўйишга ҳақлидир. Хатлаб қўйилиши мумкин бўлган почта-телеграф жўнатмаларига барча турдаги хатлар, телеграммалар, радиограммалар, бандероллар, посилкалар, почта контейнерлари киради. Почта-телеграф жўнатмаларини хатлаш тўғрисида суриштирувчи ва терговчи прокурорнинг санкцияси олинган қарор, суд ажрим чиқаради ва у мазкур муассаса бошлиғига юборилади. Уни бажариш мажбурий ҳисобланади ва у ошкор этилмайди.

ЖПКнинг 167-моддасига биноан почта-телеграф жўнатмаларини кўздан кечириш ва олиб қўйишни суриштирувчи ёки терговчи амалга оширади. У алоқа муассасасига бориб, ушланган почта-телеграф жўнатмаларини холислар иштирокида, зарурат бўлганда эса, тегишли мутахассис иштирокида очиб кўздан кечиради (ўқийди). Иш учун аҳамиятта молик маълумотлар, ҳужжатлар, нарсалар топилган тақдирда, суриштирувчи, терговчи почта-телеграф жўнатмаларини олиб қўяди ёхуд улардан нусха кўчириш билан чегараланади. Ҳар бир кўздан кечириш ва олиб қўйиш ҳолатида баённома тузилади.

Телефон ва бошқа сўзлашув қурилмалари орқали олиб бориладиган сўзлашувларни эшитиб туриш учун иш бўйича тўпланган далиллар иш учун аҳамиятта молик хабарларни олиш мумкинлигига етарли даражада асос бўлган ҳолатда амалга оширилади (ЖПКнинг 169-моддаси). Бундай ҳолатларда суриштирувчи ёки терговчи томонидан қарор чиқарилиб, у прокурор томонидан санкцияланади. Гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчининг телефон ёки бошқа сўзлашув қурилмалари орқали олиб борадиган сўзлашувларини эшитиб туриш суд кўрсатмасига биноан ҳам амалга оширилади.

Суриштирувчи, терговчи кечиктириб бўлмайдиган ҳолларда прокурорни кейинчалик дарҳол ёзма равишда хабардор этиш шарти билан, унинг санкцияси бўлмаган тақдирда ҳам сўзлашувларни эшитиб туриш бўйича қарор чиқариши мумкин. Агар қарорга прокурор томонидан санкция берилмаса, миллий хавфсизлик хизмати органлари эшитиб туришни бир сутка давомида қонуний равишда амалга оширишлари мумкин. Сўзлашувларни эшитиб туриш жараёнида овоз ёзиб олиш мосламалари қўлланилиб, магнит тасмаси тергов ҳаракати ба-

ённомасига қўшиб қўйилади (ЖПКнинг 170-моддаси).

Қонунга биноан жабрланувчига, гувоҳга, шунингдек уларнинг қариндошлари ва яқинларига нисбатан куч ишлатиш, товламачилик ёки бошқа қонунга ҳилоф ҳаракатлар содир этиш хавфи мавжуд бўлса, бу шахсларнинг аризалари бўйича ёки уларнинг ёзма розилиги ва прокурорнинг санкцияси билан ёхуд суднинг ажримига кўра, уларнинг телефон ёки бошқа сўзлашув қурилмалари орқали бўладиган сўзлашувларини эшитиб туриш амалга оширилиши мумкин.

Ёзишмалар, телефон сўзлашувлари, телеграф ва бошқа хабарлар махфийлигини биринчи бор қасдан бузган шахс МЖКнинг 46-моддасига биноан маъмурий жавобгарликка тортилади. Мазкур ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо қўлланилгандан кейин содир этилса, ЖКнинг 143-моддасига биноан, энг кам ойлик иш ҳақининг йигирма беш бараваригача миқдорда жарима ёки уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд олти ойгача қамоқ билан жазоланади.

11. Уй-жой дахлсизлиги ҳуқуқига асосан, ҳеч кимнинг одамлар доимий ёки вақтинча яшаши учун мўлжалланган уйга, уларнинг хоҳишига қарши, башарти бунга қонуний асос бўлмаса, киришга ҳаққи йўқдир. Бу ҳуқуқ мулк шаклидан қатъи назар ҳамма уй-жойларга, ҳамма қурилмаларга тегишлидир. Бу ҳуқуққа алоҳида уй-жойда, тегишли ётоқхоналарда, меҳмонхоналарда яшовчилар, бўлак уйларни, хонадонларни ижарага олиб яшаб турган фуқаролар ҳам эгадирлар.

Уй-жойга рухсатсиз киришга, фақат қонун билан белгиланган ҳоллар ва тартибдагина йўл қўйилади. Чунончи жиноят-процессуал қонуни уйни кўздан кечириш ва тинтув ўтказиш шартлари ва асосларини белгилайди. ЖПКнинг 135-моддасига бино-

ан, уй-жойни кўздан кечиришга жиноят излари, ашёвий далилларни топиш, ҳодиса содир бўлган вазиятни ва иш учун аҳамиятли бошқа ҳолатларни аниқлаш мақсадида йўл қўйилади. Фуқароларнинг уйи ёки хизмат жойини кўздан кечириш зарурати бўлса, суриштирувчи ёки терговчи бу ҳақда қарор, суд эса ажрим чиқаради. Турар жойи кўздан кечириладиган шахс ёки тегишли корхона, муассаса, ташкилотнинг вакили чиқарилган қарор ёки ажрим билан таништирилиб, бу ҳақда имзо чектирилади (ЖПКнинг 139-моддаси 2-қисми). Қарор нусхаси кўздан кечириш тугалланган вақтдан бошлаб бир сутка давомида прокурорга тақдим этилади. Суриштирув ёки дастлабки тергов босқичида кўздан кечириш ҳолислар иштирокида ўтказилади. Жиноят иши кўриладиган вақтда кўздан кечиришга зарурат туғилса, суд бу ҳақда ажрим чиқаради ва кўздан кечиришни тарафлар иштирокида ўтказиши.

Хонани кўздан кечириш фақат асосланган ҳолда ва прокурорнинг санкциясига биноан амалга оширилиши мумкин. Хонада ишни ойдинлаштирувчи нарсалар ва ҳужжатларнинг борлигига етарлича маълумот бўлган ҳолда суриштирувчи ёки терговчи кўздан кечириш учун у ерга киришга ҳақлидир. Кечиктириб бўлмайдиган ҳолларда ҳодиса содир бўлган жой жиноят иши қўзғатилишидан олдин ҳам кўздан кечирилиши мумкин. Бу ҳолда кўздан кечириш ўтказилгандан сўнг 24 соат ичида прокурорга хабар берилади. Кечиктириб бўлмайдиган ҳоллар прокурорга юборилган маълумотномада исботланиши керак.

Уй-жойда тинтув ўтказиш вақтида бу ҳаракатлар уйида ўтказиладиган шахснинг ўзи ёки ҳеч бўлмаганда унинг вояга етган оила аъзоларидан бирининг иштирок этиши таъминланиши лозим. Башарти улар-

нинг иштирок этишини таъминлашга имкон бўлма-
са, тегишли ҳокимлик ёки фуқароларнинг ўзини ўзи
бошқариш органининг вакили таклиф қилиниши ке-
рак (ЖПКнинг 160-моддаси).

Фуқароларнинг уй-жойига ёнғин, газ ва сув би-
лан таъминлаш тизимининг ишдан чиқиши ва бош-
қа фавқулотда ҳолатларда ҳам уларнинг рухсатисиз
кириш мумкин. Бироқ бундай кириш авария оқибат-
ларини тутатиш, одамлар ҳаёти ва мулкани қутқа-
риш учун қилинган бўлиб, охирги заруратни ташкил
қилади (Қаранг: Маъмурий жавобгарлик тўғрисида-
ги кодекснинг 19-моддаси, Жиноят кодексининг 38-
моддаси).

Фуқароларнинг турар жойи дахлсизлигини бузиш,
яъни турар жойга унда истиқомат қилувчиларнинг
хоҳиш-иродасига хилоф равишда ноқонуний тарзда
кириш, мансабдор бўлмаган шахс томонидан содир
этилиши МЖКнинг 45-моддасига биноан, энг кам иш
ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача миқ-
дорда жарима солишга сабаб бўлади.

Турар жойга унда яшовчиларнинг эркига хилоф
равишда зўрлик ишлатиб ғайриқонуний бостириб
кириш ЖКнинг 142-моддасига биноан жиноий жа-
вобгарликни юзага келтириб, уч йилгача ахлоқ ту-
затиш ишлари ёки беш йилгача озодликдан маҳрум
қилиш билан жазоланади.

Ноқонуний тарзда кириш ёки бостириб кириш
деганда ўз ихтиёрига кўра, турар жойда истиқомат
қилувчиларнинг рухсатисиз амалга оширилган тур-
ли хатти-ҳаракатларни тушуниш лозим. Турар жой-
га киришнинг мақсадлари турлича бўлиши мумкин,
масалан: қонунга хилоф равишда тинтув қилиш ва
олиб қуйиш, ноқонуний кўчириш, кўчиб кириш,
ўғрилиқ қилиш ва бошқа ноқонуний хатти-ҳаракат-
лар шулар жумласидандир.

Таъкидлаш жоизки, маъмурий жавобгарликнинг (МЖКнинг 45-моддаси) субъекти фақат мансабдор бўлмаган шахслар бўлиши мумкин. Мансабдор шахсларга келсак, уларнинг фуқаролар турар жойи дахлсизлигини бузишга қаратилган хатти-ҳаракатлари жиноий жавобгарликни юзага келтиради. Бинобарин, ЖКнинг 142-моддасида жиноят субъекти аниқланмаган бўлса-да, қонунни системали шарҳлаш нуктаи назаридан келиб чиққан ҳолда, жиноят субъекти ҳам мансабдор бўлмаган шахслар, ҳам мансабдор шахслар бўлиши мумкин дейиш мумкин.

Мансабдор бўлмаган шахслар турар жойга зўрлик ишлатиб бостириб кирсалар, бундай хатти-ҳаракатлар учун жиноий жавобгарлик юзага келади. ЖКнинг 142-моддасида назарда тутилган зўравонликка уриш, итариб юбориш, қўлни қайириш, қаршиликни бостиришнинг бошқача жисмоний усуллари қўллаш, енгил ва ўртача оғирликдаги тан жароҳатларини етказиш киради. Башарти, зўравонлик хатти-ҳаракатлари натижасида оғир тан жароҳатлари етказилган ёки одамнинг ўлимига сабаб бўлган ҳолатларда содир этилган жиноятни ЖКнинг 142- ва 104-моддалари ёки 97-моддаларида кўрсатилган шартлар асосида квалификация қилиш керак.

Мансабдор шахснинг турар жойга унда яшовчиларнинг розилигисиз зўрлик ишлатмасдан кириши ҳокимият ёки мансаб ваколатларини суиистеъмол қилиш (ЖКнинг 205-моддаси) ёки мазкур ваколатлар доирасидан четта чиқиш (ЖКнинг 206-моддаси) сифатида квалификация қилиниши керак. Зеро конституциявий ҳуқуқларнинг бузилиши фуқароларнинг қонун томонидан муҳофаза қилинувчи ҳуқуқ ва манфаатларига етказилган зарар сифатида талқин қилинади.

Агар мансабдор шахс турар жойга қонунга ҳилоф равишда кириш учун зўрлик ишлатса, бу қил-

миш ЖКнинг 205-моддаси 2-қисми, 206-моддасида назарда тутилган шартлар бўлмагани тақдирда, ЖКнинг 142-моддасига биноан квалификация қилиниши зарур. Башарти, қонунга хилоф равишда турар жойга кириш уюшган гуруҳ манфаатларини кўзлаб, масъул мансабдор шахс томонидан ёки жуда кўп миқдорда моддий зарар етказган ҳолда содир этилган бўлса, мазкур жиноят, ишнинг муайян шартларини ҳисобга олган ҳолда, ЖКнинг 142-моддаси, 205-модданинг 2-қисми ёки 206-моддага биноан квалификация қилиниши керак. Агар бунда зўрлик ишлатиш оқибатида турар жойда яшовчиларнинг бирига оғир тан жароҳатларини етказиш ёки унинг ўлимига сабаб бўлган ҳолатларда содир этилган жиноят мазкур турдаги жиноятлар учун жавобгарликни назарда тутувчи барча моддаларни ҳисобга олган ҳолда квалификация қилиниши зарур.

Турар жойга бировнинг мол-мулкини ўғирлаш мақсадида кириш мазкур жиноят содир этиш усулининг хусусиятидан келиб чиқади ва босқинчилик, талончилик ва ўғрилик (ЖКнинг 164-, 166-, 169-моддалари) учун жавобгарлик ҳақидаги нормалар қаттиқроқ жазолашни назарда тутгани ҳолда содир этилган жиноятни тўлалигича очиб беради ва бунда ЖКнинг 142-моддасига биноан қўшимча квалификация қилиш талаб қилинмайди.

Шундай бўлишига қарамай, таъкидлаш жоизки, ЖКнинг 142-моддасида назарда тутилган жиноят турар жойга қонунга хилоф равишда бостириб кириш вақтидан ва ундан кейин юзага келган оқибатлардан қатъи назар тугалланган деб ҳисобланади. Бинобарин, шахс қонунга хилоф тарзда кирган турар жойда содир этилган бошқа хатти-ҳаракатлар мустақил таркибга эга бўлганлиги сабабли, уни муайян

жиноят ҳуқуқига оид нормалар асосида квалификация қилиш мақсадга мувофиқдир.

28-м о д д а

Ўзбекистон Республикаси фуқароси Республика ҳудудида бир жойдан иккинчи жойга кўчиш, Ўзбекистон Республикасига келиш ва ундан чиқиб кетиш ҳуқуқига эга. Қонунда белгиланган чеклашлар бундан мустаснодир.

1. Давлатимиз ҳудудида фуқароларнинг бир жойдан иккинчи жойга кўчиши, келиши ва ундан чиқиб кетиши ҳақидаги конституциявий норма мутлақ характерга эга бўлиб, номулкӣ шахсий ҳуқуқни ташкил қилади. Шу ҳуқуқга мувофиқ шахс ўз хоҳиши билан Ўзбекистон Республикаси ҳудудида бир жойдан иккинчи жойга кўчиши, ундан чиқиб кетиши ва ватанига қайтиб келиши мумкин. Қонунда кўрсатилган чеклашлар бундан мустасно.

2. Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, чегара ҳудудларига кириш ҳолларидан ташқари, республика ҳудудида бир жойдан иккинчи жойга кўчиши мумкин. Чегара ҳудудларида бўлишни алоҳида ҳуқуқий тартибга солиш ва фақат фуқароларнинг келиб-кейтишини алоҳида назорат қилиш, халқаро жиноятчилик ва давлат манфаатларига қарши жиноятларга қарши курашда ҳамжиҳатлик қилиш манфаатларидан келиб чиқади.

Чегара ҳудудларида доимий яшамайдиган шахсларга, у ерга кириш ҳақидаги рухсатнома яшаш жойидаги ички ишлар идоралари томонидан ўрнатилган тартибда берилади. Чегара чизиги ҳудудига кириш ва унда яшашга чегара қўшинлари рухсати билан йўл қўйилади.

Чегара ҳудудига кириш ва унда яшаш қоидаларини бузиш маъмурий жавобгарлик кодексининг 224-моддасига биноан, маъмурий жавобгарликни юзага келтиради ва энг кам иш ҳақининг иккидан бир қисмидан бир бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Чегара ҳудудларига кириш қоидаларини бузиш қуйидагича бўлиши мумкин: а) ҳудудга рухсатномасиз кириш; б) муддати тугаган рухсатнома билан кириш; в) рухсатномадаги муддат бошланмасдан олдин кириш; г) қонунга хилоф, қалбаки ва ўзганинг рухсатномаси билан кириш. Чегара ҳудудларига кириш қоидаларини бузиш билан бир қаторда қонунда чегара ҳудудида яшаш мустақил қоидабузарлик сифатида белгиланади.

3. Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг чиқиб кетиш тартиби Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 6 январдаги "Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг чет элга чиқиш тартиби ва Ўзбекистон Республикаси дипломатик паспорти тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида"ги қарори билан тасдиқланган. Бу қарорнинг 1-иловасида Ўзбекистон Республикаси фуқаросининг чет элга шахсий, жамоат ишлари билан, доимий яшашга, сайёҳ сифатида, ўқишга, ишга, даволанишга ва сафарга чиқиши унинг эркин ҳуқуқи эканлиги таъкидланган. Иловада назарда тутилган тартиб Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг чет элга чиқишига ҳам тааллуқлидир. Чиқиш ҳужжатларини расмийлаштириш талаб қилинмайдиган МДХ давлатлари бундан мустасно.

Чиқиб кетиш ҳужжатлари, Ўзбекистон Республикаси фуқароси паспорти ҳамда белгиланган шаклдаги анкета-аризани чет элга чиқувчи тақдим этган тақдирда, яшаш жойидаги ички ишлар идоралари

томонидан расмийлаштирилади. Фуқароларнинг анкета-аризаларини кўриб чиқишга умумий 15 кунлик муҳлат ўрнатилган, бундан мустасно тарзда чет элга доимий яшаш учун чиқаётган фуқаролар ва уларнинг ҳужжатларини кўришни 30 кунгача чўзиши мумкин.

Ички ишлар органлари анкета-аризани кўриб чиқиш натижалари бўйича тегишли белги қўядилар. Бу 2 йил муддатга чет элга чиқиш учун ҳақиқий ҳисобланади. Белгиланган муддат давомида фуқаролар ички ишлар органларида қўшимча расмийлаштирмаган ҳолда бир неча бор чет элга бориб келишлари мумкин.

Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг баъзи сабабларга кўра паспорти бўлмаган ҳолларда сансалорлик ва турли маъмурий-буйруқбозлик тўсиқларининг олдини олиш мақсадида қонунда паспортни бериш ва чет элга чиқишни 15 кун давомида расмийлаштириш учун муддат белгиланган. Четта чиқувчи фуқаролар чет эл давлатларининг визаларини олиш учун мазкур давлатларнинг дипломатик ва консуллик ваколатхоналарига мурожаат қилишлари керак.

4. Ўзбекистон Республикаси фуқароларини чет элга чиқиш қоидалари, алоҳида тоифадаги фуқароларнинг чет элга чиқишида маълум миқдордаги асосланган чеклашларни ўзида мужассамлаштиради. Ички ишлар идоралари қуйидаги тоифадаги шахсларнинг чет элга чиқиш ҳуқуқларини рад этиши мумкин: а) давлат сири бўлган маълумотлардан хабардор бўлган шахсларга — бу ҳолат бекор бўлгунга қадар; б) шартнома, контракт мажбуриятлари амал қилаётган шахсларга нисбатан — бу ҳолатлар тугагунга қадар; в) жиноий иш қўзғатилган шахсларга нисбатан — кўриб чиқиш тугагунга қадар; г) ўта хавфли рецидивист деб танилган шахсларга нисбатан — судланганлиги олиб

ташлангунга қадар; д) устидан маъмурий назорат ўрнатилган шахсларга нисбатан — маъмурий назорат тутагунга қадар; е) суд томонидан юклатилган мажбуриятни бажармасдан юрган шахсларга — мажбуриятни бажариш тутагунга қадар; ж) ўзи ҳақида ёлгон маълумотлар берган шахсларга; з) суд томонидан фуқаролик даъвоси эълон қилинган шахсларга — иш якунлангунга қадар; и) чақирув бўлинмасига ёзилган ва ҳақиқий ҳарбий хизматга чақириладиган шахсларга — муваққат ҳарбий хизматни ўтагунга қадар ёки ундан қонунга мувофиқ озод этилгунга қадар.

Чиқиш ҳуқуқининг рад этилганлиги ҳақида юқори идораларга шикоят қилиш мумкин ва улар бу шикоятта бир ой мобайнида жавоб беришга мажбур, башарти унинг қароридан норози бўлинса, судга шикоят қилинади. Фуқароларнинг анкета-аризаларини кўриб чиқиш муҳлатлари бузилган ҳолатларда ҳам, мазкур тартибда шикоят билан мурожаат қилиш назарда тутилган.

Жиноий иш қўзғатилган ҳамда чақирув бўлинмасига ёзилган ва ҳақиқий ҳарбий хизматга чақирилган шахсларга нисбатан чиқиш ҳуқуқи рад этилганда шикоят қилинмайди.

29-модда

Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга. Ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига эга, амалдаги конституциявий тузумга қарши қаратилган ахборот ва қонун билан белгиланган бошқа чеклашлар бундан мустаснодир.

Фикр юритиш ва уни ифодалаш эркинлиги фақат давлат сири ва бошқа сирларга тааллуқли

бўлган тақдирдагина қонун билан чекланиши мумкин.

1. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг (1948й.) 19-моддасида: "... ҳар ким эътиқод эркинлиги ва уларни эркин тарзда ифода этиш ҳуқуқига эга; бу ҳуқуқ ўз эътиқодига чекланмаган тарзда риоя этиш ва давлат чегараларидан қатъи назар хоҳлаган тарзда ахборотни излаш, олиш ва тарқатиш эркинлигини билдиради", дейилган. Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар ҳақидаги халқаро пактнинг (1966й) 18-моддасида, "... ҳар ким ўз фикрини эркин ифодалаш ҳуқуқига эга эканлиги, 19-моддасида эса ўз фикрига ҳеч қандай тўсиқсиз риоя қилиш белгиланган. Бу ҳуқуқда белгиланишича, ҳар ким ҳар қандай ахборотни, давлат чегараларидан қатъи назар, излаш, олиш ва оғзаки, ёзма ва бадиий ифодаланган ёки ўз ихтиёрига кўра бошқача ифодаланган тарзда тарқатиш эркинлигига эга." Мазкур модданинг ўзида бундай ҳуқуқлардан фойдаланиш "алоҳида мажбуриятларни юклайди ва алоҳида масъулиятни юзага келтиради", дея алоҳида таъкидланади. Бинобарин бу, баъзи чеклашларга боғлиқ бўлган ҳолда, қонун томонидан қатъий белгиланиши ва мажбурий бўлиши керак, улар қуйидагича: а) бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва шаънларини ҳурмат қилиш мақсадида; б) давлат хавфсизлиги, жамоат тартиби, аҳоли соғлиғи ва ахлоқини сақлаш мақсадида қилинган чеклашлар ва бошқалар. Демак, шарҳланаётган модда тўлалигича инсон ҳуқуқлари соҳасида халқаро-ҳуқуқий стандартларга мос келади дейиш мумкин.

Ҳар ким ўз эътиқодига асосланган ҳолда, жамият, давлат ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий муаммоларга доир фикр ва мулоҳазаларини эркин баён қилиш ҳуқуқига эга. Ҳар ким маълум ҳодиса ва ҳужжат-

ларга ўзининг шахсий баҳосини бериши, ҳокимият ва бошқарув муассасалари ҳамда хусусий ва мансабдор шахсларнинг фаолиятидаги мавжуд камчиликларни ва етишмовчиликларни танқид қилиш ҳуқуқига эга.

2. Фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги, барча маълумотларни қидириш, олиш ва тарқатиш ҳуқуқи фуқароларга давлат идоралари, жамоат бирлашмалари, корхона, ташкилот, муассасаларга таклиф ва ариза ёки шикоят билан мурожаат қилиш орқали жамоат ва давлат фаолиятини бошқаришда фаол қатнашиш имконини беради.

Фуқароларнинг мурожаат қилиш тўғрисидаги ҳуқуқларининг асосий қоидалари Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 6 майдаги "Фуқароларнинг мурожаати тўғрисида"ги Қонунида белгиланади.

Ушбу Қонун фуқароларнинг давлат органларига, жамоат бирлашмаларига, мулкчилик шаклидан қатъи назар, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларга мурожаат қилиш ҳуқуқини ифода этувчи асосий қоидаларни, шунингдек фуқароларнинг мурожаатларини кўриб чиқиш тартиби ва муддатларини белгилайди. Фуқаролиги бўлмаган шахслар ва чет эллик фуқаролар ҳам ушбу Қонунга мувофиқ мурожаат қилиш ҳуқуқига эгадирлар. Хорижий давлатлар фуқароларининг мурожаатлари, башарти Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари ва битимларида уларни кўриб чиқишнинг ўзга қоидалари назарда тутилмаган бўлса, мазкур Қонунда белгиланган тартибда амалга оширилади.

Мурожаатларда фуқаронинг фамилияси, исми, отасининг исми, яшаш жойи тўғрисидаги маълумотлар кўрсатилган, таклиф, ариза ёки шикоятнинг моҳияти баён этилган бўлиши лозим. Ушбу маълумотлар кўрсатилмаган мурожаатлар аноним хат ҳисоб-

ланади ва кўриб чиқилмайди. Мурожаатлар шахсий ёки жамоавий бўлиши, ёзма ёки оғзаки шаклда қилиниши мумкин.

Мурожаатларни қабул қилишни рад этиш тақиқланади. Башарти мурожаатларда уларни тегишли орган ёки мансабдор шахсларга жўнатиш учун зарур маълумотлар акс эттирилмаган бўлса, улар 5 кунлик муддат ичида тегишли тушунтиришлар билан фуқарога қайтариб юборилади. Мурожаатлар уларда қўйилган масалаларни ҳал этиш ваколатига кирмайдиган давлат органига, жамоат бирлашмасига, корхона, муассаса ёки ташкилотга юборилган бўлса, шунингдек 5 кун муддатдан кечиктирмай тегишли органлар ёки мансабдор шахсларга жўнатилади ва бу ҳақда фуқарога маълум қилинади.

Қонунда қатор принциплар белгиланган бўлиб, уларга кўра: а) фуқаролар ва уларнинг оила аъзоларини, улар мурожаат қилиш воситасида ўз ҳуқуқларини рўёбга чиқараётганликлари ёки ҳимоя қилаётганликлари учун таъқиб остига олиш; б) бирон-бир мурожаатни ҳимоя қилиш хатти-ҳаракатларида иштирок этишга мажбур қилиш; в) фуқароларнинг розилигисиз уларнинг шахсий ҳаётига доир маълумотларни ёки давлат сири ёхуд қонун муҳофазасидаги сир ҳисобланган бошқа маълумотларни ошкор қилиш; г) фуқаронинг шахси туғрисидаги маълумотларни суриштириб билиш ман этилади. Шунингдек, фуқаронинг илтимосига биноан унинг шахсига доир ҳар қандай маълумот ошкор этилмаслиги керак.

Фуқаролар *таклифлари* — фуқаролар давлат органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг фаолиятини яхшилашга қаратилган мурожаатларни беришга ҳақли бўлиб, у албатта кўриб чиқилиши ва натижалари маълум қилиниши зарур.

Фуқаролар томонидан *ариза*, яъни фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини рўёбга чиқариш тўғрисида илтимос баён этилган мурожаатларни кўриб чиқишда, аризаларни кўриб чиқиш ўз ваколатига кирадиган давлат органлари, жамоат бирлашмалари, уларнинг мансабдор шахслари, мулкчилик шаклидан қатъи назар корхоналар, муассасалар, ташкилотларнинг раҳбарлари ҳамда бошқа мансабдор шахслари: аризаларни ҳар томонлама, холисона ва ўз вақтида кўриб чиқишлари; қонунга асосланган қарорлар қабул қилишлари ва уларнинг ижросини таъминлашлари; аризаларни кўриб чиқиш натижалари тўғрисида фуқароларга маълум қилишлари шарт. Аризада баён этилган талабларни қондириш рад этилганда фуқарога рад этишнинг сабаблари кўрсатилган ҳолда ёзма тарзда маълум қилинади.

Шикоят маълум давлат органлари ёки мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари ёхуд қарорлари туфайли фуқароларнинг бузилган ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини тиклаш талаб қилинган мурожаатларидир. Шикоят бўйсунувчи тартибига қараб, юқори турувчи орган ёки мансабдор шахсга фуқарога давлат органи ёки жамоат бирлашмаси томонидан қонунга хилоф хатти-ҳаракат ёки қарор қабул қилинган вақтдан эътиборан бир йилдан кечиктирмай берилиши шарт. Шикоят қонунда назарда тутилган муддатларда судга берилиши мумкин.

Шикоятга фуқаронинг мурожаати бўйича аввал қабул қилинган қарор ёки унинг кўчирмаси, шунингдек шикоятни кўриб чиқиш учун зарур бўлган бошқа ҳужжатлар илова қилинади.

Шикоятларни адолатли кўриб чиқилишини кафолатлаш мақсадида қонун фуқароларнинг шикоятларини хатти-ҳаракатлари ва қарорлари устидан шикоят қилинаётган органлар ёки мансабдор шахсларнинг ўзига жўнатишни тақққлайди.

Қонунда мурожаат юзасидан фуқароларнинг ҳуқуқлари ва ташкилотларнинг мажбуриятлари қатъий белгиланган. Фуқаролар: шикоятни текшираётган шахсга ўз далил-исботларини шахсан баён қилиш; қўшимча материаллар тақдим этиш ёки шикоятни кўриб чиқаётган органдан уларни сўраб олишини илтимос қилиш; адвокат ёки бошқа шахс хизматидан фойдаланиш; шикоятни кўриб чиқиш натижалари тўғрисида ёзма жавоб олиш; етказилган зарар қонунда белгиланган тартибда қопланишини талаб қилиш ҳуқуқига эгадирлар.

Шикоятни кўриб чиқаётган ташкилотлар, уларнинг раҳбарлари ва бошқа мансабдор шахслари қуйидагиларга мажбурдирлар: ҳар томонлама, ҳаққоний ва ўз вақтида, яъни бир ой давомида ёки 15 кундан кечиктирмай, башарти, шикоятни ҳал этиш учун махсус текширувлар ўтказиш талаб қилинмаса, шикоятга сабаб бўлган ноқонуний қарорни бекор қилишлари ёки ўзгартиришлари, ғайриҳуқуқий хатти-ҳаракатларнинг олдини олиш юзасидан шошилиш чора-тадбирлар кўришлари, қоидабузарликларга олиб келган сабаблар ва шарт-шароитларни аниқлашлари; фуқаронинг бузилган ҳуқуқлари тикланишини, шикоят муносабати билан қабул қилинган қарор амалда ижро этилишини таъминлашлари; фуқарога шикоятни текшириш натижалари ва қабул қилинган қарорнинг моҳияти тўғрисида ёзма тарзда маълум қилишлари шарт.

3. Сўз эркинлиги қонун лойиҳаларини муҳокама қилишда, референдумлар ўтказишда, Ўзбекистон Республикаси Президентини сайлашда, Олий Мажлис ва маҳаллий ташкилотларни сайлашда ўзининг мулоҳазаларини баён қилиш ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш йиғинларида ва кундалик ҳаёт фаолиятида иштирок этиш имконини беради.

Сўз, фикрлаш ва эътиқод эркинлиги фуқаро томонидан шахсан ва жамоа тарзида амалга оширилиши мумкин бўлиб, бунинг учун зарур ҳуқуқий асос яратилган. Бинобарин, Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 декабрдаги "Сиёсий партиялар тўғрисида"ги Қонунига биноан, сиёсий партия Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг қарашлар, манфаатлар ва мақсадлар муштараклиги асосида тузилган, давлат ҳокимияти органларини шакллантиришда жамият муайян қисмининг сиёсий иродасини рўёбга чиқаришга интилувчи ҳамда ўз вакиллари орқали давлат ва жамоат ишларини идора этишда қатнашувчи кўнгилли уюшмадир. Қонуннинг 3-моддасига мувофиқ, сиёсий партиялар фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини амалга ошириш мақсадида, хоҳиш-иродани эркин билдириш, партияга ихтиёрий равишда кириш ва ундан чиқиш, аъзоларининг тенг ҳуқуқлилиги, ўзини ўзи бошқариш, қонунийлик ва ошкоралик асосида тузилади ва фаолият кўрсатади.

Фикрлаш ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқи сўз эркинлиги орқали, яъни уларни очиқ тарзда изҳор қилиш ва бошқа шахсларга етказиш орқали амалга оширилади. Сўз эркинлиги кўпроқ оммавий ахборот воситалари орқали амалга оширилиб, улар Ўзбекистон Республикасининг "Оммавий ахборот воситалари тўғрисида"ги Қонунида белгиланган. Унда ҳар бир фуқаронинг сўз эркинлигига, оммавий ахборот воситаларида чиқиш, ўз фикри ва эътиқодини ҳеч қандай цензурасиз ошкора баён этиш ҳуқуқига кафолат берилади дейилган (2-модда).

4. Исталган ахборотни излаш, олиш ва уни эркин тарқатишдан иборат конституциявий қоида Ўзбекистон Республикасининг кўпгина қонунларида акс эттирилган. Чунончи, газета, журналлар, теле- ва радиокўрсатувлар, ҳужжатли кино ва оммавий ахборот

тарқатишнинг бошқа даврий нашрлари орқали ахборот олиш ва тарқатиш билан боғлиқ муносабатларнинг бир қисми Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 26 декабрдаги "Оммавий ахборот воситалари тўғрисида"ги Қонуни билан тартибга солинади.

Ахборотни тўплаш, жамлаш, қайта ишлаш, узатиш, фойдаланиш ва рухсат этилмаган танишувдан сақлаш, шунингдек ахборот тизимларини, маълумотлар базалари ва банкларини, ахборотларни қайта ишлаш ва узатишнинг бошқа тизимларини яратиш, жорий этиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 7 майдаги "Ахборотлаштириш тўғрисида"ги Қонунига мувофиқ белгиланади.

Юқорида айтиб ўтилган ва ахборотни олиш ҳамда тарқатиш тартибини белгиловчи бошқа қонунлар сўз эркинлиги ва ахборотдан фойдаланишни суиистеъмор қилиш бўйича жавобгарликни назарда тутувчи нормалардан иборатдир. Хусусан, ахборотни олиш ва тарқатиш бўйича бир қатор муносабатлар Фуқаролик кодекси билан тартибга солинади. Чунончи, ФКнинг 97-моддасида мутлақ ҳуқуқ объекти бўлган интеллектуал фаолият натижалари ва ўзига хос воситаларидан учинчи шахслар ҳуқуқ эгасининг розилиги билангина фойдаланишлари мумкин дейилади. - ФКнинг 98-моддасига биноан, фуқаролик қонун ҳужжатлари хизмат ёки тижорат сири бўлган ахборотни, башарти бу ахборот учинчи шахсларга номаълумлиги сабабли ҳақиқий ёки нисбий тижорат қимматига эга бўлган, қонун йўли билан ундан эркин баҳраманд бўлиш мумкин бўлмаган ҳамда ахборот эгаси унинг махфийлигини сақлашга доир чоралар кўрган ҳолларда ҳимоя қилади.

Барча маълумотларни олиш ва тарқатиш, агарда улар мавжуд конституциявий тузумга қарши йўнал-

тирилган бўлса, шунингдек, улардан инсониятнинг тинчлиги ва хавфсизлигига, демократияга путур етказиш ва жамиятнинг манфаатларига қарши мақсадларда фойдаланилган тақдирда ёки бошқа фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузиш учун амалга оширилган тақдирда тақиқланади.

Ўзбекистон Республикасида Жиноят кодекси 1994 йил 22 сентябрда қабул қилиниб, 1995 йил 1 апрелда қонуний кучга кирди. Мазкур кодекснинг аввалги кодексдан фарқи шундаки, унда энг аввало, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ва халқаро ҳуқуқ нормаларида мустаҳкамланган қадриятларни ҳимоялаш энг асосий вазифа ҳисобланади. Кодексдаги бир қатор нормалар тинчлик, давлат хавфсизлиги, жамоат тартиби ва бошқа ижтимоий аҳамиятга эга муносабатларни муҳофазалашга қаратилган. Чунончи, ЖКнинг 150-моддасига мувофиқ, урушни тарғиб қилиш, яъни бир мамлакатни иккинчи мамлакатта нисбатан қўзғатиш учун турли шаклдаги қарашлар, ғоялар ёки чақириқлар тарқатиш мол-мулк мусодара қилиниб, беш йилдан ўн йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади. Миллий, ирқий, этник ёки диний мансублигига қараб, аҳоли гуруҳларига нисбатан адоват, муросасизлик ёки нифоқ келтириб чиқариш мақсадида миллий шаън-шараф ва қадр-қимматни камситишга, диний эътиқодига ёки даҳрийлигига қараб, фуқароларнинг ҳистуйғуларини ҳақоратлашга қаратилган қасддан қилинган ҳаракатлар, шунингдек, миллий, ирқий, этник мансублиги ёки динга муносабатига қараб, фуқароларнинг ҳуқуқларига бевосита ёки билвосита эркинликлар бериш ЖКнинг 156-моддаси 1-қисмига биноан, беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади. Ўша ҳаракатлар масъул мансабдор шахс ёки бир гуруҳ шахслар томонидан олдин-

дан тил бириктириб ёхуд ЖКнинг 156-моддаси 2-қисмида кўрсатилган бошқа ҳолатларда содир этилган бўлса, беш йилдан ўн йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги давлат тузумини Конституцияга хилоф тарзда ўзгартиришга, ҳокимиятни босиб олишга ёхуд қонуний равишда сайлаб қўйилган ёки тайинланган ҳокимият вакиллари ҳокимиятдан четлатишга ёхуд Ўзбекистон Республикаси ҳудудий яхлитлигини Конституцияга хилоф тарзда бузишга очиқдан-очиқ даъват қилиш, шунингдек, бундай мазмундаги материалларни тарқатиш билан боғлиқ хатти-ҳаракатлар жиноий жазога лойиқ бўлиб, уларга ЖКнинг 159-моддаси 1-қисмига биноан, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки уч йилдан беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш тарзида жазо тайинланади. Аввал ЖКнинг 159-моддаси билан судланган шахс томонидан мазкур қилмишлар икки ва ундан ортиқ марта содир этилса ёки уюшган гуруҳ томонидан ёки унинг манфаатларини кўзлаган ҳолда содир этилган бўлса, ЖКнинг 159-моддаси 3-қисмига биноан, беш йилдан ўн йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Ўзбекистон Республикаси қонунларига кўра аҳолининг ахлоқини муҳофазалаш билан боғлиқ бир қатор чеклашлар ҳамда порнографик мазмундаги материалларни тарқатганлик учун маъмурий ва жиноий жавобгарлик тайинланган. Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 189-моддасига биноан, порнографик мазмундаги асарлар, босма нашрлар, ашёларнинг тасвирлари, кино-видео фильмлар, телерадио дастурлар, видео ва овоз ёзувли материаллар, кино-фото материаллар ва бошқа маҳсулотларни тайёрлаш, тарқатиш, реклама қилиш, намойиш

этиш мазкур материалларни, шунингдек уларни тайё-
ёрлаш ва тарқатиш воситаларини мусодара қилиб,
энг кам ойлик иш ҳақининг икки бараваридан беш
бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўла-
ди. Башарти, бундай ҳаракатлар шахсга маъмурий
жазо қўлланилганидан кейин қайта содир этилган
бўлса, ЖКнинг 130-моддасига биноан, энг кам ой-
лик иш ҳақининг эллик бараваридан юз баравари-
гача миқдорда жарима ёки уч йилгача ахлоқ туза-
тиш ишлари ёхуд мол-мулки мусодара қилиниб ёки
мусодара қилинмай олти ойгача қамоқ билан жазо-
ланади. Таъкидлаш жоизки, порнографик мазмун-
даги материаллар деганда, жинсий муносабатларни
қабих, очиқ-ойдин ва беҳаё тарзда ифодаловчи ма-
териаллар тушунилиб, уларни эротик мазмундаги
асарлар ва материаллардан ажрата билиш лозим.

5. Давлат манфаатига дахлдор ёки бошқа сирлар-
ни сақлаш ниятида сўз эркинлиги ва уларни баён
қилиш ҳуқуқи чегараланган бўлиб, бундай чегара-
лашнинг шарти давлат сирларини ошкор қилиш, си-
ёсий ва иқтисодий мустақилликка, давлатнинг му-
дофаа қудратига, давлат ва жамиятнинг бошқа ўта
муҳим манфаатларига зарар етказиши мумкинлиги
билан асосланади.

Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 7 май-
даги "Давлат сирларини сақлаш тўғрисида"ги Қо-
нунининг 1-моддасига мувофиқ, давлат томонидан
қўриқладиган ва махсус рўйхатлар билан чега-
ралаб қўйиладиган алоҳида аҳамиятли, мутлақо
махфий ва махфий-ҳарбий, сиёсий, иқтисодий, ил-
мий-техникавий ва ўзга хил маълумотлар Ўзбеки-
стон Республикасининг давлат сирлари ҳисобла-
нади. Мазкур сирлар тоифалари белгиланган ва
улар ҳақидаги маълумотларни олиш ҳамда тарқа-
тиш чегараланган. Давлат сирларини ташкил қилув-

чи бундай маълумотлар ҳарбий ва хизмат сирларидан иборат. Давлат сирлари ошкор қилиниши республика ҳарбий-иқтисодий қувватининг сифати ҳолатига салбий таъсир кўрсатувчи ёки Ўзбекистон Республикаси мудофаа қудратига, давлат хавфсизлигига зарар етказувчи, унинг иқтисодий ва сиёсий манфаатлари учун оғир оқибатларни келтириб чиқариш мумкин бўлган маълумотлардан иборат. Ҳарбий сирлар эса ошкор қилиниши давлат хавфсизлигининг мудофаа қудратига ва Ўзбекистон Республикаси Қуроли Кучларига оғир оқибатлар олиб келиши мумкин бўлган ҳарбий аҳамиятга молик маълумотлардан ташкил топади. Хизмат сирларини (фан, техника, ишлаб чиқариш ва бошқариш соҳаларидаги) ошкор қилиш Ўзбекистон Республикаси манфаатларига зарар келтириши мумкин бўлган маълумотлар ташкил қилади.

Давлат сирлариңи сақлаш бундай сирларга эга бўлган барча давлат идоралари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, бирлашмалар ҳамда мансабдор шахслар ва Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг мажбуриятидир. Шундай қилиб, давлатимиз фуқаролари ўзларининг маълумотларни қидириш, олиш ва тарқатиш ҳуқуқларидан фойдаланаётган пайтда жамият ва бошқа шахсларнинг манфаатларига зарар етказмасликлари керак. Агар Ўзбекистон Республикаси фуқароси давлат сирини бўлган маълумотларни йиғиб, уни хорижий давлатларга берса, унинг жиноий ҳаракати таркибини давлатга хоинлик ташкил қилади, бу жиноятга жазо тариқасида унинг мол-мулкни мусодара қилиш билан ўн йилдан йигирма йилгача озодликдан маҳрум қилиш ёки ўлим жазоси белгиланган. Ўзбекистон Республикасига қарши давлат сирларини ошкор қилиш (ЖКнинг 162-моддаси) ва давлат сирини ёки

ҳарбий сир ҳисобланган ҳужжатларни йўқотиш (ЖКнинг 163-моддаси) ҳаракатлари жиноят ҳисобланади. Бу жиноятлар учун жавобгарликка фақат шу маълумотлар ишониб топширилган ёки хизмат ёхуд касб фаолияти юзасидан улардан хабардор бўлган шахслар тортилади.

30-модда

Ўзбекистон Республикасининг барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслари фуқароларга уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига дахлдор бўлган ҳужжатлар, қарорлар ва бошқа материаллар билан танишиб чиқиш имкониятини яратиб бериши лозим.

1994 йил 6 майда қабул қилинган "Фуқаролар мурожаатлари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни мулкчилик шакли ва мурожаатларни кўриб чиқиш тартиби, уларнинг муддатидан қатъи назар фуқароларнинг давлат органлари, жамоат ташкилотлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотларга мурожаат қилиш ҳуқуқларининг асосий ҳолатларини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ўзгалар ёки ташкилот фойдасига мурожаат қилишлари мумкин.

Мурожаатлар якка тартибда ҳам бўлиб, таклиф, ариза, шикоят ҳамда оғзаки ёки расмийлаштирилган шаклда берилиши мумкин.

Республика қонунчилигида мурожаатларни кўриб чиқишнинг бошқа тартиблари белгиланган бўлса, Қонунга асосан мурожаатлар кўриб чиқилмайди.

Фуқароликка эга бўлмаган шахслар Қонунга асосан мурожаат қилишга ҳақлидирлар.

Чет эл фуқароларининг мурожаатлари, агарда Ўзбекистон Республикаси шартномаларида бошқа тартиб кўрсатилмаган бўлса, ўрнатилган тартиб асосида кўриб чиқилади.

Мурожаатларда фуқаронинг фамилияси, исми, отасининг исми, истиқомат қилиш жойи, таклиф, шикоят, аризанинг мазмуни кўрсатилиши керак.

Республикада ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг давлат тизими мавжуддир. Бу тизимга прокуратура, суд, милиция органлари киради ва улар фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қиладилар.

1997 йил 24 апрелда қабул қилинган "Ахборотларни олиш кафолати ва эркинлиги тўғрисида"ги Қонуннинг 5-моддасида ҳар бир шахснинг ўзи ёки қонуний вакили орқали ахборот олиш учун мурожаат қилиш ҳуқуқига эга эканлиги белгиланган.

Очиқ суд мажлислари орқали фуқаролар, агар уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига тегишли бўлган ишлар суд томонидан кўриб чиқиладиган бўлса, ҳужжатлар, қарорлар ва бошқа материаллар билан танишиб чиқишга ҳақлидирлар. Ўзбекистон Республикаси "Судлар" тўғрисидаги Қонунининг 6-моддасига кўра барча судларда ишлар очиқ равишда кўриб чиқилади.

Кўриб чиқиш Қонунда белгиланган алоҳида ҳолларда судларда ишлар ёпиқ равишда ўтказилади.

Конституцион суд фуқароларнинг ҳужжат ва материаллар билан танишиб чиқишларига имкон яратишга ҳақлидир.

Кўриб чиқиладиган ҳуқуқлар Ўзбекистон Республикаси қонун ости актлари билан тартибга солинади. Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал Кодекси ҳам асосий қонун бўлиб ҳисобланади.

Жиноят-процессуал Кодексининг 18-моддасида, барча давлат органлари ва мансабдор шахслари,

жиной иш олиб боришга жавобгар бўлганлар, жиний процессда қатнашаётган шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш ва қўриқлашга мажбурдирлар.

Ҳеч бир шахс прокурор санкциясиз ёки суд қарори бўлмаган ҳолатларда ушлаб турилиши ёки қамоққа олиниши мумкин эмас.

Фуқаронинг шахсий ҳаёти, турар жойининг дахлсизлиги, хат ёзиш сирлари, телеграф орқали маълумот бериш ва телефон орқали мулоқот қилишлари қонун билан қўриқланади.

Ўзбекистон Республикаси ЖПК 19-моддасида, судларда жиний ишларни очиқ равишда кўриб чиқиш тамойили белгиланган ва бунда фуқароларга уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига тегишли бўлган ҳужжатлар ва материаллар билан танишиб чиқиш имкони берилади.

Фуқароларга Конституция томонидан берилган ҳуқуқ ва манфаатларига оид бўлган ҳужжат ва материаллар билан таниниш ҳуқуқи бир қанча чекловларни яратади: бундай ҳужжат ва материаллар билан фақатгина уларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига тегишли бўлган шахслар танишишлари мумкин.

Бундан келиб чиқадики, манфаатдор бўлган шахслар томонидан ҳужжат ва материаллар билан танишадиган шахслар сони чекланади, ҳужжат ва материаллар сони ва ҳажми эса ҳуқуқ ва манфаатларига тегишли бўлган шахсларнинг ахборот олиш билан мурожаат қилувчи шахслар томонидан чекланади.

Фуқароларнинг ҳужжатлар билан танишиш ҳуқуқлари фуқаролик, ҳўжалик ва меҳнат қонунчилигида белгиланган.

Агар юқорида кўрсатилган фуқароларнинг ҳуқуқлари бузилса, улар судга шикоят билан муро-

жаат қилишлари мумкин. Бу ариза (шикоятлар) қонунда белгиланган муддат ичида кўриб чиқилиши лозим.

31-модда

Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди.

1. Виждон эркинлиги инсоннинг динга бўлган муносабатини белгилайди. Бундай муносабат уч хил бўлиши мумкин:

биринчидан, инсон худога ишониши ва бирон-бир динга эътиқод қилиши;

иккинчидан, ҳеч қандай худога ишонмаслиги ва динга нейтрал муносабатда бўлиши;

учинчидан, даҳрий (атеист), яъни нафақат ҳеч қандай динга эътиқод қилмайдиган, балки ҳар қандай худонинг мавжудлигини ва умуман динни инкор этувчи инсон бўлиши мумкин. Шундай қилиб, виждон эркинлиги моҳиятини инсоннинг диний нейтрал ва даҳрий бўлиш ҳуқуқи ташкил этади.

Конституциянинг 31-моддаси ҳар кимга мазкур ҳуқуқни кафолатлайди. Бунда виждон эркинлигининг асосий ҳуқуқий кафолатларидан бирини динга муносабатидан қатъи назар Конституция томонидан инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларининг эътироф этилиши ташкил этади.

2. Фикрлаш, виждон ва дин эркинлигининг моҳияти "Инсон ҳуқуқларининг умумжаҳон декларацияси"нинг 18-моддасида ҳамда "Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар халқаро пакти"нинг 18-моддасида

очиб берилган бўлиб, уларда қуйидаги эркинликлар санаб ўтилган:

биринчидан, ўз ихтиёрига кўра дин ва эътиқодни қабул қилиш;

иккинчидан, дин ёки эътиқодга эга бўлиш;

учинчидан, дин ёки эътиқодни ўзгартириш;

тўртинчидан, динга якка ёки жамоа тарзда, оммавий ёки хусусий тартибда таълимот орқали ёхуд тоат-ибодатда эътиқод қилиш;

бешинчидан, ибодат қилиш ёки диний ва анъанавий маросимларни бажариш;

олтинчидан, ота-оналар ва қонуний васийларга ўз эътиқодларидан келиб чиққан ҳолда фарзандларини диний ва ахлоқий тарбиялаш имкониятини кафолатлаш ва ҳоказо. Шу ва шунга ўхшаш унсурлар бошқа халқаро ҳуқуқий ҳужжатларнинг фикрлаш, виждон ва дин эркинлиги бўйича қоидалари мазмунини ташкил этади.

БМТнинг Дин ва эътиқод асосида мурасасизлик ва таҳқирлашнинг ҳамма шакллари йўқ қилиш тўғрисидаги Декларациясида виждон эркинлигининг асосий унсурлари мустаҳкамланган (6-модда).

Конституциянинг 31-моддаси инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро-ҳуқуқий стандартларга мосдир.

3. Ҳар қандай динга эътиқод қилиш ёки эътиқод қилмаслик дин эркинлигини ташкил қилади.

Дин иккита мазмунга эга: биринчидан, у ёки бу дин ёхуд конфессияга тааллуқлиликни билдиради, иккинчидан, ўз диний таълимоти, маросимлари, ташкилоти ва бошқаларга эга бўлган диний бирлашма сифатида тушунилади. Шундай қилиб, дин эркинлигини, бир тарафдан, ҳар қандай дин, конфессия, черковга тегишлилик эркинлиги сифатида, бошқа тарафдан эса, ҳар қандай диний бирлашмаларнинг эркин фаолиятини конституциявий кафолатлаш тар-

зида тушуниш мумкин. Бунда шубҳасиз, Ўзбекистон Республикаси қонунлари меъёрида ва уларга мувофиқ ташкил топган ва амал қилаётган диний бирлашмаларнинг эркин фаолиятини кафолатлаш ҳақида сўз юритилаётганини назарда тутиш лозим.

4. Виждон эркинлиги барча демократик конституцияларда тан олинган. Чунончи, Испания Конституциясининг 16-моддасига мувофиқ, индивидлар ва уюшмаларга мафкура, дин ва эътиқоднинг барча кўринишлари эркинлиги чекланмаган тарзда кафолатланади. Қонун томонидан ҳимоя қилинадиган жамоат тартибини сақлаш учун зарур чеклашлар бундан мустаснодир. Хусусан, ҳар кимга қандай мафкура, дин ва имонга эътиқод қилишини гапирмаслик ҳуқуқи берилган. Бироқ, шундай давлатлар ҳам борки, уларда фақат битта дин расмий ҳуқуққа эга бўлиб, қолган динларга йўл қўйилмайди ёхуд қолган динлар ҳуқуқий тенгсиз мавқега эга бўлиб, кўпинча даҳрийлик каби камситилади.

5. Конституциянинг 31-моддасини амалга ошириш механизми Ўзбекистон Республикасининг "Виждон эркинлиги ва диний бирлашмалар тўғрисида"ги Қонунининг янги таҳририда акс эттирилган (1998 й). Мазкур қонун — Ўзбекистон тарихида биринчи йирик кодификацияланган қонуний ҳужжат бўлиб, у қуйидаги соҳада юзага келадиган жамоат муносабатларини янгича тартибга солади. Унда жамоат муносабатларининг иккита ўзаро боғлиқ гуруҳлари тартибга солинади. Нормаларнинг биринчи гуруҳи виждон эркинлиги бўйича конституциявий ҳуқуқни амалга ошириш билан боғлиқ бўлса, иккинчи гуруҳи юзага келадиган диний бирлашмалар фаолиятига тегишлидир.

Мазкур қонун виждон эркинлигига тегишли инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро пактлар ва би-

тимлар нормаларига риоя қилган ҳолда, ушбу халқаро ҳужжатлар асосий қоида ва талабларини ҳисобга олади ҳамда конституциявий виждон эркинлигини амалга оширишнинг принциплари ва тартибини белгилайди.

Ўзбекистон Республикасининг "Виждон эркинлиги ва диний бирлашмалар тўғрисида"ги Қонунида виждон эркинлиги кафолатлари белгиланган:

биринчидан, дин ва диний бирлашмаларни давлат ва мактабдан ажратиш;

иккинчидан, динга муносабатидан қатъи назар фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги;

учинчидан, дин ва диний бирлашмаларнинг қонун олдида тенглиги;

тўртинчидан, виждон эркинлиги ва диний бирлашмалар тўғрисидаги қонунни бузганлик учун жавобгарлик.

6. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди. Виждон эркинлиги ва динга эътиқод қилиш ҳуқуқини амалга оширишга тўсқинлик қилиш (масалан, диний маросимларда қатнашишга мажбурлаш ёки аксинча, мазкур маросимларни ўтказишга ноқонуний тўсқинлик қилиш) жиноят деб баҳоланиб, ҳуқуқий тартибда жазоланади. ЖКнинг "Виждон эркинлигини бузиш ҳақида"ги 145-моддасига мувофиқ, диний ташкилотнинг қонуний фаолиятига ёки диний маросимларни ўтказишга тўсқинлик қилиш — энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваригача миқдорда жарима ёки беш йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёхуд ики йилгача ахлоқ тузатиш ишларига юбориш билан жазоланади.

Фуқароларнинг ўз фуқаролик ҳуқуқларини амалга оширишларига ёки фуқаролик бурчларини бажаришларига тўсқинлик қилиш, шунингдек диний маросимларни ўтказишни ташкил этиш шахс баданига

енгил ва ўртача оғир шикаст етказилишига сабаб бўлиши жиноий жазога лойиқ бўлиб, энг кам иш ҳақининг етмиш беш бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки олти ойгача қамоқ ёхуд уч йилдан беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Дин мажбурлаш ва сиёсий фаолият билан боғлиқ эмас.

Дин фуқаронинг шахсий ишидир.

Виждон эркинлигини чеклашга йўл қўймаслик — уни кафолатлашнинг муҳим шартидир. Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт ушбу ҳуқуқни чеклашнинг иккита қонуний шартини назарда тутати:

биринчидан, қонун асосида;

иккинчидан, жамоат тартиби, фуқароларнинг соғлигини, ахлоқини ҳамда бошқа шахсларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларини сақлаш мақсадида чеклашлар ва ҳоказо.

VIII б о б

СИЁСИЙ ҲУҚУҚЛАР

32-м о д д а

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ва ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш тизимини босқичма-босқич шакллантириш — мамлакатимизда ҳуқуқий, демократик давлат, фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг муҳим омилидир.

“Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари» деган сиёсий концепциянинг асл моҳияти жамиятни бошқаришда аста-секин нодавлат ташкилотлари ва фуқароларнинг иштирок этишини тобора кенгайтиришда кўринади.

Барча демократик давлатларда бўлгани каби бизда ҳам жамият ҳаётида нодавлат ва жамоат тизимларининг мавқеи ошиб бормоқда.

Кейинги беш йил ичида жамоат бирлашмалари ва нодавлат ташкилотларининг сони 1500 тага кўпайиб, ҳозирги кунда уларнинг сони 2300 тага етди. Улар фақат аҳоли фикрининг турли кўринишларини ифода этиб қолмасдан, одамларнинг ижтимоий фикрини шакллантиришга ҳам фаол таъсир кўрсатмоқда.

Таҳлил этилаётган 32-модда жамиятни бошқаришда давлат ва нодавлат жамоат ташкилотлари ўртасидаги нисбатни аста-секин жамоат ташкилотлари фойдасига ҳал қилиш, мамлакатимизда фуқаролик жамиятининг мустаҳкам пойдеворини яратишнинг сиёсий дастурини ифода этади.

Жамият ва давлат ишларини бошқаришда стратегик аҳамиятга молик масалалар, муҳим иқтисодий ва ҳўжалик масалалари, пул ва валюта бўйича қарорлар қабул қилиш ҳуқуқи, ҳўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг ҳуқуқий шарт-шароитларини яратиш ва экология масалалари, умумреспублика транспорт ва муҳандислик коммуникацияларини ривожлантириш, янги тармоқларни вужудга келтирадиган ишлаб чиқаришни барпо этиш масалалари давлат тасарруфида қолади.

Қолган вазифалар ва, биринчи навбатда, бозор ислохотларини амалга ошириш, тадбиркорликни рағбатлантириш, хусусий мулкни ривожлантириш, аҳолини иш билан таъминлаш, истеъмол бозорини тўлдириш, ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш, кишиларнинг моддий фаровонлигини ошириш

ва аҳолини кучли ижтимоий муҳофаза қилиш масалалари маҳаллий ҳокимият идоралари ҳамда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари вазифаси бўлиб қолади.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятининг асосий принциплари Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги "Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида"ги 1999 йил 14 апрелдаги Қонунида белгиланган бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

- демократизм;
- ошкоралик;
- ижтимоий адолат;
- инсонпарварлик;
- маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни ечишда мустақиллик;
- жамоатчилик асосида ўзаро ёрдам.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари референдумлар ўтказишда иштирок этиш йўли билан жамият ва давлат ишларини бошқаришда қатнашадилар.

Давлат ва жамият ҳаётига тааллуқли муҳим сиёсий масалаларни (масалан, Президент ваколатлари муддатини узайтириш, муайян ҳудудни давлат таркибидан ажралиб чиқиш ҳуқуқи масаласи, давлат тили ёки фуқаролик масалалари Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 9-моддасига мувофиқ халқнинг кенг муҳокамасига тақдим этилади, умумий овозга (референдумга) қўйилади.

Таҳлил этилаётган 32-модда фуқароларни референдумда қатнашиш ҳуқуқини қонуний жиҳатдан кафолатлайди.

Мазкур моддада муҳим сиёсий ҳуқуқлардан яна бири — вакиллик демократиясини қарор топтириш масаласи катта ўрин эгаллайди.

Ҳар бир фуқаро сиёсий ҳуқуқини сайлов орқали рўёбга чиқаради. Бунинг маъноси шундан иборатки, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ўзлари сайлаб қўйган вакиллари, вакиллик органлари бўлмиш қонун чиқарувчи орган — Олий Мажлис, халқ депутатлари тегишли Кенгашлари ҳамда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари орқали давлат ишларини бошқаришда иштирок этади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига кўра Ўзбекистон Республикаси фуқаролари вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эга.

Фуқаро томонидан ўз хоҳиш-иродасини билдириш тенглиги ва эркинлиги қонун билан кафолатланган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 32-моддасига кўра фуқаролар муҳим сиёсий ҳуқуқ — фаол сайлов ҳуқуқига, овоз бериш ҳуқуқига эгадирлар.

Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг яна бир муҳим сиёсий ҳуқуқи — суств (яъни пассив) сайлов ҳуқуқига эгаликларидир.

Суств (пассив) сайлов ҳуқуқи — сайланиш ҳуқуқидир. Фаол ва суств сайлов ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 117-моддасида белгилаб қўйилгандир. Сайлов кунигача 25 ёшга тўлган республиканинг ҳар қандай фуқароси Олий давлат вакиллик органига Олий Мажлисга, сайловгача республика ҳудудида 10 йил муқим яшаган, давлат тилини яхши биладиган, 35 ёшдан кичик бўлмаган фуқаро Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига сайланиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасида Президент сайлови, ҳокимиятнинг вакиллик органлари сайлови умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яшрин овоз бериш йўли билан ўтказилади. Ўзбекистон Республикасининг 18 ёшга тўлган фуқаролари

сайлаш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳар бир сайловчи бир овоз бериш ҳуқуқига эга. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси фуқароси бир вақтнинг ўзида икки-тадан ортиқ вакиллик органининг депутати бўлиши мумкин эмас. Бундай сиёсий ҳуқуқлар давлат органларини демократик тарзда ташкил этишни қонуний жиҳатдан таъминлайди, демократик институтлар сиёсий тизимини шаклланишига кўмаклашади.

33-модда

Фуқаролар ўз ижтимоий фаолликларини Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ митинглар, йиғилишлар ва намойишлар шаклида амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳокимият органлари фақат хавфсизлик нуқтаи назаридангина бундай тадбирлар ўтказилишини тўхтатиш ёки тақиқлаш ҳуқуқига эга.

Демократик, ҳуқуқий давлат тамойилларидан бири — фуқароларнинг ўз ижтимоий фаолликларини эркин амалга ошириш ҳуқуқига эга бўлишларидир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 33-моддаси фуқароларнинг ижтимоий фаолликларини митинглар, йиғилишлар ва намойишлар шаклида амалга ошириш ҳуқуқини эътироф этади ва қонуний жиҳатдан кафолатлайди.

Митинг — инглизча сўз бўлиб, "оммавий йиғин", "оммавий маросим" деган маънони беради. Митинг сиёсий маънога ҳам эга бўлиб, бирон-бир ҳаётий муҳим муаммони муҳокама қилишга қаратилган оммавий маросим, оммавий сиёсий йиғилишдир. Митинг таркиб жиҳатдан турли тоифадаги кишилардан ташкил топган бўлиб, унда митинг йўналишини белгиловчи бирон бир шахс ва гуруҳдан ташқари шунга

қизиқувчилар ёки муҳокама қилинаётган масалага бефарқ ва лоқайд кишилар ҳам қатнашиши мумкин. Митинг иштирокчиларининг сони чекланмаган бўлади.

Митинг стихияли ёки олдиндан келишилган режа асосида ўтказилиши мумкин.

Митингда бир-бирига қарама-қарши позицияда турган сиёсий кучлар иштирок этиши мумкин бўлганлиги учун турли безорилик, тартиббузарлик ва ҳоказолар бўлиши мумкин.

Бундай тартиббузарликларнинг олдини олиш, фақат хавфсизлик нуқтаи назаридан митинг ўтказиладиган ҳудуд ва вақт ҳақида маҳаллий органлар олдиндан огоҳлантирилади. Бу билан митинг ўтказувчиларнинг сиёсий ҳуқуқлари асло чекланмайди.

Йиғилиш — у ёки бу масалани муҳокама қилиш ва тегишли қарорга келиш мақсадида муайян миқдордаги маслақдош кишиларнинг бирон бир хона ёки бинога тўпланишидир. Йиғилишда одатда бир ёки бир неча масала муҳокама қилинади, мажлис стенография қилинади ёки ёзма баённома тузилади. Йиғилиш ёки, бошқача ифодаланганда, мажлис турли фикрлар, ҳатто муқобил баҳо, мулоҳаза ва таклифлар асосида ўтади. Йиғилиш митингдан фарқли ўлароқ тартиб билан ўтади. Бунинг боиси — йиғилишга одатда раис ёки бошловчи сайланади. Йиғилишлар инсон сиёсий ҳуқуқларини ифода этиш ва амалга оширишнинг маданий шаклларида биридир.

Намойиш — у ёки бу сиёсий қарорга ёки ижтимоий ҳолатга нисбатан омманинг сиёсий муносабати ва кайфиятини очиқ ифодалаш шаклидир. Намойиш сиёсий ҳокимиятнинг у ёки бу қарорини қўллаб-қувватлаш, ҳамкорлик ёки унга нисбатан норозиликнинг ифодаси бўлиши мумкин.

Намойиш ижтимоий онгга катта таъсир кўрсатиш кучига эга. У жамият оммавий фикри ва муносаба-

тини ифодалагани сабабли жамият ҳаётига кескин таъсир қилади, оммани муайян ҳаракатта ундайди.

Давлат фуқароларнинг ижтимоий фаолликларини митинг, йиғилиш ва намойишлар шаклида амалга оширишлари, ўз фикрларини эркин ифодалашлари учун уларга сиёсий ҳуқуқлар беради, бинолар, кўчалар, майдонлардан, оммавий ахборот воситаларидан фойдаланишлари учун имкониятлар яратади, уларни тинч ва осойишта ўтишини таъминлаш учун ҳуқуқ-тартибот, ўт ўчириш ва тиббий ёрдам хизматларини шай қилиб қўяди.

Ҳокимият органлари митинг, намойиш ва йиғилишлар жойини белгилайди, бошланиши ва тугаши-ни назорат қилади.

Бу тадбирлар ҳокимиятни ўзбошимчалиги натижаси эмас, балки улар ҳуқуқий актлар билан қатъий мустаҳкамлангандир. Бу ғарб мамлакатларининг ҳуқуқий дастурларида ҳам белгилаб қўйилган. Масалан, АҚШнинг Олий Суди жамоат тартибини сақлаш мақсадида намойиш ва митинглар ўтказиш жойи, вақти ва шаклини белгилаш тартиби ҳақида қарор қабул қилган.

Австралия ва Белгияда йиғилишларни фақат очиқ ҳавода (кўча, майдон ва дам олиш хиёбонларида) ўтказиш қондаси мавжуд. Францияда эса кўча ва майдонларда намойиш ва митингларни ўтказиш мутлақо таъқиқланган. Испания, Греция, Дания, Германия ва бошқа мамлакатларда полиция ҳар қандай митинг ва намойишни тарқатиб юборади, керак бўлса намойишчиларга қарши жисмоний куч ҳам ишлатади.

Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар ҳақидаги халқаро Пактнинг 21-моддасида намойиш ва митинглар ўтказиш ҳуқуқи фуқароларнинг ҳаётига тажовуз бўлмаслиги, жамоат тартиби бузилмаслиги, бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш

мақсадида давлат томонидан қонун ёрдамида чеклаб қўйилиши мумкин, дейилади.

Шу маънода таҳлил этилаётган 33-моддада ҳокимият органлари фақат хавфсизлик нуқтаи назаридан митинг ва намойишларнинг ўтказилишини тўхтатиш ёки таъқиқлаш ҳуқуқига эга эканлиги жаҳон амалиётига тўғри келади.

Амалдаги қонунчиликда санкцияланмаган намойишлар, митинглар ва кўча йиғинларини ташкил этганлик ва ўтказганлик учун маъмурий жавобгарлик белгиланган. Ўзбекистонда ҳукм сураётган осойишталик, диний ва миллий ҳамжиҳатлик, толерантлик Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 33-моддасининг ҳаётий эканлигини исботламоқда.

34-модда

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари касаба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар.

Сиёсий партияларда, жамоат бирлашмаларида оммавий ҳаракатларда, шунингдек ҳокимиятнинг вакиллик органларида озчиликни ташкил этувчи мухолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қадр-қимматини ҳеч ким камситиши мумкин эмас.

1. Конституциянинг ушбу моддаси ҳуқуқий жамият барпо этаётган давлатларнинг демократик принциплари талабларини ўзида ифода этади ва Ўзбекистон Республикаси фуқароларига ўз сиёсий ҳуқуқларидан амалда фойдаланиш учун кенг имкониятлар яратади.

Ривожланган давлатлар тажрибасига таянган ҳолда ва ўз миллий хусусиятларимиздан келиб чиқиб, фу-

қаролар ўз хоҳиш-иродалари, қизиқиш ва эҳтиёж-лари бўйича қасаба уюшмалари, сиёсий партиялар, турли жамоат ташкилотлари фаолиятларида иштирок эта бошладилар. Бу жараёни мамлакатда ташкил этилган янги сиёсий партиялар — Халқ демократик партияси (ХДП), "Миллий тикланиш" демократик партияси, "Адолат" социал-демократик партияси, «Фидокорлар» миллий-демократик партияси фаолиятига қонуний йўл очиб берилганлигида кўришимиз мумкин.

Ўзбекистон жаҳоннинг аксарият демократик мамлакатлари танлаган кўппартиявийлик тизимидан бормоқда.

Юз йиллар давомида шаклланган демократия механизми кўплаб халқларнинг сиёсий тажрибаларидан келиб чиққан бўлиб, унда сиёсий плюрализм (кўпфикрлилик) ёки 2 тадан кам бўлмаган сиёсий партияларнинг мавжудлиги унинг асосий қисмларидан бири сифатида белгилаб қўйилган.

Конституция қабул қилинганидан сўнг ўтган давр мобайнида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 34-модда бўйича "Сиёсий партиялар ҳақида" (1996й.), "Жамоат бирлашмалари ҳақида" (1991й.), "Нодавлат тижорат ташкилотлари тўғрисида" (1999й.) қонунлар қабул қилиб, уларнинг мақомларини ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлади.

Сиёсий тизим субъектларидан ҳисобланган институтлар — давлат, сиёсий партиялар, ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар, нодавлат ва жамоат ташкилотларини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш жамиятнинг демократлаштириш жараёни билан ўзаро боғлиқ, зеро унинг изчиллиги ва самарадорлигини таъминлаш — мамлакатимизда амалга оширилаётган сиёсий ислохотларнинг энг асосий йўналиши ҳисобланади.

Ушбу ташкилотлар фаолиятининг кенгайиши орқали аҳолининг сиёсий ва ҳуқуқий фаоллигини ку-

чайтириш, жамиятда манфаатлар ва қарама-қарши кучлар ўртасида мувозанатни таъминлайдиган механизмларни шакллантириш мумкин.

Демократиянинг энг муҳим принципларидан — сайлов ҳуқуқини амалга оширувчи, ўз хоҳиш-иродасини эркин ифодаловчи, манфаатларини ҳимоя қилувчи ва ниҳоят, содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларни чуқур таҳлил қилиб, муносабат билдирувчи инсонлар гуруҳлари айнан ана шу ташкилотларда шаклланади.

Шу билан бирга улар ҳокимият тизимларидан, аввало ҳокимиятнинг сайлаб олинадиган органларидан кўпроқ жой олиш учун қонун белгилаган доирада кураш олиб боришлари зарур.

Соғлом рақобат, сайловчилар овози учун курашда ушбу ташкилот ва уюшмаларнинг дастур ҳамда низомлари муҳим аҳамият касб этади. Уларнинг "электорат"лари (сайловчилари) сонининг ўсиши, улар эълон қилган ғоя ва мақсадларнинг нақадар бирлаштирувчи кучга эга эканлигига боғлиқ бўлади.

Мамлакатимизда плюрализм (кўпфикрлилик)нинг ривожланишида ушбу ташкилотларнинг ўрни ва аҳамияти беқиёс каттадир.

Уларнинг бош вазифаси, ғоя, мақсад ва манфаатларидан қатъи назар — демократия принциплари ва механизми элементларини, инсоннинг конституцион ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишдан иборатдир.

"Кучли давлатдан—кучли фуқаролик жамияти сари" сиёсий концепциянинг амалга ошишида ушбу ташкилотларнинг аҳамияти катта бўлади.

Зеро, фуқароларнинг ҳуқуқий ва сиёсий онги, ҳуқуқий ҳамда сиёсий маданияти, ижтимоий ҳаётдаги фаолликлари юксалиб бориши билан, давлат ўз вазифаларини босқичма-босқич нодавлат тузилмалари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига бериб боради.

Сиёсатнинг бошланғич субъекти — шахс, фуқаро ҳисобланади. Жамиятда демократик тамойилларнинг ривожланиши билан улар томонидан ўз конституцион ҳуқуқларини, жумладан сиёсий ҳуқуқларини ифода этишлари учун барча шароитлар яратиб берилиши зарур. Фуқароларнинг сиёсий онги ва сиёсий маданияти савиясини кўтариш учун қатор тадбирлар амалга оширилмоқда. Президентимиз И. А. Каримовнинг 2001 йил 4 январда "Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш тўғрисида"ги фармойиши фикримизнинг ёрқин далилидир.

2. Шунингдек, 34-моддада сиёсий партиялар, жамоат бирлашмалари, оммавий ҳаракатларда, ҳокимиятнинг вакиллик органларидаги муҳолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қадр-қимматини ҳеч ким камситиши мумкин эмас деб белгилаб қўйилган.

Демократик жамиятда муҳолифатнинг мавжуд бўлиши оддий ҳол ҳисобланади ва уларнинг ташкилий жиҳатдан уюшиб, мавжуд Конституцияга амал қилиб, тегишли ҳуқуқий мақомга эга бўлишларига етарли замин яратилган.

Асосийси, муҳолифатга мамлакатда кечаётган иқтисодий, сиёсий, маданий ислохотлар бўйича ўз муқобил дастурларига эга бўлиб, уни муҳокамага қўйишлари учун имконият берилади, яъни конструктив муҳолифат учун барча йўللار очилади. Бундай муҳолифатчиларнинг сиёсий ҳуқуқлари, эркинликлари ва қадр-қимматларини ҳеч ким камситиши мумкин эмас, чунки улар Конституция муҳофазасидадир. Аксинча, ўзини "муҳолифат" деб эълон қилиб, ҳорижда яшириниб юриб ифвогарликлар қилаётган бир тўда ватан хоинларини муҳолифат дея олмаймиз. 1999 йил 16 февралда Тошкент шаҳрида содир

этилган портлашлар оқибатида 16 та бегуноҳ киши вафот этди, юзлаб одамлар тан жароҳати олдилар, миллионлаб сўм моддий зарар етказилди. Ана шу террористик қўпоровчилик раҳнамолари ўзини мухолифатчи деб номлаган бир гуруҳ ватан хоинлари бўлиб чиқдилар.

Улар Ўзбекистондаги мавжуд конституцион тизимни куч билан олишга ҳаракат қилдилар, сиёсий ҳокимиятга террор йўли орқали келишга уриндилар, давлат суверенитетига, унинг конституцион йўл билан сайланган Президенти ва ҳукумат аъзолари ҳаётига тажовуз қилдилар. Лекин уларнинг мақсадлари амалга ошмади, жиноятчилар Ўзбекистон Республикаси Олий суди томонидан ўз қилмишларига яраша жазоландилар. Халқимиз ўзининг қонун йўли билан сайланган Президенти атрофида янада жипс-лашди.

Конституциянинг ушбу моддаси Ўзбекистонда конструктив мухолифат ҳуқуқларини ҳимоя қиладди, зеро бундай мухолифатнинг мавжудлиги демократия механизмининг шартларидан биридир.

35-модда

Ҳар бир шахс бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

Аризалар, таклифлар ва шикоятлар қонунда белгиланган тартибда ва муддатларда кўриб чиқи-лиши шарт.

Ушбу модда БМТ томонидан 1948 йилда қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон деклараци-ясининг меъёрларига мос келади.

Фуқаролар ўз муаммолари ва қизиқтирган масалалар юзасидан барча ваколатли давлат органларига, муассасаларига, халқ вакилларига ёзма ёки оғзаки ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилишлари учун конституцион ҳуқуққа эгалар.

Фуқаролар ўз ариза ва шикоятларини оммавий ахборот воситалари орқали ҳам билдиришлари мумкин. Мансабдор шахслар ва депутатлар уларни кўриб чиқишда ҳар бир мурожаатга жиддий масъулият ҳисси билан ёндошишлари зарур, зеро уларнинг ҳар бири ортида инсоннинг муаммоси, тақдир мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Конституциянинг ушбу моддасидан келиб чиққан ҳолда қатор қонунларни қабул қилди. Жумладан, "Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 6 май қонунда таъкидланишича, мурожаатлар якка тартибда ёки жамоа бўлиб қилинган бўлиши мумкин ҳамда оғзаки ёки ёзма шаклдаги таклиф, ариза ёхуд шикоят кўринишида киритилади. Мурожаатга қўйиладиган талабларга биноан муаллифи ҳақида маълумотлар кўрсатилмаган мурожаатлар аноним хат ҳисобланади ва кўриб чиқилмайди. Аризалар ва шикоятлар давлат органига, жамоат бирлашмасига, корхона, муассаса ва ташкилотга тушган кундан эътиборан 1 ойгача муддат ичида ҳал этилади. Моҳиятини ҳал этишни, қўшимча ўрганишни ва текширишни талаб қилмайдиган масалалар эса 15 кундан кечиктирмай ҳал этилиши шарт. Барча мансабдор шахслар ҳамда депутатлар фуқароларни шахсан қабул қилишлари шарт. Қонунда фуқаронинг шикоятини кўриб чиқиш вақтида қонун талабларининг бузилиши оқибатида унга етказилган зарарни, атайин сохта маълумотлар баён қилинган мурожаатларни текшириш учун кетган харажатларни қоплаш кўзда тутилган бўлса, "Фуқаро-

лар ҳуқуқларини ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарор устидан судга шикоят қилиш тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 30 август қонунида эса фуқароларга ҳуқуқ ва эркинликлари бузилган ҳолда судга мурожаат қилиш тартиби белгиланган. "Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман) тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 24 апрель қонунининг қабул қилиниши ҳам 35- модда талабларини амалга оширишда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилувчи бу сиёсий институтнинг МДХ давлатлари орасида биринчилардан бўлиб Ўзбекистон Республикасида таъсис этилиши ҳам ҳуқуқий демократик давлат қураётган давлатимизнинг муҳим ютуғидир. Дастлаб 1809 йилда Швеция Қиролиги ҳузурида ташкил этилган Омбудсман (шведча-Nombudsmen) ҳукумат идоралари фаолиятини назорат қилувчи мансабдор шахс маъносини англатади. Ушбу сиёсий институт ҳозир ривожланган мамлакатларнинг аксариятида фаолият олиб боради. Омбудсманнинг энг асосий вазифаси — жамият фуқароларининг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашдан иборат. У бу назоратни ўз ташаббуси билан ёки фуқароларнинг ариза ва шикоятларига асосан олиб боради. Ўзбекистон Республикасининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили институти инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг мавжуд шакллари ва воситаларини тўлдиради. Вакил Ўзбекистон Республикасининг инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларини такомиллаштириш ва уларни халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқлаштиришга, халқаро ҳамкорликни ривожлантиришга хизмат қилади, фуқароларнинг инсон ҳуқуқлари соҳасидаги ижтимоий онгини оширишга кўмаклашади. Вакил инсон ҳуқуқлари бўйича қонунчиликни а) давлат органлари; б) фуқа-

роларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари; в) корхоналар, муассасалар, ташкилотлар; г) жамоат бирлашмалари; д) мансабдор шахслар томонидан амалга оширилиши устидан парламент назорати олиб боради.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодексининг "Фуқаро мурожаатлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузиш" ҳақидаги 43-моддаси ҳам ушбу муаммога бағишланган.

Фуқаролар томонидан йўлланган ариза, таклиф ва шикоятларнинг ўз вақтида тўғри кўриб ҳал қилинишини барча давлат органлари назорат қиладилар. Жумладан, Олий Мажлисда, Президент деовнида, Вазирлар Маҳкамасида, кўпгина вазирликларда, суд органларининг барча бўғинларида ва Ўзбекистон Республикаси Прокуратураси қошида фуқароларнинг хатлари, таклиф ва шикоятлари билан шуғулланувчи алоҳида маҳкамалар ва маъмурий бўлимлар мавжуддир. Масалан: Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унга бўйсунувчи барча прокурорлар фуқароларнинг ариза, таклиф ва шикоятлари билан боғлиқ масалаларга доир қонунларнинг оғишмай тўғри татбиқ қилиниши устидан текширув-назорат ишларини олиб боришлари мумкин. Ариза, таклиф ва шикоятларда маълум қилинган ҳуқуқбузарлик ҳолатларини кўриб чиқишлари ва бузилган ҳуқуқларнинг қайта тиклаш чораларини таъминлашлари лозимдир.

Ўзбекистон Республикаси судлар тизимида ҳам ислохотлар амалга оширилмоқда. Фуқаролик судларининг ташкил этилиши ва улар фаолиятининг бошланиши ҳуқуқий демократик давлатнинг шаклланишида муҳим аҳамиятга эга. Фуқаролик судлари конституция ушбу моддасининг ҳамма мансабдор шахслар томонидан сўзсиз бажарилишига ҳамда фуқа-

ролар ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятини оширишга ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшадилар. Ўз навбатида, фуқароларимизда ҳам ушбу судларга мурожаат этиш кўникмаларини ҳосил қилишга эришмоғимиз зарур. Чунки ҳаёт тажрибаси, аҳолининг бир қисми ўз шикоят ва аризаларини ҳанузгача марказий давлат органларига йўллаётганликларини кўрсатмоқда. Бунга сабаб, биринчидан собиқ тоталитар тузум давридан суд органларини жазоловчи орган деган тушунча қолганлиги бўлса, иккинчидан ҳуқуқий ва сиёсий маданият савиясининг етарли даражада эмаслигидадир. Конституция моддаларини чуқур ўрганиб, ҳаётда унга амал қилиш барча учун мажбурий бўлгандагина биз ҳуқуқий демократик давлат тамойилларини шакллантирамиз.

IX б о б

ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОИЙ ҲУҚУҚЛАР

36-м о д д а

Ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли. Банкка қўйилган омонатлар сир тутилиши ва мерос ҳуқуқи қонун билан кафолатланади.

Мустақил Ўзбекистон Республикаси биринчи Конституцияси қабул қилиниши билан инсон ҳуқуқлари, шу жумладан ҳар бир шахснинг мулкдор бўлиш ҳуқуқи конституциявий тартибда тан олинди. Мулк ҳуқуқи шахснинг ўзига қарашли мол-мулкка ўз хоҳиши билан ва ўз манфаатларини кўзлаб эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш, ким томонидан бўлмасин, ҳар қандай бузишни бартараф этишни талаб қилиш ҳуқуқидан иборатдир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 36-моддасида мустақамланган инсоннинг мулкдор бўлиш ҳуқуқи Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси (1948 й.), Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар ҳақида халқаро пакт (1966 й.) ва бошқа халқаро ҳужжатларга тўлиқ мос келади.

Инсоннинг иқтисодий ҳуқуқлари, шу жумладан мулкдор бўлиш ҳуқуқи мустақамланган конституциявий меъёрлар талабларини ва ушбу ҳуқуқларни амалга оширишнинг аниқ механизмини яратиш мақсадида "Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида", "Тадбиркорлик ва тадбиркорлик фаолияти кафолатлари тўғрисида", "Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида", "Қишлоқ хўжалиги кооперативи(ширкат хўжалиги) тўғрисида", "Фермер хўжалиги тўғрисида", "Деҳқон хўжалиги тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг қонунлари, Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик, Ер, Меҳнат, Уй-жой кодекслари ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига мувофиқ бугунги кунда Ўзбекистонда мулк хусусий мулк ва оммавий мулк шаклларида мавжуд. Ўзбекистон ҳудудида яшовчи ҳар бир шахс хусусий мулк ҳуқуқига эга. Хусусий мулк ҳуқуқи шахснинг қонун ҳужжатларига мувофиқ тарзда қўлга киритган мол-мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқидир.

Амалдаги мулк тўғрисидаги қонун ҳужжатларига биноан мулк ҳуқуқининг вужудга келиш асослари қуйидагилардан иборат: меҳнат фаолияти; мол-мулкдан фойдаланиш соҳасидаги тадбиркорлик ва бошқа хўжалик фаолияти, шу жумладан мол-мулкни яратиш, кўпайтириш, битимлар асосида қўлга киритиш; давлат мол-мулкни хусусийлаштириш; мерос қилиб олиш; эгалик ҳуқуқини вужудга кел-

тирувчи муддат; қонун ҳужжатларига зид бўлмаган бошқа асослар.

Қонун билан ман этилмаган айрим ашёлардан ташқари ҳар қандай мол-мулк жисмоний шахснинг хусусий мулки бўлиши мумкин. Шу билан бирга мулк тўғрисидаги қонун ҳужжатларида Ўзбекистон Республикасининг мутлақ мулки ҳисобланадиган ва хусусий мулк бўла олмайдиган ашёлар (ер, ер ости бойликлари, сув, ҳаво бўшлиғи, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий бойликлар, давлат аҳамиятига эга бўлган маданий ва тарихий бойликлар ва қонун ҳужжатларида кўрсатилган бошқа мол-мулклар) санаб ўтилган. Шунингдек қонун ҳужжатлари билан тақиқланган ашёлар (ҳарбий техника, тақиқланган қуроллар, радиоактив материаллар, гиёҳвандлик воситалари, психотроп моддалар ва бошқа қонун билан тўғридан-тўғри тақиқланган ашёлар) хусусий мулк объекти бўла олмайди.

Амалдаги Ер кодекси ва бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ жисмоний шахслар мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш, доимий фойдаланиш, муддатли(вақтинча) фойдаланиш, ижарага олиш ва мулк ҳуқуқи асосида ер участкаларига эга бўлишлари мумкин. Жисмоний шахсларнинг ер участкаларига бўлган мулк ҳуқуқи савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектлари улар жойлашган ер участкалари билан бирга хусусийлаштирилганда қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда вужудга келади.

Хўжалик юритишида бўлган мол-мулкнинг эгаси қонунга мувофиқ корхона ташкил этиш, унинг фаолият соҳасини ва мақсадларини аниқлаш, уни қайта ташкил этиш ва тугатиш масаласини ҳал қилади, корхона директорини(раҳбарини) тайинлайди, корхонага қарашли мол-мулкдан белгиланган мақсад-

ларда фойдаланиши ва унинг сақланишини назорат қилади.

Мулқдор корхонанинг ҳўжалик юритишида бўлган мол-мулкни ишлатишдан келган фойданинг бир қисмини олиш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистонда давлат мулк ҳуқуқини амалга оширишни кафолатлайди, ҳар бир шахсга ўзининг мулкига эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни та-сарруф этиш ҳуқуқини таъминлайди.

Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 172-моддасига мувофиқ ҳар бир мулқдор ўз ҳуқуқларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт. Қонунларда назарда тутилган ҳолларда, шартларда ва доирада мулқдор бошқа шахслар унинг мол-мулкидан чекланган тарзда фойдаланишига йўл қўйишга мажбур. Мулқдор ўзининг устунлик мавқеини суиистеъмол қилишга, бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини камситадиган ўзга ҳаракатларни қилишга ҳақли эмас.

Мулқдор ўз ҳуқуқини амалга оширганида фуқароларнинг соғлиғига ва атроф муҳитта зарар етказишининг олдини олиш чораларини кўришга мажбур.

Хусусий мулк бўлган мол-мулкнинг миқдори ва қиймати қонун ҳужжатлари билан чекланмайди. Давлат шахсининг хусусий мулки бўлган мол-мулкнинг ўсишини чеклашга йўл қўймайди.

Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқи мулқдорнинг ихтиёрий суръатда мажбуриятни бажариши, мулқдорнинг мол-мулк тақдирини ҳал қиладиган бир томонлама қарор қабул қилиши, суд қарори асосида мол-мулкни олиб қўйиш(сотиб олиш) йўли билан, шунингдек мулк ҳуқуқини бекор қилувчи қонун ҳужжатларига асосан бекор бўлади. Мол-

мулкни мулкдордан олиб қўйишга қонунларда назарда тутилган ҳолларда ва тартибда мулкдорнинг мажбуриятлари бўйича ундирув ана шу мол-мулкка қаратилган тақдирда, шунингдек национализация қилиш, реквизиция ва мусодара қилиш тартибида йўл қўйилади. Қонунда назарда тутилган ҳолларда мол-мулк суднинг қарорига мувофиқ жинойт ёки ўзга ҳуқуқбузарлик қилганлик учун ҳақ тўламасдан мулкдордан олиб қўйилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасида давлат барча мулкдорларга мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш учун тенг шароит яратиб беради. Барча шаклдаги мулклар дахлсиз ва қонун билан қўриқланади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 228-моддасига мувофиқ мулкдор ўз мол-мулкни бошқа шахснинг қонунсиз эгалитидан талаб қилиб олишга ҳақли. Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 60—64-моддалари, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 164—174-моддалари бевосита мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишга бағишланган.

Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишни умумий ва ҳўжалик судлари амалга оширади.

Омонат (депозит) — талаб қилиниши биланоқ ёки тўловни амалга оширувчи шахс билан тўловни олувчи шахс ёхуд уларнинг қонуний вакиллари ўртасида келишилган муддатда фоизлар ёки устама ҳақ тўлаган ҳолда ёхуд бундай тўловларсиз ҳаммасини қайтариб бериш шарти билан топшириладиган пул суммаси.

Ўзбекистон Республикасида барча банклар жисмоний шахслардан омонат қабул қилади. Жисмоний шахслардан омонат қабул қилувчи банклар омонатчиларнинг маблағларини сақлашни таъминлаши ва улар олдидаги мажбуриятларини бажаришлари шарт.

Ўзбекистон Республикаси банкларида Ўзбекистон Республикаси ва чет эл фуқаролари ҳамда фуқаролиги бўлмаган шахслар омонатчи бўлиши мумкин.

Банкка қўйилган омонатларнинг сир сақланиш ҳуқуқи ҳар бир шахснинг Конституцияда мустақамланган асосий иқтисодий ҳуқуқларидан биридир. 1996 йил 25 апрелда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг "Банклар ва банк фаолиятлари тўғрисида"ги қонуни банкка қўйилган омонатларнинг сир сақланишини таъминлашга қаратилган Конституциявий меъёрларни амалга ошириш механизмининг ҳуқуқий асоси бўлиб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг "Банклар ва банк фаолиятлари тўғрисида"ги қонунининг 38-моддасига мувофиқ банклар ўз мижозлари ва вакилларининг операциялари, ҳисобварақалари ҳамда жамғармаларига доир маълумотлар сир сақланишига кафолат беради. Банкнинг барча хизматчилари банк, унинг мижозлари ва вакилларининг банк операциялари, ҳисобварақалари ва жамғармаларига доир маълумотларни сир сақлашлари шарт.

Жисмоний шахсларнинг ҳисобварақалари ва омонатларига доир маълумотномалар мижозларнинг ўзига ва уларнинг қонуний вакилларига; мижозларнинг ҳисобварақалари ва омонатларида турган пул маблағлари ҳамда бошқа қимматбаҳо нарсалар хатланиши, уларга ундирув қаратилиши ёки мол-мулк мусодара этилиши мумкин бўлган ҳолларда юритилаётган ишлар бўйича судлар, суриштирув ва тергов органларига берилади.

Ҳисобварақалар ва омонатнинг эгалари вафот этганда ушбу ҳисобварақалар ҳамда омонатга доир маълумотлар мазкур ҳисобварақа ёки омонат эгаси банкка топширган васиятномасида кўрсатган шахсларга, вафот этган омонатчиларнинг жамғармаларига доир мерос ишларини юритаётган давлат нотариал

идораларига, чет эл фуқароларининг ҳисобварақаларига доир маълумотномалар эса — чет эл консуллик муассасаларига берилади.

Қонун ҳужжатларида ҳукмнинг фуқаровий даъвога ва бошқа мулкӣ ундиришлар ҳамда мол-мулкни мусодара қилишга доир қисмининг ижросини таъминлаш учун суриштирувчи, терговчи ёки суд гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи ёки фуқаровий жавобгарнинг мол-мулкни, шу жумладан банкдаги қўйилган омонатини хатлаши шартлиги белгиланган. Банкка қўйилган омонатни хатлашнинг асослари ва тартиби жиноят ва жиноят-процессуал қонун ҳужжатларида кўрсатилган.

Хизмат бурчи юзасидан банк ахборотларидан хабардор бўлган шахслар хизмат сирини, шу жумладан банкка қўйилган омонатлар ҳақидаги маълумотларни ошкор қилганлик учун қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда жавобгар бўладилар. Ҳуқуқи бузилган мижоз банкдан ўзига етказилган зарарни тўлашни талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистонда ҳар бир инсон мерос ҳуқуқига эга. Мерос ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси Конституцияси билан кафолатланади. Ворислик ҳуқуқини амалга ошириш билан боғлиқ бўлган фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар фуқаролик қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг бешинчи бўлими тўлиқ ворислик ҳуқуқига бағишланган.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига мувофиқ мерос таркибига мерос очилган пайтда мерос қолдирувчига тегишли бўлган, унинг ўлимидан кейин ҳам бекор бўлмайдиган барча ҳуқуқ ва мажбуриятлар киради. Шу билан бирга ушбу кодексда (1113-моддада) мерос қолдирувчининг шахси билан чамбарчас боғлиқ бўлган, лекин мерос таркиби-

га кирмайдиган ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳам кўрсатиб ўтилган.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 1118-моддасига мувофиқ мерос очилган пайтда ҳаёт бўлган фуқаролар, шунингдек мерос қолдирувчининг ҳаётлик пайтида ҳомила ҳолида бўлган ва мерос очилгандан кейин тирик тутилган болалари васият ва қонун бўйича меросхўр бўлишлари мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 1119-моддасига биноан мерос қолдирувчини ёки эҳтимол этилган меросхўрлардан бирортасини қасддан ўлдирган ёки уларнинг ҳаётига суиқасд қилган шахслар, шунингдек мерос қолдирувчига ўзининг охирги хоҳиш-иродасини амалга оширишига қасддан тўсқинлик қилган ва шу орқали ўзларининг ёки ўзларига яқин шахсларнинг ворисликка чақирилишига ёхуд мероснинг ўзларига ёки ўзларига яқин шахсларга тегишли улуши кўпайтирилишига имкон яратган шахслар васият бўйича ҳам, қонун бўйича ҳам мерос олиш ҳуқуқига эга эмаслар. Васият қилувчи ўз ҳаётига суиқасд қилганидан кейин васиятнома берган шахслар бундан мустасно.

Бундан ташқари болаларига нисбатан ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум этилган ва мерос очилган пайтда бу ҳуқуқлари тикланмаган ота-оналар ана шу болалардан қолган мулкка ворис бўлиш ҳуқуқига эга эмаслар, шунингдек мерос қолдирувчига таъминлаб туриш юзасидан қонунга кўра зиммаларига юклатилган мажбуриятларини бажаришдан бўйин товланган ота-оналар(фарзандликка олувчилар) ва вояга етган болалар(фарзандликка олинганлар) қонун бўйича ворислик қилиш ҳуқуқига эга эмаслар. Нолойиқ меросхўрларни ворисликдан четлатиш учун асос бўладиган ҳолатлар бундай четлатиш келтириб чиқарадиган ворислик билан боғлиқ мулккий оқибатларга дахлдор шахснинг даъвоси бўйича суд томонидан белгиланади.

Ворислик васият ва қонун бўйича амалга оширилади.

Амалдаги Фуқаролик қонун ҳужжатларига асосан фуқаронинг ўзига тегишли мол-мулкни ёки бу мол-мулкка нисбатан ҳуқуқини вафот этган тақдирда тасарруф этиш хусусидаги хоҳиш-иродаси васият деб эътироф қилинади. Ҳар бир фуқаро ўзининг барча мол-мулкни ёки унинг муайян қисмини қонун бўйича меросхўрлар доирасига кирадиган, шунингдек кирмайдиган бир ёки бир неча шахсга, шу билан бирга юридик шахсларга, давлатга ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига васият қилиши мумкин. Мерос қолдирувчи васиятнома тузилганидан кейин уни истаган пайтда бекор қилиш ва ўзгартириш борасида эркин бўлиб, бунда бекор қилиш ёки ўзгартириш сабабларини кўрсатишга мажбур эмас.

Васиятнома мерос қолдирувчи томонидан шахсан тузилиши ва ёзма шаклда бўлиши шарт. Давлат васиятноманинг сир сақланишини кафолатлайди. Нотариус, васиятномани тасдиқловчи бошқа мансабдор шахс, шунингдек васият қилувчининг ўрнига васиятномани имзолаган фуқаро мерос очилгунга қадар васиятноманинг мазмунига, унинг тузилиши, бекор қилиниши ёки ўзгартирилишига дахлдор маълумотларни ошкор қилишга ҳақли эмас.

Фуқаролик қонун ҳужжатларига мувофиқ қонун бўйича меросхўрлар ворисликка навбат тартибида чақирилади. Амалдаги Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси беш даражадаги қонун бўйича ворисларни белгилаган. Тенг улушларда қонун бўйича ворислик ҳуқуқига эга:

биринчи навбатда мерос қолдирувчининг болалари (шу жумладан фарзандликка олинган болалар), эри (хотини) ва ота-онаси(фарзандликка олувчилар);

иккинчи навбатда мерос қолдирувчининг туғиш-
ган ҳамда она (ота) бир ота(она) бошқа ака-укалари
ва опа-сингиллари, шунингдек унинг ҳам ота, ҳам
она тарафидан бобоси ва бувиси;

учинчи навбатда мерос қолдирувчининг туғиш-
ган амакиси, тоғаси, аммаси ва холаси;

тўртинчи навбатда мерос қолдирувчининг олтинчи
даражагача(олтинчи даража ҳам шунга киради)
бўлган бошқа қариндошлари;

бешинчи навбатда мерос қолдирувчининг меҳ-
натта қобилиятсиз боқимлари.

Шуни қайд этиш лозимки қонун бўйича ворис-
ларнинг ҳар бир навбати аввалги навбатдаги ме-
росхўрлар бўлмаган, меросдан четлаштирилган, ме-
росни қабул қилмаган ёхуд ундан воз кечган тақ-
дирда ворислик ҳуқуқига эга бўлади.

Давлат меросни ҳимоя қилишни ва қонун бўйи-
ча ворислик қилишда уни бошқаришни кафолат-
лайди. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодек-
сининг 1144-моддасига мувофиқ мол-мулкнинг бир
қисми васиятнома бўйича мерос қилиб олинган тақ-
дирда, мерос қолдирувчи томонидан тайинланган ва-
сиятнома ижросиси бутун меросни, шу жумладан
унинг қонун бўйича ворислик тартибида ўтадиган
қисмини ҳам муҳофаза қилади ва бошқаради.

37 -модда

Ҳар бир шахс меҳнат қилиш, эркин касб тан-
лаш, адолатли меҳнат шароитларида ишлаш ва
қонунда кўрсатилган тартибда ишсизликдан
ҳимояланиш ҳуқуқига эгадир.

Суд ҳукми билан тайинланган жазони ўташ тар-
тибидан ёки қонунда кўрсатилган бошқа ҳоллар-
дан ташқари мажбурий меҳнат таққиланади.

Ўзбекистонда қонун тартибида ва кундалик ҳаётда ҳар бир инсонга тўлиқ эркин иқтисодий фаолият, ўз меҳнатини сарфлайдиган соҳани ва шаклини эркин танлаш таъминланади.

Ҳар бир шахсининг меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, адолатли меҳнат шароитларида ишлаш ва қонунда кўрсатилган тартибда ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқлари мустаҳкамланган конституциявий меъёрларни ривожлантириш ва уларни амалга ошириш учун аниқ механизмни яратиш мақсадида "Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида", "Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида", "Фермер хўжалиги тўғрисида", "Деҳқон хўжалиги тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик, Меҳнат кодекслари ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди.

1. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 6-моддасига мувофиқ барча фуқаролар меҳнат ҳуқуқларига эга бўлиш ва улардан фойдаланишда тенг имкониятларга эгадир. Жинси, ёши, ирқи, миллати, тили, ижтимоий келиб чиқиши, мулкӣ ҳолати ва мансаб мавқеи, динга бўлган муносабати, эътиқоди, жамоат бирлашмаларига мансублиги, шунингдек ходимларнинг ишчанлик қобилиятларига ва улар меҳнатининг натижаларига алоқадор бўлмаган бошқа жиҳатларига қараб меҳнатга оид муносабатлар соҳасида ҳар қандай чеклашларга ёки имтиёзлар белгилашга йўл қўйилмайди ва булар камситиш деб ҳисобланади.

Меҳнат соҳасида ўзини камситилган деб ҳисоблаган шахс камситишни бартараф этиш ҳамда ўзига етказилган моддий ва маънавий зарарни тўлаш тўғрисидаги ариза билан судга мурожаат қилиши мумкин.

Амалдаги меҳнат ҳақидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ меҳнат соҳасида меҳнатнинг муайян турига хос бўлган талаблар ва давлатнинг юқорироқ

ижтимоий ҳимояга муҳтож бўлган шахслар (аёллар, вояга етмаганлар, ногиронлар ва бошқалар) тўғрисидаги алоҳида қамхўрлиги билан боғлиқ фарқлашлар камситиш деб ҳисобланмайди.

2. Ўзбекистонда унумли ва ижодий меҳнат қилишга бўлган ўз қобилиятларини тасарруф этиш ва қонун ҳужжатлари билан тақиқланмаган ҳар қандай фаолият билан шуғулланиш ҳар кимнинг мутлақ ҳуқуқи ҳисобланади. Ихтиёрий равишда иш билан банд бўлмаслик жавобгарликка тортиш учун асос бўла олмайди.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 58-моддасига мувофиқ ҳар бир шахсга давлат:

иш билан таъминлаш турини, шу жумладан турли меҳнат режимидаги ишни танлаш эркинлигини;

ишга қабул қилишни қонунга хилоф равишда рад этишдан ва меҳнат шартномасини ғайриқонуний равишда бекор қилишдан ҳимояланишни;

мақбул келадиган иш танлаш ва ишга жойлашишга бепул ёрдам беришни;

ҳар кимга касбга ва ишга эга бўлишда, меҳнат қилиш ва иш билан таъминланиш шарт-шароитларида, меҳнатга ҳақ олишда, хизмат поғанасидан юқорилаб боришда тенг имкониятлар яратишни;

янги касбга (мутахассисликка) бепул ўқитишни, маҳаллий меҳнат органларида ёки уларнинг йўлланмаси билан бошқа ўқув юртларида стипендия тўлаб малакасини оширишни;

бошқа жойдаги ишга қабул қилинганда моддий харажатлар учун қонун ҳужжатларига мувофиқ компенсация тўлашни;

ҳақ тўланадиган жамоат ишларида қатнашиш учун муддатли меҳнат шартномалари тузиш имкониятини кафолатлайди.

Амалдаги меҳнат қонунчилигига мувофиқ белгиланган иш жойлари ҳисобидан иш жойларига

ишга жойлаштириш тартибида маҳаллий меҳнат органи ва бошқа органлар томонидан юборилган, ўн саккиз ёшга тўлмаган шахсларни иш берувчи ишга қабул қилиши шарт. Ҳомиладор ёки боласи борлиги сабабли аёлларни ишга қабул қилишни рад этиш ва уларнинг иш ҳақини камайтириш тақиқланади.

3. Ҳар бир ходим меҳнати муҳофаза қилиниши ҳуқуқига эга. Меҳнатни муҳофаза қилиш — бу тегишли қонун ва бошқа меъёрий ҳужжатлар асосида амал қилувчи, инсоннинг меҳнат жараёнидаги хавфсизлигини, сиҳат-саломатлигини ва иш қобилияти сақланишини таъминлашга қаратилган ижтимоий, иқтисодий, ташкилий, техникавий, санитария-гигиения ва даволаш-профилактика тадбирлари ҳамда воситалари тизимидан иборат.

Амалдаги меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ барча корхоналарда хавфсизлик ва гигиена талабларига жавоб берадиган меҳнат шароитлари яратилган бўлиши керак. Бундай шароитларни яратиб бериш иш берувчининг мажбуриятига киради.

Ўзбекистон Республикасининг "Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида"ги қонуни ишлаб чиқариш усуллари, мулк шаклидан қатъи назар меҳнатни муҳофаза қилишни ташкил этишнинг ягона тартибини белгилайди ҳамда фуқароларнинг соғлиғи ва меҳнати муҳофаза қилинишини таъминлашга қаратилган. Ушбу қонунга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар хавфсизлик ва гигиена талабларига жавоб берадиган меҳнат шароитларида ишлаш ҳуқуқига эга.

Меҳнатни муҳофаза қилиш мақсадида ходимлар сони 50 нафар ва ундан ошадиган корхоналарда маҳсус тайёргарликка эга бўлган шахслар орасидан

меҳнатни муҳофаза қилиш хизматлари тузилади (лавозимлар жорий этилади), 50 ва ундан зиёд транспорт воситаларига эга бўлган корхоналарда эса бундан ташқари йўл ҳаракати хавфсизлиги хизматлари тузилади (лавозимлар жорий этилади).

Амалдаги қонун ҳужжатлари ишга қабул қилишда меҳнат хавфсизлигини таъминлашни кафолатлашга йўналтирилган нормаларни ҳам ўзида мужассамлаштирган. Ўзбекистон Республикаси "Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида"ги қонунининг 16-моддасига мувофиқ меҳнат шартномаси (битими) шартлари меҳнатни муҳофаза қилишга оид қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларнинг талабларига мувофиқ бўлиши шарт. Фуқароларни уларнинг саломатлигига зид бўлган ишга қабул қилиш ман қилинади. Маъмурият ходимни касб касаллигининг пайдо бўлиш эҳтимоли юқори даражада эканлиги олдиндан аён бўлган ишга қабул қилаётганда уни бу ҳақда огоҳлантириши шарт.

Бундан ташқари иш берувчи меҳнат шартномасини тузишда ва бошқа ишга ўтказишда ходимни меҳнат шароитлари тўғрисида, шу жумладан касб касалликлари ва бошқа касалликларга чалиниш эҳтимоли, шу билан боғлиқ ҳолда унга бериладиган имтиёз ва компенсациялар, шунингдек шахсий ҳимоя воситалари ҳақида хабардор қилиши керак.

Иш берувчи меҳнат шартномасини тузиш чоғида дастлабки тарзда ва кейинчалик (иш давомида) вақти-вақти билан бир қатор касб ва тармоқлар хизматчиларини соғлиқни сақлаш органлари белгилаган тартибга мувофиқ тиббий кўрикдан ўтказишни ташкил қилиши шарт. Агар ходим ўз соғлигининг ҳолати меҳнат шароити билан боғлиқ ҳолда ёмонлашган деб ҳисобласа, у навбатдан ташқари тиббий кўрикдан ўтказишни талаб қилишга ҳақлидир.

Бундан ташқари иш берувчи зиммасига ходимларга техника хавфсизлиги, ишлаб чиқариш санитарияси, ёнғин чиқишдан сақланиш ва меҳнатни муҳофаза қилишнинг бошқа қоидалари ҳақида йўл-йўриқлар бериш ҳамда ходимларнинг меҳнатни муҳофаза қилишнинг ҳамма талабларига риоя этишларини доимий равишда текшириб бориш вазифаси юклатилади. Иш берувчи ходимларнинг меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича ўқишларини таъминлаши ва уларнинг билимларини текшириб туриши шарт. Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича ўқувдан, йўл-йўриқдан ўтмаган ва билимлари текширилмаган ходимларни ишга қўйиш тақиқланади.

Меҳнат шароити ноқулай ишларда банд бўлган ходимлар белгиланган нормаларда сут, даволаш-профилактика озиқ-овқати, газли шўр сув, махсус кийим-бош, махсус пойабзал, бошқа шахсий ҳимоя ва гигиена воситалари билан бепул таъминланадилар.

Ходим иш жараёнида ўзининг ҳаёти ёки соғлиғига таҳдид солувчи ҳолатлар юзага келиб қолганлиги тўғрисида иш берувчига дарҳол хабар қилади. Агар иш берувчи томонидан зарур чоралар кўрилмаса, ходим ўзининг ҳаёти ёки соғлиғига таҳдид солувчи ҳолатлар бартараф этилгунга қадар тегишли ишни бажаришни рад этишга ҳақлидир.

Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича қонун ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларга кундалик ҳаётда риоя қилиш устидан назоратни махсус ваколатга эга бўлган давлат органлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган улар ҳақидаги амалдаги Низомларга мувофиқ амалга оширадilar. Меҳнатни муҳофаза қилишнинг норма ва қоидаларига риоя этилиши устидан жамоатчилик назоратини касаба уюшмалари ва ходимларнинг бошқа вакиллик органлари амалга оширадilar.

Иш берувчи ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисаларни ўз вақтида текшириши ва ҳисобга олиб бориши шарт. Жабрланувчининг талабига биноан текширув тутаган кундан эътиборан узоғи билан уч кун ичида иш берувчи шу бахтсиз ҳодиса тўғрисида даволатнома бериши шарт.

Меҳнатни муҳофаза қилишга доир қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатлар бузилишида айбдор бўлган ёки давлат ва жамоатчилик назорати идоралари вакилларининг фаолиятига монелик қилаётган мансабдор шахслар Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган тартибда интизомий, маъмурий ёки жиноий жавобгарликка тортиладилар.

4. Дунё тажрибаси шуни кўрсатадики, бозор иқтисодига ўтиш шароитида аҳолини иш билан таъминлаш муаммоси кескинлашиб ва ишсизлик ўсиб боради. Шунинг учун ҳам ишсизлар сонининг ўсишига йўл қўймаслик ислохотларни ўтказишнинг асосий вазифаларидан биридир.

Ҳар бир шахсни ишсизликдан ҳимоя қилиш тўғрисидаги Конституциявий нормани ривожлантириш ва ишсизликнинг ўсишига йўл қўймаслик бўйича махсус тадбирларни амалга ошириш мақсадида "Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни қабул қилинди.

Ушбу қонунга ва Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексига мувофиқ ўн олти ёшдан бошлаб то пенсия билан таъминланиш ҳуқуқини олишгача бўлган ёшдаги, ишга ва иш ҳақига (меҳнат даромадига) эга бўлмаган, маҳаллий меҳнат органларида иш қидирувчи шахс сифатида рўйхатга олинган, меҳнат қилишга, касбга тайёрлаш ёки қайта тайёрлашдан ўтишга, малакасини оширишга тайёр меҳнатга қобилиятли шахс ишсиз деб ҳисобланади.

Ишсизликдан ҳимоя қилиш мақсадида ишдан маҳрум бўлган, биринчи марта иш қидираётган, шу-

нингдек узоқ(бир йилдан ортиқ) танаффусдан кейин меҳнат фаолиятини қайта бошлашни истаган ва ишсиз деб эътироф этилган шахсларга:

ишсизлик нафақасини тўлаш;

қарамоғидагиларни ҳисобга олган ҳолда моддий ёрдам бериш;

касб ўрганиш, малака ошириш ёки қайта тайёрлаш даврида стипендия тўланиши ҳамда шу даврни меҳнат стажига қўшиш;

ҳақ тўланадиган жамоат ишларида қатнашиш имконияти;

меҳнат органларининг таклифига биноан ишлаш учун ихтиёрий равишда бошқа ерга кўчиш билан боғлиқ харажатларини қоплаш таъминланади.

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 65-моддасига мувофиқ ишсизлик нафақаси ишсиз деб эътироф этилган шахсга у иш қидираётган шахс сифатида маҳаллий меҳнат органида рўйхатдан ўтган кундан эътиборан тайинланади. Қарамоғида учтагача киши бўлган, ўттиз беш ёшга тўлмаган ишсиз эркакка ишсизлик нафақаси у ҳақ тўланадиган жамоат ишларида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланадиган тартибда иштирок этган тақдирда тайинланади. Ишсиз шахснинг нафақа олиш ҳуқуқи у иш қидираётган шахс сифатида рўйхатдан ўтган пайтдан бошлаб кечи билан ўн биринчи кундан эътиборан кучга киради.

Ишсизлик нафақаси кўпи билан:

ишдан ва иш ҳақидан(меҳнат даромадидан) маҳрум бўлган ёки узоқ(бир йилдан ортиқ) танаффусдан кейин меҳнат фаолиятини қайта бошлашга ҳаркат қилаётган шахсга ўн икки ойлик давр мабойнида йигирма олти календарь ҳафта;

илгари ишламаган ва биринчи марта иш қидираётган шахсга эса ўн уч календарь ҳафта мобайнида тўланади.

Ишсиз шахс нафақа олиш даврида иш қидириши ва ҳар икки ҳафтада камида бир марта маҳаллий меҳнат органида йўқламадан ўтиши керак.

Ишсизлик нафақасининг миқдори қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ давлат ижтимоий ҳимояга муҳтож, иш топишда қийналаётган ва меҳнат бозорида тенг шароитларда рақобатлашишга қодир бўлмаган шахсларга, шу жумладан ўн тўрт ёшга тўлмаган болалари ва ногирон болалари бор ёлғиз ота, ёлғиз оналарга ҳамда кўп болали ота-оналарга; таълим муассасаларини битирган ёшларга; Ўзбекистон Республикаси Қуроли Кучларидан, Ички ишлар вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати ва Фавқулодда вазиятлар вазирлиги қўшинларидан бўшатишганларга; ногиронларга ва пенсия ёшига яқинлашиб қолган шахсларга; жазони ижро этиш муассасаларидан озод қилинган ёки суд қарори билан мажбурий даволанишга юборилган шахсларга қўшимча иш жойлари, ихтисослаштирилган корхоналар, шу жумладан ногиронлар меҳнат қиладиган корхоналар барпо этиш, иш ўргатишнинг махсус дастурларини ташкил этиш, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар учун кўрсатилган тоифадаги фуқароларни ишга жойлаштириш минимал иш жойларини белгилаб қўйиш, шунингдек қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа чоралар билан қўшимча кафолатларни таъминлайди.

Аҳолини иш билан таъминлаш соҳасидаги давлат сиёсатини рўёбга чиқариш ҳамда фуқароларга тегишли кафолатларни таъминлаш Ўзбекистон Республикаси Меҳнат вазирлиги ва унинг маҳаллий органлари томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасининг "Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида"ги қонунига мувофиқ аҳолини иш билан таъминлаш соҳасидаги давлат

сиёсатини амалга ошириш чора-тадбирларини мо-
диялаш ва меҳнат органларининг самарали фаоли-
ят кўрсатиши учун Иш билан таъминлашга кўмак-
лашувчи давлат жамғармаси тузилган.

5. Ўзбекистонда мажбурий меҳнат, яъни бирон-
бир жазони қўллаш билан таҳдид қилиш орқали
(шу жумладан меҳнат интизомини сақлаш восита-
си тариқасида) иш бажаришга мажбурлаш тақиқ-
ланади.

Қуйидаги ишлар, яъни:

ҳарбий ёки муқобил хизмат тўғрисидаги қонун-
лар асосида;

фавқулодда ҳолат юз берган шароитларда;

суднинг қонуний кучга кирган ҳукмига биноан;

қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ба-
жарилиши лозим бўлган ишлар мажбурий меҳнат
деб ҳисобланмайди.

38-модда

**Ёлланиб ишлаётган барча фуқаролар дам олиш
ҳуқуқига эгадирлар. Иш вақти ва ҳақ тўланади-
ган меҳнат таътилининг муддати қонун билан
белгиланади.**

Барча ходимларга, шу жумладан ўриндошлик
асосида ишлаётган ходимларга, дам олиш ва иш
қобилиятини тиклаш учун иш жойи (лавозими) ва
ўртача иш ҳақи сақланган ҳолда йиллик меҳнат таъ-
тиллари берилади. Ходимларга ўн беш иш кунидан
кам бўлмаган муддат билан йиллик асосий таътил
берилади. Таътил даврига тўғри келиб қолган иш-
ланмайдиган кунлар деб ҳисобланадиган якшанба
ва байрам кунлари таътил муддатини белгилашда
ҳисобга олинмайди.

Меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларида алоҳида тоифадаги ходимларга йиллик узайтирилган ва қўшимча таътиллار берилиши кўзда тутилган.

Йиллик узайтирилган асосий таътиллار ёши ва соғлиғи ҳолатини ҳисобга олиб қуйидагиларга берилади: ўн саккиз ёшга тўлмаган шахсларга — ўттиз календарь кун; ишлаётган I ва II гуруҳ ногиронларига — ўттиз календарь кун. Бундан ташқари айрим тоифадаги ходимларга уларнинг меҳнат вазифаларининг ўзига хос жиҳатлари ва хусусиятларини ҳамда бошқа ҳолатларни эътиборга олиб, қонун ҳужжатларига мувофиқ узайтирилган таътиллار белгиланади.

Йиллик қўшимча таътиллар меҳнат шароити ноқулай ва алоҳида тусга эга бўлган ишларда банд бўлган ходимларга ҳамда оғир ва ноқулай табиий-иқлим шароитларида иш бажараётган ходимларга берилади. Бундан ташқари меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларда, меҳнат шартномасининг шартларида назарда тутилган бошқа ҳолларда ҳам йиллик қўшимча таътиллар берилади. Йиллик қўшимча таътилнинг энг кам муддати Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати томонидан белгилаб қўйилади.

Йиллик таътилнинг умумий муддатини ҳисоблаб чиқаришда қўшимча таътиллар йиллик асосий таътилга (шу жумладан узайтирилган таътилга ҳам) қўшиб жамланади. Лекин барча ҳолларда қонун ҳужжатлари билан белгиланган таътилларни жамлашда уларнинг умумий муддати қирқ саккиз иш кунидан ошиб кетиши мумкин эмас.

Амалдаги қонуний ҳужжатларга мувофиқ йиллик таътиллар даври учун ходимга ўртача иш ҳақидан кам бўлмаган миқдорда ҳақ тўлаш кафолатланади. Таътил учун ҳақ тўлаш жамоа шартномасида белгиланган муддатларда, лекин таътил бошланмасдан олдинги охириги иш кунидан кечикмай амалга оширилади.

Меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ ходимларга ҳомиладорлик ва туғиш, болаларни парваришлаш, ўқиш билан боғлиқ ҳамда ижодий таътиллار олиш ҳуқуқлари берилган.

2. Амалдаги Меҳнат кодексининг 126-моддасига биноан дам олиш вақти — ходим меҳнат вазифаларини бажаришдан ҳоли бўлган ва бундан у ўз ихтиёрига кўра фойдаланиши мумкин бўлган вақтдир. Ишнинг тугаши билан кейинги куни (смена) иш бошланиши ўртасидаги кундалик дам олиш вақтининг муддати ўн икки соатдан кам бўлиши мумкин эмас.

Барча ходимларга дам олиш кунлари (ҳар ҳафталик узлуксиз дам олиш) берилади. Беш кунлик иш ҳафтасида ходимларга ҳафтада икки дам олиш куни, олти кунлик иш ҳафтасида эса, бир дам олиш куни берилади.

3. Иш вақти деб ходим иш тартиби ёки графигига ёхуд меҳнат шартномаси шартларига мувофиқ ўз меҳнат вазифаларини бажариши лозим бўлган иш вақтига айтилади. Меҳнат кодексининг 115-моддасига мувофиқ олти кунлик иш ҳафтасида ҳар кунги ишнинг муддати етти соатдан, беш кунлик иш ҳафтасида эса саккиз соатдан ошиб кетмаслиги лозим. Ходим учун иш вақтининг нормал муддати ҳафтасига қирқ соатдан ортиқ бўлиши мумкин эмас.

Амалдаги меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларига ва бошқа норматив ҳужжатлар, шунингдек меҳнат шартномаси шартларига асосан айрим тоифадаги ходимлар учун уларнинг ёши, соғлиғи ҳолати, меҳнатнинг шартлари, меҳнат вазифаларининг ўзига хос хусусиятлари ва ўзга ҳолатларни инобатга олиб меҳнатга тўланадиган ҳақни камайтирмасдан, иш вақтининг қисқартирилган муддати белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 116-моддасига мувофиқ иш вақтининг қисқартирилган муддати қуйидагилар учун белгиланади:

ўн саккиз ёшга тўлмаган ходимлар;
I ва II гуруҳ ногирони бўлган ходимлар;
ноқулай меҳнат шароитларидаги ишларда банд бўлган ходимлар;

алоҳида тусга эга бўлган ишлардаги ходимлар;
уч ёшга тўлмаган болалари бор, бюджет ҳисобидан молиявий жиҳатдан таъминланадиган муассасалар ва ташкилотларда ишлаётган аёллар.

Бундан ташқари ходим билан иш берувчи ўртасидаги келишувга биноан ишга қабул қилиш чоғида ҳам, кейинчалик ҳам тўлиқсиз иш куни ёки тўлиқсиз иш ҳафтаси белгилаб қўйилиши мумкин. Иш берувчи меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларда назарда тутилган ҳолларда ходимнинг илтимосига кўра тўлиқсиз иш вақтини белгилаб қўйиши шарт. Меҳнат кодексининг 229-моддасига мувофиқ ҳомиладор аёлнинг, ўн тўрт ёшга тўлмаган боласи (ўн олти ёшга тўлмаган ногирон боласи) бор аёлнинг, шу жумладан ҳомийлигида шундай боласи бор аёлнинг ёки оиланинг бетоб аъзосини парвариш қилиш билан банд бўлган шахснинг илтимосига кўра, иш берувчи тиббий хулосага мувофиқ уларга тўлиқсиз иш куни ёки тўлиқсиз иш ҳафтаси белгилашга мажбур.

Амалдаги меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ агар ходим учун белгиланган кундалик иш (смена) муддатининг камида ярми тунги вақтга (соат 22-00 дан то соат 6-00 гача) тўғри келса, тунги иш вақти муддати бир соатга, иш ҳафтаси муддати ҳам шунга мувофиқ равишда қисқартирилади.

Меҳнат тўғрисидаги қонунчилик фақат ходимнинг розилиги бўлган ҳоллардагина уни ишдан ташқари ишларга жалб қилишга йўл қўяди. Иш вақтидан ташқари ишнинг муддати ҳар бир ходим учун сурункасига икки кун давомида тўрт соатдан (меҳнат шароити оғир ва зарарли ишларда — бир кунда икки соат-

дан) ва йилига бир юз йигирма соатдан ортиқ бўлмас-
лиги лозим.

39-м о д д а

Ҳар ким қариганда, меҳнат лаёқатини йўқот-
ганда, шунингдек боқувчисидан маҳрум бўлган-
да ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда
ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқига эга.

Пенсиялар, нафақалар, ижтимоий ёрдам бош-
қа турларининг миқдори расман белгилаб қўйил-
ган тирикчилик учун зарур энг кам миқдордан оз
бўлиши мумкин эмас.

1. "Ижтимоий таъминот" тушунчаси давлат то-
монидан фуқароларнинг ижтимоий кам таъминлан-
ган қатламларига уларнинг асосий моддий эҳтиёж-
ларини қондириш, уларга пенсиялар, нафақа ва
бошқа кўринишдаги моддий ёрдам ва бошқа тур-
даги ижтимоий ёрдам кўрсатиш йўли билан киши-
ларнинг нормал ҳаёт кечириши учун зарур шаро-
итлар яратиб беришидир.

Бошқача қилиб айтганда, ижтимоий таъминот —
ижтимоий ҳимоя ва қўллаб қувватлашга муҳтож фу-
қароларни моддий жиҳатдан таъминлашнинг давлат
тизимиidir. Давлат ўзининг имкониятларига мос ҳажм-
да ўз фуқароларининг маълум даражадаги турмуш да-
ражасини таъминлаш, уларнинг моддий ва маънавий
эҳтиёжларини қондиришни ўз зиммасига олади.

Биринчи навбатда Конституция ҳар хил сабабларга
кўра, ўз турмушини таъминлай олмайдиган фуқаро-
лар (қарилар, ногиронлар, боқувчисини йўқотган-
лар, ишсизлар, ёлғизлар ва бошқ) учун бундай таъ-
минотни кафолатлайди.

2. Давлат иқтисодий ва ижтимоий ислохотлар
жараёнида таянадиган фаолиятининг бешта асосий

принципларидан бири — кучли ижтимоий сиёсат юргизишдир.

Бизнинг давлатимизнинг ижтимоий вазифаси шунда кўринадик, у шахснинг ижтимоий ҳимояланганлигини, жамиятнинг барча аъзоларини, уларнинг моддий неъматлар ишлаб чиқаришда бевосита иштирокидан қатъи назар, нормал яшаш шароити билан таъминлайди.

Қуйидагилар давлат ижтимоий сиёсатининг асосий омилларига киради:

— ижтимоий кам таъминланган гуруҳларга ижтимоий неъматларни адресли тақсимлаш;

— ижтимоий эҳтиёжлар (соғлиқни сақлаш, таълим, қурилиш ва бошқ.) учун керакли бюджет маблағларини ажратиш;

— хайрия фаолиятини рағбатлантириш ва фуқароларнинг ижтимоий ҳимояланмаган қатламлари учун зарур шароит ва имтиёзлар яратиш.

Давлатдан ташқари, жамият ва унинг нодавлат институтлари: сиёсий партиялар ва бошқа ижтимоий бирлашмалар, ҳар хил жамғармалар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, касаба уюшмалари ва бошқа тузилмалар ҳам мақсадга йўналтирилган ижтимоий сиёсатнинг субъекти бўлади.

3. Давлат органлари, шунингдек, Президент, Олий Мажлис, Вазирлар Маҳкамаси, вазирлик ва идоралар, ҳокимиятлар, маҳаллий вакиллик органлари ҳамда фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳар бири ўз ваколати доирасида фуқароларнинг ижтимоий ҳимоясини амалга оширадилар. Бундан ташқари, асосий вазифалари худди кўрсатилган фаолиятдан иборат бўлган органлар тизими ҳам мавжуддир. Булар Ижтимоий таъминот вазирлиги ва жойлардаги тегишли органлардир.

Вазирлар Маҳкамаси қарори билан ташкил этилган ижтимоий суғурта жамғармаси фаолият кўрса-

тади. Ўзбекистон Республикаси Ижтимоий таъминот вазирлиги қошида пенсия жамғармаси (фонди), Меҳнат вазирлиги қошида эса бандлик жамғармаси фаолият кўрсатади.

Давлатнинг бевосита қўллаб-қувватлаши орқали Болалар жамғармаси, "Соғлом авлод учун" жамғармаси, "Маҳалла" жамғармаси тузилган ва иш олиб бормоқда.

4. Ҳуқуқни ижтимоий таъминотга татбиқ этишнинг қуйидаги элементлари мавжуд:

— қариликдаги ижтимоий таъминот, яъни фуқарога қонун томонидан белгиланган ёшга етганда ёки қонунчилик билан белгиланган соҳаларда маълум меҳнат стажи бўлганда, давлат томонидан давлат пенсиясининг тўланиши;

— меҳнат қилиш лаёқатини йўқотган ҳоллардаги ижтимоий таъминот, яъни фуқароларга доимий ёки вақтинчалик меҳнатга лаёқатини йўқотгандаги мажбурий тўловлар ҳамда ижтимоий турмуш хизматлари кўрсатиш (имтиёзли шартларда коммунал ва бошқа хизматлар кўрсатиш, ихтисослаштирилган тиббий ёрдам кўрсатиш, ногиронларнинг касбий ва ижтимоий реабилитацияси ва бошқа тиббий ёрдамни амалга ошириш);

— боқувчисини йўқотган ҳоллардаги ижтимоий ёрдам, яъни боқувчисини йўқотган болалар ва қармоғидаги шахсларга улар вояга етгунига қадар пенсия тўлаш. Болалар уйлари ва шунга ўхшаш муассасалардаги, ота-оналаридан бири бўлмаган оилалардан чиққан болалар, етим болаларнинг тўлиқ давлат таъминоти ҳам шу қаторда туради;

— фуқароларнинг ижтимоий ҳимоясиз қатламлари (ногиронлар, ёлғиз оналар, кўп болали оилалар ва бошқалар)га нафақалар тўлаш тизими. Қонунда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига юқорида кўрсатилган қатламларнинг яшаш

жойи бўйича ижтимоий таъминлаш вазифаси юк-
ланган.

5. Пенсиялар, нафақалар ва ижтимоий ёрдамнинг бошқа кўринишларининг давлат томонидан белги-
ланган ва ҳақиқий тўланадиган ҳажми ойлик маош-
нинг расман белгиланган энг кам миқдоридан анча
кўпдир.

Иш ҳақининг энг кам миқдори мамлакат иқти-
содий ривожланиши, чакана нархларнинг ўзгари-
ши ва бошқа омилларни ҳисобга олган ҳолда дав-
рий тарзда ўзгартириб турилади.

6. Шундай қилиб, республикада фуқароларнинг
ижтимоий таъминланишини амалга оширувчи орган
ва идоралар тизими иш олиб бормоқда, давлат то-
монидан конституциявий ҳуқуқни ижтимоий ҳимояга
татбиқ этиш учун шароитлар яратилган. Бу ҳуқуқ
муҳофазасини кафолатловчи ҳуқуқий механизм му-
стаҳкамлаб қўйилган.

40-модда

**Ҳар бир инсон малакали тиббий хизматдан
фойдаланиш ҳуқуқига эга.**

1. Малакали тиббий ёрдам олиш ҳуқуқи — шахс-
нинг давлат томонидан таъминланган ва кафолатлан-
ган, тиббиёт соҳасидаги махсус билимларга эга бўлган
махсус муассаса ва шахсларга тиббий ёрдам сўраб
мурожаат этиш ва олиш имкониятидир. Малакали
тиббий хизмат олиш махсус тиббий маълумотга эга,
ҳар қандай касал ва ёрдамга муҳтожларга керакли
ёрдам кўрсатиш мажбурияти ҳақида Ўзбекистон Рес-
публикаси шифокори қасамёдини қабул қилган
шахслар томонидан кўрсатилишини билдиради. Дав-
лат тиббиёт ходимларининг малака даражаси усти-
дан қатъий назорат ўрнатади. Қонунлар тегишли ма-

лакага эга бўлмаган шахсларга даволаш фаолияти билан шуғулланишни таъқиқлайди. Давлат хусусий даволаш-соғломлаштириш муассасаларини тузишга ва фаолият кўрсатишига рухсат берса-да, улардаги хизмат кўрсатишнинг сифат даражасини доимо назорат қилиб боради. Агар улар давлат стандартларига мос келмаса, бу фаолият билан шуғулланиш лицензиясини бекор қилади.

Бунинг учун давлат тиббиёт соҳасидаги мутахассислар тайёрлайдиган тиббиёт олий ўқув юртлари ва ўрта махсус ўқув юртларининг кенг тармоғини яратган.

2. Ўзбекистон Республикасида давлат, хусусий ва бошқа шакллардаги соғлиқни сақлаш тизимларини ўз ичига олган ягона соғлиқни сақлаш тизими мавжуддир. Қуйидагилар давлатнинг фуқаролар соғлиғини сақлаш ишидаги асосий вазифаларидир:

- давлат соғлиқни сақлаш тизимини бошқариш, нодавлат ва бошқа соғлиқни сақлаш тизимларини назорат қилиш;

- шахснинг соғлиқни сақлаш ҳуқуқи бўйича кафолатларини таъминлаш;

- аҳолининг соғлом турмуш тарзини шакллантириш;

- тиббий суғурта тизимининг ривожланишига кўмаклашиш.

Фуқаролар соғлиғини сақлаш қуйидаги асосий принципларга асосланади:

- инсоннинг соғлиқни сақлаш соҳасидаги ҳуқуқига риоя қилиш;

- аҳоли барча қатламларининг тиббий ёрдамга эга бўлишини таъминлаш;

- профилактик чораларнинг устуворлиги;

- фуқароларнинг ўз соғлиқларини йўқотганда ижтимоий ҳимояланиши;

- тиббиёт фани ва амалиётининг бирлиги.

3. Малакали тиббий хизмат кўрсатишга бўлган ҳуқуқни амалга ошириш қўйидаги шароитларни яратиш билан таъминланади:

— давлат даволаш ва санатория-курорт муассасалари кенг тизимининг мавжудлиги (ўн бир мингдан ошиқ);

— нодавлат ва идоровий тиббий муассасалар тармоғини ривожлантириш ва рағбатлантириш. Кўпчилик идора, корхона ва муассасаларнинг ўз поликлиника, шифохона, санатория ва соғломлаштириш марказларига эгалиги;

— аҳолининг барча қатламларини қамраб олувчи ва аҳоли орасидаги касалликларни аниқлаш ва олдини олиш мақсадидаги кенг қамровли диспансеризация ўтказиш;

— тиббий кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлашни таъминлаш, уларнинг фаолияти ва малака даражасининг самарадорлигини назорат қилиш;

— суғурта тиббиёти тизимини яратиш, фуқароларнинг меҳнатга лаёқатсизлиги ёки ногиронлигидаги туловлар ва нафақаларнинг мавжудлиги;

— кўп сонли давлат даволаш муассасалари томонидан фуқароларга тиббий хизмат кўрсатишнинг бепуллиги. Ногиронлар, икки ёшгача бўлган болалар ҳамда оғир касалликлар билан оғирган беморларга дорихоналарда дорилар бепул берилади;

— даволаш муассасаларини замонавий жиҳозлар билан жиҳозлаш ва уларда қулай шароитларни яратиш;

— кечиктириб бўлмайдиган тиббий ёрдам кўрсатувчи муассасалар тизимининг мавжудлиги.

4. Одамлар соғлиғини сақлаш соҳасида давлат бошқарувини таъминлаш мақсадида республика Соғлиқни сақлаш вазирлиги бошчилигидаги органлар тизими иш олиб боради. Бундан ташқари, ўз олдига соғлиқни сақлаш вазифасини қўйган ихти-

сослаштирилган жамғармалар, ассоциациялар, уюшмалар ва бошқа бирлашмалар фаолият кўрса-тади. Шу тарзда болалар ва аёллар соғлиғини сақ-лаш учун кўп ишлар қилаётган “Соғлом авлод учун” республика жамғармаси муваффақиятли иш олиб бормоқда.

Тиббий хизмат кўрсатиш аҳолининг барча қатлам-лари: мактабгача муассаса ва болалар уйларидаги бо-лалар, умумтаълим мактаб ва лицейларининг ўқув-чилари, яшаш ёки иш жойлари бўйича фуқаролар, пенсионерлар, ҳарбий хизматчилар ва фуқароларнинг бошқа барча гуруҳларини қамраб олади.

5. Шарҳланаётган Конституциявий нормани амал-га оширишнинг ҳуқуқий механизмида қуйидаги қонунлар муҳим ўрин эгаллайди: “Фуқароларнинг со-ғлиғини муҳофаза қилиш тўғрисида”ги, “ОИТС ка-саллигининг олдини олиш тўғрисида”ги, “Давлат са-нитария назорати тўғрисида”ги қонунлар ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар.

41-модда

Ҳар ким билим олиш ҳуқуқига эга.

Бепул умумий таълим олиш давлат томонидан кафолатланади. Мактаб ишлари давлат назорати-дадир.

1. Ўзбекистон Республикаси демократик ҳуқуқий давлат қуриш учун ҳаракат қилар экан, ҳар томон-лама ривожланган, эркин шахсни шакллантириш-ни ўзининг асосий вазифаларидан бири деб била-ди. Таълим соҳасида мақсадга йўналтирилган дав-лат сиёсатини олиб бориш бу вазифани ечишда асосий воситалардан биридир.

2. Таълим олиш ҳуқуқи шахснинг асосий ҳуқуқла-ридан биридир. Ўзбекистон Республикаси Инсон

ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига (1948 йил) асосланиб берилган ҳуқуқни амалга оширишнинг фаолият кўрсатаётган механизмини яратди. Ўзбекистон парламенти бу декларацияни, фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги пактларни, шунингдек, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари соҳасидаги бир қатор ҳужжатларни ратификация қилди.

Таълим олиш ҳуқуқига тегишли халқаро ҳужжатлар (хусусан, 1960 йил 14 декабрдаги Таълим соҳасидаги камситишларга қарши кураш тўғрисидаги конвенция) шуни эътироф этадики, "таълим" ибораси ўқитишнинг барча турларини ва босқичларини қамраб олади ва таълим олиш имконига эга бўлиш, таълимнинг даражаси ва сифати, шунингдек, таълим бериш шароитларини ўз ичига олади.

Халқаро ҳуқуқ нормалари бошланғич таълимни мажбурий ва бепул қилишни, ўрта таълимни унинг барча турларида умум эришадиган қилишни ва ундан ҳамманинг фойдаланишини таъминлашни; олий таълимни тўла тенглик асосида ва ҳар бир кишининг қобилиятидан келиб чиқиб барча эриша оладиган қилишни; қонунда белгиланган ўқишнинг мажбурийлигини таъминлашни тавсия этади.

3. Ўзбекистон Республикаси ўзи олган мажбуриятларга амал қилиб узлуксиз таълимнинг барқарор тизимини яратди, шахснинг таълим олиш ҳуқуқини амалга ошириш механизмини мустақамлаб қўйди. Таълимнинг ягона тизими қуйидагиларни ўз ичига олади:

- мактабгача таълим
- умумий ўрта маълумот
- ўрта махсус, касбий таълим
- олий маълумот
- олий ўқув юртини битиргандан кейинги таълим

- малака ошириш ва кадрларни қайта тайёрлаш
- мактабдан ташқари маълумот.

Таълим шакли ва босқичларининг кўп хиллиги шахснинг эҳтиёжлари ва қизиқишларидан келиб чиққан ҳолда унинг таълим олиш ҳуқуқини иложи борида тўлароқ амалга оширишга имкон беради.

4. Олий Мажлис қабул қилган, ўн йилдан кўпроқ муддатга мўлжалланган "Кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури" юқори малакали кадрлар тайёрлашнинг замонавий тизимини шакллантириш ва ривожлантиришни, ҳар томонлама камол топган шахсни шакллантириш учун ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий, психологик-педагогик ва бошқа шароитларни яратишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган.

Кадрлар тайёрлашнинг устувор соҳаси таълим жараёнининг ворисийлик ва кўп босқичлигига асосланган узлуксиз таълимдир.

Ўзбекистоннинг қонунлари (хусусан, Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида"ги қонуни) келиб чиқиши, жинси, тили, ёши, ирқий, миллий тааллуқлилиги, эътиқоди, динга муносабати, ижтимоий мавқеи, яшаш жойи, республика ҳудудида яшаётган даврининг муддатидан қатъи назар, таълим олишдаги тенг ҳуқуқларни таъминлайди.

5. Таълим олиш ҳуқуқининг мазмуни шундан иборатки, у Ўзбекистон Республикасининг ҳар бир фуқароси учун таълим-тарбиянинг барча шаклларида тенг фойдаланиш имкониятини беради.

Таълим олиш ҳуқуқини амалга ошириш қуйидагилар орқали таъминланади:

- таълим олиш учун зарур ижтимоий-иқтисодий шароитларни яратиш;
- давлат ва нодавлат таълим бериш муассасаларининг тармоғини яратиш;

- давлат таълим стандартлари доирасида таълим олишнинг барча учун имконияти борлиги;
- давлат таълим муассасаларидаги таълимнинг бепуллиги;
- таянч (тўққизинчи синф) маълумоти олишнинг мажбурийлиги;
- таълимнинг турли шаклларини қўллаш;
- таълим муассасаларининг сиёсий партиялар ва ижтимоий-сиёсий ҳаракатларга қарам эмаслиги.

6. Таълим олиш ҳуқуқини таъминлаш учун қудратли моддий-техник база мавжуд. Республикада 58 та олий ўқув юрти ва 246 та ўрта махсус ўқув юртлари фаолият кўрсатмоқда, уларда ярим миллиондан зиёд киши таълим олмоқда. Олий ўқув юртлари 276 та ихтисослик бўйича, ўрта махсус ўқув юртлари эса 170 та ихтисослик бўйича мутахассисларни тайёрламоқда. 9 мингдан ортиқ мактаблар ва лицейлар, мактабгача муассасаларнинг кенг тармоқлари мавжуд.

Мамлакатимизда саводхонлик даражаси юқори бўлиб, 97,7% ни ташкил қилмоқда. Бунда саводсизларнинг асосий қисми кекса ёшдагилар, яъни 70 ва ундан катта ёшдаги кишилар ҳисобига тўғри келмоқда.

7. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида асосий мақсад қилиб қўйилганидек фуқаролик жамияти ҳар томонлама ривожланган шахслардан ташкил топиши керак. Давлатнинг фаолияти ҳар бир шахснинг қобилиятини ривожлантириш ва уни жамият фаровонлигини юксалтиришга жалб этишга қаратилган.

Фан, техника ва ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ҳар бир шахснинг юқори даражада маълумотга эга бўлишини назарда тутди. Маълумотлилик маданиятнинг таркибий қисмларидан бири бўлиш

билан бирга, шахс имкониятларини рўёбга чиқаришнинг муҳим шарти ҳамдир. Шунинг учун кучли ижтимоий сиёсат, давлатимизнинг жамият барча қатламларининг таълим олиш ҳуқуқини таъминлашга бўлган интилиши алоҳида аҳамиятга эга. Бу шу билан боғлиқки, ривожланган давлатларнинг ҳаммаси ҳам бепул олий, махсус ва ҳатто умумий таълим бериш имкониятига эга эмас.

8. Давлат фақат таълим олиш ҳуқуқини амалга ошириш учун шароитлар яратибгина қолмай, мамлакатдаги мактаб ишларини назорат ҳам қилиб туради. Таълим соҳасида давлат стандарти тасдиқланган, мактаблар ва бошқа ўқув юртларини битирувчиларнинг билим даражасига мос келадиган муайян ўлчовлар ўрнатилган.

Давлат кейинги пайтда анча кенг тармоққа эга бўлган нодавлат ўқув юртларидаги таълим жараёнини ҳам назорат қилмоқда. Ўзбекистон Республикасида диний муассасалар мактаб ишларидан ажратилган.

Таълим ҳуқуқини таъминлаш механизмида иқтидорли ўқувчилар ва талабаларни қўллаб-қувватлаш ҳамда ривожлантириш, уларнинг ижодий таълим фаолиятини рағбатлантиришга қаратилган давлат чоралари муҳим ўрин тутаяди. Бунинг учун турли жамғармалар, болалар ижод уйлари ва стипендиялар таъсис қилинган. Қўллаб давлат ўқув юртларида бепул овқат, дарсликлар, кийимлар берилади, стипендиялар тўланади.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда ҳар бир кишининг эҳтиёжига кўра таълим олиш ҳуқуқини таъминлашнинг ишчан механизми шаклланган бўлиб, у тегишли моддий техник шароитлар билан мустаҳкамланган.

Ҳар кимга илмий ва техникавий ижод эркинлиги, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи кафолатланади.

Давлат жамиятнинг маданий, илмий ва техникавий ривожланишига ғамхўрлик қилади.

1. 1966 йил 4 ноябрда қабул қилинган Халқаро маданий ҳамкорлик принциплари тўғрисидаги декларацияда "Ҳар бир маданият ҳурмат қилиниши ва асраб авайланиши керак бўлган қадриятлар ва ютуқларга эга", — деб таъкидланган.

Конституция ҳар бир кишининг маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқини кафолатлайди. Маданият — жуда кенг тушунча. Маданият деганда инсон томонидан яратилган (табиат яратганидан фарқли равишда) барча фаровонликлар йиғиндиси ҳам, ўзига хос компонент, ижтимоий ҳаётнинг универсал хусусияти ҳам тушунилади.

Ўзбекистон бой маданий меросга эга. Маданият фанни, санъатни, маорифни ўз ичига олади. Адабий ва мусиқа асарлари, рассом полотноси ва халқ эпоси, илмий назария ва ҳунармандчилик — буларнинг ҳаммаси маданият ҳодисасидир. Маданиятнинг ҳар бир элементи жамият, халқ ҳаётининг у ёки бу томонини тавсифлайди. Ўзбек халқи маданиятининг машҳур ютуқлари жаҳон маданияти хазинасидан жой олган.

2. Асосий қонунимиз ҳар бир шахснинг маданий меросдан фойдаланиш ҳуқуқини мустаҳкамлаб қўйган. Ҳар биримиз санъат, кино, мусиқа, адабиёт оламига ошно бўлиш имкониятига эгамиз. Театрлар, музейлар, кутубхоналар, архитектура ёдгорликлари ва бошқа маданият муассасаларининг эшиги истисносиз барча учун очиқ. Хоҳловчилар фан, техник ижод билан шуғулланишлари мумкин.

Кўрсатилган имкониятларни амалга ошириш учун давлат моддий, ташкилий, юридик ва сиёсий кафолатларни мустаҳкамлаб қўяди.

3. Кенг тармоқли маданият муассасаларининг фаолиятига Маданият ишлари вазирлиги раҳбарлик қилади. Фан ва жамиятнинг техник ривожланиши бўйича фаолиятни Фан ва техника давлат қўмитаси бошқаради. Бундан ташқари, шахснинг юқорида кўрсатилган ҳуқуқини амалга оширишга қўмаклашадиган ҳам давлат, ҳам нодавлат шаклидаги, бошқа орган ва муассасалар тармоғи ҳам мавжуд.

Маданиятни юксалтиришда, ютуқларини сақлашда "Маънавият ва маърифат" жамоатчилик маркази, Ўзбекистоннинг янги тарихини ўрганиш маркази ва бошқа ташкилотлар катта ишларни амалга оширмоқда.

4. Илмий ва техник ижод эркинлиги ҳар бир фуқаронинг илмий ва техник муаммолар, фан ва техника соҳасидаги тадқиқотлар, кашфиётчилик ва рационализаторлик фаолияти билан шуғулланиш имкониятидир. Шу мақсадда фуқаролар турли илмий-техник ва ижодий уюшмаларга бирлашадилар, давлат болалар ижод уйлари, турли илмий-тадқиқот муассасаларини тузади. Қонунлар илмий ва ижодий фаолият маҳсули — ақлий мулкни ҳимоя қилади.

Илмий ва техник ижодни рағбатлантириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Умид" фонди таъсис қилинди. Бу фонд иқтидорли ёшларнинг хорижда илм олишларини қўллаб-қувватлайди. Шунингдек, республикада бунга ўхшаш қўллаб-қувватловчи фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистон Республикасида техник ва илмий ижод эркинлигини ҳамда маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқини амалга ошириш имконини

берадиган барқарор ва ишчан тизим, шунингдек, бу ҳуқуқни ҳимоя қиладиган юридик механизм шаклланган.

Х б о б

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ВА ЭРКИНЛИКЛАРИНИНГ КАФОЛАТЛАРИ

43-модда

Давлат фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамланган ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлайди.

Мазкур модда "Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолатлари" деб аталмиш махсус бобни бошлайди ва конституциявий ҳуқуқ фанига конституциявий кафолатлар тушунчасини киритади. Кафолат (гарантия) сўзи француз тилидаги (garantir) — таъминлаш сўзидан келиб чиққан.

Конституциямизда кафолатлар тўғрисидаги махсус бобнинг мавжудлиги давлатимизнинг бу борада аниқ сиёсати борлигини ифодалайди. Қонунга инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги моддаларни киритиш билан уларни амалда таъминлаш орасида жуда катта фарқ бўлиши мумкин. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини тўлиқ амалга ошириш учун ҳам давлат, ҳам барча давлат муассасалари, ҳам ҳар бир мансабдор шахс ва оддий фуқаро томонидан куч ва ирода тақозо этилади.

Ҳуқуқшунослик назариясида "Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолати" деганда давлат томонидан ўрнатилган ёки тасдиқланган, шахслар ва фуқароларга белгилаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликларни амалда таъминлашга ёрдам берадиган

ҳуқуқий воситалар, юридик усуллар ва шарт-шароитлар мажмуи тушунилади.

Конституциянинг Х бобида келтирилган кафолатларни конституциявий, сиёсий-ҳуқуқий кафолатлар деб аташ мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси бошқа бобларда турли хил кафолатлар тизимини ўрнатади (сиёсий, мафкуравий, иқтисодий, ҳуқуқий кафолатлар).

Ўз ўрнида ҳуқуқий кафолатлар халқаро-ҳуқуқий, судлов, ташкилий-ҳуқуқий, процессуал-ҳуқуқий бўлиши мумкин.

Инсон ва фуқаролар ҳуқуқ ҳамда эркинликларининг кафолатланишини ижтимоий-сиёсий муносабатларнинг маълум соҳасида тутган ўрнига кўра қуйидаги турларга бўлишимиз мумкин:

I. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 24—25, 27—31-моддаларига мувофиқ сиёсий-ҳуқуқий кафолатларга: сиёсий партияларда, жамоат бирлашмаларида, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш, муҳолифатчи шахслар ҳуқуқ ва эркинликлари, эркин фикрлаш, яшаш ҳуқуқи, сўз ва эътиқод эркинлиги, ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқи, фикр юритиш ва уни ифодалаш ҳуқуқи, сайлаш ва сайланиш, шахсий ва дахлсизлик ҳуқуқи, давлат ишларини бошқаришда бевоcита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқи, касаба уюшмаларига, сиёсий партияларга, бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш ва оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқи, ваколатли давлат ташкилотларига ариза ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқи ва виждон эркинлиги каби ҳуқуқларни кафолатлаш киради.

II. Иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқларни кафолатлашга иқтисодий мулкӣ ва мулкӣ бўлмаган (шахсий) ҳуқуқлар, яъни кафолатлар тури, мерос ҳуқуқи,

илмий ва техникавий ижод ҳуқуқи, ҳар бир шахснинг мулкка бўлган ҳуқуқи, ижтимоий соҳада меҳнат қилиш ҳуқуқи, дам олиш ҳуқуқи, малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқи, билим олиш ҳуқуқи ва эркинлиги, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқларининг кафолатланиши киради.

III. Ҳуқуқий кафолатлар. Бунда инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳуқуқий воқиталар ёрдамида ҳимоя қилиш тушунилади.

Ҳуқуқий кафолатларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1. Инсон ва фуқароларнинг қонунда белгиланган ҳуқуқлари ва манфаатлари ёки маълум бир эркинликлари бузилган ҳолда, ёхуд уларга тажовуз қилинганида ижтимоий адолат, қонунийлик тамойилларини қўллаб ғайриқонуний хатти-ҳаракатнинг олдини олиш, уларни тиклаш ва чегаралаш ҳуқуқий меъёрлари билан кафолатлаш.

2. Шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатланишини таъминловчи механизмни такомиллаштириш ва махсус ҳуқуқий меъёрлар тизимини мустаҳкамлаш. Масалан, маълумот олиш ҳуқуқининг юридик меъёрлари, давлат органлари, давлат хизматчилари, мансабдор шахсларнинг ноқонуний хатти-ҳаракатлари устидан шикоят қилиш ҳуқуқи, ҳуқуқий муносабатларнинг турли субъектлари — давлат, ташкилотлар, муассасалар, юридик ва жисмоний шахслар фаолияти масалалари бўйича одил судлов органларига мурожаат этиш ҳуқуқи, маълум бир масала бўйича ўз фикрини эркин ифодалаш ҳуқуқи ва бошқалар.

3. Инсон ва фуқароларнинг қонун билан мустаҳкамланган ҳуқуқ ва эркинликларини тўлиқ амалга оширилишини таъминлаш, бу борада давлат идоралари ва мансабдор шахсларнинг масъулиятини қонунийлаштириш.

4. Фуқароларнинг ирқи, жинси, дини, ижтимоий келиб чиқиши ва ҳоказолар асосида уларнинг ҳуқуқлари поймол қилинса ёки бузилса, ҳуқуқни бузган шахс ёки ташкилотнинг ижтимоий, маъмурий, интизомий ёхуд мулкӣ жавобгарликка тортилиши.

5. Инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларининг амалга оширилишини мустаҳкамлашга қаратилган ва қабул қилинган норматив ҳужжатларнинг бажарилиши мажбурий аҳамиятга эга бўлган, тегишли давлат идоралари ва жамоат бирлашмалари, муассасалар ва мансабдор шахсларнинг қонун йўли билан мустаҳкамланган ҳуқуқий фаолияти.

Булар жумласига қонун талабларининг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назорат қилиш бўйича фаолият (назорат инспекциялари, прокуратура), ҳуқуқбузарлик ҳолати билан боғлиқ бўлган низоларни қонунда белгиланган тартибда кўриб чиқиш ва соҳасига қараб ҳал қилиш борасидаги фаолият киради (суд органлари тизими).

Ҳ. Ташкилий-ҳуқуқий кафолатлар. Инсон ва фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолатлари, кўп жиҳатдан, ташкилий нуқтаи-назардан таъминланганлигига ва фуқаро ҳуқуқларини таъминлаш ҳамда кафолатлаш механизмининг яратилганлигига боғлиқ. Биз илмий изланишимизда инсон ҳуқуқларининг ташкилий-ҳуқуқий кафолатларига тўхталиб ўтмоқчимиз ва бу турдаги кафолатлар (Ўзбекистон Республикаси ҳудуди ва шароитларида) мавжудлигини асослаб бермоқчимиз.

Ушбу кафолатларнинг асосий вазифаси бир томондан шахс ҳуқуқларига тўсқинлик қилувчи омилларнинг олдини олиш бўлса, иккинчи томондан уларни амалга ошириш учун шароитни яратишдан иборат.

Конституциянинг 43- моддасида белгиланган норма 1966 йилги Фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар тўғри-

сидаги ва Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактларнинг 2-моддаси таъминларига жавоб беради. Мазкур ҳужжатларда белгиланишича давлатлар, ҳеч бир камситишсиз инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш мажбурияти-ни ўз зиммаларига оладилар.

Инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг фақат демократик ва ҳуқуқий сиёсий режим шароитидагина тўла таъминланиши.

Конституциянинг Муқаддимаси ва 1-моддасида белгиланган Ўзбекистон — суверен демократик республика эканлиги ва унинг асосий мақсади — ҳуқуқий давлат қуриш эканлиги инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг энг муҳим кафолатларидан биридир.

Ватанимизда ҳуқуқий давлат қуришда инсон ҳуқуқ ва эркинликлари ва қонуннинг устуворлиги таъминли асос қилиб олинган, демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини шакллантиришга фақат инсон ҳуқуқларини чинакам ҳимояловчи ягона тизим тузиш орқалигина эришиш мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларининг кафилидир.

Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини етарли даражада кафолатлаш мақсадида Республикада махсус институционал тизим яратилди. Уни Парламент миқёсида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман), Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қошидаги амалдаги қонунчилик мониторинги институти, ижроия ҳокимият тизимида Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий марказ, судлов ва ҳуқуқни муҳофаза этувчи органлар тизими ташкил этади.

Ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг гайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади.

Мазкур қоида Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 8-моддаси талабларига жавоб беради. Ҳар бир инсон унга Конституция ёхуд қонун билан берилган асосий ҳуқуқлари бузилган ҳолларда ваколатли миллий судлар томонидан бу ҳуқуқларини тиклашга ҳақлидир. Ўзбекистон Республикасида ўрнатилган тартибга кўра инсон ҳуқуқларининг барчаси (шахсий, сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳуқуқлар) суд орқали ҳимояланиши мумкин.

Фуқароларнинг мазкур конституциявий ҳуқуқи Ўзбекистон Республикасининг "Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида"ги қонуни орқали амалга оширилади.

Ўрнатилган тартибга кўра фуқароларнинг поймол қилинган ҳуқуқлари судлов ва маъмурий тартиб бўйича тикланиши мумкин.

Фуқаролар нафақат Конституция ва қонунларда, балки қонун ости ҳужжатларда белгиланган ҳуқуқлари поймол қилинганда ҳам судларга мурожаат қилиб, уларни тиклашлари мумкин. Суд орқали ҳимояланиш ҳар бир шахснинг ҳуқуқидир. Лаёқати чекланган шахслар ўз ҳуқуқларини вакиллар орқали (ҳимоячи, ота-она, қариндошлар, ворислар) ҳимоя қилишлари мумкин.

Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар деганда давлат муас-

сасалари, мансабдор шахсларнинг ноқонуний қарорлари ёки ҳаракатлари тушунилади.

Шахснинг ҳуқуқ ёки манфаатларини бузган ноқонуний қарор устидан ҳам шикоят қилиш мумкин.

Қонун жамоа ёки якка шахс томонидан чиқарилган ноқонуний қарорлар устидан шикоят қилишга ҳам рухсат беради.

Поймол қилинган ҳуқуқларни тиклаш махсус судлов тартиб ва воситаларини (жиноий, маъмурий ва фуқаровий жараённи) тақозо этади.

Поймол қилинган ҳуқуқларни тиклаш учун шахс юқори турувчи идорага мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Мазкур усул қўлланилганда муаммо янада тезроқ ва самаралироқ кўриб чиқирилиши мумкин ва бунда фуқароларнинг ҳуқуқлари янада кенгайди.

45-модда

Вояга етмаганлар, меҳнатга лаёқатсизлар ва ёлғиз кексаларнинг ҳуқуқлари давлат ҳимоясидадир.

Давлат мустақиллигига эришгач Ўзбекистон Республикаси вояга етмаганлар, меҳнатга лаёқатсизлар ва ёлғиз кексаларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган бир қатор халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларга (Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт, Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенцияси ва бошқалар) қўшилди.

Мазкур моддада вояга етмаганлар, меҳнатга лаёқатсизлар ва ёлғиз кексаларнинг давлат томонидан ижтимоий жиҳатдан ҳимояланиш ҳуқуқи белгиланган. Давлат меҳнат лаёқатини йўқотган ёки унга эга бўлмаган фуқароларнинг етарли даражада ҳаётий эҳтиёжларини таъминлашни ўз зиммасига олиши зарур.

Мазкур модда давлатимизнинг инсонпарварлигини кўрсатади. Вояга етмаганлар, меҳнатга лаёқатсизлар ва ёлғиз кексаларнинг ҳуқуқлари давлат ҳимоясида эканлигини фақат Конституцияда қайд қилишнинг ўзи билан чекланилмайди. Давлат бу конституциявий норма амалда ҳам ўз ифодасини топиши учун қўлаб тадбирларни амалга оширмақда: Бунга "Фуқароларнинг пенсия таъминоти", "Ижтимоий таъминот", "Бандлик", "Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатининг асослари тўғрисида" - ги каби қонунларнинг қабул қилинишини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Мазкур қонунлардаги қоидалар давлат томонидан қабул қилинган ва самарали воситалар билан кафолатланган бир қатор давлат дастурларини амалга ошириш жараёнида ўз ифодасини топмақда.

46-м о д д а

Хотин-қизлар ва эркаклар тенг ҳуқуқлидирлар.

Хотин-қизлар ва эркаклар тенг ҳуқуқлилиги талабининг Конституцияга киритилиши муҳим асосга эга, негаки БМТнинг 1979 йилги "Аёллар ҳуқуқларининг барча турларини камситишга барҳам бериш тўғрисида"ги Конвенция талабларига кўра "Давлатлар ўз конституцияларига жинсий тенглик тўғрисида алоҳида қоидалар киритишлари зарур". Махсус қоида Конституциянинг 18-моддасида ҳам ўз аксини топган.

Хотин-қизлар ва эркаклар тенглиги тарихий ютуқдир ва унга асосан жамиятнинг сиёсий, иқтисодий, маданий, ижтимоий ҳаётида ҳақиқий жинсий тенгликка эришилади.

Аёллар билан эркаклар тенг ҳуқуқлилигини таъминлаш мақсадида давлат қўшимча чора-тадбир-

ларни амалга оширмоқда. Аёлларга билим олиш, касб эгаллаш, меҳнат қилиш, унга тенг ҳақ олиш, сиёсий ва ижтимоий ҳаётда фаол иштирок этиш, маълум бир имтиёзларга эга бўлиш учун эркаклар билан тенг имкониятлар берилган. Аёлларнинг оиладаги ўрни, жисмоний имкониятлари ҳисобга олиниб уларга меҳнат қилишда, соғлиғини сақлашда, маълум бир мансабларни эгаллашда, ижтимоий ҳимояланишда, соғлом авлодни ўстиришда, ҳуқуқий ҳимояланишда, оналик ва болаликни қўллаб-қувватлашда лозим бўлган шарт-шароитлар ва имтиёзлар яратилган.

1999 йилни "Аёллар йили", 2001 йилни "Она ва бола йили" деб эълон қилиниши ва махсус Давлат дастурларининг қабул қилиниши, давлатимизда бу соҳада изчил ва мақсадли сиёсат олиб борилаётганлигининг исботидир.

Хотин-қизлар ва эркаклар тенглигини етарли даражада таъминлаш ва кафолатлаш ҳар бир демократик давлатнинг устувор вазифаларидан биридир. Конституцияда бу тўғрида махсус норманинг мавжудлиги давлатимизнинг чинакам демократик давлат бўлиб шаклланишининг кафолатидир.

XI боб

ФУҚАРОЛАРНИНГ БУРЧЛАРИ

47-модда

Барча фуқаролар Конституцияда белгилаб қўйилган бурчларини бажарадилар.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси фуқароларнинг фақат асосий ҳуқуқларинигина эмас, балки бурчларини ҳам тартибга солади. Ўзбекистон

Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг Олий Мажлис VI сессиясидаги нутқида ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари белгилаб берилди. Унда таъкидланганидек, одамнинг ўз ҳуқуқлари ва мажбуриятларидан хабардорлиги шахс ҳуқуқлари конституциявий кафолатланишининг зарурий шартидир. Биз одамлар психологиясини ўзгартиришимиз керак, ҳар бир одамда эркинлик — бу муайян мажбуриятлар ва бурчлар ҳам эканлигини англай оладиган янги ҳуқуқий онгни шакллантиришимиз зарур.

Табиийки, мажбурият шахс ҳуқуқий мақомининг таркибий қисми бўлиб, инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликлари билан узвий боғланган. Ўзбекистон Республикасининг ҳар бир фуқароси бошқа фуқаронинг эркинлигини, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилиши шарт. Конституцияга мувофиқ, Ўзбекистон Республикасидаги демократия инсон, унинг ҳаёти олий қадрият сифатида тан олинадиган умуминсоний принципларга асосланади.

Ҳар бир фуқаро қонун олдида тенгдир ва бошқа фуқароларнинг миллатини, тилини, динини, эътиқодини ҳурмат қилишга мажбур.

Таъкидлаш зарурки, фуқаро ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширганда бошқа шахсларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказмаслиги шарт (Конституциянинг 20-моддаси).

Тақдим этилган ҳуқуқни амалга оширишда ҳуқуқий мажбурият элементи ҳам киритилган. Ҳар бир фуқаронинг ўз бурчларини бажармаслиги, фуқаронинг Конституцияда ўзига юклатилган мажбуриятни бажармаган ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқиб, унга нисбатан тегишли ҳуқуқ нормасининг санкцияси қўлланилишига олиб келади.

Ҳуқуқ ва мажбуриятлар тенг даражада ҳуқуқий нормаларда мустаҳкамлаб қўйилган. Бу тегишлича қонунга итбат этувчи ҳуқ-атвори акс эттиради. Лекин кўрсатилган нормалар доирасида ҳаракат қилиш имкониятини англатадиган ҳуқуқдан фарқли равишда, зарур ҳуқ-атвор ҳуқуқининг нормаси мажбурий ҳаракат қилиш заруриятини назарда тутади. Демак, юридик мажбуриятнинг моҳияти шахс учун риоя қилмаслик тегишли жавобгарлик чорасини келтириб чиқарадиган, конституциявий нормада белгиланган конкрет ҳуқ-атворга амал қилиш зарурлиги билан тавсифланади. Шундай қилиб, жавобгарлик шундай ижтимоий-ҳуқуқий омилки, у бир томондан субъектнинг мажбуриятини амалдаги ҳуқуқий тартибот билан боғласа, бошқа томондан — унинг мажбуриятга қатъий ва сўзсиз риоя қилишини таъминлайди ҳамда фаоллигини рағбатлантиради.

Конституциявий мажбуриятлар бутун халқ, жамият, давлат манфаатларини, шунингдек, ҳар бир фуқаронинг манфаатини кўзлаб ўрнатади. Конституцияда мустаҳкамлаб қўйилган мажбуриятлар асосий мажбуриятлар ҳисобланади. Бу уларни қонунчилик тизими ва ҳуқуқ тармоқларида назарда тутилган бошқа мажбуриятлардан чегаралашга имкон беради. Конституциявий мажбуриятлар фақат давлатимизнинг Асосий қонунида мустаҳкамлаб қўйилганлиги учун шаклангина эмас, балки мазмунан ҳам асосий мажбуриятлардир. Чунки улар ҳуқуқ ва эркинликлар каби шахс ва жамият, давлат ва унинг фуқароси ўртасидаги энг муҳим, принципиал алоқалар ва муносабатларни акс эттиради.

Бу мажбуриятлар жамият эришган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий етуклик даражасини бошқаларига қараганда тўлароқ намоён қилганлиги учун асосий мажбуриятлар тоифасига киритилган.

Фуқаролар Конституция ва қонунларга риоя этишга, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилишга мажбурдирлар.

Конституция ва қонунларнинг устунлиги Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг учинчи бобида эълон қилинган. Ўзбекистон Республикасининг барча қонунлари Конституцияга мувофиқ қабул қилиниши керак ва улар Конституция нормалари ва принципларига зид келиши мумкин эмас.

Субъектив мажбурият каби субъектив ҳуқуқ ҳам юридик категориядир ва улар фуқароларга ҳуқуқ субъекти сифатида юкланади.

Субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбурият ўзаро боғлиқдир. Субъектив ҳуқуқни ҳар доим тегишли юридик мажбурият келтириб чиқаради, шунингдек, юридик мажбуриятни ҳам субъектив ҳуқуқ келтириб чиқаради.

Субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбуриятлар турлича ва кўп қиёфали ҳуқуқий муносабатларда амалга ошади.

Ҳар қандай ҳуқуқий муносабатларда фуқаро ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг субъекти сифатида ҳуқуқий муносабатларга киришади. Бу ҳуқуқ ва мажбуриятлар биргаликда ва алоҳида ҳуқуқ тармоғида ва ҳатто алоҳида ҳуқуқ институтлари доирасида шу тарзда намоён бўладик, фақат мажбуриятларнинг бажарадиган ҳуқуқ субъектлари бўлмагани каби, фақат ҳуқуққагина эга бўлган ҳуқуқ субъектлари ҳам бўлиши мумкин эмас.

Ҳамма норматив ҳужжатларда ҳуқуқ субъектларининг хусусий ҳуқуқ ва мажбуриятлари тартибга солинади. Лекин Ўзбекистон Республикасининг

Конституцияси барча қонунлар, барча норматив ҳужжатлар учун юридик асос бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва мажбуриятлар ўз ҳуқуқий табиатига кўра асосий ҳуқуқ ва мажбуриятлар ҳисобланади. Фуқароларга бериладиган барча ҳуқуқ ва мажбуриятлар тегишли ҳуқуқ тармоқларининг турли нормаларида ўз ривожини топади ва конкретлашади.

Юридик мажбурият ҳуқуқ субъектига тегишли зарур ҳуқ-атвор меъёри сифатида намоён бўлади ва шахс ҳуқуқий муносабатда уни мажбуриятга эга ҳуқуқ субъекти сифатида амалга оширади.

Конституция ва қонунларга амал қилиш фуқароларга юкланадиган асосий конституциявий мажбуриятдир. Шу билан бирга, бу мажбурият мамлакатимиз ҳудудида яшаётган фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахсларга ҳам жорий қилинади. Чунки хорижий фуқаролар ёки фуқаролиги бўлмаган шахсларга уларнинг мамлакатимизда амал қилаётган қонунларга риоя қилиши борасида бирор истисно беришга йўл қўйилмайди. Демак, барча ҳеч истисносиз Конституция ва қонунларга риоя қилишга мажбур.

Ушбу конституциявий мажбуриятни қонунга итоаткорлик сифатида талқин қилиш мумкин. Қонунга итоаткорлик Ўзбекистон қонунчилигининг бутун тизимини ташкил қилувчи ҳуқуқий нормалардаги, демакки давлатимиз қўшилган халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлардаги кўрсатмалар ва ман этишларга риоя қилиш зарурлигини келтириб чиқаради.

Конституцияга риоя қилиш бўйича умумий мажбуриятлар билан бирга, муайян конституциявий ман этишларга риоя қилиш бўйича жузъий кўрсатмалар ҳам мавжуд. Масалан, 7-модданинг 3-қисмига кўра Конституцияда назарда тутилмаган тартибда

давлат ҳокимияти ваколатларини ўзлаштириш, ҳокимият идоралари фаолиятини тўхтатиб қўйиш ёки тугатиш, ҳокимиятнинг янги ва мувозий таркибларини тузиш ман қилинади. Бошқа конституциявий нормада эса (121-модданинг 1-қисми) Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жиноятчиликка қарши кураш бўйича тезкор-қидирув, тергов ва бошқа махсус вазифаларни мустақил равишда бажарувчи хусусий кооператив ташкилотлар, жамоат бирлашмалари ва уларнинг бўлинмаларини тузиш ҳамда уларнинг фаолият кўрсатиши тақиқланади. Шундай қилиб, бу нормалар фуқароларнинг умумий мажбуриятларини конкретлаштиради ва уларга кўрсатилган ҳаракатлардан ўзини тийиш учун кўрсатма беради. Шарҳланаётган моддада фуқароларнинг бошқа ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматларини ҳурмат қилиш мажбурияти ўрнатилади. Бу мажбурият шахс эркинлиги ва уни зарурий чеклашларнинг муҳим дастлабки шарт-шароитидир. Чунки Конституциянинг 20-моддасида белгиланганидек, фуқароларнинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга ошириши бошқа шахсларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказмаслиги шарт. Бошқа одамларнинг ҳуқуқларини ҳурмат қилиш, авваламбор фуқаро томонидан унга бошқа фуқаронинг (фуқароларнинг) ҳуқуқлари ўтадиган ҳуқуқий муносабатларда намоён бўлади. Бу, хусусан, фуқаро ҳуқуқ субъекти сифатида ҳаракат қилишга ҳуқуқи бўлган фуқаролик, оила-никоҳ, уй-жой ва бошқа ҳуқуқий муносабатлардир. Демак, ҳар бир одам ўзига берилган ҳуқуқ ва эркинликлардан тўла фойдаланиши ва бошқа фуқаролар билан ҳуқуқий муносабатга киришиш учун, авваламбор, ўзи юқори даражадаги ҳуқуқий онгга эга бўлиши ҳамда ўзгаларнинг ҳуқуқларини ҳурмат қилиши шарт. Фуқаронинг Конституция, Ўзбекис-

тон Республикасининг қонунларида тартибга солинган ўз мажбуриятларини бажармаслиги давлат томонидан тегишли санкцияларни қўллашга олиб келади. Бу чоралар фуқаролик-ҳуқуқий, жиноий-ҳуқуқий ва маъмурий-ҳуқуқий тусда бўлиши мумкин ва Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси, Жиноят кодекси ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекслари билан тартибга солинади.

49-модда

Фуқаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб асрашга мажбурдирлар.

Маданият ёдгорликлари давлат муҳофазасидадир.

Фуқароларнинг Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб асраш мажбурияти турли шаклларда намоён бўладиган моддий ва маънавий қадриятларни, тарих ва маданият ёдгорликларини асраб-авайлашга қаратилган хуққатворни олдиндан белгилаб беради. Бу ёдгорликларга архитектура обидаларини, тарихий-маданий ҳудудлар ва объектларни, бадий ва мусиқа асарларини ҳамда бошқа ўлкашунослик ижоди намуналарини, Ўзбекистон халқининг ўзига хослигини, жаҳон цивилизацияси ва маданиятига қўшган ҳиссасини сақлаш ва ривожлантиришда аҳамиятга эга бўлган архив ҳужжатларини киритиш лозим.

Ушбу мажбурият ўтмишда аجدодларимиз томонидан яратилган тарихий, маънавий ва маданий бойликларни фақат асраб-авайлаш заруриятинигина эмас, балки, янада муҳимроғи, уларни кўпайтиришни ҳам шарт қилиб қўяди. Ўзбекистон Президенти И. А. Каримов Олий Мажлиснинг биринчи сессия-

сида таъкидлаганидек, "Ноёб тарихий ёдгорликларни сақлаш ва таъмирлаш, ўзбек халқи яратган ва миллий бойлик бўлган санъат асарларини излаб топиш, уларни Ўзбекистонга қайтариш маънавият дас-туримизнинг муҳим бўлагини ташкил этади. Бу миллий бойлик бизга ота-боболаримиздан мерос бўлиб қолган. Бинобарин, биз ҳам уни кўз қорачиғидай асраб-авайлашимиз ва фарзандларимизга мерос қилиб қолдиришимиз керак". Президентнинг бу сўзлари давлатимизнинг тарихий, маънавий ва маданий меросимизни фақат асраш борасидаги сиёсатини акс эттирибгина қолмай, ҳар бир фуқаро — ватанпарварга қаратилган мурожаати ҳамдир. Агар ҳар биримиз маънавий бойликларимизни сақлаш ва кўпайтиришга ўз ҳиссамизни қўшмас эканмиз, эришган ютуқларимизни сақлашга лоқайд бўлиб, кимдир бизнинг тарихий, маданий ва маънавий бойликларимизга ваҳшийларча муносабатда бўлаётганлигига бефарқ қараб турар эканмиз, ҳеч қачон ҳаёт фаолиятимизнинг бошқа соҳаларида ҳам тараққиётга эриша олмаймиз.

Давлат тарихий ва маданий обидаларни муҳофаза қилиш бўйича бутун тадбирлар мажмуини амалга оширмоқда. Бу уларни ҳисобга олишни ташкил қилиш, улардан фойдаланиш ва муҳофаза қилишни назорат этиш, ёдгорликларни йўқ қилиш, бузиш ва шикаст етказишнинг олдини олишга қаратилган чора-тадбирлар, шунингдек, тармоқ қонунларида тарихий, маънавий ва маданий қадриятларни сақлаш бўйича мажбуриятларини бузаётган муассасалар, корхоналар ва ташкилотлар, юридик шахслар, мансабдор шахслар ва фуқароларнинг жавобгарлигини белгилаб қўйиш ҳамдир.

Масалан, Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 64-моддасида тарихий ёки маданий ёдгорликларни муҳофаза

қилиш ва улардан фойдаланиш қоидаларини қасддан бузиш фуқароларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса уч бараваридан беш бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлиши белгилаб қўйилган.

Башарти шахс давлат муҳофазасига олинган тарихий ёки маданий ёдгорликларни қасддан нобуд қилиш, бузиш ёки уларга шикаст етказишни шундай ҳаракатлар учун маъмурий жазо қўлланилганидан кейин қайтадан содир этган бўлса, у ҳолда унга нисбатан ЖК 132-моддасининг 1-қисми бўйича энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваригача миқдорда жарима ёки уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд олти ойгача қамоқ жазоси билан жазолаш белгиланади.

Башарти бу ҳаракатлар натижасида кўп миқдорда, яъни энг кам ойлик иш ҳақининг ўттиз баробари ва ундан кўп миқдорда шикаст етказилган бўлса, шахс олдин маъмурий жазога тортилган-тортилмаганлигидан қатъи назар, ЖК 132-моддасининг 2-қисмига биноан жиноий жавобгарликка тортилади. Бундай қилмишлар учун энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилган.

Тарихий, маънавий ва маданий ёдгорликларни муҳофаза қилиш мақсадида фуқаролик-ҳуқуқий чоралар ҳам қўлланилади.

Масалан, Фуқаролик кодексининг 190-моддасига мувофиқ, агар мулкдор ўзига қарашли тарихий ва маданий ёдгорликларга ҳўжасизларча муносабатда бўлса ва унинг яхши сақланишини таъминламаса, зиммасида ёдгорликларни сақлаш вазифаси бўлган давлат органлари мулкдорни ёдгорликка ҳўжасизларча муносабатда бўлишни тўхтатиш тўғрисида огоҳлантирадилар. Агар огоҳлантириш натижа бермаса, суд тегишли органларнинг даъвосига биноан ёдгор-

ликни олиб қўйиш ҳақида қарор чиқариши мумкин ва бу ёдгорлик давлат мулкига ўтади. Масалан, Ўзбекистон халқининг маданий меросини сақлаш билан боғлиқ муносабатларни тартибга солиш, маданий бойликларни ноқонуний равишда олиб чиқиб кетиш ва олиб киришдан ҳимоя қилиш мақсадида 1998 йил 29 августда Ўзбекистон Республикасининг "Маданий бойликларни мамлакатдан олиб чиқиш ва олиб кириш тўғрисида"ги қонуни қабул қилинди. Фуқароларнинг, жамият ва давлатнинг ижтимоий, маданий, илмий ва бошқа эҳтиёжларини қондириш, Ўзбекистон халқининг моддий, маънавий ҳаётини акс эттирувчи ҳужжатларни сақлаб қолиш мақсадида 1999 йилнинг 15 апрелида Ўзбекистон Республикасининг "Архивлар тўғрисида"ги қонуни қабул қилинди. Бу қонун архив ҳужжатларини шакллантириш, сақлаш, архивлардан фойдаланиш ишларини ва архив муассасаларининг фаолиятида юзага келадиган муносабатларни тартибга солади.

50-м о д д а

Фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар.

Инсон дунёга келиб, кўз очиб табиатни кўради, унинг бағрида ўсади, улғаяди ва ҳаёт кечиради. Шунинг учун ҳам табиат бутун тирик мавжудотнинг ҳаёт манбаи бўлиб ҳисобланади.

Зеро шундай экан, барча инсонлар Асосий қонунимиз бўлган Конституциядаги табиатни муҳофаза қилиш ва унинг бойликларидан оқилона фойдаланиш мажбуриятига тўла амал қилишлари лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов таъкидлаганидек: "Экология ҳозирги замоннинг кенг миқёсдаги кескин ижтимоий муаммоларидан би-

ридир. Уни ҳал этиш барча халқларнинг манфаатларига мос бўлиб, цивилизациянинг ҳозирги кунини ва келажагини кўп жиҳатдан ана шу муаммонинг ҳал қилинишига боғлиқдир"¹.

Мазкур кўрсатма юртимиз фуқароларидан масъулиятни ҳис қилиш билан бирга табиат бойликларини сақлаш ва улардан оқилона фойдаланишда маълум бир тадбирларни амалга оширишни ҳам талаб қилади.

1. "Ҳуқуқ бурчсиз, бурч эса ҳуқуқсиз бўлмаслиги" талабига асосан, Конституциянинг 50-моддасида кўрсатилган ушбу ҳолат давлатимизнинг ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий масаласи бўлибгина қолмай, балки экологик сиёсатнинг асосини ташкил этади ва бутун жамият аъзоларига табиатни муҳофаза қилиш соҳасида тегишли масъулият юклайди.

Шунинг учун ҳам республикаимиз Олий Мажлиси сессияларида қабул қилинган "Табиатни муҳофаза қилиш", "Сув ва сувдан фойдаланиш", "Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар", "Ер ости бойликлари", "Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш", "Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш", "Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш", "Ер кодекси", "Ер кадастри", "Ўрмон тўғрисида"ги кодекс ва қонунлар фуқароларга табиатни муҳофаза қилишда алоҳида мажбурият юклади.

2. Бу эса, Ўзбекистон Республикаси фуқароларидан барча табиий бойликлари бўлган ер, сув, ҳаво, ер ости бойликлари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, ўрмон бойликларидан оқилона фойдаланиш ҳамда уни муҳофаза қилишни тақозо этади. Ушбу ҳолат

¹ И. А. Каримов. "Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари", Т., "Ўзбекистон". 115-бет.

Конституциянинг 55-моддасида кўрсатилган талаб-ни янада мустаҳкамлашга ёрдам беради.

3. Конституциянинг 50-моддасида кўрсатилган мажбурият нафақат табиат бойликларидан оқилона фойдаланиш, балки табиат бойликларини тиклаш ва кўпайтириш, атроф муҳитни сақлаш ҳамда табиат бойликларини тўлдириб боришни ҳам тақозо этади.

4. Ўзбекистонда Конституция талабларига асосан табиатни муҳофаза қилишга оид қонунчилик ривожланмоқда ва такомиллашмоқда, генофондни барқарор ривожлантиришни сақлаб қолиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланишни таъминлайдиган ҳамда фуқароларнинг мақбул атроф муҳитга бўлган ҳуқуқини кафолатлайдиган халқаро конвенция, шартнома ва битимларга қўшилиш жараёни давом этмоқда. Масалан: Ўрта Осиё ва Қозоғистон давлатлари раҳбарларининг 1993 йил март ойида Қизил Ўрдадаги учрашуви, 1994 йил март ойида Тошҳовуздаги давлатлараро кенгаши, 1995 йил 20 сентябрда Нукусдаги учрашуви, 1996 йил Швейцариянинг Женева шаҳридаги Монреал баённомаси, 1998 йил июнь ойида Даниянинг Орхус шаҳридаги атроф муҳит муҳофазасига бағишланган халқаро конференция, 1999 йил 10—13 майда Бишкекдаги ва бошқа учрашувларда Ўзбекистон Республикаси ҳам кўплаб халқаро ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилишда иштирок этди.

Зеро, Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида БМТ Бош Ассамблеясининг "Минг йиллик саммити" да сўзлаган нутқи ва берган таклифлари ҳам оламшумул аҳамиятга эга¹.

¹ "Ўзбекистон овози", 2000 йил, 12 сентябрь.

5. Фуқаролар, корхона, муассаса ва ташкилотларнинг табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларга риоя қилмаслиги, айрим ҳолларда уларни қўпол равишда бузиши фалокатли ҳолатларни келтириб чиқармоқда. Масалан, Орол денгизи ҳавзаси ва Орол бўйидаги носоғлом экологик вазият Марказий Осиё халқларига табиий, иқтисодий зарар етказмоқда. Бундай ҳолнинг юзага келиши табиий бойликлардан оқилона фойдаланмаслик, пахта якка ҳокимлиги каби шароитлар билан боғлиқ.

Шу мақсадда ҳукуматимиз қатор тадбирларни белгилади: Оролни қутқариш учун Қорақалпоғистонда ва бутун Ўзбекистонда экологик вазиятни соғломлаштиришга қаратилган махсус давлат комиссияси тузилди; Қорақалпоғистон Республикасида табиатни муҳофаза қилиш қўмитасида экологик экспертиза ўтказиш бошқармаси ва унинг қошида илмий кенгаш фаолият кўрсатмоқда. Орол муаммоси фақат минтақавий фожиа бўлмаганлиги сабабли, "ЮНЕСКО" ташкилоти ҳам бу йўналиш бўйича махсус иш олиб бормоқда.

6. Фуқаролар, давлат ташкилотлари, жамоат бирлашмалари табиатни муҳофаза қилиш ва табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш қонунларини ижро этишга қаратилган тадбирларни лозим даражада бажаришларига кўп нарса боғлиқ бўлганлиги сабабли, уларда бу ишга онгли муносабатда бўлишни тарбиялаш ҳам талаб этилади. Чунончи ёшларда табиатга меҳр уйғотувчи фильмларни яратиш, ўрта мактабларда ва олий ўқув юртларида экология муаммолари бўйича ҳуқуқий билимлар бериш, радио, телевидениеда чиқишлар (лекция, суҳбатлар) қилиш ўз самарасини бериши шубҳасиздир.

Бу эса, ўз навбатида, Олий Мажлиснинг "Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури тўғрисида" ги қарори ва Ўзбекистон Республи-

касининг "Таълим тўғрисида"ги қонуни, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 29 майдаги "Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастурини амалга ошириш чора-тадбирлари" тўғрисидаги қарорини ҳам амалга оширишни таъминлайди.

7. Табиатни муҳофаза қилиш билан боғлиқ конституциявий мажбуриятларни бажармаган фуқаролар, амалдаги Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ интизомий, мулкӣ, маъмурий ва жиноий жавобгарликка тортиладилар.

Демак, атроф табиий муҳитта эҳтиёткорона муносабатда бўлиш Ўзбекистондаги ҳар бир фуқаронинг муқаддас бурчи, она табиатни, унинг бойликлари ва ноз-неъматларини келажак авлодларга асраб-авайлаб етказиш ҳамда уларни бундан баҳраманд қилиш ҳозирги авлоднинг конституциявий бурчларидан бири бўлиб қолмоғи лозим.

Зеро, 1992 йил 9 декбрда қабул қилинган "Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида"ги Қонуннинг 12-моддасида "Ўзбекистон Республикаси аҳолиси табиий ресурслардан оқилона фойдаланиши, табиий бойликларга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиши, экология талабларига риоя этиши шарт", — деб кўрсатилган. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, инсон ҳар қандай вазиятда она табиат бойликларидан оқилона фойдаланиши ва уларни муҳофаза қилиши зарур. Чунки инсон табиатнинг онгли бир бўлагидир.

51-модда

Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашга мажбурдирлар.

Қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлаш борасидаги конституциявий мажбурият жамиятда яшаётган ва давлат фаолиятининг

натижаларидан фойдаланаётган инсон ва фуқарога қўйилган энг оддий талабдир. Давлат солиқлар ёрдамида муҳофаа қобилиятини, фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлайди, иқтисод, маориф, фан, соғлиқни сақлашни ривожлантиради, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш бўйича мақсадга йўналтирилган, комплекс ижтимоий дастурларни, бутун жамият манфаатлари йўлидаги бошқа фаолиятни амалга оширади.

Солиқлар Ўзбекистон Республикаси қонунлари, маҳаллий давлат органларининг қарорлари билан ўрнатилади ва минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши учун улар томонидан ваколатлари доирасида ишлатилади. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашлари шарт. Бу солиқ ва йиғимлар қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади. 1997 йилнинг апрелида Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси қабул қилиниб, у 1998 йилнинг 1 январидан кучга кирган.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 5-моддасига мувофиқ, республика ҳудудида қуйидаги солиқлар амал қилади: умумдават солиқлари, маҳаллий солиқлар ва йиғимлар.

Умумдават солиқларига қуйидагилар киради: юридик шахсларнинг даромади (фойдаси)га солинадиган солиқлар; жисмоний шахсларнинг даромадига солинадиган солиқлар; қўшимча қиймат солиғи; ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ; экология солиғи; сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ (СКнинг 6-моддаси).

Маҳаллий солиқлар ва йиғимларга қуйидагилар киради: мулк солиғи; ер солиғи; реклама учун солиқ; транспорт воситаларини олиб сотганлик учун солиқ; савдо ҳуқуқи учун йиғим, жумладан алоҳида товар турлари билан савдо қилиш учун лицензия йи-

ғимлари; юридик шахсларни, жумладан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахсларни рўйхатта олганлик учун йиғим; автотранспортни қўйиш учун йиғим; ободонлаштириш ишлари учун йиғим (СКнинг 7-моддаси).

Солиқлар ва йиғимларни тўлалигича ва ўз вақтида тўлаш мажбурияти солиқ тўловчиларнинг Солиқ кодексининг 11-моддасида белгилаб қўйилган муайян ҳуқуқлари билан уйғунлашиб кетади. Масалан, солиқ органларида солиқ қонунлари тўғрисида ахборот ва маслаҳат олиш, солиқ органлари ўтказган текширишлар материаллари билан танишиш ва текшириш ҳужжатларини олиш; солиқ органлари ва уларнинг мансабдор шахслари хатти-ҳаракатлари устидан юқори турувчи солиқ органлари ва судга шикоят қилиш; солиқ имтиёзларидан фойдаланиш ва бошқалар.

Солиқ кодексининг 132-моддасига мувофиқ, солиқ қонунларини бузганлиги учун солиқ тўловчиларга молиявий чоралар қўлланилади, жисмоний ва мансабдор шахслар эса фуқаролик-ҳуқуқий ва жиноий жавобгарликка тортилишлари мумкин. Солиқ тўловчининг жавобгарликка тортилиши уни солиқлар ва йиғимлар тўлаш мажбуриятидан озод қилмайди.

52-модда

Ўзбекистон Республикасини ҳимоя қилиш — Ўзбекистон Республикаси ҳар бир фуқаросининг бурчидир. Фуқаролар қонунда белгиланган тартибда ҳарбий ёки муқобил хизматни ўташга мажбурдирлар.

Ўзбекистон Республикасида республика фуқароларининг ҳарбий бурчни ўташ, ҳарбий ёки муқобил

хизматни ўташ йўли билан ўз Ватанларини ҳимоя қилиш бўйича мажбуриятларини бажариш масалаларини тартибга солувчи бир қатор қонунлар қабул қилинган.

Аввало, Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 11 майдаги "Мудофаа тўғрисида"ги қонунига эътибор қаратиш лозим. Бу қонуннинг 11-моддасида белгилаб қўйилганидек, "Ўзбекистон Республикасини, унинг ҳудудий яхлитлигини, мустақиллигини ҳимоя қилиш республика фуқароларининг Конституциявий бурчи ҳисобланади. Бошқа давлатларнинг Ўзбекистонда доимий яшаб турган ёки вақтинча турган фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар Ўзбекистон Республикасида ҳарбий хизматга ва ҳарбий тайёргарлик кўришга мажбур эмас". Фуқароларнинг ҳарбий хизматни ёки муқобил хизматни ўташ тўғрисидаги Конституциявий мажбуриятларини бажариш ва ривожлантириш учун 1992 йилнинг 3 июлида республикада "Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида"ги ҳамда "Муқобил хизмат тўғрисида"ги қонунлар қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикасининг "Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида"ги қонунининг 1-моддасида кўрсатиб ўтилганидек, "Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ мамлакатни мудофаа қилиш давлатнинг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида истиқомат қилувчи барча фуқароларнинг вазифасидир. Ўзбекистон Республикасини ташқаридан бўладиган қуроли тажовуздан ҳимоя қилиш Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг Конституциявий бурчидир".

Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизматни ўташ ҳарбий тайёргарлик ва фуқароларнинг Ўзбекистон Республикасини қуроли ҳимоя қилишлари орқали амалга оширилади.

Чақириқгача ёшдаги ва чақириқ ёшидаги шахслар билан ҳарбий хизматга тайёрлаш ишлари ўтказилади. У қуйидагиларни ўз ичига олади: чақириқгача тайёргарлик; чақирилувчиларни ҳарбий-техник мутахассисликларга тайёрлаш; ҳарбий ўқув юртларига тайёрлаш ва кириш; жисмоний тайёргарлик; даволаш-соғломлаштириш ишлари; умумий таълим тайёргарлигини ошириш; давлат тилини ўрганиш; ватанпарварлик тарбияси.

Ўзбекистон Республикаси фуқароларини ҳарбий хизматга чақиришдан олдин ўсмирларни ҳисобга олиш, уларнинг сонини, ҳарбий хизматга яроқлилик даражасини аниқлаш, умумий таълим даражасини, мутахассисликка эгаллиги ва жисмоний тайёргарлигини белгилаб олиш мақсадида улар чақирув участкаларида қайд этилади.

Тинчлик пайтида Ўзбекистон Республикасининг эркак фуқаролари, башарти уларнинг саломатлиги ҳарбий хизматга яроқли бўлса ва чақирув кунигача 18 ёшга тулган бўлсалар, муддатли ҳарбий хизматга чақириладилар.

Фуқароларни муддатли ҳарбий хизматга чақириш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори асосида йилига икки марта: май-июнь ва ноябрь-декабрь ойларида ўтказилади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори чақириқ бошланишидан камида бир ой аввал оммавий ахборот воситаларида эълон қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори эълон қилинган, ҳар бир чақирилувчи ўз шахсий чақирув қоғозида кўрсатилган пунктга келиши шарт. Чақирув ёшидаги, ҳарбий хизматни ўтамаган ва ҳарбий хизматга мажбурлар рўйхатида турмаган, шунингдек, доимий яшаш жойидан бошқа ерга кетган ва у ерда ҳарбий рўйхатга турмаган чақи-

рилувчилар яшаш жойларидаги муҳофаа ишлари бўйича ташкилотларга келишлари шарт.

Тинчлик пайтида қуйидаги фуқаролар муддатли ҳарбий хизматга чақирилмайдилар:

- 1) чақирувдан кечиктиришга эга бўлганлар;
- 2) муддатли ҳарбий хизматга чақиришдан озод қилинганлар;

3) ўтказилаётган дастлабки суриштирув ёки терговга дахлдор бўлган шахслар ёки жиноий ишга дахлдор бўлган шахслар иш то судда узил-кесил қараб чиқилиб, айблов ёки оқлов ҳулосаси чиқарилгунига қадар.

Қонуннинг 17-моддасига кўра оилавий шароити, саломатлиги ёмонлашгани ёки ўқишни давом эттириши лозим бўлгани учун қуйидаги чақирилувчиларнинг чақириш муддати туман (шаҳар) чақирув комиссиясининг қарорига биноан узайтирилади:

а) чақирилувчининг отаси ва онаси ёки улардан бири меҳнатга қобилиятсиз бўлиб, улар билан бирга ёки айрим ҳолда истиқомат қилишидан қатъи назар, уларни боқиши шарт бўлган бошқа меҳнатга қобилиятли ўғли бўлмаса. (Ота-оналарнинг меҳнатга қобилиятсизлиги амалдаги қонунларга мувофиқ аниқланади);

б) чақирилувчининг меҳнатга қобилиятли онаси ёлғиз бўлиб, унинг 16 ёшга тўлмаган икки ва ундан ортиқ боласи бўлса-ю, истиқомат жойидан қатъи назар, амалдаги қонунларга мувофиқ, онасига ёрдам кўрсатиши шарт бўлган меҳнатга қобилиятли бошқа болалари бўлмаса;

в) чақирилувчининг бир фарзанди бўлиб, уни ёлғиз ўзи тарбиялаётган бўлса;

г) чақирилувчининг икки ва ундан ортиқ фарзанди бўлса ёки хотини I ёхуд II гуруҳ ногирони бўлса.

Қонуннинг 18-моддасига мувофиқ, қуйидаги чақирилувчилар муддатли ҳарбий хизматга чақиришдан озод этиладилар:

— тинчлик вақтида саломатлиги ёмонлашганлиги сабабли ҳарбий хизматга яроқсиз деб топилган;

— 27 ёшга тўлгунига қадар муддатли ҳарбий хизматга ёки муқобил хизматга чақирилмаган;

— рўйхатдан ўтказилган диний идораларнинг бирида диний рутбага эга бўлган;

— туғишган ака-укаларидан бири муддатли ҳарбий хизматни ўташ вақтида ҳалок бўлган.

Қонуннинг 19-моддасига мувофиқ, захирадаги 40 ёшгача бўлган, муддатли ҳарбий хизматни ўтамаган ва чақириш муддатини кечиктириш учун асосга (17-модда) эга бўлмаган офицерлар Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирининг буйруғига биноан, 18 ой муддатга офицерлик лавозимига ҳарбий хизматни ўташ учун чақирилишлари мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг "Муқобил хизмат тўғрисида" ги қонуни 1-моддасида шундай деб эътироф этилган: "Муқобил хизмат — Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ўтайдиган давлат хизматининг алоҳида туридир. Бу хизмат фуқаронинг корхоналардаги, муассасалардаги, халқ хўжалиги ташкилотларидаги, юқори малака талаб этилмайдиган (ёрдамчи) ишларни ёки ўз малакасига мос ишларни, шу жумладан, фалокат, фожиа, табиий офат ва бошқа фавқулодда ҳолатларнинг оқибатларини бартараф этишга оид ишларни бажариши билан боғлиқдир.

Муқобил хизмат фуқароларни ҳарбий ишга ўргатишни ҳамда Ўзбекистон Республикаси Қуроли Кучлари учун захирадаги жангчиларни тайёрлашни кўзда тутди".

Ўзбекистон Республикасининг 18 ёшдан 27 ёшгача бўлган, ҳарбий ҳисобда турадиган, муддатли ҳарбий хизматга чақирилиши лозим бўлган фуқаролари муқобил хизматни ўташ ҳуқуқига эгадирлар, башарти улар:

— хизматга чақирилаётган шахсдан ташқари 16 ёшга тўлмаган турт ва ундан ортиқ болали оиладан бўлсалар;

— ҳарбий хизматни ўташ даврида ногирон бўлиб қолган ота-онаси ёки ака-ука (опа-сингил)лари бўлса;

— диний таълимоти қурол ишлатишга ва Қуролли Кучларда хизмат қилишга йўл қўймайдиган рўйхатдан ўтган диний ташкилотларнинг аъзоси бўлсалар.

Қонун муқобил хизмат муддатини — 24 ой, олий маълумотли шахслар учун эса — 18 ой деб белгилаб қўйган.

Муқобил хизматни ўтаётган фуқаролар қуйидаги ҳуқуқларга эгадирлар:

— хизмат ва иш жойидаги тиббиёт муассасасларида тиббий ёрдамнинг барча турларидан фойдаланиш;

— иш жойида барча нафақалар, устама ҳақлар ва ёрдамлар, шу жумладан меҳнат қobiliятини вақтинча йўқотганлик учун нафақалар олиш.

Муқобил хизматни ўтаган фуқаро хизматга чақирилгунга қадар ўзи ишлаган ёки ўқиган корхонага, муассасага, ташкилотга аввалги ишига ёки аввалгисига тенг лавозимга, шунингдек, ўқув юртига қайтиш ҳуқуқига эгадир. Фуқаро бошқа хизмат жойига ўтказиш, муқобил хизматдан муддатидан аввал бўшашга оид масалалар бўйича ҳамда бошқа мазмундаги аризалар, шикоятлар ва таклифлар билан муқобил хизмат бошқаруви идораларига мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Шу билан бирга, муқобил хизматни ўтаётган фуқаро қуйидагиларни бажариши шарт:

— хизматни белгиланган жойда, муқобил хизмат тузилмалари таркибида ўташи;

— "Муқобил хизмат тўғрисида"ги қонунда, ҳарбий низомларда белгиланган талабларини, шунинг-

дек, иш жойида амал қилиб турган ички меҳнат тартиб-қоидаларини сўзсиз бажариши;

— ҳарбий билимларни сабот билан эгаллаши, ишлаб чиқариш топшириқларини ўз вақтида ва сифатли қилиб бажариши.

Муқобил хизматни ўтаётган фуқаролар ҳалокат, фалокат ва табиий офатларнинг оқибатларини бартараф этишга жалб этилган тақдирда, улар юзага келган вазиятдан келиб чиқадиган ҳамда ана шу оқибатларни бартараф этиш юзасидан комиссия ёки штабларнинг жойлардаги раҳбарлари белгиладиган махсус вазифаларни бажарадилар.

Муқобил хизматни ўтаётган фуқаролар қуйидаги ҳуқуқларга эга эмас:

раҳбарлик ва сайлаб қўйиладиган лавозимларни эгаллаш;

хусусий тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш;

олий ва ўрта махсус билим юртларига ўқишга кириш;

тегишли мансабдор шахснинг рухсатисиз хизмат жойидан ва ишдан кетиб қолиш.

ЖАМИЯТ ВА ШАХС

XII боб

ЖАМИЯТНИНГ ИҚТИСОДИЙ НЕГИЗЛАРИ

53-модда

Бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади. Давлат истеъмолчиларнинг ҳуқуқи устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини барча мулк шаклларининг тенг ҳуқуқлилигини ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилишини кафолатлайди.

Хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясидадир. Мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкидан маҳрум этилиши мумкин.

Иқтисод хўжалик юритиш тизими сифатида инсонларни яшаши учун зарур бўлган барча бойликлар билан таъминлайди. Инсон иқтисоднинг марказий фигураси. Иқтисоднинг иккинчи муҳим элементи табиатдир. Ишлаб чиқариш воситалари истеъмол буюмлари ва инфратузилмалардан иборатдир.

Мулкий муносабатлар иқтисоднинг асосий негизини ташкил этади. Мулкий муносабатлар инсонни мулкка, иқтисодий воқеликка бевосита боғлиқлигини белгилайди ҳамда предмет ва объектлардан унумли фойдаланишга ундайди.

Ўзбекистон Республикасининг 1990 йил 31 октябрда қабул қилинган "Ўзбекистон Республи-

касида мулкчилик тўғрисида"ги қонунида республикада иқтисодиётнинг самарали амал қилиши ва халқ фаровонлигининг ўсиши учун имконият яратувчи ҳар қандай мулкчилик бўлишига рухсат берилади.

Мулк турли шаклларда намоён бўлади. Мулк шакллари деб мулк субъектининг белгилари бўйича тавсифланишига айтилади. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси ҳамда Ўзбекистон Республикасининг "Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида"ги қонунининг 4-моддасида Ўзбекистон Республикасида мулкнинг қуйидаги шаклларда бўлиши таъкидланган:

- фуқароларнинг шахсий ва хусусий мулки;
- жамоа (ширкат) мулки, шу жумладан оилавий, маҳалла, кооператив мулклари, ижарага олинган корхона мулки, акциядорлар жамияти, давлат корхонаси жамоасининг, жамоат ташкилотлари ва диний ташкилотлар концерн (консорциум)ларининг мулки, турли хўжалик бирлашмалари ва уюшмалари мулки, юридик шахс ҳисобланган бошқа жамоалар мулки;
- Республика, Қорақалпоғистон Республикаси, маъмурий-ҳудудий тузилмалар (коммунал) мулкидан иборат бўлган давлат мулки;
- аралаш мулк;
- қўшма корхоналар, ажнабий фуқаролар, ташкилотлар ва давлат, шунингдек ажнабий юридик шахслар мулки.

У турли мулк, объектларнинг мулк эгасига тегишлилигини белгилайди. Мулк икки — оммавий ва хусусий кўринишларга эга. Оммавий мулк мулккий обротлар ва муносабатларнинг иштирокчилари бўлган давлат ҳамда муниципал органларнинг ҳуқуқий ҳолатини ўз ичига олади. Фуқароларнинг хусусий мулки индивиднинг мулкка эгалик қилишининг ҳуқуқий шаклини тавсифлайди.

Ўзбекистон Республикасида конституцион тузумнинг асосини қуйидаги икки асосий қоида белгилайди:

- хусусий мулк тан олинади;
- барча мулк шакллариининг дахлсизлиги бир хил ҳимоя қилинади.

Хусусий мулк шахсий мулкнинг айнан ўзи эмас, унга қараганда янада кенгроқ тушунчадир. Бу тушунча нафақат шахсий манфаатларни қондирувчи предметлар (уй, автомобиль, қимматбаҳо буюмлар ва шу кабилар)ни, балки фойда олишни мақсад қилиб олган саноат, молия ва савдо корхоналарини ўз ичига олади. Уларнинг эгалари (жисмоний ва юридик шахслар) қонунларга итоат этишлари, солиқларни тўлашлари, уларни тасарруф этишлари ёки амалдаги қонунларга риоя қилган ҳолда ўз хоҳишлари асосида фойдаланиш ҳуқуқига эгадирлар.

Республика иқтисодиётида эркинлаштириш жараёни амалга оширилмоқда ва бу жараён энг муҳим масалани — мулк масаласини, кўп укладли иқтисодий тузумни ва унда хусусий мулкнинг ҳал қилувчилик ролини таъминлашни тақозо этади. Мулкдорлар синфининг шаклланиши жамиятда барқарорлик ва иқтисодий ўсишни кафолатлайди. Иқтисодий тузумда кичик, ўрта ва хусусий бизнесни ривожлантиришга алоҳида эътибор қилинмоқда. Тадбиркорлик тузилмаларининг моддий, молия ва кредит ресурсларига эгалик қилиш жараёни эркинлаштирилмоқда, ишлаб чиқарилган маҳсулотларни мамлакат ичидаги ҳамда хориждаги бозорларга етказишни кафолатлайдиган тузилмалар ташкил этилмоқда.

Ўзбекистон Республикасида бозор муносабатларининг ривожлантирилиши давлатнинг иқтисодиётга бўлган муносабатини тубдан ўзгартиради: халқ ҳўжалигини тўғридан-тўғри бошқарувчи органдан

давлат иқтисодий муносабатларни тартибга солувчи ҳамда республиканинг барча ҳудудларида бозор муносабатлари муҳитининг бирлиги; иқтисодий фаолиятнинг эркинлиги; товар, хизмат ва молиявий маблағларнинг эркин ҳаракати; рақобат курашини қўллаб-қувватлаш каби тамойилларни амалга оширувчи ташкилотга айланмоқда.

Давлат истеъмолчиларнинг ҳуқуқи устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият ва тадбиркорлик эркинлигини таъминлайди. Ўзбекистон Республикасининг "Тадбиркорлик ва тадбиркорлик фаолиятининг кафолатлари тўғрисида"ги қонуни (1999 йил 14 апрел) тадбиркорлик фаолиятини ташкил қилиш ҳамда кафолатларини белгиловчи муносабатларни бошқаради. Ушбу қонуннинг асосий вазифалари фуқароларнинг тадбиркорлик фаолиятида эркин иштирок этишлари ва уларнинг манфаатдорлиги ва ишчанлик фаоллигини ошириш учун шарт-шароит яратиш, тадбиркорлик фаолияти субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишдан иборатдир.

Давлат тадбиркорлик фаолияти субъектларига тенг ҳуқуқларни кафолатлайди ва моддий-техника, молия, меҳнат, ахборот, табиий ва бошқа ресурслардан фойдаланиш учун кенг имкониятлар яратади, тижорат сири ҳисобланган ахборотни ҳимоя қилишини кафолатлайди.

Тадбиркорлик фаолияти субъектларининг ҳуқуқларини камситишга йўл қўйилмайди.

Давлат хусусий мулкни бошқа мулк шакллари каби дахлсиз деб эълон қилиб, турли мулк шакллари ўртасида табиий рақобатнинг юзага келиши учун кенг йўл очиб беради. Мулк шаклларининг бир кўринишидан иккинчисига ўтиши, тадбиркорликнинг турли шакллари юзага келиши дастлабки даврда эркин амалга оширилган бўлсада, муайян бу жараёнга таш-

қаридан таъсир қилиш ҳоллари ҳам мавжудлигини эътироф этиш лозим.

Давлат ва унинг тегишли органлари қонунда белгиланган ҳолларда мулк субъектини унга эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқидан маҳрум этиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигига эришганидан сўнг мулкчиликни муҳофаза қилиш масалаларида тадрижий ўзгаришлар юз берди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XII бобида мулкчиликнинг турли шакллари тан олиш ва ҳимоя қилиш бўйича бутунлай янги бўлган ҳолатлар қонуний қилиб мустаҳкамланган. Ушбу конституциявий ҳолатлар "Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида"ги қонунда ўз аксини топган. Ушбу қонуннинг 4-моддасида мулк бирон-бир шахсга, жамоага, давлатга тегишли бўлиши, қўшма корхоналар, чет эл фуқаролари, ташкилотлар, давлатлар, хусусан хорижий юридик шахсларга тегишли бўлиши мумкин дейилган. Масаланинг бундай ҳал этилиши, мулк шакллариининг фақат тенглигини эълон қилиш бир хил бўлган ҳуқуқий ҳимоясини ҳамда фақат давлат ихтиёрида бўлиши керак бўлган мулклардан ташқари мулкчилик ҳуқуқи объектларининг тенг ҳуқуқлилигини билдиради. Масалан, аввалги қонунчиликдан фарқли равишда "Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида"ги қонунда ер участкалари, дала ҳовли, боғ ҳовлилари, акциялар, облигациялар ва бошқа қимматбаҳо қоғозлар, сармоялар, тадбиркорлик фаолияти соҳасидаги турли хил корхоналар, шунингдек, бошқа мулклар фуқаролар ихтиёрида бўлиши мумкин деб ёзиб қўйилган. Хавфсизлик нуқтаи назаридан ёки халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган нормаларига биноан фуқароларга тегишли бўла олмайдиган мулк бундан истиснодир. Бунда фуқаролар томонидан

қонуний тарзда сотиб олинган мулкнинг нархи ва миқдори қонун билан чегараланмайди.

54-модда

Мулкдор мулкига ўз хоҳишича эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади. Мулкдан фойдаланиш экологик муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқлариини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт.

Мулк эгасига унга эгалик қилиш, ундан фойдаланиш, уни тасарруф этиш ҳуқуқи берилган.

Мулкка эгалик қилиш мулкчилик муносабатининг бошланғич шакли сифатида юридик томондан мулкнинг ҳужжатлар билан субъектга бириктирилганлигини ифодалайди. Ҳеч ким ўз мулки ва ҳуқуқларидан бекордан бекорга маҳрум этилмайди. Обьектив сабаблар туфайлигина жамият фойдаси ёки манфаатлари йўлида тегишли қонунлар асосида муайян компенсация, (ўрнини қоплаш) ҳолларидагина мулкка эгалик қилиш ўзгариши мумкин.

Фойдаланиш ҳуқуқи — мулк эгасининг ҳуқуқларидан бири бўлиб, бойлик ва мулклардан белгиланган тартиб бўйича фойдаланишидир. Унинг чегаралари қонунлар, фармонлар, шартномалар ва бошқа ҳуқуқий манбалар билан белгиланади. Мулкдан атроф муҳитга, ўзга фуқаролар, юридик шахслар, давлат манфаатларига зиён етадиган даражада фойдаланиш ман этилади. Бундан ташқари фойдаланиш ҳуқуқини суиистеъмол қилишга ҳам йўл қўйилмайди.

Тасарруф этиш ҳуқуқи — бу ҳуқуқ мулкдан ким ва қандай ҳолда фойдаланишини ҳал этади. Тасарруф этиш ҳуқуқига эга бўлган шахс мулк эгасининг асосий ваколатларини амалга ошириш ҳуқуқи асо-

сида мулк объектдан фойдаланиш йўл-йўригини белгилаши, мулкни сотиш, ижарага бериш, ҳадя этиш ҳуқуқига эга бўлади. Амалда мулкни тасарруф этиш ҳуқуқига реал эга бўлган шахсгина ҳақиқий мулк эгаси ҳисобланади. Тасарруф этиш иккита — бир маротаба амалга оширилиши ҳамда узоқ муддат давом этувчи тасарруф этишга бўлинади. Муайян ҳолатда тасарруф этиш хусусидаги меъёрлар қонун ости ҳужжатлари ҳисобланади.

Бозор иқтисоди шароитларида мулк эгаси ўз мулкни иқтисодий муомалага уч йўналиш бўйича:

— биринчидан, олди-сотди орқали киритиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 386-моддасида олди-сотди шартномаси бўйича бир тараф (сотувчи) товарни бошқа тарафга (сотиб олувчига) мулк қилиб топшириш мажбуриятини, сотиб олувчи эса бу товарни қабул қилиш ва унинг учун белгиланган пул суммасини (баҳосини) тўлаш мажбуриятини олади.

Қонунларда қимматли қоғозлар ва валюта қимматликларининг олди-сотдисига доир махсус қоидалар белгиланган бўлмаса, уларни олиш-сотишга нисбатан юқорида назарда тутилган қоидалар қўлланилади.

— иккинчидан, ҳадя қилиш орқали киритиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 502-моддасида ҳадя шартномасига мувофиқ бир тараф (ҳадя қилувчи) бошқа тараф (ҳадя олувчи)га ашёни текинга мулк қилиб беради ёки бериш мажбуриятини олади ёхуд унга ўзига ёки учинчи шахсга нисбатан мулк ҳуқуқига (талабни) беради ё бериш мажбуриятини олади ёхуд уни ўзи ёки учинчи шахс олдидаги мажбуриятдан озод қилади ёинки озод қилиш мажбуриятини олади.

Ашё ёки ҳуқуқ муқобил берилганида ё бўлмаса муқобил мажбурият мавжуд бўлганида шарт-

нома ҳада деб тан олинмайди. Бундай шартнома юридик оқибатлар туғдириш нияти бўлмаган ҳолда номигагина тузилган битим ўз-ўзидан ҳақиқий эмасдир.

— учинчидан, мулкни ижарага бериш орқали киритиш. Мулкнинг эгаси мулк ижараси шартномаси бўйича (Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 535-моддаси) ер участкалари, ер ости бойликлари жойлашган участкалар ва бошқа алоҳида табиий объектлар, корхоналар ва бошқа мулкний комплекслар, бинолар, иншоотлар, ускуналар, транспорт воситалари ва фойдаланиш жараёнида ўзининг табиий хусусиятларини йўқотмайдиган бошқа ашёлар (истеъмол қилинмайдиган ашёлар) мулк ижарасига берилиши мумкин.

Мулк эгаси ўзига тааллуқли мулкка нисбатан қонунлар ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларга зид бўлмаган хатти-ҳаракатни амалга ошириши мумкин. Шу жумладан:

— ўзидан бегона қилиши, гаровга қўйиш ва бошқа йўллар билан улардан фойдаланиш. Мулк эгаси ўз мулкни ўзга шахсга (ишончли бошқарувчига) бериши мумкин.

Мулк эгаси ўзига тааллуқли мулкни сақлаш, эҳтиёт қилиш ташвишларини, агар ўзга ҳолатлар қонунлар ёки шартномаларда кўзда тутилмаган бўлса, ўз зиммасига олади.

Мулкни нобуд бўлишидан асраш ҳам, агар қонун ёки шартномаларда ўзга ҳолатлар кўзда тутилмаган бўлса, мулк эгаси зиммасида бўлади. Мулкни асраш учун тегишли чораларни кўриш, хусусан мулкни суғурта қилиш кўзда тутилади. Суғурта — Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 914-моддасида, фуқаро ёки юридик шахс суғурта ташкилоти билан тузадиган мулкний ёки шахсий суғурта шартномалари асосида амалга оширилади.

Мулк эгаларининг барча ҳуқуқлари бир хил тарзда ҳимоя қилинади.

Қонунларда фуқаролар ва юридик шахслар ихтиёрида бўлмайдиган мулклардан истисно барча мулклар фуқаролар ва юридик шахслар ихтиёрида бўлиши мумкин.

Агар муайян қонунларда мулк миқдори ва қийматини чеклаш кўрсатилмаган бўлса, фуқаролар эгаллик қилаётган мулкнинг сони, қиймати чекланмайди.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 129-моддасига мувофиқ муомалага лаёқатсиз шахслар мулкни бошқариш уларнинг қонуний вакилларига ишончнома асосида топширилади. Ишончномага, қонунга, суд қарорига ёки вакил қилинган давлат органининг ҳужжатига асосланган ваколат билан бир шахс (вакил) томонидан бошқа шахс (ваколат берувчи) номидан тузилган битим ваколат берувчига нисбатан фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятларини бевожута вужудга келтиради, ўзгартиради, бекор қилади.

Ўз характериға кўра фақат шахсан тузилиши мумкин бўлган битимни, шунингдек қонунларда назарда тутилган бошқа битимларни вакил орқали тузишга йўл қўйилмайди.

Муомалага лаёқатсиз фуқаролар номидан битимларни уларнинг ота-оналари, фарзандликка олувчилари ва васийлари тузадилар.

55-модда

Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир.

1. Табиат бойликларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш ҳар бир давлатнинг эколо-

гик сиёсати бўлиб, у сиёсий ва иқтисодий аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳам Конституцияда ушбу масалага алоҳида эътибор берилди.

Шарҳланаётган модданинг қуйидаги хусусиятлари уни ҳар томонлама кенгроқ тушунишга ва таҳлил қилишга ёрдам беради:

а) мазкур моддага асосан ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захираларнинг биринчи марта умуммиллий бойлик деб эълон қилиниши;

б) ушбу моддага асосан юқорида кўрсатилган барча табиат бойликларидан оқилона фойдаланиш зарурлиги;

в) барча табиат бойликлари ва атроф муҳит муҳофаза қилиниши;

г) мавжуд табиат бойликлари мустақил Ўзбекистон Республикаси, яъни давлат томонидан муҳофаза қилиниши зарурлиги шулар жумласидандир.

2. Бозор иқтисодиёти шароитида барча табиат бойликларига эътибор, айниқса ердан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза этиш катта аҳамиятга эга.

Чунки, ер одамзотнинг ҳаёт манбаи бўлиб, у ўз бағрида инсон учун зарур бўлган жами ноз-неъматларни яратади. Шунинг учун ҳам ота-боболаримизнинг "Ер — хазина, сув — олтин", "Ер — тўқ, сен — тўқ", "Ери бойнинг — эли бой" деган нақллари ернинг конституциявий моҳиятини янада мустаҳкамлайди.

Ҳозирги шароитда барча табиат бойликлари қатори ердан фақат фойдаланибгина қолмай, уни экологик жиҳатдан ҳуқуқий муҳофаза қилиш ҳам лозим. Ер ресурсларини экологик ҳуқуқий муҳофаза қилиш деганда, уни асраш, ундан оқилона фойдаланиш, унинг мелиоратив ҳолати ва агротехника қоидаларига риоя этиш, кадастрига алоҳида эътибор бериш ҳамда ер ресурсларини тиклаб унинг ҳосилдорлигини ошириб бориш ва бошқалар тушунилади.

Масалан: Ўзбекистон Республикасининг умумий ер майдони 44, 9 млн гектар бўлиб, қишлоқ хўжалик тармоғига ажратилган ерлар 28 млн гектарни (яъни, 62% ни) ташкил этади. Шундан 23 млн гектари саҳро ерларида жойлашган яйловлар, 0,7 млнга яқини лалми ҳайдаладиган, 4,3 млнга яқини эса суғориладиган ерларни ташкил этиб, бу 15% ҳудудни ўз ичига олади. Бозор шароитида ерга жуда катта эътибор берилиши лозим, чунки қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 95% ана шу тоифага кирадиган ерлардан олинади.

Мамлакатимизда ер ресурсларининг ҳуқуқий ҳолатига алоҳида эътибор берилиб, 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган "Ер кодекси"¹ билан тартибга солинади.

Шунингдек, ер билан боғлиқ муносабатларни тартибга солишда Ўзбекистон Республикасининг "Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги)"², "Фермер хўжалиги"³, "Дехқон хўжалиги"⁴, "Давлат ер кадастри тўғрисида"⁵ги қонунлар ҳам катта аҳамиятга эга.

Ҳозирги шароитда ер ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза этиш мақсадида Президентимиз И. А. Каримов томонидан эътиборли ишлар амалга оширилмоқда.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998, № 5—6, 82-м.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998, № 5—6, 84-м.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998, № 5—6, 86-м.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998, № 5—6, 88-м.

⁵ Ўзбекистон Республикасининг "Давлат ер кадастри тўғрисида"ги қонуни. — //Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 1998 йил, 19-сон.

Президентнинг "Ердан фойдаланиш самарадорлигини ошириш тўғрисида"ги ва Ўзбекистон Республикаси "Ер ресурслари давлат қўмитасини ташкил этиш тўғрисида"ги¹ 1999 йил 20 июль фармонларида мамлакатимиз аҳолиси зиммасига ер бойликларидан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза этиш бўйича алоҳида конституциявий мажбурият юкланган.

3. Шарҳланаётган 55-моддага асосан, ер ости бойликлари алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, биз бу бойликлар билан фахрланамиз. Зеро, ер ости бойликлари қанча кўп бўлмасин, унинг миқдори чегараланган. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига асосан, мустақил республикамиздаги барча ер ости бойликлари умуммиллий бойликка айланди.

Ҳозирги пайтда республикамизда 2500 дан зиёд ер ости бойликлари нуқталари мавжуд. Республикамиз МДХ давлатлари ичида олтин қазиб олиш бўйича иккинчи ўринда, кумуш, газ қазиб олиш бўйича учинчи ўринда туриши ҳаммамизни қувонтиради.

Мустақил республикамизда 142 та нефт, газ, 6 та кўмир, 34 та асл металл, 7 та қора металл, 54 та рангли металл, 49 та тоғ-кон, 19 та цемент ишлаб чиқариш, 37 та тоғ кимёвий, 372 та қурилиш материаллари корхоналари, 172 та ер ости сувлари бойликлари мавжуд.

Мамлакатимизда ер ости бойликларини муҳофаза қилиш, улардан оқилона фойдаланиш, уларни тиклаш, кўпайтириш ва улар билан боғлиқ барча муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 23

¹ "Халқ сўзи", 1999 йил, 25 июль.

сентябрда қабул қилинган "Ер ости бойликлари тўғрисида"ги¹ қонуни билан тартибга солинади. Мазкур қонун конституцион талабни мустақкамлайди.

4. Табиат бойликлари орасида сув алоҳида ўрин тутати. Чунки, у барча тирик мавжудотлар ҳаётининг асосий манбаидир. "Сув учун кураш — ҳаёт учун кураш" деб бежиз айтилмаган. Шунинг учун ҳам асосий қомусимизнинг 55-моддасида сувни муҳофаза қилиш ва ундан оқилона фойдаланиш лозимлиги эътироф этилади.

Шунга кўра 1993 йил 6 майда "Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида"ги² қонун қабул қилиниб, у ўзида конституциявий талабларни мужассамлаштирди. Ушбу қонунга асосан Ўзбекистон Республикасида ягона давлат сув фонди: дарёлар, кўллар, сув омборлари, бошқа ер усти сув ҳавзалари ва сув манбалари, канал ва ҳовузларнинг сувлари, ер ости сувлари ва музликлардан иборат эканлиги кўрсатилди.

Қабул қилинган мазкур қонун Конституцияга асосан, сув ва сувдан фойдаланишга доир муносабатларни тартибга солишдан, аҳоли ва халқ хўжалиги эҳтиёжлари учун сувдан оқилона фойдаланишдан, сувни булғаниш, ифлосланиш ва камайиб кетишдан сақлашдан, сувнинг зарарли таъсири олдини олиш ва уни бартараф қилишдан, сув объектларининг ҳолатини яхшилашдан, шунингдек сувга доир муносабатлар соҳасида корхоналар, муассаса, ташиқлотлар, деҳқон, фермер, ширкат хўжаликлари ва фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишдан иборат бўлди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1994, № 10, 252-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1993, № 5, 221-модда.

5. Инсон пайдо бўлганидан кейин, биринчи навбатда наботот дунёси билан боғланди. Тирик мавжудотнинг яшаш манбаларидан бири бўлган ўсимликлар доимо инсон муҳофазасига муҳтож. Республика-миз ҳудудида 4500 га яқин ўсимлик турлари мавжуд бўлиб, уларнинг 10—12 % муҳофазага муҳтож.

Ўзбекистон Республикаси "Қизил китоб"ига йўқолиб кетиш хавфи бўлган ўсимликларнинг 42 та оила, 111 та авлодига кирувчи 301 та тури киритилган. Шунинг учун ҳам мустақил юртимизда ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан оқилона фойдаланишнинг ҳуқуқий асоси яратилди.

1997 йил 26 декабрда қабул қилинган "Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида"¹ ги қонун мамлакатимизнинг экологик, географик, иқтисодий ва ҳуқуқий хусусиятларини ўзида акс эттириб, ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланишни таъминлайди.

6. Конституциянинг 55-моддасида ҳайвонот дунёсини ҳам умуммиллий бойлик сифатида муҳофаза қилишга алоҳида эътибор берилган. Чунки ҳайвонот дунёси иқтисодий аҳамияти нуқтаи назаридан муҳим табиий ресурс, озиқ-овқат маҳсулотлари, саноатбоп, техникавий ва доривор хом ашё ҳамда бошқа моддий бойликлар олиш манбаидир.

Республика-мизда ҳайвонот дунёсини ҳуқуқий муҳофаза қилишга алоҳида эътибор берилди ва "Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида"² қонун қабул қилинди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборот-номаси, 1998, №1, 12-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборот-номаси, 1998, №1, 14-модда.

Ўзбекистон "Қизил китоб" ига умуртқали ҳайвонларнинг нодир ва йўқолиб кетиш хавфи остида бўлган жами 63 тури ва кенжа тури киритилган бўлиб, улар орасида 22 тур сут эмизувчи ҳайвон, 31 тур қуш, 5 тур судралиб юрувчи ҳайвон ва 5 тур балиқ мавжуд. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, умуммиллий бойлик сифатида ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш шу куннинг долзарб муаммосидир.

7. Таъкидлаш жоизки, инсоннинг қанчалик соғлом, носоғлом бўлиши ҳаво ва иқлим шароитига боғлиқ.

Агар ҳавода тутун билан чанг бўлмаганида, одамлар минг ёшга кирар эдилар, деб айтган эди Абу Али ибн Сино. Умуман олганда ер юзидаги бутун мавжудот ҳаво билан тирик. Демак, Конституциянинг 55-моддасига асосан, атмосфера ҳавоси умуммиллий бойлигимиз бўлиб уни муҳофаза қилиш, тоза, мусаффо ҳолатда сақлаш зарур.

Мутахассисларнинг маълумотларига қараганда, ҳар йили республикамизнинг атмосфера ҳавосига 4 млн тоннага яқин зарарли моддалар қўшилмоқда, шулардан 15% ни олтингутурт қўш оксиди, 9% ни азот оксиди, 8% ни қаттиқ моддалар ва 4% га яқинини ўзига хос ўткир зарарли моддалар ташкил этади.

Мазкур камчиликларнинг олдини олиш ва унга қарши курашиш мақсадида Конституция талабига асосан, 1996 йил 27 декабрда Ўзбекистон Республикасининг "Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида"¹ ги қонуни қабул қилинди. Мазкур қонун атмосфера ҳавосининг табиий таркибини сақлаш, атмосфера ҳавосига зарарли кимёвий, физикавий, биологик ва бошқа хил таъсир кўрсатилишининг олдини олиш ҳамда бу таъсирни камайтириш, барча жис-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборот-номаси, 1997, №2, 52-модда.

моний ва юридик шахсларнинг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги конституцион фаолиятини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солади.

8. Ўрмон инсон учун табиатдаги энг фойдали бойлик манбаи. У турли-туман фойдали ҳайвон ва паррандалар, ёввойи мева ва замбуруғлар, қимматли мўйналар, касалликни даволайдиган ўт-ўлану, шифобахш ўсимликларни армуғон этадиган ҳамда сув ва ҳавонинг мусаффолигини сақлашда, халқ хўжалигини ривожлантиришда улкан ҳисса қўшадиган табиат бойлигидир.

Шунинг учун ҳам қадимги Римнинг машҳур жамоат арбоби Цицерон "Ўрмонларни йўқотувчи кишилар жамиятимизнинг душманидир", деган эди.

Бундан кўриниб турибдики, мамлакатимиздаги бебаҳо ўрмон фондиди асрашимиз ва ундан оқилона фойдаланишимиз лозим.

Ўрмонлар асосан экологик (сувни муҳофаза қилиш, қўриқлаш, санитария-гигиена, соғломлаштириш, рекреацион), эстетик ва бошқа вазифаларни бажаради.

Ана шуларни инобатга олиб Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 1999 йил 15 апрелда Ўзбекистон Республикасининг "Ўрмон тўғрисида"¹ ги қонунини қабул қилди. У 43 моддадан иборат бўлиб, ўрмон билан боғлиқ муаммоларни ўз ичига олган, конституциявий талабни мустаҳкамловчи ҳуқуқий манба бўлди.

Хуллас, шарҳланаётган 55-модда талаблари шундан иборатки, табиатда барча бойликлар бир-бири билан ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлиб, табиатдаги мувозанатнинг ўзаро мутаносиблигини сақлайди. Бо-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999, №5, 122-модда.

зор иқтисодиёти шароитида табиат бойликларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш учун аграр ва экологик қонунларнинг доимо бажарилишини таъминлаш лозим. Чунки табиат объектларининг биронтасига етказилган зарба ёки экологик зарар иккинчиси ва бошқаларига ҳам албатта салбий таъсир кўрсатади. Демак, она табиат инсонни ҳамиша ўз бағрида сақлар экан, ўз навбатида инсон ҳам табиат ва унинг бойликларини кўз қорачи-видек асраши лозим.

XIII б о б

ЖАМОАТ БИРЛАШМАЛАРИ

56-м о д д а

Ўзбекистон Республикасида қонунда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган касаба уюшмалари, сиёсий партиялар, олимларнинг жамиятлари, хотин-қизлар, фахрийлар ва ёшлар ташкилотлари, ижодий уюшмалар, оммавий ҳаракатлар ва фуқароларнинг бошқа уюшмалари жамоат бирлашмалари сифатида эътироф этилади.

“Жамоат бирлашмалари” тушунчасига сиёсий партиялар, касаба уюшмалари, ёшлар, хотин-қизлар ташкилотлари ва турли хилдаги миллий ватанпарварлик ҳаракатлари киради. Бундай ташкилотлар Ўзбекистон Республикасида оз эмас.

Жамоат бирлашмалари — бу халқнинг мустақил фаолиятининг намоён бўлиши, жамият ҳаётида иштирок этишидир. Демак, улар демократия, ҳуқуқий давлатнинг таркибий қисми ва фуқаролик жамиятининг мавжуд бўлиш шакли сифатида рўёбга чиқади. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси XIII бо-

бининг бутун мазмуни 1948 йил 10 декабрда қабул қилинган "Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси", 1966 йил 16 декабрда қабул қилинган "Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар ҳақида халқаро пакт", 1990 йил 21 ноябрда қабул қилинган "Янги Европа учун Париж хартияси" га мос равишда Ўзбекистоннинг ҳуқуқий, демократик давлат қуришга интилаётганлигини тасдиқлайди.

1. Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 15 ноябрда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари ҳақида"ги қонуни (1992 йил 3 июлда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси қонуни билан ва унга киритилган ўзгартиришлар инобатга олинса) жамоат бирлашмаларининг конституциявий ўрни ва ҳуқуқий баҳосини беради. "Ўз ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳамда сиёсат, иқтисодиёт, ижтимоий ривожланиш, фан, маданият, экология ва ҳаётнинг бошқа соҳаларидаги қонуний манфаатларини биргаликда рўёбга чиқариш учун бирлашган фуқароларнинг хоҳиш-иродаларини эркин билдиришлари натижасида вужудга келган ихтиёрий тузилма жамоат бирлашмасидир" (Қонуннинг 1-моддаси).

2. Жамоат бирлашмалари фуқаровий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар ҳамда эркинликларни рўёбга чиқариш ва ҳимоя қилиш; фуқароларнинг фаоллиги ва ташаббускорлигини, давлат ва жамият ишларини бошқаришда уларнинг иштирок этишини ривожлантириш; касб-қор ва ҳаваскорлик манфаатларини қондириш; илмий, техникавий ва бадиий ижодкорликни ривожлантириш; аҳолининг сиҳат-саломатлигини сақлаш, хайрия фаолиятида қатнашиш; маданий-маърифий, жисмоний тарбия, соғломлаштириш ва спорт ишларини ўтказиш; табиатни, тарих ва маданият ёдгорликларини

муҳофаза қилиш; ватанпарварлик ва инсонпарварлик тарбияси; республикалараро ва халқаро алоқаларни кенгайтириш, халқлар ўртасида тинчлик ва дўстликни мустаҳкамлаш; қонунда тақиқланмаган бошқа фаолиятни амалга ошириш мақсадида тузилади.

3. Жамоат бирлашмалари аъзоликнинг ихтиёрийлиги, тенг ҳуқуқлилиги; ўзини ўзи бошқариш; қонунийлик ва ошкоралик принциплари асосида тузилади ва ҳаракат қилади.

Барча жамоат бирлашмалари ўз уставларида, бошқа ҳужжатларида кўзда тутилган вазифаларни бажаришда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва бошқа қонунлар доирасида иш кўрадилар.

Фуқаронинг жамоат бирлашмаси фаолиятида қатнашиши ёки қатнашмаслиги унинг ҳуқуқлари ва эркинликларини чеклаш ёки унга имтиёзлар бериш учун, шу жумладан давлат ташкилотида лавозимни эгаллаш шарти ёки қонунда кўзда тутилган мажбуриятларни бажармаслик учун асос бўла олмаслиги БМТнинг 1948 йилда қабул қилинган "Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси" га тўла жавоб беради, чунки "ҳар бир шахс тинч йиғинлар ўтказиш ва уюшмалар тузиш ҳуқуқига эга. Ҳеч ким бирор бир уюшмага киришга мажбур қилиниши мумкин эмас" (20-модда). Шунингдек, "Ҳар бир инсон касаба уюшмалари тузиш ва ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун касаба уюшмаларига кириш ҳуқуқига эга" (23-модда). Бу ҳуқуқлардан фойдаланишда ҳеч қандай чеклашларга йўл қўйилмайди.

4. Жамоат бирлашмалари 10 нафар фуқародан кам бўлмаган фуқароларнинг гуруҳи ташаббуси билан тузилади. Жамоат бирлашмасини тузиш ташаббускорлари таъсис съезди (конференцияси) ёки умумий мажлис чақириб, бирлашманинг устави, низо-

мини қабул қиладилар ва раҳбар органларини туз-
дилар.

Жамоат бирлашмаларининг аъзолари Ўзбекистон
Республикаси фуқаролари бўлиши керак.

Жамоат бирлашмаларининг уставларида белги-
ланган фаолиятида жамоа аъзолари — корхона, му-
ассаса, ташкилот, фуқаролар бирлашмалари жамоа-
лари қатнашиши мумкин.

Жамоат бирлашмалари ўз рамзлари сифатида
тимсоли, байроғи ва вимпелига эга бўлиши мум-
кин.

5. Жамоат бирлашмалари қонун олдида тенгдир.

Ўз мақсад ва вазифаларини бажариш мақсадида
жамоат бирлашмалари:

биринчидан, бирлашманинг мақсад ва фаолияти
тўғрисидаги ахборотни эркин тарқатади;

иккинчидан, давлат ҳокимияти ва бошқарув идо-
раларининг тузилишида қатнашади;

учинчидан, давлат ҳокимияти ва бошқарув идора-
ларининг қарорларини тайёрлашда иштирок этади;

тўртинчидан, давлат ва жамоат идораларида ўз
аъзолари номидан иш юритади ва уларнинг қону-
ний манфаатларини ҳимоя қилади;

бешинчидан, оммавий ахборот воситаларини таш-
кил қилади ва ноширлик фаолиятини амалга оши-
ради.

6. Жамоат бирлашмалари Ўзбекистон Республи-
каси қонунчилигига мувофиқ халқаро жамоат бир-
лашмаларига кириши мумкин.

Ўзбекистон Республикасида тузилган жамоат
бирлашмаси, агар унинг фаолияти уставига муво-
фиқ Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ва битта
ёки ундан кўпроқ хорижий давлат ҳудудида амал
қилса, у халқаро жамоат бирлашмаси деб эътироф
этилади.

Тинчликни мустаҳкамлашни, халқаро ҳамкорликни ривожлантиришни мақсад қилиб қўйган жамоат бирлашмалари имтиёзлардан фойдаланади.

7. Жамоат бирлашмалари сиёсий тизимга кириб, ўзига хос қуйидаги хусусиятлар билан характерланади:

биринчидан, жамоат бирлашмалари ўзини ўзи бошқарувчи бирлашмалар бўлиб, эркин индивидуал ва жамоа аъзолик асосида тузилади;

иккинчидан, жамоат бирлашмалари аъзолари бирлашма мулкрий асосларини яратишда аъзолик бадали тўлаш орқали иштирок этади;

учинчидан, бирлашма иши бевосита ёки сайланган орган орқали бошқарилади.

8. Ёшларнинг фуқаровий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишга ва рўёбга чиқаришга, шунингдек республика ёшларининг ижодий фаолиятини ва фаоллигини ривожлантиришга қаратилган мақсадларга эга бўлган ва белгиланган тартибда рўйхатдан ўтган фуқароларнинг ихтиёрий уюшмаси Ўзбекистон Республикасида ёшларнинг жамоат бирлашмаси деб тан олинади.

Давлатнинг ёшларга оид қонунчилиги 14 ёшдан 30 ёшгача бўлган фуқароларни ўз таъсир доирасига қамраб олади. У қуйидаги тамойилларга таянади:

биринчидан, ёшларга миллий, ирқий, лисоний, диний мансублиги, ижтимоий мавқеи, жинси, маълумоти ва сиёсий эътиқодидан қатъи назар ғамхўрлик қилиш;

иккинчидан, ёшларни ҳуқуқий ва ижтимоий ҳимоя қилиш;

учинчидан, миллий, маданий анъаналарнинг вобрисийлиги, авлодларнинг маънавий боғлиқлиги;

туртинчидан, ёшлар ташаббусини қўллаб-қувватлаш, уларнинг ўз манфаатларини рўёбга чиқариш йўллари эркин танлаб олишларини кафолатлаш;

бешинчидан, жамият тараққиёти дастурлари ва сиёсатини шакллантириш ва ҳаётга татбиқ этишда ёшларнинг бевосита иштирок этиши;

олтинчидан, фуқаровий жавобгарлик, эркинлик, ҳуқуқ ва бурчларнинг бирлиги.

Ёшлар ташкилотлари фаолиятининг ҳуқуқий асосларини Конституция ва 1991 йил 20 ноябрда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатининг асослари тўғрисида" - ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни ташкил қилади. Ўзбекистон Республикаси ёшларининг энг фаол қисмини ихтиёрийлик асосида бирлаштирадиган "Камолот" ёшлар ижтимоий ҳаракати ташкил қилади. Ёшлар дастурини рўёбга чиқаришда ёшлар корхоналарига катта аҳамият берилади. Ишлаётганлар таркибида 30 ёшгача бўлган ёш фуқаролар улуши 75% дан кам бўлмаган корхона, агар у мактаб, ўрта махсус ўқув юртлари ўқувчилари, олий ўқув юртлари талабалари, илмий-тадқиқот ва татбиқ ишларида иштирок этаётган ёш олимлар томонидан ташкил қилинган бўлса, ёшлар корхонаси деб ҳисобланади.

"Камолот" ижтимоий ҳаракати, "Улуғбек", "Устоз", "Умид" ва бошқа ёшлар жамғармалари кенг фаолият кўрсатмоқдаки, уларнинг мақсади ёш авлодни ҳар томонлама ривожлантиришга, уларни ватанпарварлик ва миллий истиқлол мафқураси, ғояси руҳида тарбиялашга қаратилган.

9. Ўзбекистон Республикасида ихтиёрийлик асосида ташкил топган ва аёлларни ҳуқуқий, ижтимоий, иқтисодий ва малакавий қўллаб-қувватлаш, таъминлашни ўзининг асосий вазифаси сифатида қабул

қилган аёллар ташкилотлари, ҳаётнинг барча соҳаларида аёлларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилади. 1991 йил февраль ойида ташкил топган Ўзбекистон Хотин-қизлар қўмитасига уюшган аёллар жамият ҳаётида катта роль ўйнамоқдалар. Ўзбекистон Республикаси Хотин-қизлар қўмитаси аёлларни қуйидаги мақсадларда бирлаштиради:

биринчидан, иқтисодий ислохотларда иштирок этиш;

иккинчидан, ижтимоий ва малакавий қўллаб-қувватлаш;

учинчидан, халқ ҳўжалигида аёллар аҳамиятини кўтариш;

тўртинчидан, ҳокимият тузилмаларида эркаклар билан тенг ҳуқуқли иштирокини таъминлаш;

бешинчидан, аёллар турмуши билан боғлиқ ҳуқуқий актларни тайёрлашда аёлларнинг иштирок этиши.

10. Ўзбекистон Республикаси фахрийлар ташкилотларининг иттифоқи бу — уруш, меҳнат, ҳарбий кучлар ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фахрийларининг ихтиёрий ижтимоий ташкилотидир.

У қуйидаги мақсадларда тузилган:

биринчидан, Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётида фаол ва конструктив иштирок этиш учун фахрийларни ва уларнинг ташкилотларини бирлаштириш;

иккинчидан, Ўзбекистоннинг ислохотлар йўлида ижобий ривожланиб боришига қўмаклашиш;

учинчидан, фахрийлар ва фахрийлар ташкилотларининг ижтимоий-иқтисодий, меҳнатта оид, нафақа имтиёзларига оид манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш ва бу манфаатларни ифодалаш;

тўртинчидан, турмуш шароитини, моддий фаровонлигини яхшилаш;

бешинчидан, фахрийларни имкониятига мос меҳнатга жалб этиш;

олтинчидан, ўсиб келаётган авлодни ватанпарварлик ва байналмилал руҳда тарбиялашда қатнашиш;

еттинчидан, жанговар ва меҳнат шухрати ёдгорликларини муносиб тарзда сақлаш.

11. Касаба уюшмаси — бу ирқи, миллати, жинси ва диний эътиқодидан қатъи назар муайян касб ҳодимларини ихтиёрий асосда бирлаштирган жамоат ташкилотидир.

Касаба уюшмалари давлатимиз сиёсий тизимининг муҳим таркибий қисми. Сиёсий тизим эса сиёсий ҳокимиятнинг жамиятда амал қилиши билан бовлиқ бўлган муносабатлар тизими, ўз навбатида, сиёсий ҳокимият муайян гуруҳдаги кишиларнинг, бутун жамият устидан ҳокимиятидир.

Касаба уюшмаларининг бутун фаолияти аҳолини ишонтириш, фаоллик, ташаббускорлик ва демократияга қатъий риоя этиш усуллари асосида қурилган.

12. Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 26 декабрдаги "Сиёсий партиялар ҳақида"ги қонунида аниқ белгиланганидек, сиёсий партия — бу умумий манфаатлар, мақсадлар ва идеаллар асосида бирлашган ва давлат ҳокимиятини қонуний йўл билан эгаллашга ёки уни амалга оширилишига ҳал қиладиган тарзда таъсир қилишга интилувчи жамиятнинг фаол ва ташкиллашган қисмидир.

Партия бутун аҳолининг ахбороти учун тайёрланадиган дастур ҳужжатларига эга бўлади.

Партиялар халқ депутатлигига номзод кўрсатиш, сайловолди ташвиқотини олиб бориш, ўзининг тарафдорлари бўлган депутатлар гуруҳини тегишли

ҳокимият вакиллик органларида шакллантириш ҳуқуқига эга.

Ҳарбий хизматчилар, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимлари ўзларининг хизмат фаолиятларида қонун талабларига асосланадилар. Улар партиялар ва сиёсий мақсадларни кўзловчилар, уюшмалар ва оммавий жамоат ҳаракатлари қарорларига боғлиқ эмас.

Сиёсий партиялар ва касаба уюшмалари индивидуал аъзоликка асосланадилар.

Ўзбекистон Республикасида кўппартияли тизим шаклланимда. Республиканинг олий вакиллик органи бўлмиш Олий Мажлис депутатлари тўрт партия ва қатор жамоат ташкилотларининг вакиллари эканлиги шундан далолат беради. Улар иқтисодиёт, маданият ва ижтимоий соҳада давлат сиёсатини шаклланишига фаол таъсир кўрсатмоқдалар. Бу мамлакатимиз конституциясида белгиланган кўппартиялик, демократия, ошкоралик тамойилларининг амалда бажарилаётганлигини кўрсатади.

57-модда

Конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи, республиканинг суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи, урушни, ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилувчи, халқнинг соғлиги ва маънавиятига тажовуз қилувчи, шунингдек ҳарбийлаштирилган бирлашмаларнинг, миллий ва диний руҳдаги сиёсий партияларнинг ҳамда жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолияти тақиқланади.

Махфий жамиятлар ва уюшмалар тузиш тақиқланади.

1. Ўзбекистон Республикаси демократик давлат сифатида ўзининг қонун яратувчилиқ фаолиятида халқаро ҳуқуқ нормалари ва халқаро келишувларга таянади, жумладан Конституциянинг 57-моддаси Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактдан келиб чиқади, чунки унда белгиланишича:

биринчидан, урушни ҳар қандай тарғиб этиш қонун билан тақиқланиши керак;

иккинчидан, камситишга, адоватга ёки зўравонликка ундовчи миллий, диний ёки ирқий нафрат руҳидаги ҳар қандай ҳаракат қонун йўли билан тақиқланган бўлиши лозим (20-модда)¹.

2. Конституция 57-моддасининг мазмунини ривожлантириб "Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида"ги қонунда бизнинг жамиятимизга зид бўлган жамоат бирлашмаларининг рўйхати аниқ кўрсатилган.

Бу ташкилотларнинг фаолияти:

биринчидан, умумбашарий гуманистик қадриятларни бузишга;

иккинчидан, Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудий бирлигини бузишга;

учинчидан, Ўзбекистон халқлари маънавиятини емиришга;

тўртинчидан, жамиятни парчалашга;

бешинчидан, қонуний ва демократик йўл билан шакллантирилган ҳокимият органларига куч билан тазйиқ ўтказишга йўналтирилган.

¹ Инсон ҳуқуқлари: универсал халқаро ҳужжатлар тўплами. Тошкент: Ўзбекистон, 1996, 43-бет.

3. Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги ёшлар сиёсатини ҳаётга татбиқ этиб, фаолияти:

биринчидан, ёшлар муҳотида ахлоқий негизларнинг бузилишини;

иккинчидан, зўравонлик ва шафқатсизликни;

учинчидан, порнография ва айнишни;

тўртинчидан, оилада, меҳнат ва ўқув жамоаларида, яшаш жойида шахс қадрини камситишни келтириб чиқарадиган жамоат бирлашмаларини ташкил этишни тақиқлайди.

4. Ўзбекистон Республикаси демократик ҳуқуқий давлат тамойилларини амалиётга татбиқ этиб, қонунчилик даражасида қуйидаги партияларни тузишни ман қилади:

а) конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи;

б) миллатчилик характериға эға бўлған;

в) миллий ва диний мансубликка асосланиб шакллантирилаётган;

г) ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилувчи.

5. Жамиятни унга сиёсий, ижтимоий ва маданий соҳаларда путур келтирувчи жамоат ташкилотларидан муҳофаза қилиш мақсадида Ўзбекистон Республикасида "Жамоат бирлашмалари тўғрисида"ги Қонунга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ва унинг маҳаллий органларига бундай жамоат ташкилотларини рўйхатдан ўтказмасликка ҳамда жамоат бирлашмаларининг низоми бажарилишини назорат қилишга рухсат этилган.

6. Ўзбекистон Республикаси фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш мақсадида махфий жамиятлар ва уюшмалар ҳамда ҳарбийлаштирилган бирлашмалар тузишни тақиқлаш учун барча чораларни кўраяпти. Чунки бундай бирлашмалар давлат

ва жамиятга қарши мақсадларни кўзлаб фаолият юргизиши мумкин. Улар қонундан ташқари қилиб қўйилапти. Мамлакатимиздаги амалдаги қонунчиликка кўра бундай жамият ва уюшмаларни тузганликда айбдор бўлган шахсларга нисбатан уларни жиноий жавобгарликка тортиш даражасигача бўлган жазо чоралари кўзда тутилган. Бу 1948 йил 10 декабрда қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси руҳига мос келади.

58-модда

Давлат жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди, уларга ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради.

Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашишига, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашишига йўл қўйилмайди.

1. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига мувофиқ ҳар қандай давлат Бирлашган Миллатлар Ташкилоти билан ҳамкорликда умумжаҳон миқёсида эътироф этилган инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳурмат қилиш ва уларга риоя этилишига ёрдам бериши лозим. (Декларациянинг муқаддимаси). Маълумки, Ўзбекистон Республикасидаги жамоат ташкилотларининг мақсади инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига амал қилишдан ва уларни ривожлантиришдан иборатдир.

2. Давлат болалар, ёшлар, шунингдек меҳнат фахрийлари ташкилотларини моддий ва молиявий жи-

ҳатдан қўллаб-қувватлаб, уларга нисбатан имтиёзли солиқ сиёсатини юргизмоқда. Болалар, ёшлар, фахрийлар ташкилотларига бепул ёки имтиёзли шартларда мактаб, ўрта ва олий ўқув юртлари, мактабдан ташқари муассасалар, клублар, маданият саройлари ва уйлари, спорт ва бошқа иншоотлардан фойдаланиш ҳуқуқлари берилган.

3. Давлат Ўзбекистон Хотин-қизлар қўмитасига халқаро хотин-қизлар ташкилотлари билан алоқаларни ривожлантиришга, иқтисодиёт, сиёсат, фан ва маданият масалалари бўйича маълумотларни кенг айрибошлашга қўмаклашади.

Давлат ўзининг барча воситалари орқали хотин-қизларнинг яшаш шароити, иш ҳақи, таълим, соғлиқни сақлаш масалаларида камситилишларига йўл қўймайди ва уларга мамлакатимиз ижтимоий ҳаётида иштирок этишлари учун тенг ҳуқуқий имкониятларни яратиб беради.

4. Давлат ва унинг тегишли органлари жамоат ташкилотлари фаолиятига аралашмайдилар. Ташкилот, сиёсий партиялар ва бошқа жамоат бирлашмаларининг фаолияти уларнинг аъзолари (иштирокчилари)нинг асосан ишдан ташқари вақтларида ва ушбу уюшмалар ҳисобидан амалга оширилади. Сиёсий партиялар ва сиёсий мақсадларни кўзловчи оммавий ижтимоий ҳаракатларнинг (халқ депутатлари сайлови тўғрисидаги қонунга мувофиқ сайлов компанияси учун молиялаштириш ҳоллари бундан мустасно) фаолиятларини давлат томонидан молиялаштириш тақиқланади (1994 йил 5 майда қабул қилинган "Вилоят, туман ва шаҳар халқ депутатлари Кенгашларига сайлов тўғрисида"ги қонунининг 47-моддасига қаранг).

5. Шу билан бирга давлат жамоат бирлашмаларининг фаолиятини назорат қилиб ва кузатиб туришга ҳақли (Қонуннинг 20-моддаси), яъни:

биринчидан, молия органлари жамоат бирлашмаларининг даромад ва молиялаштириш манбаларини назорат қилиб боради;

иккинчидан, ушбу ташкилотлар қонунларни бажаришини кузатиб боради;

учинчидан, жамоат уюшмалари аъзоларидан уставга амал қилиш билан боғлиқ масалалар бўйича тушунтиришлар олади;

тўртинчидан, давлат ташкилотлари жамоат бирлашмалари олиб бораётган тадбирларга ўз вакиллари юборади.

6. Жамоат бирлашмалари нодавлат ташкилотлари бўлиб, ўз навбатида, давлат органлари фаолиятига аралашмайдилар, назорат қилиш, қилинган ишлар бўйича ҳисоботлар талаб қилиш, қонунда кўрсатилган ҳоллардан ташқари давлат органлари устидан молиявий назорат (текширув) ўтказиш ҳуқуқига эга эмаслар.

59-модда

Касаба уюшмалари ходимларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларини ва манфаатларини ифода этадилар ва ҳимоя қиладилар. Касаба ташкилотларига аъзо бўлиш ихтиёрийдир.

1. Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 2 июлдаги "Касаба уюшмалари, улар ҳуқуқлари ва фаолиятининг кафолатлари тўғрисида"ги қонунига мувофиқ касаба уюшмалари кенг халқ оммасининг ўз хоҳишлари бўйича шаклланган ташкилоти бўлиб, меҳнат кишисининг иқтисодий, ижтимоий, маданий эҳтиёжларини ифода этиш ва ҳимоя қилишга қаратилгандир. Улар бу қонунга амал қилиб, миллионлаб

ишчи, деҳқон, хизматчи, талаба, нафақахўр ва бошқаларни бирлаштиради. Касаба уюшмалари — жамиятимиз сиёсий тизимининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади, улар давлат ва ижтимоий ишларни бошқаришда иштирок этадилар.

Касаба уюшмаларининг вазифалари қуйидагилардан иборат:

биринчидан, меҳнаткашлар ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш;

иккинчидан, уларнинг меҳнатга оид, маиший ва маданий шароитини яхшилаш;

учинчидан, ишлаб чиқариш, маиший ва маданий соҳаларда улар манфаатини ифодалаш;

тўртинчидан, меҳнат тўғрисидаги қонунчиликка риоя этилишини назорат қилиш;

бешинчидан, меҳнатни муҳофаза этиш ва техника хавфсизлиги меъёрлари ва қоидаларини назорат қилиш;

олтинчидан, ижтимоий суғурта ишларини бошқариш.

2. Меҳнаткашлар ҳамда олий ва ўрта махсус ўқув юртлари ўқувчилари ҳеч қандай фарқларсиз, ўз хоҳишлари бўйича ва олдиндан рухсатсиз ихтиёрий равишда касаба уюшмалари тузиш ҳамда низомларни бажарган ҳолда касаба уюшмаларига кириш ҳуқуқига эгадирлар.

Меҳнаткашлар корхоналарда, муассасаларда, ташкилотларда ва бошқа иш жойларида касаба уюшмаларини тузишлари мумкин (Қонуннинг 2-моддаси).

3. Конституция ва шу қонунга мувофиқ, касаба уюшмалари ўз фаолиятларида давлат бошқаруви органлари, ҳўжалик органлари, сиёсий ва бошқа жамоат ташкилотларидан мустақилдир, уларга ҳисоб

бермайди ва улар назоратида бўлмайди (қонун актларида кўрсатилган ҳоллар бундан мустасно). Касаба уюшмалари ҳуқуқларини чекловчи ва уларни рўёбга чиқаришга тўсқинлик қилувчи ҳар қандай аралашувлар тақиқланади.

Касаба уюшмалари мустақил тарзда ўз низомларини ишлаб чиқадилар ва тасдиқлайдилар, таркибини аниқлайдилар, бошқарув органларини сайлайдилар, ўз фаолиятларини ташкил этадилар, йиғилиш, конференция, пленум, съездлар ўтказишади.

Касаба уюшмалари ўзларининг низом мақсадлари ва вазифаларидан келиб чиқиб, бошқа мамлакатлар касаба уюшмалари билан алоқа қилиш ҳуқуқига эга, ўз хоҳишларига кўра халқаро ва бошқа касаба уюшмалари бирлашмалари ва ташкилотларига аъзо бўлишлари мумкин. Турли касаба уюшмаларига аъзолигига қараб фуқароларни камситиш тақиқланади.

4. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунга мувофиқ касаба уюшмалари қуйидаги ҳуқуқларга эга:

биринчидан, қонунлар ва меъёрий актлар ишлаб чиқишда қатнашиш;

иккинчидан, меҳнат қилиш ҳуқуқини ҳимоя қилиш;

учинчидан, коллектив шартнома ва келишувлар тузиш бўйича музокаралар олиб бориш;

тўртинчидан, меҳнаткашларни ижтимоий ҳимоя қилиш;

бешинчидан, меҳнат бўйича қонуннинг ижросини назорат қилиш;

олтинчидан, меҳнат келишмовчиликларини кўриб чиқиш;

еттинчидан, меҳнат ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиш масалалари бўйича маълумотларни олиш;

саккизинчидан, коллектив шартномани маъмурият томонидан бажарилишини назорат қилиш;

тўққизинчидан, маъмурият ва меҳнат жамоаси ўртасидаги келишмовчиликларни кўриб чиқиш ва бартараф этиш;

ўнинчидан, давлатлараро келишувларда, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларини шакллантиришда иштирок этиш.

5. Касаба уюшмалари фаолияти давлат томонидан кафолатланади ва бу қуйидагиларда кўринади:

биринчидан, давлат ва ҳўжалик органлари маъмурияти, жамоат ташкилотлари, мансабдор шахслар касаба уюшмалари ҳуқуқларини ҳимоя қилишга мажбурлар ҳамда улар фаолиятига қўмаклашадилар;

иккинчидан, касаба уюшмаси органларига сайланганлар интизомий чоралар билан айбланиши, маъмурият томонидан ишдан бўшатилиши мумкин эмас. Ишлаб чиқаришдан бўшатиш ҳолда фаолият кўрсатган меҳнаткашлар касаба уюшмаси ходимлари, ўз ваколат муддатлари тугагач, ўз иш жойларига (лавозимларига) ёки унга тенг бошқа ишга қайтадилар.

6. Касаба уюшмалари ва уларнинг органлари қонунчилик бўйича юридик шахс ҳисобланадилар. Касаба уюшмалари мулк ҳуқуқи сифатида ўзларига тегишли бўлган мулк ва пул маблағларига эгалик қилади ва тасарруф этади. Касаба уюшмалари давлат, ҳўжалик, кооператив ва бошқа жамоат ташкилотлари мажбуриятлари бўйича жавоб бермайди, худди шундай улар ҳам касаба уюшмалари мажбуриятлари бўйича жавоб бермайдилар.

7. Касаба уюшмалари қабул қилган низомига биноан фаолият кўрсатади.

Ўзбекистон Касаба уюшмалари федерациясининг Низомида таъкидланишича, федерация мустақил ва ўзини ўзи бошқарувчи жамоат ташкилотлари сифатидаги соҳавий, ҳудудий ва бошқа касаба уюшмаларининг ихтиёрий бирлашмасидир. Ушбу ташкилотлар республика меҳнаткашларининг касбий, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий манфаатларини амалга оширишда ва ҳимоя қилишда ҳаракат бирлигига ва координациясига эришишни ўзининг бош мақсади деб ҳисоблайди.

Федерация ҳар хил меҳнаткашларни манфаатларини ифода этувчи оммавий тадбирларни ташкиллаштиради, сайлов компанияларида ўз номзодларини қўллайди, сайланган номзодларга амалий ёрдам кўрсатади. Низом федерациянинг ташкилий тузилиш принципларини тартибга солади. Федерацияга аъзолик ихтиёрий. Унинг аъзолари алоҳида касаба уюшмалари ёки касбий, ҳудудий, тармоқли, тармоқлараро принциплар асосида ташкил этилган касаба уюшмаларининг бирлашмалари бўлиши мумкин.

60-м о д д а

Сиёсий партиялар турли табақа ва гуруҳларнинг сиёсий иродасини ифодалайдилар ва ўзларининг демократик йўл билан сайлаб қўйилган вакиллари орқали давлат ҳокимиятини тузишда иштирок этадилар. Сиёсий партиялар ўз фаолиятларини молиявий таъминланиш манбалари ҳақида Олий Мажлисга ёки у вакил қилган органга белгиланган тартибда ошкора ҳисоботлар бериб турадилар.

Сиёсий партия — қарашлари, манфаат ва мақсадлари муштараклиги асосида ташкил этилган, маълум гуруҳларнинг давлат ҳокимиятини шаклан-

тиришдаги сиёсий иродасини ифодаловчи, давлат ва жамият ишларини бошқаришда ўзининг вакиллари орқали иштирок этувчи ихтиёрий равишда бирлашган Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг уюшмасидир.

Ўзбекистон Республикасининг "Сиёсий партиялар тўғрисида"ги қонунига кўра сиёсий партиялар давлат ҳокимиятининг Олий ва маҳаллий вакиллик органларига номзодларини кўрсатиш; сайловолди тарғибот ва ташвиқотларни олиб бориш; ҳокимиятнинг вакиллик органлари таркибида партиявий фракция ва гуруҳларни тузиш ҳуқуқларига эга.

Ўзбекистон Республикасида давлат сиёсий партияларнинг қонуний манфаатларини ва ҳуқуқларини кафолатлаб, уларга низомий мақсад ва вазифаларини бажаришда бир хил ҳуқуқий имкониятлар яратди (5-модда).

Ўзбекистон Республикасида сиёсий партияларни тузиш учун фуқаролар кенг иштирок этиб, камида саккизта ҳудудий субъектда (вилоятда), шу жумладан Қорақалпоғистон Республикаси ва Тошкент шаҳрида яшаётган ҳамда партияга бирлашиш истагида бўлган камида беш минг фуқаронинг имзоси бўлиши талаб этилади.

Агар сиёсий партиялар Конституция, қонун ва ҳуқуқий меъёрий ҳужжатларга ҳамда ўзининг низомига зид тарзда фаолият олиб борса, у ҳолда Адлия вазирлиги сиёсий партия фаолиятини вақтинча тўхтатади. Айрим фавқулодда ҳолатларда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ёки Ўзбекистон Республикаси Бош Прокурорининг тақдимномасига биноан, Ўзбекистон Республикаси Олий Суди сиёсий партиянинг фаолиятини тугатиши мумкин.

Ундан ташқари сиёсий партиялар ўзининг низомига асосан фаолиятини тўхтатиш тўғрисида қарор чиқариши мумкин. Бундай ҳолатда партиянинг юқори

органи уч кунлик муддатда Адлия вазирлигига маълумот беради.

Сиёсий партиялар ва сиёсий мақсадларни кўзловчи, оммавий ижтимоий ҳаракатлар диний ташкилотлардан, хорижий давлатлар ва ташкилотлардан, чет эл фуқароларидан молиявий ва бошқа моддий ёрдам олишлари тақиқланади, улар томонидан юборилган маблағлар Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан давлат фойдасига ўтказилади.

Сиёсий партиялар ҳар йили барчанинг эътибори учун ўз бюджетларини эълон қилишлари лозим. Сиёсий партиялар фуқаровий қонунчиликка кўра юридик шахс ҳисобланиб, уларга нисбатан моддий ва шахсий ҳуқуқлар қўлланилади.

Сиёсий партиялар ўз фаолиятларини маблағ билан таъминлаш манбалари тўғрисида Олий Мажлис ёки у ваколат берган органга белгиланган тартибда ҳисобот тақдим этадилар.

61-модда

Диний ташкилотлар ва бирлашмалар давлатдан ажратилган ҳамда қонун олдида тенгдирлар. Давлат диний бирлашмаларнинг фаолиятига аралашмайди.

1. Мазкур моддада давлат ва дин орасидаги ўзаро алоқанинг ҳуқуқий шакли белгиланган. Ўзбекистон Республикасида дин ва диний бирлашмалар давлатдан ажратилган (бу давлатни черковдан ажратишга қараганда қатъийроқ формуладир). Конституциявий тенг ҳуқуқлилиқ принципига кўра, бир динга алоҳида ваколатлар бериш ва бошқаларини камситишга йўл қўйилмайди.

Ўзбекистон Республикасининг "Виждон эркинлиги ва диний бирлашмалар тўғрисида"ги қонунининг 5-

моддаси динни давлатдан ажратишнинг моҳиятини конкретлаштиради, тушунтиради ва очиб беради.

Биринчидан, қонун давлат диний бирлашмаларга давлат функцияларини юкламаслиги, диний бирлашмалар фаолиятига аралашмаслиги ва молиявий таъминламаслигини белгилайди. Давлат ва унинг органлари диний ташкилотларнинг ички фаолиятига аралашмайди, диний эътиқод ва маросимларни амалга ошириш масалаларини мувофиқлаштирмайди.

Иккинчидан, Конституция ва қонун барча диний ташкилотлар ва эътиқодларга тенг ҳуқуқлилини кафолатлайди ва бир конфессияга бошқаси олдида имтиёзлар бермайди ва уни чекламайди.

Учинчидан, юқорида айтиб ўтилган фикрлар диний бирлашмалар жамоат ҳаётида иштирок эта олмайдилар, деган маънони билдирмайди. Аксинча, диний ташкилотлар ва уларнинг вакиллари жамоат ҳаётида ўз низомларига мувофиқ равишда қолган фуқаролар каби фаол иштирок этишлари мумкин. Бироқ, диний ташкилотлар сиёсий партиялар фаолиятида иштирок этишлари ва уларга молиявий ёрдам кўрсатишлари мумкин эмас. Диний ташкилотларнинг белгиланган ҳуқуқ ва эркинликлари давлат ҳимоясига олинган. Шу мақсадда Вазирлар Маҳкамаси қошида Дин ишлари бўйича қўмита ташкил этилган.

Вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимларига маслаҳат, экспертлик, назорат ва ахборот вазифалари юклатилган. Улар хориждаги диний муассасалар билан ўзаро муносабат ва алоқаларни амалга оширадilar, Ўзбекистон Республикасидаги диний ташкилотларнинг маълумотлар захирасини яратадилар ва диний ташкилотлар ҳақидаги қонунларнинг бажарилишини назорат қиладилар. Бу мақсадда уларга диний ташкилотлар раҳбарларидан керакли ахборотни талаб қилиш ва олиш, уларнинг фаолияти билан

боғлиқ тадбирларда иштирок этиш, диний ташкилот илтимосига кўра давлат органлари билан шартнома тузиш ҳамда давлат органларининг ҳал қилув қарори керак бўлган ишларда зарур ёрдамни кўрсатиш, Ўзбекистон Республикаси ҳудуди ва хориждаги турли диний эътиқодли бирлашмалар орасида ўзаро келишув ва мurosани ўрнатиш, дин масалалари билан шуғулланувчи бўлинмалар қошида диншунослар эксперт кенгашларини ташкил қилиш, диншунослик экспертизасини ўтказиш учун диний ташкилот вакиллари ва инсон ҳуқуқлари муаммолари бўйича мутахассисларни белгилаш, бошқарув органлари ва суд талаби бўйича расмий экспертлик хулосасини тақдим этиш ва бошқа ваколатлар берилган.

Диний конфессия негизида партиялар ташкил қилишга, диннинг давлат ҳаётига аралашувига йўл қўйилмайди.

2. Динни давлатдан ажратиш принципи кўпгина хорижий давлатлар конституцияларида мустақамланган (Франция, Бразилия, Сенегал ва ҳ.к.). Шу вақтнинг ўзида баъзи мамлакатлар конституциялари давлат динини эътироф этадилар. Чунончи, агар Италия Конституциясида (7-модда) "Давлат ва католик черкови ўзларига тааллуқли доирада мустақил ва суверендирлар", дейилган бўлса, Греция Конституциясига кўра (3-модда) "Грецияда ҳукмрон дин Христос черковининг шарқий православ дини ҳисобланади". Қатор мусулмон мамлакатларида давлат дини сифатида ислом дини (Афғонистон, Миср, Эрон, Ироқ, Покистон, Сурия ва ҳ.к.), Исроилда эса яҳудийлик тан олинган. Бу каби мамлакатлар конституцияларида мазкур диннинг алоҳида мавқеи белгилаб қўйилган. Давлат ва диннинг бирлашиши давлат механизмининг хусусиятини, шахснинг ҳуқуқий мавқеини, суд тизимининг ташкил этилиши ва фаолиятини белгилайди.

Аксинча, давлатнинг дин билан ўзаро "юмшоқ" муносабати мавжуд бўлиб, бу давлат дини сифатида англикан черкови тан олинган Буюк Британия, инжил-лютеранлик эътиқоди тан олинган Дания, Швеция, Норвегия, Исландияда кузатилади.

Ҳозирги кунда дунёда давлат дини бўлмаган, аксинча ҳамма динлар орасида тенглик қонунийлаштирилган давлатлар бор (Германия, Италия, Япония ва ҳ.к.). Бироқ, мазкур давлатларда ҳам черковлардан бирининг юзага келган тарихий анъанага таянган ҳолда давлатда алоҳида мавқега эришишга ҳаркат қилиши кузатилади.

3. Дунёвий давлат бу — мунтазам равишда дин ва диний ташкилотларнинг давлатдан ажратиш амалга оширилаётган, мажбурий давлат дини, даҳрийлик ҳамда диний ва динга қарши қарашлар мавжуд бўлмаган давлатдир. Бундай давлатда динлар ҳамда диний кўрсатма ва қоидалар ҳуқуқ манбаи сифатида тан олинмайди ва давлат органлари, шунингдек, дунёвий хусусиятга эга давлат маорифи тизимида таъсир кўрсатмайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида, "дунёвий давлат" атамаси йўқ. Бироқ, унинг моҳияти қатор моддалар (12-, 18-, 31-, 49-, 58-, 61-моддалар)да мустаҳкамланган. Шарқ фалсафаси ва ислом маданияти манбалари асосида маънавиятни тиклаш — энг принципиал масала бўйича қарор қабул қилиш мамлакат ривожланишининг дунёвий йўлини танлашни талаб этди.

Конституциявий тузумнинг дунёвий принципларига мазмунига кўра мустақил маънавий-ахлоқий қарашлар зид эмас. Дин инсонпарварлик, ахлоқий ғоялар, маънавий, миллий анъаналар, тарихий қадриятлар манбаи сифатида намоён бўлади.

Жамоат бирлашмаларини тарқатиб юбориш, улар фаолиятини тақиқлаб ёки чеклаб қўйиш фақат суд қарори асосидагина амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасининг 1991йил 15 февралда қабул қилинган "Жамоат бирлашмалари туғрисида"ги қонунининг 21, 22-моддаларида жамоат бирлашмаларини тарқатиб юбориш, улар фаолиятини тақиқлаб ёки чеклаб қўйиш учун асослар қайд этилган.

Фаолияти жамиятнинг ахлоқий негизларини, умумбашарий инсонпарварлик қадриятларини бузишга қаратилган, шунингдек конституцион тузумни ғайриқонуний йўл билан ўзгартириш ёки Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудининг бирлигини бузиш, урушни, зўравонликни ва шафқатсизликни тарғиб қилиш, жамиятни парчалашга олиб борадиган ижтимоий, синфий, ирқий, миллий ва диний адоватни авж олдириш, қонун билан тақиқланган бошқа хатти-ҳаракатларни қилиш мақсадида жамоат бирлашмаларини тузиш, ҳарбийлаштирилган жамоат бирлашмалари ва қуроли тузилмалар, шунингдек диний характердаги партиялар, уларнинг филиаллари ва бошқа структура бўлакларини ташкил этиш, шунингдек жамоат бирлашмалари ва уларнинг идоралари томонидан қонуний ва бошқарув идоралари ҳамда ҳокимият ваколатларига эга бўлганларга нисбатан ғайридемократик тарзда куч ишлатиб тазйиқ ўтказиш, қонуний равишда амал қилиб турган ҳокимият ва бошқарув идоралари ҳамда мансабдор шахсларга демократик усулда ҳал этиш баҳонаси билан тазйиқ ўтказишга бўлган ҳар қандай уриниш, аҳолининг саломатлиги ва ахлоқига, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонун би-

лан қўриқланадиган манфаатларига тажовуз қиладиган жамоат бирлашмаларини тузиш билан боғлиқ хатти-ҳаракатлар содир қилинганда, жамоат бирлашмаси суд қарорига асосан тугатилиши мумкин.

Жамоат бирлашмаларини тарқатиб юбориш, фаолиятини тақиқлаб қўйиш ёки чеклаб қўйиш асослари жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқий ҳолатини белгиловчи бошқа қонун ҳужжатларида ҳам белгиланган. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг "Сиёсий партиялар тўғрисида"ги 1996 йил 26 декабр қонунининг 10, 11-моддаларида сиёсий партияларнинг фаолиятини тўхтатиб туриш ва уларнинг фаолиятини тугатиш тартиби қайд этилган. Унга кўра, сиёсий партия Ўзбекистон Республикаси Конституциясини, сиёсий партиялар тўғрисидаги қонун ҳужжатларини ёки ўз уставини бузса, бу хусусда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги қонун ҳужжатларининг ёки уставнинг қайси нормалари бузилганлигини кўрсатган ҳолда партия раҳбар органларига ёзма тарзда хабар қилади ва бундай бузишларни бартараф этиш учун муддат белгилайди. Агар белгиланган муддат давомида бузишлар бартараф этилмаса, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ёки Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий суди сиёсий партиянинг фаолиятини олти ойгача муддатга тўхтатиб туриши мумкин.

Сиёсий партиянинг фаолияти тўхтатиб турилган муддат давомида бу партиянинг ҳар қандай оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиши, тарғибот ва ташвиқот ишларини олиб бориши, сайловларда иштирок этиши ман қилинади.

Сиёсий партиянинг фаолияти қуйидаги ҳолларда тугатилади:

партия ўз уставига мувофиқ тарқалиб кетганда. Бу ҳақда партия олий органи уч кун муддат ичида Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигига хабар қилади;

партия конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи, Ўзбекистон Республикаси суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларининг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи, урушни, ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилувчи, халқнинг соғлиги ва маънавиятига тажовуз қилувчи, миллий ва диний руҳдаги партиялар тузиш билан боғлиқ ҳаракатлар содир этган ҳолларда ёки ўз фаолияти тўхтатиб қўйилганидан сўнг бир йил муддат ичида ўша хатти-ҳаракатларни такрор содир этган ҳолларда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг ёки Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий судининг қарори билан.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг сиёсий партия фаолияти тугатилганлиги тўғрисидаги расмий хабари оммавий ахборот воситаларида эълон қилинган кундан бошлаб сиёсий партиянинг фаолияти тутаган деб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги "Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида"ги 1998 йил 1 май қонунининг 13-моддасида диний ташкилотларнинг фаолиятини тугатиш тартиби белгиланган. Ушбу нормага кўра диний ташкилотнинг фаолияти у ўзини ўзи тарқатиб юборганда ёки диний ташкилотлар тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг талаблари бузилганда тугатилиши мумкин.

Бундан ташқари сиёсий мақсадларни кўзловчи сиёсий партиялар ва оммавий жамоат ҳаракатла-

рини диний ташкилотлардан, чет эл давлатлари, ташкилотлари ва фуқароларидан молиявий ва ўзга ёрдам олиш ҳолатларининг мавжуд бўлиши ҳам уларнинг тугатилишига асос бўлади.

Жамоат бирлашмаси унинг уставида белгилаб қўйилган мақсадлар ва вазифалар доирасидан четга чиқадиган ёки қонунни бузадиган хатти-ҳаракатларни содир этган тақдирда ана шу жамоат бирлашмасининг раҳбар идораси жамоат бирлашмаси уставини рўйхатга олган идора ёки прокурор томонидан ёзма равишда огоҳлантирилиши мумкин. Ушбу ҳаракатларни жамоат бирлашмаси томонидан бир йил давомида такороран содир этилиши ҳам суд қарори асосида унинг тугатилишига сабаб бўлади.

"Жамоат бирлашмаси тўғрисида"ги қонуннинг 22-моддаси 3-қисмига кўра, суд қарори билан тугатилган жамоат бирлашмасининг мол-мулки қайтариб берилмаслик шарти билан давлат мулкига айлантирилиши мумкин.

Халқаро жамоат бирлашмалари, унинг бўлинмалари, филиаллари, республика ва вилоятлараро жамоат бирлашмалари Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Қонунлари билан ваколат берилган бошқа идоралар ва мансабдор шахсларнинг тақдимига асосан Ўзбекистон Республикаси Олий Суди чиқарган қарорга мувофиқ тугатилади, Ўзбекистон Республикаси Олий Судининг жамоат бирлашмасини тугатиш тўғрисидаги қарори устидан шикоят қилинмайди.

Маҳаллий жамоат бирлашмалари тегишли вилоят, Тошкент шаҳар судлари томонидан тугатилади. Бунда суднинг қарори устидан Ўзбекистон Республикаси Олий судига шикоят қилиниши мумкин.

ОИЛА

63-м о д д а

Оила жамиятнинг асосий бўғинидир ҳамда жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга.

Никоҳ томонларнинг ихтиёрий розилиги ва тенг ҳуқуқлилигига асосланади.

1. Оила — бу жамиятнинг бир бўлаги, кичик бир ватан, инсоний муҳаббат ифодаси, инсонни дунёга келтирадиган макон, илк тарбия ўчоғи, юрт бойлиги ва таянчи, меҳр-муҳаббат рамзи ва ҳоказо.

Табиийки, оила Ер юзидаги барча мавжудоту махлуқотлар орасидан фақат одам наслига хос ҳодисадир. Чунки, оила — жамият тараққиётининг муайян босқичларида вужудга келадиган ижтимоий ҳодиса бўлиб, у муайян ижтимоий муносабатларни ўзида акс эттиради.

Шунинг учун ҳам Виктор Гюго “Оила — жамиятнинг дури-гавҳари”, — деб таърифлаган эди.

2. Бозор иқтисодиётига асосланган ҳуқуқий демократик давлат барпо этилаётган ҳозирги пайтда оиланинг тутган ўрни жуда муҳим. Бу барча фуқароларимиздан ўз оиласини мустаҳкамлаш, унинг ҳар бир аъзосини ватанпарвар, давлатимиз, учун сидқидилдан хизмат этувчи, содиқ фарзанд қилиб тарбиялашни талаб қилади.

Республикамызда 4 миллионга яқин оила мавжуд. Уларнинг ярмидан зиёди қишлоқ жойларида яшайди. Бу оилалар 5—7 аъзодан, 12% эса 10 ва ундан ортиқ аъзодан иборат. Президент И. Каримов таъбири билан айтганда, “Ўзбек оиласи мустабидлик за-

монида ҳам ўзининг тарихий шаклланган қиёфасини йўқотмади".

Республикамизда оиланинг жамиятда тутган ўрни ва иштирокини янада ошириш, оиланинг ҳуқуқий, ижтимоий, иқтисодий, маънавий-ахлоқий манфаатларини ва фаровонлигини давлат томонидан қўллаб-қувватлашни кучайтириш мақсадида бир қатор тадбирлар амалга оширилмоқда.

1998 йил "Оила йили" деб эълон қилинди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 1998 йил 27 январдаги қарори билан Оила манфаатларини таминлаш борасида 1998 йилда амалга ошириладиган тадбирлар тўғрисидаги давлат дастурини тасдиқлади. Шунингдек, Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 2 февралдаги қарори билан Республика "Оила" илмий-амалий маркази ташкил этилди. Ўзбекистон мустақил давлат сифатида 1995 йил 6 мартда "Оналикни муҳофаза қилиш тўғрисида"ги Конвенцияга қўшилди.

Оила жамиятнинг узвий қисми бўлганлиги учун у қанча мустаҳкам бўлса, жамият ҳам шунча мустаҳкам бўлади.

Оила, айтилишича, жамиятнинг ўзига хос ижтимоий муассасасидир. Оиланинг бу хусусияти аввало унинг жамият манфаатлари билан чамбарчас боғлиқ эканлигида ҳамда ижтимоий вазифаларида яққол акс этади. Ўзбекистон Республикасининг Президенти И. А. Каримов: "Ислоҳотлар ислоҳот учун эмас, балки халқ учундир", деб бежиз айтмаган. Юртбошимиз оила ҳақида Конституцияда берилган фикрни кенгайтириб "Оила — бу жамиятнинг асоси ва бошланғич заррасидир. Оила фаровонлиги, болаларни маънавий ва жисмоний жиҳатдан соғлом қилиб тарбиялаш мамлакат бойлигининг ва куч-қудратининг негизидир", — деб таъкидлаган эди.

3. Оилага берилган ушбу таъриф ўзбек оиласининг кўплаб хусусиятларини қамраб олиб, унинг бар-

камоллигини кўрсатиб, конституциявий меъёрини мустаҳкамлайди. Шу муносабат билан ўзбек оиласининг қуйидаги бир қатор хусусиятларини таъкидлаш ўринли:

а) ўзбек оиласининг узоқ тарихий ўзгаришлар натижасида шаклланиб келганлиги;

б) ўзбек оиласининг аксарият урф-одатлари, маросим ва анъаналари ислом қоидаларига ва ахлоқ нормаларига асосланганлиги;

в) ўзбек оиласи қадимий тарихий бой анъаналарга эга эканлиги ҳамда буюк инсонларни етиштирганлиги;

г) оиланинг кўп болали бўлишга асосланганлиги;

д) ўзбек оиласининг меҳмондўстлиги ва бағрикенглиги;

е) ўзбек оиласининг меҳнатсеварлиги;

ж) ўзбек оиласининг замонавий маънавий ва маданиятга эга бўлиши шулар жумласидандир.

4. Оила жамият томонидан муҳофаза қилинади дейилганда, биз республикада мавжуд бўлган жамиятлар ва жамғармалар томонидан оилага ҳам моддий, ҳам маънавий ёрдам берилишини тушунамиз. Бу қоида мустақил республиканинг Конституциясида белгиланган янги қоидадир. "Болалар", "Маҳалла", "Наврўз", "Экосан", "Орол", Шароф Рашидов номидаги жамғарма, "Оила", Қизил Ярим ой жамияти ва бошқалар ана шундай жамиятлар жумласидандир. Давлат томонидан оилаларга кун сайин ғамхўрлик қилиш унга ҳар тарафлама моддий ёрдам бериш инсонпарвар демократик давлатнинг муҳим вазифаларидан биридир. Оиланинг давлат муҳофазасида эканлиги Республикамиз Президентининг фармонларида ўз аксини топмоқда. Президентнинг 1990 йил 3 майдаги биринчи Фармони "Кўп болали оилаларга нафақа миқдорини кўпайтириш тўғрисида" деб номланган эди.

Кейинги вақтларда Республика Президенти оилага алоқадор бир қатор фармонлар чиқарди. Улар жумласига Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 16 июль Фармони¹ кўра бозор муносабатлари шаклланаётган ҳозирги шароитда болали оилаларга давлат йўли билан ёрдам берилишини кучайтириш, ёш авлодни тарбиялаш муаммоларини ҳал этишда ижтимоий кафолатларни таъминлаш ва болаларни ҳар томонлама камол топтириш мақсадида 1994 йил 1 сентябрдан бошлаб болали оналарга давлат ижтимоий ёрдамининг амалдаги тизими ўрнига нафақа турларидан иборат ягона тизим жорий этилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони²га биноан 1994 йилнинг 1 октябридан² аҳолини давлат томонидан ижтимоий ҳимоялашнинг бутунлай янги тури, кам таъминланган оилаларга ҳар ойда бериладиган моддий ёрдам жорий этилди.

Оила тор маънода, эр-хотин ва фарзандлар иштироки бўлса, кенг маънода қон-қариндошлар иштирокида шаклланган бўлади.

5. Никоҳ оила вужудга келишининг бирдан-бир асосидир. Никоҳ никоҳланувчи шахсларнинг никоҳда бўлган даврида ва эр-хотин никоҳдан ажратилган тақдирда уларнинг мулкӣ ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгиловчи келишув ҳисобланади.

Никоҳ эркак ва аёл ўртасидаги ихтиёрий розилик ва тенгликка асосланиб тузилган эркин иттифоқ бўлиб, унинг мақсади оила қуриш, болаларни умуминсоний қадриятлар ва анъаналар асосида тарбиялашдан иборат.

¹ "Халқ сўзи", 1994., 18 июнь.

² "Халқ сўзи", 1994., 25 август.

Республикамизда ҳар йили 200000 га яқин никоҳ қайд қилиниши, 400000 га яқин киши никоҳга кириши мумкин¹.

Никоҳ тузишнинг муҳим шартларидан бири — никоҳланувчиларнинг ўзаро розилигидир. Никоҳни ўзаро розилик асосида тузиш шarti унинг эркин ва тенглик принципи асосида вужудга келишини таъминлаш билан бирга оиланинг барқарор ва мустаҳкам бўлишини ҳам таъминлайди.

Никоҳ эркин тузилиши учун берилган розилик ҳақиқий бўлиши, у қўрқитиш, зўрлик, алдаш ёки никоҳланувчиларнинг бири ёхуд ҳар иккисига руҳан таъсир қилмасдан олинган бўлиши шарт. Никоҳни тузиш тартиби Ўзбекистон Республикаси "Оила Кодекси"² нинг II-бўлим, 13—17-моддаларида аниқ кўрсатилган. Шунингдек, никоҳ тузиш ва фуқаролик ҳолатлари билан боғлиқ масалалар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 12 апрелдаги 171-сонли қарори билан тасдиқланган "Фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш қоидалари" да батафсил кўрсатилган.

Никоҳни қайд этишда гувоҳларнинг сони икки кишидан кам бўлмаслиги керак.

Никоҳ фақат никоҳланувчиларнинг иштирокида қайд этилади. Никоҳи қайд этилган шахсларнинг паспортига ёки шахсини тасдиқловчи бошқа ҳужжатларига муҳр босилиб, никоҳ қайд этилган вақт ва жой, никоҳланган шахснинг фамилияси, исми ва отасининг исми, туғилган йили ёзиб қўйилади.

¹ Аёл ва ҳуқуқий маданият, Т., "Адолат", 1999, 38-бет.

² Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. Т., "Адолат", 1998.

Никоҳ тузиш бўйича ўрнатилган қоидалар бузилганда, суднинг ҳал қилув қарори билан бундай никоҳ ҳақиқий эмас деб топилади.

Хуллас, республикамизда оила билан боғлиқ масалалар доимо ҳукуматимиз эътиборида бўлиб, "Соғлом авлод", "Она ва бола" дастурларида ўз аксини топмоқда. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан "Она ва бола" давлат дастурининг¹ қабул қилиниши ҳам Конституциявий талабни янада мустаҳкамлайди.

64-модда

Ота-оналар ўз фарзандларини вояга етгунларига қадар боқиш ва тарбиялашга мажбурдирлар.

Давлат ва жамият етим болаларни ва ота-оналарининг васийлигидан маҳрум бўлган болаларни боқиш, тарбиялаш ва ўқитишни таъминлайди, болаларга бағишланган хайрия фаолиятларни рағбатлантиради.

Фарзандларнинг яшаши, камол топиши учун оила бирдан-бир макон ва табиий муҳит бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 2-моддасига асосан, бола туғилган ва яшаб турган оилага унинг фаровон ҳаёт кечириши ва камолга етиши ҳақида ғамхўрлик қилиш, унинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш вазифаси юклатилади².

Ота-оналарнинг ўз фарзандларини 18 ёшга етгунга қадар моддий жиҳатдан таъминлаш ва тарбиялаш мажбуриятлари уларнинг болалар ва жамият олдидаги бурчларидир.

¹ "Халқ сўзи", 2001, 6 февраль.

² Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. Т., 1998 й.

Ота-оналар ўзларининг вояга етмаган фарзандларига нисбатан тенг ҳуқуқ ва мажбуриятларга эгадирлар.

Ота-она вояга етмаган болаларига, шунингдек вояга етган бўлса-да, меҳнатга лаёқатсиз, ёрдамга муҳтож болаларига таъминот беришга мажбурдир.

Фарзандларни боқиш деганда уларни яшаши, ул-райиши ва жамият учун фойдали ишларни амалга ошириши учун озиқ-овқат билан таъминлаш тушунилади. Моддий таъминлаш эса ўз ичига озиқ-овқатдан ташқари бўладиган харажатлар: кийим-кечак, яшаш учун уй-жой, иқтисодий маънодаги кенг тушунчаларни қамраб олади.

Шунинг учун ҳам ота-оналар ўз фарзандларини соғлом, бақувват, жисмоний баркамол бўлиб камолга етишлари учун зарур бўлган барча ишни амалга оширишлари зарур.

Бизнинг жамиятда етим-есирларни бошпана, озиқ-овқат, уст-бош билан таъминлаб, уларнинг тарбиясини йўлга қўйиш алоҳида аҳамиятга эгадир. Бу ишларни давлат ўз зиммасига олади. Республикадаги мавжуд 42 та болалар уйларида 5 мингга яқин бола таълим олмоқда. Етим болаларни фарзандликка олаётган оилаларга давлат ва жамият ғамхўрлиги кучайтирилмоқда.

Оилада фарзандлар тарбиясини тўғри йўлга қўйиш, уларни умуминсоний қадриятлар, ахлоқий нормалар руҳида тарбиялаш эр-хотиннинг муҳим шахсий ҳуқуқ ва вазифаларидан ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов бола тарбияси ҳақида шундай деган эди: "Ҳар бир оқил инсоннинг ва жамиятимизнинг муқаддас вазифаси, айтиш мумкинки, ҳаётининг маъноси қобил фарзандлар ўстириш, уларни ҳам жисмоний, ҳам маънавий жиҳатдан мукамал қилиб тарбиялаш, камолини кўриш, ота-онасига, ватанига садоқатли

кишилар этиб вояга етказишдан иборатдир"¹. Шунинг учун ҳам ота-оналар болаларни Ватанига содиқ, меҳнатсевар, ишбилармон ва жамият қурилишининг фаол иштирокчиси қилиб тарбиялашлари лозим. Болаларни тўғри тарбиялашда ҳуқуқий нормаларни билиш, давлат ва унинг қонунларини ҳурмат қилиш, улар талабларига оғишмай риоя қилиш ҳам муҳим роль ўйнайди. Ҳуқуқий нормалар ёш авлодни меҳнатга тўғри муносабатда бўлиш, давлат ва жамият олдигаги ўз бурчларини тўғри тушуниш ва уни оғишмай амалга ошириш руҳида тарбиялайди.

Вояга етмаган болаларнинг ўз ота-оналари ҳам-хўрлигидан фойдаланишлари, улар билан бирга яшаш ҳуқуқи ота-оналарнинг ўз болаларини шахсан тарбиялаш ҳуқуқини амалга оширишлари билан боғлиқ.

Вояга етмаган болаларнинг ўз ота-оналари томонидан тарбияланишлари, манфаатларининг таъминланиши, ота-оналари билан оилада бирга яшашлари уларнинг ҳар томонлама камол топишлари, инсоний қадр-қимматларининг ҳурмат қилиниши, яхшилик ва мурувват туйғулари асосида тарбияланишлари учун имкон яратади.

Болаларнинг ўз ота-оналарини билишлари БМТ томонидан 1989 йил 20 ноябрда қабул қилинган ва Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1992 йил 9 декабрдаги қарори билан ратификация қилинган "Бола ҳуқуқлари тўғрисида"ги Конвенциянинг 7- моддасида ўз аксини топган. Вояга етмаган боланинг ота ёки онаси деганда, қонуний никоҳда турган эркак ва аёл ёки қонун билан белгиланган тартибда оталиги ёки оналиги аниқланиб, фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш дафтари-

¹ И. А. Каримов. Истиқдол ва маънавият. Т., 1994. 128-б.

да боланинг отаси ва онаси сифатида кўрсатилган (ёзилган) шахслар тушунилади. Шунингдек Конвенциянинг 14-моддаси 2-бандида, ушбу Конвенцияга қўшилган давлатлар ўзларининг миллий шароитлари, анъаналарини ҳисобга олиб ва ўз моддий имкониятларидан келиб чиқиб, ота-она ва болаларни тарбияловчи бошқа шахсларга ёрдам беришлари лозимлиги назарда тутилади. Бу муҳим масалани тўғри ва самарали ҳал этиш борасида Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Ҳукумати томонидан тегишли ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинган ва зарур бўлган чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Жумладан, ота-оналар ёки уларнинг ўрнини босувчи шахсларнинг болаларига таълим-тарбия беришга оид ҳуқуқ, мажбуриятлари ва масъулиятлари Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 29 августда қабул қилинган "Таълим тўғрисида"¹ ги қонунида ҳам белгилаб берилган.

"Ота-оналар ёки уларнинг ўрнини босувчи шахслар, — дейилади қонуннинг 30-моддасида, — ўзларининг вояга етмаган болалари учун таълим шакллари, умумтаълим муассасаси тури ва ўқитиш тилини танлаш, таълим муассасаси маъмуриятидаги ўқув юртлари уставларида белгиланган зарур шарт-шароитлар яратилишини, болага ҳурмат билан муносабатда бўлишни талаб қилиш, таълим муассасасини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқларига эгадирлар".

Ота-оналар ўзларининг вояга етмаган болаларини шахсан тарбиялаш ҳуқуқидан келиб чиқиб, уларни ғайриқонуний тарзда ушлаб турган бошқа ҳар қандай шахсдан талаб қилиб олишда устун ҳуқуқга эгадирлар.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997, № 9, 225-модда.

Шу билан биргаликда ота-оналар томонидан вояга етмаган болалари ҳуқуқларининг камситилиши, уларга жисмоний азоб берилиши, уларнинг таъминотига доир мажбуриятларини бажармасликлари қонун томонидан қораланади ва тегишли жавобгарликка тортилишига сабаб бўлади. Масалан, алимент тўлашдан қасддан бўйин товлаш ота-онани ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этишга, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 122-моддасига мувофиқ жиноий жавобгарликка тортишга сабаб бўлади.

Ота-онаси тарбиясидан маҳрум бўлган вояга етмаган болаларнинг оилада тарбияланиш ҳуқуқини таъминлаш васийлик ва ҳомийлик органлари зиммасига юкланади. Васийлик ва ҳомийлик органларининг ота-оналари тарбиясидан маҳрум бўлган вояга етмаган болаларни фарзандликка бериш, оилага тарбияга бериш (патронат) лари уларнинг оилада тарбияланиш ҳуқуқидан фойдаланишларини таъминлайди.

Шунингдек, жамиятимизда етим болаларни бош-пана, озиқ-овқат, уст-бош билан таъминлаб, уларнинг тарбиясини йўлга қўйиш алоҳида аҳамиятга эга. Бу ишларни амалга оширишни давлат ўз зиммасига олади.

Республикамызда кўплаб болалар уйлари, мактаб-интернатлари фаолият кўрсатмоқда ва уларда ота-онасининг васийлигидан маҳрум бўлган болалар тарбияланмоқдалар.

Давлат етим болалар тарбияси, уларга бағишланган хайрия ишларни рағбатлантириб, қўллаб-қувватламоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонига асосан Ўзбекистон Республикасининг "Соғлом авлод учун" орденининг таъсис

этилиши¹, 1998 йилни "Оила йили", 1999 йилни "Аёллар йили", 2000 йилни "Соғлом авлод йили", 2001 йилни эса "Она ва бола йили" деб эълон қилиниши, "Соғлом авлод учун" хайрия жамғармасининг ташкил этилиши, республикамиз ҳукумати томонидан "Она ва бола" давлат дастурининг² тасдиқланганлиги ва бу борада мамлакатимиздаги ҳар бир корхона, ташкилот, ўзини ўзи бошқариш органларининг фаолият кўрсатиши инсонлар ўртасида ўзаро ҳурмат, меҳр-оқибат, энг эзгу қадриятларни ривожлантиришга олиб келади.

Бу эса, ўз навбатида, мустаҳкам пойдеворга қурилган, маънавий қадриятлар устун турувчи мустақил Ўзбекистоннинг ривожланишини таъминлайди. Шу ўринда, юртбошимиз И. А. Каримовнинг, "Бизнинг келажагимиз, энг ишончимиз, мадад-таянчимиз — бу ўсиб келаётган ёш авлодлардир. Мен ўзим тақдиримни ҳам, мамлакатимиз ва мустақиллигимиз тақдири ва келажагини ҳам ана шу ёшлар қиёфасида, уларнинг пок қалби, эркин тафаккури, мустаҳкам иродаси ва дунёқарашида кўраман"³, деган сўзлари алоҳида аҳамият касб этади.

Хуллас, юқорида таъкидланган барча ҳолатлар бахтимиз қомуси бўлган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 64-моддасида кўрсатилган талабларни мустаҳкамлайди ва ҳаётда амалга ошишини таъминлайди.

¹ "Халқ сўзи", 1993 йил 5 март.

² "Халқ сўзи", 2001 йил 6 феврал.

³ И. А. Каримов Миллат қудрати — ҳамжиҳатликда — // "Халқ сўзи", 1999 йил, 27 март.

Фарзандлар ота-оналарининг насл-насабидан ва фуқаролик ҳолатидан қатъи назар қонун олдида тенгдирлар.

Оналик ва болалик давлат томонидан муҳофаза қилинади.

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Асосий қонун сифатида фарзандлар ота-оналарининг насл-насабидан ва фуқаролик ҳолатидан қатъи назар, қонун олдида тенглигини таъминлайди.

Фарзандларнинг насл-насаби ва фуқаролик ҳолати Ўзбекистон Республикасининг "Оила кодекси"¹ ҳамда 1992 йил 2 июлда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида"² Ўзбекистон Республикаси қонунининг тегишли моддалари билан тартибга солинади.

Насл-насаб ва фуқароликни белгилайдиган ҳуқуқий асос — бу боланинг она қорнида пайдо бўлиши ва унинг туғилиш фактларидир. Ота-она ва фарзандларнинг бир-бирига нисбатан ҳуқуқ ҳамда мажбуриятлари болаларнинг насабига қараб белгиланади.

Шунингдек, қонун насл-насабни аниқлаш масаласида турли органларнинг фаолияти доирасини белгилаб қўйган.

Булар қаторига фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органлари, тиббий муассасалар, васийлик ва ҳомийлик муассасалари, судлар киради.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси, Тошкент, "Адолат", 1998 йил.

² Ўзбекистон Республикаси: Қонун ва фармонлар. Т: "Ўзбекистон", 1992 й., 47-64 бетлар.

Ота-она ва фарзандлар ўртасидаги ҳуқуқий муносабатларни аниқлаш учун боланинг ушбу ота ва онадан вужудга келганлиги қонун билан белгиланган тартибда тасдиқланган бўлиши лозим. Боланинг ушбу онадан туғилганлиги бола туғилган туғруқхона ёки бошқа тиббиёт муассасасининг берган маълумотномаси билан тасдиқланади. Агар бола тиббиёт муассасасидан ташқари жойда туғилган бўлса, у ҳолда бу факт шифокор ёки гувоҳлар томонидан тасдиқланади.

Бундай ҳолларда туғилиш факти бир ёки икки гувоҳнинг туғилиш далолатномаларини қайд этиш дафтаридаги "Боланинг туғилиши фактини тасдиқловчи ҳужжатлар" деган 10-сонли устунга ўз фамилияси, исми, отасининг исми ва манзили кўрсатилган ҳолда имзо чекиши билан тасдиқланади.

Бола билан унинг онаси ўртасидаги ҳуқуқий муносабат уни ота-онаси ўртасидаги қайд қилинган никоҳдан бўлган ёки бўлмаганлигидан қатъи назар қон-қариндошлик фактига асосланади.

Болани ўз отасидан бўлганлиги фақат маълум ҳолатлар билан тасдиқланади.

2. Боланинг онаси билан қайд қилинган ёки унга тенглаштирилган никоҳда бўлган шахс боланинг отаси деб ҳисобланади. Қонун она билан яшаган эр боланинг отаси деган эҳтимолга асосланади. Бу эҳтимоллик кейинчалик ҳақиқий эмас деб танилган никоҳдан туғилган болаларга нисбатан ҳам татбиқ этилади. Агар боланинг ота-оналари никоҳда бўлмасалар, маълум эркакни боланинг отаси деб эҳтимол қилишга йўл қўйилмайди.

Никоҳни тузиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 7-бўлимида кўрсатилган ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 12 апрелдаги 171-сонли қарори билан тасдиқланган "Фуқаролик ҳолати далолатномаларини

қайд этиш қоидалари"да белгиланган талабларга мос келиши лозим.

Қонунга асосан никоҳ тузувчилар ариза берганларидан сўнг бир ой муддат ўтгач никоҳ тузилиши белгиланган.

Фуқаролик ҳолатини қайд этиш ёзувларини расмийлаштирган орган томонидан берилган боланинг туғилганлиги тўғрисидаги гувоҳнома унда кўрсатилган ота-онадан боланинг пайдо бўлганлигини исботловчи ҳужжат бўлиб ҳисобланади.

3. Агар бола никоҳсиз туғилса ва отаси томонидан ихтиёрий равишда тан олинса, бундай ҳолатда боланинг насаби отаси ва онасининг фуқаролик ҳолатини қайд этиш ёзувларини ёзиш давлат органларига биргаликда берилган аризалари билан белгиланади. Бундай аризага асосан боланинг отаси тўғрисидаги ёзув туғилишни қайд қилиш дафтарига ёзилади. Боланинг онаси вафот этган бўлса, шунингдек боланинг турар жойини аниқлаш мумкин бўлмаса, боланинг отаси кимлиги отасининг берган аризасига биноан белгиланади.

Ўзаро никоҳда бўлмаган ота-онадан туғилган боланинг отаси Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 62-моддасига асосан суд тартибида белгиланган бўлса, ота-оналари фуқаролик ҳолати қандай бўлишидан қатъи назар фарзандлари олдида тенгдирлар.

4. Мамлакатимизда оналик ва болаликни муҳофаза қилишга катта эътибор берилмоқда. Бу ҳолат кенг тушунча бўлиб, оиланинг дахлсизлиги, шаъни, қадр-қимматини ҳимоя қилиш, оила учун керакли моддий, маданий ва маиший шароитларни яратиш, ишга яроқсиз оила аъзолари учун зарур бўлган моддий имтиёзларни туғдириш ва оилани мустаҳкамлаш борасида ҳал қилиниши ва давлат томонидан амалга оширилишини тўғри йўлга қўйиш масалаларини ўз ичига олади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 1998 йил "Оила йили" деб эълон қилинди, Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 2 февралдаги қарори билан республикада "Оила" илмий-амалий маркази ташкил этилди.

Конституцияда кўрсатилган оналик ва болаликни муҳофаза қилиш масаласи Ўзбекистон Республикасининг бир қатор қонунлари билан тартибга солинади. Пенсия таъминоти тўғрисидаги қонун, Меҳнат ва Фуқаролик кодекслари шулар жумласидандир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 16 июндаги "Болали оилаларга давлат ижтимоий ёрдами тизимини такомиллаштириш тўғрисида"ги ва 1994 йил 23 августдаги "Кам таъминланган оилаларни ижтимоий ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида" ги ва бошқа фармонлари катта аҳамиятга эга бўлиб, мамлакатимизда оналик ва болаликни давлат томонидан муҳофаза қилишга қаратилган муҳим тадбир бўлиб ҳисобланади. Бундан ташқари Президент И. А. Каримов раҳиамолигида оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, болаларнинг жисмоний, ахлоқий ва маънавий камол топиши учун қулай шарт-шароит туғдириш чора-тадбирларини амалга оширишга ҳам алоҳида эътибор берилмоқда.

66- модда

Вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар.

1. Ҳар бир ота-она оилада ўз фарзандининг яшаши ва камол топиши учун барча шароитни яратишга ҳаракат қилади. Демак, ўз навбатида фарзандлар ҳам ота-оналари учун ғамхўрлик қилишлари лозим.

Конституциянинг шархланаётган ушбу моддаси инсон ҳаётининг асоси бўлиб, ота-она ва болалар ўртасидаги яқинлик, ғамхўрлик ҳамда меҳр-муҳаббатни жиҳтлаштиради.

Конституциянинг ушбу моддасида кўрсатилган талаб, Ўзбекистон Республикаси "Оила кодекси"нинг 109-моддасида ўз аксини топган. Унга асосан: "Вояга етган меҳнатта лаёқатли болалар меҳнатта лаёқатсиз, ёрдамга муҳтож ўз ота-онасига таъминот беришлари ва улар тўғрисида ғамхўрлик қилишлари шарт.

Ота-онасининг давлат ва нодавлат муассасалари қарамоғида эканлиги вояга етган меҳнатта лаёқатли болаларни ота-она ҳақида ғамхўрлик қилиш ва уларга моддий ёрдам кўрсатиш мажбуриятидан озод қилмайди"¹, - деб кўрсатилади.

Оилада ота-она ва болалар ўртасида юзага келадиган муносабатлар, табиийки, бир-бирига ёрдам кўрсатиш, бир-бирини қўллаб-қувватлаш ҳамжиҳатликка ҳамда ихтиёрийликка асосланган бўлиши лозим.

Акс ҳолда вояга етган меҳнатта лаёқатли болалар ўз ота-оналари тўғрисида ғамхўрлик қилишлари, шунингдек ёрдамга муҳтож меҳнатта лаёқатсиз ота-оналарига моддий ёрдам кўрсатиш мажбуриятидан озод этилмайди.

2. Болаларнинг ота-оналари тўғрисида ғамхўрлик қилиш мажбуриятлари илгари уларнинг ахлоқий мажбурияти бўлиб ҳисобланган. Мустақил республикамиз Конституцияси қабул қилиниши билан болаларнинг бу мажбурияти қонуний конституциявий мажбуриятга айланди.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси, Тошкент, "Адолат", 1998 й.

Вояга етган фарзандлар ўз ота-оналари тўғрисида ғамхўрлик қилишга, уларга моддий ва маънавий ёрдам беришга ҳамда кўмаклашишга мажбурдирлар. Улар ота-оналари турмушидан хабардор бўлиб, сихат-саломатликларига ҳар доим эътибор беришлари зарур.

Вояга етган фарзандлар нафақа мажбурияти вужудга келган ёки келмаганлигидан қатъи назар, ота-оналари тўғрисида ғамхўрлик қилишлари шарт.

Кўпинча ота-оналар қариган ёки касал бўлган даврларида етарли даражада пенсия олиб, моддий томондан яхши таъминланган бўлсалар-да, аммо ўз фарзандларининг улар тўғрисида ғамхўрлик қилишларига, маънавий эътиборларига муҳтож бўладилар. Аксарият ҳолатларда ота-оналар бундай болалардан нафақа ундириш ҳақида даъво қилмайдилар.

3. Ота-онанинг меҳнатга лаёқатсизлиги, шунингдек, оиладаги бошқа аъзонинг меҳнатга лаёқатсизлиги уларнинг пенсия ёшига етганлигини (аёллар 55 ёшга ва эркеклар 60 ёшга тўлганлигини) ёки оилада I ва II гуруҳ ногиронлари борлигини англатади. Ота-онанинг III гуруҳ ногирони бўлганлиги ТМЭК (тиббий-меҳнат эксперт комиссияси) нинг тегишли хулосасида тавсия этилган ишни топа олмаганлиги, уларга ўз болаларидан таъминот олиш ҳуқуқини беради.

Ота-онанинг фарзандлари ёрдамига муҳтожлиги уларнинг маблағлари (иш ҳақи, пенсия ва шу кабилар) ўзларининг моддий шароитларини тирикчилик минимуми даражасида сақлашлари учун етмаган вақтда вужудга келади.

Ушбу модда билан мустаҳкамланган ҳуқуқий норма, меҳнатга лаёқатли вояга етган болаларнинг ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилиш мажбурияти, биринчи навбатда, фарзандларнинг маънавий бурчи

ва вазифаси бўлиб ҳисобланади. Негаки, буни давлат томонидан мажбурлаш воситалари ёрдамида амалга ошириб бўлмайди.

Ўзбекистон Республикасининг "Оила кодекси" во-яга етган меҳнатга лаёқатли болаларнинг ёрдамга муҳтож, меҳнатга лаёқатсиз ўз ота-оналарига таъминот беришида алимент тўлаш тўғрисидаги келишув расмийлаштирилишини назарда тутди.

Албатта, бу келишувни расмийлаштириб ёрдамга муҳтож, меҳнатга лаёқатсиз ота-она фойдасига алимент ундирилиши вақтида ота-онанинг ҳам, фарзандларнинг ҳам моддий, оилавий шароитлари ҳисобга олиниши лозим.

4. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, болаларнинг ёрдамга муҳтож ва меҳнатга лаёқатсиз ота-оналари тўғрисида ғамхўрлик қилмасликлари уларни нафақа ундириш ҳақида судга даъво аризаси билан мурожаат этишга мажбур қилади.

Фарзандлар ота-оналари тўғрисида ғамхўрлик қилмасалар, уларга нисбатан қонуний кафолатлар белгиланмайди. Бироқ инсофсиз, ота-онаси олдидаги ўз фарзандлик бурчларини эсларидан чиқариб қўйган болаларга нисбатан суд хусусий ажрим чиқариб, уларнинг яшаш ёки ишлаш жойларига, уларнинг маънавий қиёфасини муҳофафа қилишга юбориши мумкин.

Хуллас, ҳаёт, яшаш, турмуш тарзи, болалардан ўз ота-оналари ҳақида ҳар доим ғамхўрлик қилишни талаб этади, бу эса ҳар бир фарзанднинг ота-она олдидаги ҳаётий, фарзандлик бурчини ҳамда конституциявий мажбуриятининг бажарилишини таъминлайди.

ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИ

67-модда

Оммавий ахборот воситалари эркиндир ва қонунга мувофиқ ишлайди. Улар ахборотнинг тўғрилиги учун белгиланган тартибда жавобгардирлар.

Цензурага йўл қўйилмайди.

Ушбу боб шаклан қисқа, аммо мазмунан чуқур бўлган биттагина моддадан иборат. У Конституциянинг чуқур демократик хусусиятини намоён этади. Республикамиз илгариги конституцияларининг ҳеч бирида бундай модда бўлмаган. Бу эса матбуот, радио, телевидение эркинлиги, ошкоралик, чоп этилган ва жўнатилган ахборотнинг ҳамма учун фойдаланиш мумкинлилиги ва ишончилигига салбий таъсир кўрсатган. Расман эълон қилинган эркинликлар жуда қаттиқ цензура туфайли йўққа чиқарилган эди. Архив материалларидан фойдаланиш назорат қилинар ва бу аҳолининг кўпчилиги учун тақиқланган эди. Фуқаролар ҳақиқий ахборот олиш имкониятидан ва, бинобарин, ҳокимиятдан маҳрум этилган эдилар.

Янги Конституция пайдо бўлмасидан аввал 1992 йил 14 июнда Республикамиз Олий Кенгаши сессиясида оммавий ахборот воситалари тўғрисида қонун қабул қилинган бўлиб, унда "Оммавий ахборот воситалари" тушунчаси, уларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, ҳар бир фуқарога берилган сўз эркинлиги, матбуот, радио, телевидение ва бошқа оммавий ахборот воситалари орқали чиқиш, ўз фикрини ва эътиқодини ошкора айтиш ҳуқуқи кафолатлан-

ган эди. Ушандаёқ оммавий ахборот воситалари ахборот қидириш, танлаш, олиш ва тарқатишда қонунчиликка мувофиқ фаолият кўрсатишлари таъкидланган, матбуотда, радио ва телевидениеда цензурага йўл қўйилмаслиги эълон қилинган эди. Оммавий ахборот воситаларини ташкил этиш ва тарқатишнинг қонунда белгиланган принциплари, уларнинг фуқаролар ва ташкилотлар билан муносабати, журналистларнинг ҳуқуқ ва бурчларига оид, оммавий ахборот воситалари тўғрисидаги қонунчилик талабларини бузганлик учун жавобгарлик масалалари ўтган давр мобайнида синовдан ўтди ҳамда ўзининг ҳаётийлиги ва зарурлигини кўрсатди. Ана шу боис ҳам оммавий ахборот воситаларининг мақоми ва фаолият принциплари Конституцияда янги, янада юқори даражага эга бўлди.

Оммавий ахборот воситаларининг республика-миз Конституциясида эълон қилинган асосий принциплари инобатга олган ҳолда фаолият кўрсатиши муаммоси Ўзбекистон Республикасининг "Ноширлик фаолияти тўғрисида"ги (1996 йил, август), "Муаллифлик ҳуқуқи ва аралаш ҳуқуқлар тўғрисида"ги (1996 йил, сентябрь), "Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида"ги (1997 йил, апрель), "Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида"ги (1997 йил, апрель), "Оммавий ахборот воситалари тўғрисида"ги (1997 йил, декабрь) қонунларида, Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Телевидение ва радионинг Ўзбекистоннинг ижтимоий ривожланишидаги аҳамиятини ошириш чоралари тўғрисида"ги (1996 йил, май) Фармонида ҳамда бир қатор бошқа норматив ҳужжатларда ўз ифодасини топди.

Масалан, Ўзбекистон Республикасининг "Оммавий ахборот воситалари тўғрисида"ги қонунида шун-

дай дейилади: "Оммавий ахборот воситалари ахборот қидириш, танлаш, олиш ва тарқатиш ҳуқуқига эгадирлар ва эълон қилинган ахборотнинг тўғрилиги ва ишончлилиги учун қонунчиликда белгиланган тартибда жавобгардирлар" (2-м.). Қонун оммавий ахборот воситаларидан мавжуд конституциявий тузумни, мамлакатнинг ҳудудий яхлитлигини зўрлик ишлатиб ўзгартиришга чақириш, урушни, зўравонликни, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилиш, давлат сирларини ошкор этиш мақсадида фойдаланишга йўл қўймайди (6-м.).

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ислом Каримов дипломатик корпус раҳбарлари, халқаро ташкилотлар ва республика оммавий ахборот воситаларининг вакиллари билан ўтказган учрашувида республикамизда эркин демократик жамият қуриш учун барча ишлар қилинаётганлигини, бу эса ахборотдан эркин фойдаланишни ва демократик матбуотни тақозо этишини таъкидлади. Парламент қабул қилган қонунларда матбуотни чеклайдиган ва матбуот ишларига аралашадиган барча шахсларни белгиланган тартибда жавобгарликка тортиш чоралари қўрилган.

Бутунги кунда тўла асос билан Конституциянинг оммавий ахборот воситалари фаолиятига дахлдор асосий принциплари қонун билан ишончли ҳимоя қилинган, дейиш мумкин. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг "Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида"ги, "Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида"ги қонунларида журналистлик касби билан боғлиқ равишда юзага келадиган муносабатлар муфассал тартибга солинган, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, улар меҳнатининг ҳуқуқий ва ижтимоий кафолатлари белгиланган; ҳар бир фуқарога ахборотни эркин ва тўсқинликлар-

сиз излаш, олиш, текшириш, узатиш ва тарқатишдан иборат конституциявий кафолатлар берилган. Ошкоралик, барчанинг ахборотдан фойдалана олиши, ахборотнинг ошкора ва ишончли бўлиши, цензурага йўл қўйилмаслиги ушбу принципларнинг асосини ташкил этади. Ҳеч ким журналистдан ўз материалларини аввалдан келишиб олишни ҳамда тайёрлаган материалларини матбуот саҳифаларидан (эфирдан) олиб ташлашни талаб қилишга ҳақли эмас. Шу билан бирга, юқорида келтирилган қонунлар журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонунларга риоя этилмаганлиги учун ҳам, чоп этилган ахборотнинг ҳолислиги ва ишончлилиги принципиари бузилганлиги учун ҳам жавобгарлик белгилайди.

Журналистнинг мажбуриятлари, Ўзбекистонда ҳамда хорижда ўз касбий бурчларини бажараётган вақтда, шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг Асосий қонунини, юқорида номлари келтирилган ва бошқа қонунларни амалга ошириш билан боғлиқ ҳуқуқ ва мажбуриятлари, уларнинг дахлсизлиги ва кафолатлари мазкур қонунларнинг моддаларида аниқ ифодаланган. "Инсон ҳуқуқларини ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Европа конвенциясининг 10-моддасида сўз ва матбуот эркинлиги демократик жамиятда давлат хавфсизлиги, ижтимоий осойишталик манфаатлари йўлида, тартибсизликларнинг олдини олиш, ахлоқни ҳимоя қилиш, бошқа шахсларнинг обрў-эътибори ёки ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ёхуд одил судловни таъминлаш мақсадларида мажбурият ва жавобгарлик юклаш имкониятини келтириб чиқаради.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти И. А. Каримов ўз чиқишларида оммавий ахборот воситала-

ри жамиятимизда мустақил ва ҳақиқий тўртинчи ҳокимият — фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқлари ва эркинликларини амалга оширишнинг ва, аввало, ўз фикрини эркин ифодалаш, ахборот олиш, давлат ва жамият қурилишининг энг муҳим лойиҳаларини муҳокама қилишда фаол иштирок этишнинг энг ишончли қуролига айланиши кераклигини бир неча бор таъкидлаган эди.

Республикамизда замонавий нашрларни қўллаб-қувватлашга, журналистлар фаолиятини ҳар томонлама рағбатлантиришга алоҳида эътибор берилмоқда. Айнан шу мақсадда 1997 йилда Оммавий ахборот воситаларини демократлаштириш ва қўллаб-қувватлаш ижтимоий-сиёсий фонди ташкил этилган эди. Журналистлар ҳуқуқларига доир қонунлар қаторида 1994 йилда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Жиноят ва Жиноят-процессуал кодекслари, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс ва бошқа асосий юридик ҳужжатларни келтириш мумкин. Уларда қонун ва ҳуқуқ нуқтаи назаридан оммавий ахборот воситасидан қонунга хилоф равишда фойдаланиш билан боғлиқ жиноий ҳаракатлар ва ҳуқуқбузарликлар учун аниқ жавобгарлик белгиланган (Ўзбекистон Республикаси ЖК 130-м., 139-м. 2-қ., 140, 143, 144, 192-мм.; ЎзР ЖПК 309, 327-мм.; ЎзР МЖК 184, 218-мм.).

Масалан, Жиноят кодексининг 139-моддаси (2-қ.)га мувофиқ, нашр қилинган ёки бошқача усулда кўпайтирилган матнда ёхуд оммавий ахборот воситалари орқали тўхмат қилиш энг кам ойлик иш ҳақининг 25 бараваридан 50 бараваригача жарима ёки 2 йилдан 3 йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд 3 ойдан 6 ойгача қамоқ ёки уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади. Ушбу Кодекснинг

192-моддасида эса шундай деб ёзилган: "Рақобатчи-ни обрўсизлантириш, босма ёки бошқача усулда кўпайтирилган матнда ёхуд оммавий ахборот воситалари орқали хўжалик юритувчи субъектнинг иш-билармонлик нуфузига путур етказиш мақсадида била туриб ёлғон, ноаниқ ёки бузиб кўрсатилган маълумотларни тарқатиш энг кам ойлик иш ҳақининг 50 баравардан 100 бараваргача жарима ёки 3 йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд 6 ойгача қамоқ билан жазоланади".

Конституциянинг 67-моддаси давлатимиз тарихида биринчи марта оммавий ахборот воситалари эркинлиги принципини таъкидлаб, ҳуқуқий талабларнинг бузилиши, ахборотнинг нотўғрилиги учун юридик жавобгарликни белгилайди. Бунинг биринчи даражали аҳамияти шундаки, ноҳолис ёки била туриб ёлғон хабар тарқатилишининг олди олинади ва бунга йўл қўйилмайди, оммавий ахборот воситалари фаолиятининг қонунда белгиланган доирадан четга чиқиши мумкин эмаслиги таъкидланади.

Шарҳланаётган модданинг муҳим жиҳати шундаки, унда цензура бутунлай бекор қилинади. Цензуранинг тақиқланиши оммавий ахборот воситаларига "юқоридан" кўрсатма беришларнинг олдини олади, "телефон ҳуқуқи"ни бекор қилади, таҳририят ходимларининг ташаббускорлиги ва ижодий фаоллигини ривожлантиришга, демократия ва ошкоралик принципларининг қарор топишига ёрдам беради.

Айни пайтда цензуранинг бекор қилиниши оммавий ахборот воситалари раҳбарларининг ва ҳар бир журналистнинг чоп этилаётган ва эфирга узатилаётган материалларнинг сифати, у ёки бу маълум

мотни тарқатиш, уларнинг ишончлилиги ва қонуний-
лиги учун жавобгарлигини оширади.

Оммавий ахборот воситалари эркин фаолият
кўрсатишининг ҳуқуқий кафолати сифатида (Ўзбе-
кистонда ҳозир 700 дан зиёд республика, вилоят, ша-
ҳар, туман, идоравий ва кўп тиражли газета, жур-
наллар нашр қилинмоқда, радио ва телевидение
эшиттириш ва кўрсатувлари берилмоқда) Консти-
туциянинг 67-моддаси жамиятимизнинг янгилами-
нида, ҳуқуқий ва демократик давлатнинг қарор то-
пишида улкан аҳамият касб этади.

**МАЪМУРИЙ-ҲУДУДИЙ ВА ДАВЛАТ
ТУЗИЛИШИ**

XVI б о б

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING
МАЪМУРИЙ-ҲУДУДИЙ ТУЗИЛИШИ**

68-м о д д а

Ўзбекистон Республикаси вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, шунингдек Қорақалпоғистон Республикасидан иборат.

Ушбу моддани шарҳлашдан олдин шунини таъкидлаш лозимки, тарихий воқеалар ва жаҳон давлатларининг ҳозирги ривожланиш тажрибаси давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилиш муаммолари сиёсий ва юридик нуқтаи назаридан жуда долзарб эканлигини кўрсатмоқда.

Давлат тузилиши давлат шаклининг бир туридир. Давлатнинг шакли ҳуқуқшунослик фанида учта асосий қисмларнинг йиғиндиси ҳисобланади: давлатни идора қилиш, давлат тузилиши шакли ва сиёсий тартиб (режим).

Давлатнинг тузилиши деганда давлатнинг сиёсий ва маъмурий-ҳудудий тузилиши, унинг бўлаклари, унинг марказий органлар билан жойлардаги маҳаллий органлар ўртасидаги ўзаро алоқаларининг хусусияти тушунилади.

Давлат тузилиши шу давлат олдида турган вазифалар ва мақсадлар билан белгиланади. Давлат тузилиши ва унинг шаклига учта нарса таъсир этади:

1. Жамият ва давлат олдида муайян даврда қандай иқтисодий вазифалар, сиёсий мақсадлар турганлиги.

2. Давлатда қанча миллат борлиги ва уларнинг ўзаро муносабатлари қандайлиги.

3. Давлат ҳудудининг қандайлиги.

Давлат тузилиши ёки миллий давлат тузилиши юқорида кўрсатилган саволларга жавоб бериши керак.

Демак, давлат тузилиши ёки миллий давлат тузилиши деганда давлатнинг моҳиятидан келиб чиқувчи унинг ҳудудий тузилиши ёки миллий-ҳудудий тузилиши, давлат билан унинг таркибига кирувчи бўлакларни (қисмларни) давлат муносабати шакллари ва ҳуқуқий ҳолатлари тушунилади.

Давлат тузилиши оддий ва мураккаб бўлиши мумкин.

Оддий давлат тузилиши шаклига унитар давлатлар киради. Унитар давлат тузилишида давлат ягона, марказлашган бўлиб, у маъмурий ҳудудий бўлакларга бўлинади, ягона тизимдаги ҳокимият ва бошқарув органларига, Конституциясига, ягона фуқаролигига, муайян ҳудудий, давлат чегарасига, баъзи бир вақтларда алоҳида миллий-ҳудудий бўлакларга ва ўз қонунчилигига эга бўлади.

Унитар давлатлар ҳудудида бошқа мустақил давлатлар бўлмайди. Унитар давлатлар ичидаги маъмурий-ҳудудий бўлинмалар фақат маҳаллий масалаларни ҳал қилиш ҳуқуқига эга, марказий ягона давлат ҳокимияти кучи давлатнинг барча ҳудудига ўз таъсирини кўрсатади.

Ҳозирги пайтда кўпчилик давлатлар ўзининг давлат тузилиши шакли бўйича унитар давлатлардир. Масалан, Италия, Франция, Англия, Украина, Қозоғистон, Қирғизистон унитар давлат шаклларига киради.

Мураккаб давлат тузилиши шаклига федератив давлатлар киради. Федератив шаклдаги давлат қонун чиқарувчи органларига, ижро этувчи ва суд

органларига эга бўлган бир неча давлатлар-субъектлар бирлашмасидан, иттифоқидан ташкил топади (ҳар хил федератив давлатларда субъектлар ўзига хос номлар билан — республика, штатлар, контонлар, ерлар деб аталади).

Масалан Америка Қўшма Штатлари, Россия Федерацияси, Германия Федератив Республикаси, Канада, Бразилия федератив давлатлар қаторига киради.

Федератив давлат — бир неча суверен давлатларнинг иттифоқидан ташкил топган янги суверен давлатдир. Федерацияда умумфедератив давлатнинг ҳокимияти ва бошқарув органлари, конституцияси, бюджети, давлат рамзларини билдирадиган белгилари бўлиши билан бирга унга кирувчи давлатларнинг ҳам ўз ҳокимияти ва бошқарув органлари, конституцияси бўлади.

Ҳозирги замон давлатлари ривожланиш йўли "тоза ҳолдаги" унитар ва федератив давлатларнинг кам учрашига олиб келмоқда. Марказлашган унитар давлатлар айрим ҳуқуқларини ўз ҳудудларидаги маҳаллий ва вилоят мухторият органларига топширмоқдалар, федератив шаклдаги давлатларда эса уларнинг марказий органлари ҳокимиятларини бутун федерация ҳудудида мустақамламоқдалар. Шундай қилиб, "соф ҳолда" унитар ва федератив давлат шакллари амалда кам учрайди.

Ўзбекистон Республикаси давлат тузилиши шаклига келсак, у унитар республикадир. Лекин Ўзбекистонда давлат тузилишининг ўзига хос хусусиятлари бор, чунки унинг таркибига кирувчи Қорақалпоғистон Республикаси мустақилдир. Ҳар бир миллатнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш принципи асосида қорақалпоқ миллати Ўзбекистон ҳудудида ўз давлатини мухтор Республика шаклида ташкил этган эди. Ўзбекистон Республикаси мустақилликни қўлга

киритганидан сўнг, Қорақалпоғистон Республикаси-ни мустақил-суверен деб эълон қилди. Бу Мустақил-лик тўғрисидаги декларацияда, Мустақиллик асосла-ри тўғрисидаги қонунда ва ниҳоят, 1993 йил 9 апрел-да қабул қилинган Қорақалпоғистон Республикаси-нинг Конституциясида ўз ифодасини топди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг те-гишли моддалари ва Конституциявий амалиёт Ўзбе-кистон Республикасининг унитар давлат сифати-даги қуйидаги белгиларини кўрсатади:

— Ўзбекистон Республикаси ҳудудий тузилиши бўйича ягона бирликни ташкил қилади;

— давлат ҳокимияти республика ҳудудида бир бутунликни ташкил этади ва уларнинг чиқарган ҳуқуқий ҳужжатлари бутун Ўзбекистон ҳудудига тааллуқлидир;

— қонунчилик тизими ҳам бутун Ўзбекистон ҳудудига тааллуқли бўлиб, Ўзбекистон Конститу-цияси ва қонунларининг устунлиги асосида амал қилади;

— прокуратура органлари ва суд ҳокимияти ти-зими бутун Ўзбекистон ҳудудида ягонадир;

— Ўзбекистонда ташқи сиёсатни бутун Ўзбекис-тон халқининг манфаатини кўзлаб ва унинг номи-дан фақат у сайлаб қўйган Олий Мажлис ва Респуб-лика Президенти амалга ошириши мумкин;

— Ўзбекистонда молия, пул тизими, солиқ, бож-хона тузилиши ва республика Қуроли Кучлари, Миллий хавфсизлик ва ички ишлар органлари хиз-мати марказлаштирилган;

— бутун Ўзбекистон ҳудудида ягона фуқаролик жорий қилинган.

Юқорида кўрсатилганлар Ўзбекистон Республи-каси унитар республика эканлигини кўрсатади.

Ўзбекистоннинг ягона давлат эканлигини кўрса-тиш билан бирга унинг давлат тузилишидаги ўзига

хос айрим федератив белгилар, федератив давлатга хос хусусиятларнинг мавжудлигини ҳам таъкидлаш лозим.

Бу хусусиятлар Ўзбекистон таркибида суверен Қорақалпоғистон Республикаси мавжудлигидан келиб чиқади.

Демак, Ўзбекистон Республикасини давлат тузилиши бўйича федератив давлатнинг баъзи бир белгилари, хусусиятларига эга бўлган унитар давлат деб эътироф этиш мумкин.

Шарҳланаётган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 68-моддаси Ўзбекистон ҳудудини бир-бири билан боғлиқ, қонуний тизимга асосланган маъмурий-ҳудудий бўлинмаларга бўлиниши масаласини тартибга солади.

Маъмурий-ҳудудий бўлиниш — бу қонун асосида тузилган, маълум номга, тегишли давлат-ҳуқуқий мақомга эга бўлган ва бошқа маъмурий-ҳудудий бўлаклар билан, ҳукмронлик ва бўйсунуш муносабатлари билан боғлиқ Ўзбекистон Республикаси ҳудудининг таркибий қисмидир.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудининг маълум маъмурий бўлакларга бўлиниши, давлатнинг асосий функция ва вазифаларини амалга оширишда зарур тадбир бўлиб ҳисобланади.

Жумладан, давлат органлари тизими, яъни давлат ҳокимияти, давлат бошқаруви, суд, прокуратура, милиция органлари маъмурий-ҳудудий бўлақда ўз вазифаларини шу давлат ҳудудий бўлаклари орқали амалга оширадилар. Демак, маъмурий-ҳудудий бўлакларга мос равишда давлат аппаратининг тегишли бўғинлари ҳам такомиллаштирилади.

Маъмурий-ҳудудий бўлиниш икки хилда намоён бўлади:

- а) сиёсий-ҳудудий бўлиниш;
- б) маъмурий-ҳудудий бўлиниш.

Сиёсий-ҳудудий бўлинишда давлат ҳудудида сиёсий жиҳатдан алоҳида давлат (мустақил ёки мухторият) намоён бўлса, бундай давлатнинг ҳудудий бўлиниши мураккаб ҳисобланиб, уни сиёсий-ҳудудий бўлинишдаги давлат дейилади.

Агар давлат фақат маъмурий-ҳудудий бўлаклардан иборат бўлса, бундай давлатни маъмурий-ҳудудий бўлинишдаги давлат дейилади.

Табиий, сиёсий, иқтисодий омиллар маъмурий-ҳудудий бўлинишни амалга оширишга таъсир қилувчи фактор ва принциплардир.

Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий тузилишини амалга оширишда маълум принципларга асосланилади.

Иқтисодий принцип — давлатнинг маъмурий-ҳудудий тузилиши шу давлатнинг иқтисодий соҳадаги вазифаларини самарадорлик билан амалга оширишни таъминлашга қаратилиши лозим. Шунинг учун ҳам давлат аппаратининг маҳаллий органлари унинг иқтисодий-ҳўжалик юритиш функциясини муваффақиятли таъминлаб берадиган даражада ҳудудий жойлаштирилган бўлиши керак.

Сиёсий принцип — давлатнинг ҳудудий тузилишини шу давлатнинг сиёсий мақсадлари, давлат ҳокимиятини амалга оширишга мос равишда ташкил этишдан иборат. Бу принцип, биринчидан, ҳар бир маъмурий-ҳудудий бўлинма давлатнинг, унинг ҳокимият органлари вазифаларини бажарувчи мустақил қисми деб тушунилиши, иккинчидан, ҳар бир ҳудудий қисм ўз вазифасини бажаришда юқори давлат ҳокимияти органларига бўйсuniши.

Миллий-маиший принцип — маъмурий-ҳудудий бўлиниш жараёнида аҳолини миллий таркиби, ўзига хос миллий-маиший хусусиятлари эътиборга олинади.

Мазкур принципда Ўзбекистоннинг маъмурий-худудий бўлагидаги аҳолининг миллий таркибига эътибор берилади, уларнинг миллий ўзини ўзи бошқаришларига маълум даражада шароит яратиб берилади. Бундай тадбирлар миллий қадриятларимизнинг ўзига хос томонларини инобатга олишни, маданий, тарихий, диний, эстетик томонларга эътибор беришни таъминлайди.

Давлат аппаратини аҳолига яқинлаштириш принципи — маъмурий-худудий тузилишда давлат ишларини бошқаришда халқнинг иштирокини таъминлаш ва давлат аппаратини аҳолига яқинлаштиришдан иборат. Бундай тадбир давлат аппаратини аҳолига алоқадор ва қулай шароитда хизмат қилдиради. Аҳолининг эҳтиёжи ва талабларини бевосита давлат аппаратига яқинлаштиради. Уларга конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларини амалга оширишда, давлат органларини сайлашда, ўзини ўзи бошқариш органларини тузишда ёрдам беради. Мазкур тамойил ҳар бир маъмурий-худудий бирликда маданий-оқартув, тиббий, савдо, маиший хизмат мавжудлигини таъминлашни тақозо этади.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-худудий бўлинишига физик, географик, демографик, иқтисодий географик каби омиллар ҳам таъсир кўрсатади.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-худудий бўлинишининг юқорида келтирилган принциплари ва омиллари, бир томондан, маҳаллий давлат аппаратининг арзон ва оддийлигини, ўз вазифасини самарали бажаришини таъминласа, иккинчи томондан, аҳолига ва мазкур ҳудудда жойлашган ҳўжалик объектларига максимал даражада яқинлигини таъминлаб беради.

Ўзбекистон Республикасининг ҳар бир маъмурий-худудий бирлигида давлатнинг маҳаллий вакиллик органи, ҳокимияти ёки маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари ташкил этилади. Ўзбекистон Республикасининг ҳозирги маъмурий-худудий бўлиниши республиканинг ишлаб чиқариш кучлари аҳволини, уларнинг жойлашиш характерини, транспорт ва алоқа воситаларининг ривожланишини, жойлардаги бошқарувнинг ташкилий тузилишини акс эттиради.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг шарҳланаётган 68-моддасига асосан Ўзбекистоннинг маъмурий-худудий тузилиши вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикасидан иборатдир.

Вилоят — Республика маъмурий-худудий бирликлар тизимида энг юқори, йирик бўғин бўлиб, алоҳида ўрин тутади. Вилоят ўз таркибига бошқа маъмурий-худудий бўлакларнинг ҳаммасини олади ва шу тариқа муҳим ташкилий функцияни бажаради. Бу худудий бўлинма жойларни марказ билан боғлаб турадиган алоқачи тузилма ҳамдир. Яъни республика миқёсидаги давлат органлари ўз вазифаларини, жойлардаги органлар билан алоқаларини фақат вилоят ва унинг давлат бошқарув органлари — вилоят ҳокимияти орқали амалга оширадилар. Шу билан бирга вилоят ўз таркибига кирувчи қуйи ҳокимият вакиллик ва ижроия органлари фаолиятига раҳбарлик қилади ҳамда уларни умумдават ва маҳаллий манфаатлардан келиб чиқиб бирлаштиради.

Вилоят йирик маъмурий-худудий бўлинма сифатида барқарор бўлиши лозим. Унинг тузилиши, мустақамланиши, йириклашиши ёки бўлиниши иқтисодий жиҳатдан асосантирилиши лозим. Мазкур маъмурий-худудий бирлик халқ хўжалигининг барча тармоқларини комплекс ривожланишига олиб ке-

лиши ва бу вилоят барча таркибий бўғинларининг мавжуд иқтисодий ва маданий алоқаларига таяниши шарт.

Ҳозирда Ўзбекистон Республикаси ҳудуди Қорақалпоғистон Республикаси ва Тошкент шаҳридан ташқари 12 та йирик вилоятлардан иборат. Ўзбекистон Республикаси вилоят ҳудудлари, ўз навбатида, туманларга ва вилоятга бўйсунувчи шаҳарларга бўлинади. Ҳар бир вилоятда туманларнинг сони турличадир. Маҳаллий жойларда умумдават аҳамиятига молик бўлган тадбирларни ўтказиш, хўжалик ва маданий қурилиш ишларини амалга оширишда вилоят муҳим ўрин тутди.

Туман — Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий бўлиниши поғоналари ичида ўртанча бўғин бўлиб қишлоқ жойларидаги иқтисодий, хўжалик ва ижтимоий-маданий ҳаётга бевосита раҳбарлик қилади.

Ўзбекистон ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши, янги табиий ресурсларни ўзлаштириш ҳамда аҳоли сонининг ўсиши билан маъмурий-ҳудудий бўлинмалар чегарасидаги ўзгаришлар, аввало, қишлоқдаги туман бўғинлари ҳисобига рўй беради. Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда 161 та туман мавжуд.

Тошкент ва Самарқанд шаҳарларида шаҳар туманлари ҳам мавжуд бўлиб, уларда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари сайлаб қўйиш орқали бошқарилади.

Маъмурий-ҳудудий бўлинишнинг яна бир бўғинига шаҳарлар кирадилар. Маданий ва илмий марказ бўлиб ҳисобланган шаҳарлар аҳолисининг сони, иқтисоди ва саноатининг ривожланганлиги, маданий, илмий ва ўқув масканларининг мавжудлигига қараб фарқланади. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида республика, вилоят ва туманга бўйсунувчи шаҳарлар тизими мавжуд.

Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 30 август-даги "Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилиши, топонимик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш масалаларини ҳал қилиш тартиби тўғрисида"ги Қонунида ушбу шаҳарлар аҳолиси сони, ишлаб чиқариш ва саноатига қараб тоифага ажратиш тартиблари кўрсатилган. Масалан, вилоят ва республика (Қорақалпоғистон Республикаси)га бўйсунувчи шаҳарлар туркумига камида 30 минг аҳолиси бўлган, муҳим саноат аҳамиятига эга бўлган истиқболли иқтисодий ва маданий марказ ҳисобланган шаҳарлар киради. Ҳозир республикада 51 та шундай шаҳарлар бор.

Туманга бўйсунувчи шаҳарлар тоифасига саноат корхоналари, коммунал хўжалиги, давлат уй-жой фонди, ривожланган ижтимоий-маданий муассасалари, савдо, умумий овқатланиш, маиший хизмат кўрсатиш корхоналари мавжуд бўлган ҳамда аҳолиси 7 минг кишидан кам бўлмаган ва унинг учдан икки қисмини ишчи, хизматчи ҳамда уларнинг оила аъзолари ташкил этган шаҳарчалар ва бошқа аҳоли манзиллари киритилади. Бунда мазкур аҳоли пунктининг маъмурий аҳамияти ва ривожланиш истиқболлари эътиборга олинади. Ҳозир Ўзбекистонда 66 та ана шундай шаҳарлар мавжуд.

Шаҳарчалар туркумига саноат корхоналари, қурилишлар, темир йўл станциялари ва бошқа муҳим объектлар яқинида жойлашган ҳамда камида икки минг аҳолиси бўлган аҳоли пунктлари киритилиши мумкин. Ўзбекистонда ҳозирги вақтда 106 та шаҳарчалар мавжуд.

Қишлоқлар — маъмурий-ҳудудий бўлинишнинг қуйи бўғинларидан биридир. Шаҳар ҳудудларига кирмайдиган, маълум аҳоли сонига эга бўлган қишлоқ марказлари ва маълум саноат объектлари атро-

фида истиқомат қилувчи аҳолининг яшаш жойлари қишлоқлар бўлиши мумкин.

Овуллар эса қишлоқларга қараганда кичикроқ ҳажмдаги яшаш ва турар жойлардан иборат аҳоли пунктларидир. Овулларда кўп ҳолларда чорвадор оилалар истиқомат қилиб, улар асосан кўчиб юрувчи бир неча чўпонлар оилаларидан ташкил топади. Ўзбекистонда ҳозирги вақтда 1427та қишлоқ ва овуллар мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий бўлиниши тизимида Қорақалпоғистон Республикаси алоҳида аҳамият касб этади. Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий тузилиши принципиари тўлалигича (вилоят бўғинидан ташқари) Қорақалпоғистон Республикасига ҳам тегишлидир.

Шуни таъкидлаш керакки, Қорақалпоғистон Республикасининг ҳудуди ва чегаралари унинг розилигисиз ўзгартирилиши мумкин эмас. У ўз маъмурий-ҳудудий тузилиши масалаларини мустақил ҳал этади. Чунки Қорақалпоғистон Республикаси ўз ҳудудида барча давлат, иқтисодиёт, ҳўжалик ва ижтимоий маданий қурилиш масалаларини мустақил ҳал қилади.

Қорақалпоғистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилиши Қорақалпоғистон Республикаси конституциясида ўз аксини топган. Конституциянинг 66-моддасида кўрсатилишича "Қорақалпоғистон Республикаси районлардан, шаҳарлардан, шаҳарчалардан, овуллардан иборат". Кўриниб турибдики, Қорақалпоғистон Республикаси ҳудуди вилоят тузилмаларига бўлинмай, тўғридан-тўғри туманларга бўлинади, яъни энг йирик маъмурий-ҳудудий birlik тумандир.

Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳрининг чегараларини ўзгартириш, шунингдек вилоятлар, шаҳарлар, туманлар ташкил қилиш ва уларни тугатиш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг розилиги билан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг шарҳланаётган 69-моддасини амалга ошириш йўллари Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 30 августда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилиши, топонимик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш, масалаларини ҳал қилиш тартиби тўғрисида"ги қонунда мустаҳкамланган. Бу қонунда Ўзбекистоннинг маъмурий-ҳудудий тузилиши шакллари, уларни тузиш, ўзгартириш, чегараларини ва номларини ўзгартиришни ҳисобга олиш тартиби кўрсатилган.

Маъмурий-ҳудудий бўлакларни ташкил қилиш тартиби уларнинг турлари ва мақомига қараб амалга оширилади:

1) вилоятларни тузиш ва тугатиш Вазирлар Маҳкамасининг таклифига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан амалга оширилади;

2) туманларни тузиш ва тугатиш тегишли вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокимлари тавсиясига асосан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси таклифига мувофиқ Олий Мажлис томонидан амалга оширилади, Қорақалпоғистонда эса — Қорақалпоғистон ҳукумати таклифига асосан, Ўзбекистон Олий Мажлиси розилиги билан Қорақалпоғистон Жўқорғи Кенгеси томонидан амалга оширилади;

3) шаҳарларни вилоят иттифоқидаги шаҳарлар туркумига киритиш ёки уларни қайта тузиш тегишли вилоят ҳокимларининг тавсиясига асосан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таклифига мувофиқ Олий Мажлис томонидан амалга оширилади. Туман иттифоқидаги шаҳарларни тузиш ёки тугатишни ҳал қилиш, тегишли вилоят ҳокимларининг тавсиясига асосан Вазирлар Маҳкамасининг таклифига мувофиқ Олий Мажлис томонидан амалга оширилади;

4) қишлоқлар, овуллар ва шаҳарчаларни тузиш ва тугатиш масаласини туман ҳокимларининг тавсиясига асосан халқ депутатлари вилоят кенгаши, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси амалга оширади.

Маъмурий-ҳудудий бўлакларнинг чегаралари маълум тартибда ўзгартирилади.

Юқорида кўрсатилган Ўзбекистон Республикаси қонунига асосан Қорақалпоғистон Республикаси чегараси фақат Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси розилиги билан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан ўзгартирилиши мумкин.

Вилоят ва туманларнинг чегараларини ўзгартириш тегишли вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокимларининг тавсиясига асосан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси таклифига мувофиқ Олий Мажлис томонидан амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикаси туманларининг чегарасини ўзгартириш тегишли туман ҳокимларининг тавсиясига асосан Қорақалпоғистон ҳукуматининг таклифи билан Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади.

Қишлоқлар, овуллар ва шаҳарчаларнинг чегараларини ўзгартириш тегишли туман ҳокимларининг тавсиясига биноан вилоят халқ депутатлари Кенгаши

лари, Қорақалпоғистон Республикасида эса Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади.

Қонунда Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, туманлар, қишлоқлар ва овулларнинг маъмурий марказларини белгилаш ва ўзгартириш тартиби ҳам кўрсатилган. Масалан, Қорақалпоғистон Республикасининг марказини белгилаш ва ўзгартириш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси розилиги билан Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси томонидан амалга оширилади. Вилоят марказларини белгилаш ва ўзгартириш эса тегишли вилоят ҳокимларининг тавсиясига асосан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таклифига мувофиқ Олий Мажлис томонидан амалга оширилади.

Туман, қишлоқ, овулларнинг маъмурий марказларини белгилаш ва ўзгартириш тегишли туман ҳокимларининг тавсиясига асосан вилоят халқ депутатлари Кенгаши, Қорақалпоғистон Республикасида эса — Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади.

Юқорида кўрсатилган қонунда шаҳарларни бўйсуниш тартибини ўзгартириш ва аҳоли яшаш жойларини шаҳарлар, шаҳарчалар тоифасига ўтказиш тартиби ҳам кўрсатилган. Қонуннинг 10-моддасига асосан шаҳарларни вилоят иттифоқидаги шаҳар тоифасига ўтказиш, уларни ўзгартириш тегишли вилоят ҳокимларининг тавсиясига асосан Вазирлар Маҳкамасининг таклифи билан Олий Мажлис томонидан амалга оширилади.

Шаҳарларни республика иттифоқидаги шаҳарлар (Қорақалпоғистон Республикаси) тоифасига ўтказиш, уларни ўзгартириш, Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг таклифига биноан Қорақалпоғистон Жўқорғи Кенгеси томонидан амалга оширилади.

Шаҳарчалар, аҳоли яшайдиган пунктларни туманга иттифок этувчи шаҳарлар тоифасига ўтказиш, улар-

ни ўзгартириш, тегишли вилоят ҳокимларининг тавсиясига биноан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси таклифи билан Олий Мажлис томонидан амалга оширилади. Қорақалпоғистон Республикасида эса бу масала тегишли туман ҳокимларининг тавсиясига биноан Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг таклифи билан Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади.

Қонунда, бундан ташқари, шаҳар чегараларини ўрнатиш ва уларни кенгайтириш тартиби кўрсатилган. Бу масала мазкур тартиб бўйича тегишли вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокимларининг тавсиясига биноан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси таклифи билан Олий Мажлис томонидан амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикасида шаҳар чегараларини ўрнатиш ва уни кенгайтириш тегишли туман ва шаҳар ҳокимларининг тавсиясига биноан Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг таклифи билан Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади.

Шаҳарчалар чегараларини ўрнатиш ва кенгайтириш эса тегишли туман ҳокимларининг тавсияларига асосан вилоятлар халқ депутатлари Кенгаши томонидан, Қорақалпоғистон Республикасида эса — Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади.

Вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овулларни тузиш, тугатиш, чегараларини ўзгартириш, маъмурий марказларни бошқа жойига кўчириш, аҳоли яшайдиган пунктларни шаҳарчалар, шаҳарлар тоифасига кўчириш, маъмурий-ҳудудий бирликларни номлаш, номини ўзгартириш масаласига бағишланган қарорлар албатта Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномасида чоп этилиши керак.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ

70-модда

Суверен Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси таркибига киради.

Қорақалпоғистон Республикасининг суверенитети Ўзбекистон Республикаси томонидан муҳофаза этилади.

1. Шарҳланаётган модданинг қоидалари, аввало, Қорақалпоғистон Республикасининг Ўзбекистон Республикаси таркибидаги суверен давлат сифатидаги мақомини мустаҳкамлаб қўяди.

Қорақалпоқ халқи асрлар давомида Оролбўйида зич ҳолда яшаб келаётган аҳолининг тарихий шакланган миллат гуруҳидир. Бу халқ бой тарихга, ўзига хос маданиятга, анъаналарга, тилига эга.

Бошқа ҳар қандай халқ каби, қорақалпоқ халқи ҳам ўзига хос суверенитетга эга бўлиб, бу суверенитет миллий давлатчилик тўғрисидаги масалани ҳал қилишни назарда тутди. Олтмиш йилдан зиёд вақт мобайнида Ўзбекистон таркибида бўлиш Қорақалпоғистоннинг тарихий тақдирида ўз изини қолдирди. Ўзбек ва қорақалпоқ халқининг биродарларча муносабатига ягона тарихий ва этник илдизлар, жуғрофий яқинлик, маданий ва тил бирлиги катта таъсир кўрсатди. Бу халқларнинг тарихий умумийлиги уларнинг бир давлатда яшаш истагини белгилаб берди. Собиқ совет даврида Қорақалпоғистоннинг ҳуқуқий мақоми мухтор республика доирасида таърифланарди. Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритгач, Қорақалпоғистоннинг мақоми суверен республика даражасигача кўтарилди.

Конституция 68-моддасидаги Қорақалпоғистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий бирликка киритилиши, унинг шундай бирликлардан бири эканлигини англатмайди. Унинг мақоми тўғрисида Конституцияда "Суверен Қорақалпоғистон Республикаси..." деб тўғридан-тўғри ва аниқ белгилаб қўйилган.

2. Ушбу шарҳларда Ўзбекистон Республикаси Қорақалпоғистон Республикасини ўз таркибига олган унитар давлат сифатида таърифланади. Мазкур тезисни аксиома тарзида қабул қилиб, шуни таъкидлаш лозимки, Ўзбекистоннинг давлат тузилишига федерализмнинг баъзи қирралари хосдир. Қорақалпоғистоннинг суверенитетга эгаллиги шу жумладандир. Бу қирралар қаторига қуйидагиларни киритиш лозим:

а) Ўзбекистон таркибида Қорақалпоғистон Республикасининг ўз ҳудуди ва аҳолисига эга бўлган алоҳида давлат-ҳуқуқий тузилма сифатида мустақамлаб қўйилганлиги;

б) Ўзбекистон қонунчилиги тизимида Қорақалпоғистон Республикасининг мустақил қонун ҳужжатлари тизими, жумладан алоҳида норматив ҳужжат — Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг (Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига зид бўлиши мумкин эмас) мавжудлиги;

в) Қорақалпоғистоннинг алоҳида ва маълум мустақилликка эга бўлган давлат-ҳуқуқий институтларининг, яъни парламенти, олий суд органлари, ҳукумати ва бошқаларнинг фаолият кўрсатиши;

г) Қорақалпоғистон Республикаси ҳудуди ва chegarаларининг дахлсизлиги;

д) Қорақалпоғистон Республикасининг ўз маъмурий-ҳудудий тузилиши масалаларини мустақил ҳал қилиши, республика бюджетини қабул қилиши, ўз ҳудудида солиқлар ва йиғимлар ҳажмини мустақил ўрнатиши;

е) Қорақалпоғистон Республикасининг Ўзбекистон Республикаси таркибидан чиқиш ҳуқуқига эгаллиги;

ж) Ўзбекистон Республикаси билан Қорақалпоғистон Республикасининг ўзаро муносабатлари шартномалар ҳамда битимлар билан тартибга солиниши;

з) Қорақалпоғистон Республикасининг ўз давлат рамзлари: байроғи, герби ва мадҳиясига эгаллиги.

Охирги иккита белги одатда мустақил давлатларга хос, бу эса Қорақалпоғистоннинг суверенитетини яна бир бор тасдиқлайди.

3. Шу билан бирга, таъкидлаш лозимки, Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикасига унинг таркибий қисми сифатида киради. Ўзбекистон Республикаси эса Қорақалпоғистоннинг мустақиллигини кафолатлайди ва муҳофаза қилади.

Қорақалпоғистон мустақиллигининг Ўзбекистон томонидан кафолатланиши ва муҳофаза қилиниши тизимини қуйидагилар ташкил қилади:

— Ўзбекистон Конституциясида Қорақалпоғистон Республикаси суверен ҳуқуқлари ва ваколатларининг мустаҳкамлаб қўйилганлиги;

— Ўзбекистоннинг олий давлат ҳокимияти органлари бўлмиш Олий Мажлис, Вазирлар Маҳкамаси, Конституциявий, Олий ва Олий ҳўжалик судларида Қорақалпоғистон Республикаси вакиллигининг мавжудлиги;

— ҳудуд устуворлиги принципи, унга кўра, Қорақалпоғистон Республикасининг ҳудуди унинг розилигисиз ўзгартирилиши мумкин эмас;

— Қорақалпоғистоннинг Ўзбекистон Республикаси таркибидан чиқиш масаласи бўйича референдум ўтказиш ҳуқуқи;

— қорақалпоқ тилига давлат тили мақоми берилиши;

— Қорақалпоғистон Республикасининг бошқа давлатлар билан ташқи иқтисодий, маданий, илмий ва бошқа алоқалар ўрнатиш ҳуқуқи.

4. Шундай қилиб, Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси томонидан муҳофаза қилинадиган ва унинг таркибига кирган суверен давлат деб хулоса қилиш мумкин.

71-модда

Қорақалпоғистон Республикаси ўз Конституциясига эга.

Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига зид бўлиши мумкин эмас.

1. Конституция фақат давлатнинг асосий қонуни бўлибгина қолмай, балки авваламбор, давлатчилик, қонунчилик ва ҳуқуқ тартибот асосларини белгилаб берувчи юридик ҳужжатдир. Шунингдек, у жамиятдаги сиёсий ва мафкуравий муносабатларни таърифлайдиган энг муҳим сиёсий ҳужжат ҳамдир.

Конституциянинг мавжудлиги давлат суверенитетининг энг муҳим кўрсаткичларидан биридир. Баъзи муаллифлар уни давлат рамзлари қаторига киритишади ва бу жуда асослидир. Конституция давлат тузилишининг асосий принципларини, инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг юридик кафолатларини, давлат ҳокимият ва бошқарув органларининг тузилиши ва ўзаро муносабатини белгилаб беради. Демократик давлат (Қорақалпоғистон Республикаси эса республика шаклидаги давлат сифатида тан олинади) ҳар доим Конституцион давлат ҳисобланади. Қорақалпоғистон Республикасида давлат ҳокимиятининг асосий манбаи халқ эканлиги туфайли Конституция қорақалпоқ халқи ва давлатини бир-бири билан юридик

боғлайди, унинг давлатчилигининг легитимлигини (ошкоралигини) тасдиқлайди.

2. Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон таркибига кирадиган суверен демократик давлат сифатида ўз Конституциясига эга бўлиб, у 1993 йил 9 апрелда қабул қилинган. Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси давлат тузилишининг асосий принципларини, давлат ҳокимиятининг тизимини ва давлат, жамият ҳамда шахс муносабатларининг асосини белгилаб берган. У жаҳон Конституциявий тажрибасини, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш ва тартибга солишнинг илғор амалиётини, жамиятнинг демократик асосларини ўзида мужассамлаштирган. Бу Конституция Ўзбекистон таркибига кирадиган республиканинг Асосий қонуни бўлганлиги туфайли, у Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг принциплари ва қоидаларига асосланган.

3. Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг аҳамияти шарҳланаётган модда нуқтаи назаридан, мазкур Конституция амалга оширадиган функцияларга кўра, қуйидагиларда намоён бўлади:

- у Қорақалпоғистон Республикаси ҳуқуқ тизимининг асосидир;

- у Қорақалпоғистон Республикасининг Ўзбекистон Республикаси таркибидаги шаклини, юридик табиатини ва ўрнини, шунингдек, улар муносабатининг ҳуқуқий асосларини белгилаб беради;

- у Қорақалпоғистон Республикаси суверенитетининг юридик кафолати ҳисобланади;

- у мустақил, тўлақонли давлат органи, яъни Қорақалпоғистон парламенти фаолиятининг маҳсули ҳисобланади;

- у Қорақалпоғистон Республикаси давлат ва маъмурий тузилишининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олади ва мустаҳкамлаб қўйган;

— у Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси олий органларининг ваколатларини, жумладан, иш юритиш соҳасидаги ваколатларини ажратиб қўйишнинг асоси бўлиб хизмат қилади.

4. Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси Ўзбекистон Республикаси давлат-ҳуқуқий институтлари томонидан ҳам, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикасининг ўзи томонидан ҳам ҳимоя қилинади.

Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясини муҳофаза қилишдаги асосий масъулият давлат ҳокимияти органлари зиммасидадир. Бу, биринчи навбатда, Конституция ва қонунларга амал қилишнинг кафолати ҳисобланмиш Президентдир (93-м., 1-б.). Конституция Қорақалпоғистон Конституциясини муҳофаза қилиш бўйича Олий Мажлис, Вазирлар Маҳкамаси, Конституциявий, Олий ва Олий ҳўжалик суди, Бош прокурорга махсус мажбуриятлар юкламайди. Бироқ ўзларига юклатилган вазифаларни бажара туриб, улар ўз ваколатлари доирасида у ёки бу даражада Қорақалпоғистон Республикаси асосий қонунининг принциплари ва нормаларини таъминлаш ва амалга ошириш, уни муҳофаза қилиш бўйича фаолиятни бажарадилар.

Конституцияни муҳофаза қилиш бўйича миллий тизимда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, Конституциявий назорат қўмитаси, олий суд органлари, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси етакчи роль ўйнайди.

Қорақалпоғистон Республикаси парламенти Конституция қоидаларини конкретлаштирувчи, баён қилувчи ва шу билан бирга, ҳаётга татбиқ этувчи қонун ҳужжатларини чиқаради. Конституциявий назорат қўмитаси қонунлар ва қонун ҳужжатларининг Конституция нормаларига мос келишини назорат қилишга мўлжалланган, яъни бевосита муҳо-

фаза фаолиятини амалга оширади. Бошқа ҳокимият органлари ҳам ўз ваколатлари доирасида Конституцияни муҳофаза қилиш ва жорий қилиш тадбирларини амалга оширадилар.

5. Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси устунлигини сўзсиз тан олади. Бу Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг нормалари ва моддаларига мос тушишида намоён бўлади. Бундай талаб Қорақалпоғистон Республикасининг бошқа давлатлар билан тузадиган битимлари ва шартномаларига ҳам қўйилади.

6. Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қоидаларига мос келишига қўйиладиган талаб Ўзбекистон ва Қорақалпоғистоннинг давлат-ҳуқуқий муносабатлари хусусиятидан, Қорақалпоғистоннинг Конституциявий-ҳуқуқий мақомидан келиб чиқади.

72-модда

Ўзбекистон Республикаси қонунлари Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида ҳам мажбурийдир.

Ўзбекистон Республикасининг қонунлари Қорақалпоғистон учун мажбурий эканлиги қондаси олдинги модданинг мазмунидан келиб чиқади. Бу талаб яна шу билан шартланганки, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 15-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида (Қорақалпоғистон эса унинг таркибий қисмидир) Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари устунлиги сўзсиз тан олинади. Бу табиий ҳол. Ҳуқуқий давлатта қўйиладиган талаблар-

дан бири — унинг Конституцияси ва қонунлари жамият ҳаётининг барча соҳаларида ҳукмронлик қилишидир. Ҳар иккала республикада ягона ҳуқуқий сиёсат ва ҳуқуқ қўлланилиши Ўзбекистон Республикаси қонунлари устунлигига асосланган бир хил қонунлар бўлишини талаб қилади.

Қорақалпоғистон ҳудудида Ўзбекистон Конституция ва қонунларининг устунлигини тан олиш яна шунда намоён бўладики, умумреспублика ва биргаликда юритиладиган ишларда (масалан, муҳофаза, миллий хавфсизлик, ташқи сиёсат, солиқ ва божхона ишлари, молия, жиноятга доир сиёсат ва ш.к.) Ўзбекистон Республикасининг қонунлари етакчи аҳамиятга эга. Бир қатор ҳуқуқ тармоқлари Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида бевосита амал қиладиган ягона умумреспублика қонунларига эга.

Ўзбекистон Республикаси қонунларининг Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида мажбурийлигини таъминлаш механизми қуйидаги элементларга эга:

— Қорақалпоғистон қонунчилиги учун асос бўлиб хизмат қиладиган умумреспублика қонунларининг мавжудлиги;

— иккала республика парламентлари ҳар томонлама ўйланган қонунчилик фаолиятини юритиш орқали улар қонун ҳужжатларининг келишилганлиги ва уйғунлигини таъминлаш;

— асосий мақсади барча қонун ҳужжатларининг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мос келишини таъминлаш бўлган Конституциявий суд ва прокуратура органларининг ишлаб туриши;

— иккала республикалар қонунларининг фарқ қилишини минималлаштиришга имкон берадиган умумреспублика органлари ва Қорақалпоғистон Республикаси ҳокимият органларининг ваколатлари ва иш юритиш соҳасини тақсимлаш;

— Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясида унинг ҳудудида Ўзбекистон Республикаси қонунларининг мажбурийлиги тўғрисидаги қондани мустаҳкамлаб қўйиш.

73-модда

Қорақалпоғистон Республикасининг ҳудуди ва чегаралари унинг розилигисиз ўзгартирилиши мумкин эмас. Қорақалпоғистон Республикаси ўз маъмурий-ҳудудий тузилиши масалаларини мустақил ҳал қилади.

1. Қорақалпоғистон Республикасининг давлат мустақиллиги унинг ҳудудида ўз устунлигини назарда тутади. Давлат ҳокимиятининг маълум ҳудудга ва тегишлича аҳолига жорий қилиниши ҳар қандай давлатнинг муҳим белгисидир.

2. Суверен давлат ҳокимиятининг жорий қилиниш чегараси Қорақалпоғистон Республикасининг чегараларидир. Қорақалпоғистон Республикаси чегараларининг ҳуқуқий мақоми икки томонлама характерга эга. Бир томондан, бу суверен давлат чегаралари бўлиб, улар Қорақалпоғистон ҳудудининг сарҳадларини белгилайди ва унинг розилигисиз ўзгартирилиши мумкин эмас. Бошқа томондан, бу чегараларни қўриқлаш тартиби бир хил эмас, чунки умумреспублика ҳудудининг ташқи томонига тегишли бўлган қисми Ўзбекистон Республикасининг давлат чегарасидир, бошқа қисми эса, қўриқлаш тартибига кўра, маъмурий-ҳудудий тузилишга тенглаштирилган бўлиб, давлат ичи хусусиятига эга. Шунинг учун Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон ҳудудларини ажратиб турадиган чегараларни ўзгартириш зарурияти туғилса, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг розилигини олиш керак бўлади.

3. Экстерриториаллиги туфайли Қорақалпоғистон Республикаси чегараларини ўзгартириш фақат ваколатли орган — Жўқорғи Кенгес билдирган розилик асосидагина амалга оширилиши мумкин. Қорақалпоғистоннинг ҳудудига қуйидагилар киради: ушбу давлат чегаралари ичидаги унинг қуруқлик ҳудуди, сув ва ҳаво кенгликлари. Қорақалпоғистон Республикасининг қонунлари унинг ерга, ер ости бойликларига, ички сувларига, ўсимлик ва ҳайвонот оламига, республика ҳудудидаги ҳаво кенгликларига бўлган мулк эгаси ҳуқуқини мустаҳкамлаб қўяди.

4. Ўз маъмурий-ҳудудий тузилиши масалаларини мустақил ҳал қилиш ҳуқуқи шуни англатадики, туманлар ва шаҳарларни ташкил қилиш ва тугатиш, шунингдек, уларнинг чегарасини ўзгартириш, топонимик объектларни номлаш ва қайта номлаш, овуллар, қишлоқлар ва посёлкаларни ташкил қилиш ва тугатиш масалаларини Қорақалпоғистон Республикасининг Жўқорғи Кенгеси ҳал қилади.

5. Қорақалпоғистон Республикасининг ҳудудий тузилиши шундай ташкил қилинганки, у ўзида бўлинмаслик, бирлик, ўз ҳудудининг Ўзбекистон билан боғланганлиги қирраларини ҳам, унинг алоҳидалиги, мустақиллиги ва ўзига етарлилигини ҳам мужассамлаштирган.

74-модда

Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси таркибидан Қорақалпоғистон Республикаси халқининг умумий референдуми асосида ажралиб чиқиш ҳуқуқига эга.

1. Шарҳланаётган моддада баён қилинган қоида Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг 1 ва 9-моддаларида, Ўзбекистон Республикаси ва

Қорақалпоғистон Республикасининг референдум тўғрисидаги қонун ҳужжатларида янада ривожлантирилган.

Қорақалпоғистон Республикаси суверенитети реаллигининг асосий кафолатларидан бири унинг ўз халқи умумий референдуми асосида Ўзбекистон таркибидан ажралиб чиқиш ҳуқуқидир. Мазкур ҳуқуқнинг тан олиниши, шунингдек, Қорақалпоғистон халқининг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи, яъни ўз давлат-сиёсий мақомини эркин белгилаш ва ўз иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожланишини ўзи таъминлашини Ўзбекистон Республикаси томонидан тан олинишидан гувоҳлик беради.

Гарчи "Ўзбекистон Республикасининг референдуми тўғрисида"ги қонуннинг 5-моддаси республика ҳудудларининг яхлитлигини ўзгартириш масаласини референдумга қўймаслик керак бўлган масалалар қаторига қўшса-да, бу ерда ушбу қонидани шарҳлаш лозим. Конституциянинг шарҳланаётган моддаси эса, ушбу ҳолатга нисбатан тўғридан-тўғри ҳаракатдаги норма ҳисобланади ва ўз маъносида изоҳланиши шарт.

Таъкидлаш лозимки, дунёдаги кўплаб федерацияларнинг субъектлари давлат таркибидан чиқиш ҳуқуқига эга эмас, шунингдек улар ўз фуқаролигига ҳам, баъзилари эса Конституциясига ҳам эга эмас.

2. Қорақалпоғистон Республикасининг референдуми давлат ва жамият ҳаётининг энг муҳим масалалари бўйича умумхалқ овоз бериши бўлиб, халқ ҳокимиятини бевосита амалга ошириш воситасидир. Шубҳасиз, Қорақалпоғистоннинг Ўзбекистон Республикаси таркибидан чиқиши тўғрисидаги масала қорақалпоқ халқи учун энг муҳим масалалар қаторига киради.

Қонунда кўрсатилган ҳуқуқдан маҳрум қилинган шахслардан ташқари, Қорақалпоғистоннинг 18 ёшга

тўлган барча фуқаролари референдумда қатнашиш ҳуқуқига эгадирлар. Қорақалпоғистон Республикасининг фуқаролари, унинг Жўқорғи Кенгеси ва Жўқорғи Кенгес раиси референдум ўтказиш ташаббуси билан чиқишлари мумкин. Референдумда овоз бериш яширин бўлади, фуқароларнинг ўз хоҳиш-иродаларини билдиришларини назорат қилишга йўл қўйилмайди.

3. Референдум ўтказиш ҳақидаги қарорни Қорақалпоғистон Республикасининг Жўқорғи Кенгеси қабул қилади, овоз бериш санасини ҳам унинг ўзи белгилайди. Референдумда қабул қилинган қарор Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида олий юридик кучга эга ва фақат референдум йўли билан ўзгаририлиши ёки бекор қилиниши мумкин.

75-модда

Ўзбекистон Республикаси билан Қорақалпоғистон Республикасининг ўзаро муносабатлари Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси ўртасида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси доирасида тузилган шартномалар ҳамда битимлар билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси ўртасидаги низолар муроСага келтирувчи воситалар ёрдамида ҳал этилади.

1. Жаҳон тажрибаси шундан далолат берадики, давлат марказий ҳокимияти ва унинг таркибий қисмлари ўртасидаги ҳуқуқий муносабатлар баъзан анча мураккаб амалга ошади, бунда юзага келадиган муаммолар ғайритабиий ҳал қилинади.

Унитар давлатларда уларнинг ўзаро муносабатлари одатда марказдан амалга ошириладиган бево-сита директив бошқарув билан ҳал қилиниб, бунда

жиддий мустақиллик истисно қилинади ва камдан-кам децентрализацияга йўл қўйилади. Федератив давлатларда бу муносабатлар анча мураккаб тусга эга. Одатда конституцияда (Ҳиндистон, Бразилия), баъзан эса шартномада (Россия) ваколатларнинг учта асосий соҳаси белгилаб қўйилади: фақат федерация ваколатлари, биргаликдаги ваколатлар (баъзан рақобатлашадиган деб ҳам аталади) ва федерация субъектининг ўз ваколатлари.

Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикасининг ўзаро муносабати Ўзбекистон давлат тузилишининг ўзига хос шаклидан келиб чиқади. Таъкидлаганимиздек, бу федерализмнинг баъзи қирраларига эга. Шунинг учун, иккала давлат Конституцияларининг нормалари билан бир қаторда, бу муносабатлар улар тузадиган шартномалар ҳамда битимлар билан тартибга солинади.

2. Юқорида кўрсатилган шартномалар ва битимларнинг юридик табиати қандай? Қорақалпоғистон Республикаси суверен давлат деб тан олингани ҳолда, унинг Ўзбекистон Республикаси билан тузадиган шартномаларини халқаро деб аташ ва уларга халқаро ҳуқуқ нормаларини татбиқ қилиш эҳтимолдан узоқ. Қорақалпоғистон халқаро ҳуқуқнинг тўлақонли субъекти бўлмиш бошқа давлатнинг таркибий қисми бўлганлиги сабабли, уларнинг муносабатлари, шунингдек улар тузадиган шартномалар ва битимлар давлат ичидаги хусусиятга эга.

3. Юқорида билдирилган фикр мазкур шартнома ва битимларнинг сиёсий-ҳуқуқий мақомини пастга уради дегани эмас. Бунинг устига, уларнинг Конституциявий амалиётда мавжудлиги Ўзбекистон ушбу муносабатларга катта аҳамият бераётганлигидан далолат беради. Шартнома ва битимлар бу муносабатларни самарали ва мослашувчан қилишга, Қорақалпоғистоннинг манфаатлари ва эҳтиёжларини тўлароқ

ҳисобга олишга имкон берадиган ҳуқуқий воситадир. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар (ва ҳатто иккала Конституция ҳам) ўзаро муносабатларнинг барча икир-чикирларини, уларнинг ривожланиши ва кўпқирралигини ҳисобга ололмайди.

Ўзбекистон ва Қорақалпоғистоннинг муносабатларини шартномалар ва битимлар кўринишида ҳуқуқий мустаҳкамлаб қўйиш бу муносабатларни фақат маъмурий-ҳудудий тузилмаларга эга юқори олий ҳокимият органларининг муносабатларидан кўра баландроққа олиб чиқади.

5. Ҳар қандай ҳуқуқ субъектларининг ўзаро муносабатларида низолар ва коллизиялар юзага келиши мумкин. Бунинг устига иккала республика ўртасидаги муносабатларда уларнинг юзага келиши турган гап.

Бу муносабатларни батафсил ва тўла тартибга солиш мумкин бўлмаганлиги туфайли икки томонлама муносабатлардаги у ёки бу масалага турлича ёндашишлар мавжуд бўлиши мумкин. Бунда юзага келадиган турлича талқин қилишлар ва низолар муросага келтирувчи воситалар ёрдамида, яъни низоли масаланинг моҳиятини жиддий ва чуқур ўрганиш ва бунинг натижасида ҳар иккала томонни қониқтирадиган муросали қарорга келиш орқали ҳал қилинади.

6. Гарчи Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон ўртасида низолар вужудга келмаган бўлса-да, уларни ҳал қилиш механизмини қуйидагича тасаввур қилиш мумкин:

— масалани ўрганиш топшириладиган комиссия (парламентлар, иккала томон ҳукумати аъзолари, жамоатчилик институтларининг вакилларида иборат) паритет асосида тузилади;

— комиссия зарур мутахассисларни, жумладан халқаро мутахассисларни жалб қилган ҳолда низонинг предмети ва мазмунини чуқур ўрганиб чиқади;

— низони ўрганиб чиққан комиссия бу низони ҳал қилишнинг йўллари тўғрисида ўз хулосасини тақдим этади;

— зарурият туғилганда, низолар ошкора тарзда томонлар парламентлари ва ҳукуматларининг биргаликдаги йиғилишида ҳал қилинади;

— низони ҳал қилишнинг барча босқичларида Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесининг раиси қатнашади;

— низони ҳал қилишда унинг иштирокчиларига бирор тарзда куч ишлатиб ёки ноқонуний тарзда бошқача тазйиқ ўтказилишига, оммавий ахборот воситаларидан беодоб фойдаланишга йўл қўйилмайди.

ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИНИНГ ТАШКИЛ
ЭТИЛИШИ

XVIII боб

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ МАЖЛИСИ

Бу боб мамлакатимизда қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширадиган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисини ташкил қилиш ва унинг фаолиятига бағишланади. Конституцияга биноан, Ўзбекистонда давлат ҳокимияти қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши асосида фаолият кўрсатади (11-модда). Олий Мажлис ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи тармоғини намоён қилади. Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси суверенитет эгаси, мамлакатимиздаги ҳокимиятнинг бирдан-бир манбаи бўлиб, Ўзбекистон халқининг хоҳиш-иродасини ифодалайди.

Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг мустақил органи бўлиб, юридик томондан ҳеч қайси давлат органига, жумладан Президент ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига ҳам бўйсунмайди. Олий Мажлис давлат ҳокимияти органлари тизимида муҳим ўрин эгаллайди ва бошқа давлат органлари билан ўзаро фаол ҳамкорликда фаолият кўрсатади. Олий Мажлис қонун чиқарувчилик фаолиятини бутун Ўзбекистон Республикаси миқёсида амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси истиқлол йилларида муттасил равишда ривожланиб, демократлашмоқда, такомиллашмоқда ва қонунларни

янгиламоқда. У ўз фаолиятида ҳозирги замон демократияси ва парламентаризми анъаналарига таянмоқда. Ўзбекистонда шаклланган парламентчилик тажрибаси хорижий мамлакатларда ўрганилмоқда¹.

76-модда

Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади.

1. Бу моддада Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг моҳияти, функциялари ва ҳуқуқий табиати белгилаб берилади.

Биринчидан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси давлатимизнинг олий давлат вакиллик органидир. Олий Мажлисни вакиллик органи сифатида тавсифлай туриб, у Ўзбекистон халқининг вакиллигини амалга оширишини таъкидлаш мумкин.

"Ўзбекистон халқи номидан фақат у сайлаган Республика Олий Мажлиси ва Президенти иш олиб бориши мумкин" (Конституциянинг 10-моддаси). Олий Мажлисда асосий партиялар ва жамиятнинг таъсирга эга кучлари тақдим этилган.

Иккинчидан, Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси мамлакатимизнинг қонун чиқарувчи органидир. Олий Мажлис Ўзбекистон Республикасининг қонун чиқарувчи ҳокимиятини сиймолантиради, унга олий юридик кучга эга норматив-ҳуқуқий актларни чиқариш вазифаси юкланган. Олий Мажлис — қонун чиқарувчи ягона органдир. У чиқарадиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, яъни қонунлар, кодекслар

¹ Қаранг: Э. Ҳ. Халилов. Ўзбекистон Республикаси парламенти: биринчи қаҳриқ Олий Мажлисининг фаолияти. — Т., 1999, 80-бет.

бошқа бирор давлат органи томонидан ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин эмас.

2. Шу билан бирга, қонун чиқарувчи орган бўлиши Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси ҳамма томонлама қамраб олиш ваколатларига эга эмас. У суд ва ижро ҳокимияти органларининг ўрнини босмаслиги, Ўзбекистон Республикасининг ваколатлари доирасидан чиқмаслиги ва бошқа давлат органлари мустақил равишда ҳокимиятни амалга оширадиган масалаларга аралашмаслиги шарт.

77-модда

Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси ҳудудий сайлов округлари бўйича кўп партиялик асосида беш йил муддатга сайланадиган депутатлардан иборат.

Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлисига сайланиш ҳуқуқига сайлов кунигача 25 ёшга тўлган Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари эгадирлар.

Депутатликка номзодлар олдида қўйиладиган талаблар қонун билан белгиланади.

1. Бу модда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг таркиби ва шаклланиш тартибини белгилаб беради.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тузилиши ва сон жиҳатдан таркиби "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси туғрисида"ги конституциявий қонуннинг 1-моддасида белгилаб қўйилган.

"Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси бир палатали органдир.

Олий Мажлис кўп партиялик асосида ҳудудий бир мандатли сайлов округларидан сайланадиган 250 депутатдан иборат".

2. Олий Мажлис Ўзбекистон фуқаролари сайлайдиган депутатлардан ташкил топади. Олий Мажлис депутатлари қуйидагича сайланади:

биринчидан, ҳудудий бир мандатли сайлов округлари бўйича;

иккинчидан, кўп партиялилик асосида;

учинчидан, беш йил муддатга;

тўртинчидан, мажоратир тизим бўйича, яъни сайланиш учун овоз берган сайловчилар сонининг нисбий кўпчилиги талаб қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг депутатлари сайловини тайёрлаш ва ўтказиш тартиби Ўзбекистон Республикасининг "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайловлар тўғрисида"ги қонуни ва унга мувофиқ чиқариладиган бошқа қонун ҳужжатлари билан белгиланади.¹

3. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ваколат кўрсатиш муддати беш йилдир. Бизнинг назаримизда беш йил — энг мақбул муддат, чунки депутатлар зарур тажриба тўплайдилар, даврий сайловлар эса сайловчиларнинг хоҳиш-иродасини ҳисобга олган ҳолда унинг таркибини янгилаб туришга имкон беради. Депутатларнинг ўз сайловчиларига сиёсий жиҳатдан ўзига хос қарамлиги ҳақида ҳам гапириб ўтиш мумкин.

4. Конституциянинг 77-моддаси, "Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида"ги қонуннинг 5-моддаси ва "Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлисига сайловлар тўғрисида"ги қонунига мувофиқ Олий Мажлис депутати, яъни сайланган вакил, Олий Мажлис аъзосининг мақомини белги-

¹ Қаранг: Э. Ҳ. Халилов. Сайлов тўғрисидаги Ўзбекистон қонунларининг қарор топиши ва ривожланиши. Т., 1999, 96-бет.

лаб беради. Олий Мажлис депутатларига қуйидаги талаблар қўйилади:

биринчидан, фақат Ўзбекистон фуқаросигина Олий Мажлис депутати бўлиб сайланиши мумкин. Чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар Олий Мажлис аъзоси бўлишлари мумкин эмас. Агар Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўхтатилса, депутатлик ваколатлари ҳам тўхтатилади;

иккинчидан, муҳим талаб — белгиланган ёшга етган бўлиши. Олий Мажлис депутатлари учун ёш цензи 25 ёш бўлиб, бу муҳим ва масъулиятли давлат қарорларини қабул қилиш учун ҳаёт тажрибасига эга бўлиш зарурлиги билан изоҳланади;

учинчидан, фаол сайлов ҳуқуқига, яъни давлат ҳокимияти органларига сайлаш ҳуқуқига эга бўлиш зарур. Суд лаёқатсиз деб тан олган, шунингдек, суд ҳукмига кўра озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётган шахслар сайланиши ва сайловда қатнашиши мумкин эмас;

тўртинчидан, Олий Мажлис депутати ўз сайловчиларининг, шунингдек депутатликка унинг номзодини қўйган тегишли партия ёки тегишли маҳаллий ҳокимият вакиллик органи ёхуд тегишли сайловчилар ташаббус гуруҳининг вакили ҳисобланади;

бешинчидан, Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бир вақтнинг ўзида иккитадан ортиқ ҳокимият вакиллик органининг депутати бўлиши мумкин эмас.

5. Конституцияда кўрсатилганки, Олий Мажлис депутатлигига номзодларга қўйиладиган талаблар қонун билан белгиланади. Хусусан, Олий Мажлис депутатлигига номзодларга қўйиладиган талаблар "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайловлар тўғрисида"ги қонуннинг 23-моддасида белгилаб қўйилган.

Қуйидагилар Олий Мажлис депутатлигига номзод қилиб рўйхатга олиниши мумкин эмас:

биринчидан, бекор қилинмаган ёки қонунда белгиланган тарзда олиб ташланмаган судланганликка эга шахслар;

иккинчидан, сайловлар тайинланган кунгача кейинги беш йил мобайнида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий яшамаган фуқаролар;

учинчидан, Ўзбекистон Республикаси Қуроли Кучларининг ҳарбий хизматчилари, Миллий хавфсизлик хизмати, Ички ишлар вазирлиги ва бошқа ҳарбийлаштирилган тузилмаларнинг ходимлари;

тўртинчидан, диний ташкилотлар ва бирлашмаларнинг профессионал хизматчилари.

Ҳукумат аъзолари, Бош прокурор ва прокуратура органларининг мансабдор шахслари, вазирликлар раҳбарлари ва уларнинг ўринбосарлари, ижро ҳокимияти органларининг мансабдор шахслари (вилоят, туман ва шаҳар ҳокимлари бундан мустасно) ўзлари депутат бўлиб сайланганлари тақдирда эгаллаб турган лавозимларидан кетиш тўғрисида ариза бериш шартини қабул қилсалар, Олий Мажлис депутатлигига номзод этиб рўйхатга олинадилар:

78-модда

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг мутлақ ваколатлари жумласига:

1) Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини қабул қилиш, унга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш;

2) Ўзбекистон Республикаси қонунларини қабул қилиш ҳамда уларга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш;

3) Ўзбекистон Республикаси ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаш ва давлат стратегик дастурларини қабул қилиш;

4) Ўзбекистон Республикасининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари тизими-ни ва ваколатларини белгилаш;

5) Ўзбекистон Республикаси таркибига янги давлат тузилмаларини қабул қилиш ва уларнинг Ўзбекистон Республикаси таркибидан чиқиши ҳақидаги қарорларни тасдиқлаш;

6) бож, валюта ва кредит ишларини қонун йўли билан тартибга солиш;

7) маъмурий-ҳудудий тузилиш масалаларини қонун йўли билан тартибга солиш, Ўзбекистон Республикасининг чегараларини ўзгартириш;

8) Вазирлар Маҳкамасининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикасининг бюджетини қабул қилиш ва унинг ижросини назорат этиш, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни жорий қилиш;

9) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига ва маҳаллий вакиллик органларига сайлов тайинлаш; Марказий сайлов комиссиясини тузиш;

10) ваколати тугаши муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлов кунини тайинлаш;

11) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Раисини ва унинг ўринбосарларини сайлаш;

12) Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судини сайлаш;

13) Ўзбекистон Республикаси Олий судини сайлаш;

14) Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судини сайлаш;

15) Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг раисини тайинлаш ва вазифасидан озод этиш;

16) Ўзбекистон Республикаси Президентининг Бош Вазир, унинг биринчи ўринбосари ва ўринбо-

сарларини, Вазирлар Маҳкамаси аъзоларини тайинлаш ва лавозимидан озод этиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш;

17) Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унинг ўринбосарларини тайинлаш ва лавозимларидан озод этиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш;

18) Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқарувининг раисини тайинлаш ва лавозимидан озод этиш;

19) Ўзбекистон Республикаси Президентининг вазирликлар, давлат қўмиталари ва бошқа давлат бошқарув органларини тузиш ва тугатиш ҳақидаги фармонларини тасдиқлаш;

20) Ўзбекистон Республикаси Президентининг умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилиш, фавқулодда ҳолат жорий этиш, унинг муддатини узайтириш ва тўхтатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш;

21) халқаро шартномаларни ва битимларни ратификация (тасдиқлаш) ва денонсация (барвақт тўхтатиш) қилиш;

22) давлат мукофотлари ва унвонларини таъсис этиш;

23) туманлар, шаҳарлар, вилоятларни ташкил этиш, тугатиш, номини ўзгартириш ва уларнинг чегараларини ўзгартириш;

24) ушбу Конституцияда назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга ошириш киради.

1. Конституциянинг бу моддасида фақат Олий Мажлисгагина тегишли бўлган ваколатлар, яъни Олий Мажлис мустақил амалга оширадиган, уларни ҳал қилиш бошқа давлат органларининг иродасига боғ-

лик бўлмаган 24 ваколат белгилаб қўйилган. Олий Мажлиснинг қарорлари юридик кучга эга.

2. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ваколатларини бир неча гуруҳга бўлиш мумкин.

Биринчи гуруҳ — Олий Мажлиснинг қонун чиқарувчилик ваколатлари. Улар жумласига қуйидагилар киради:

— Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси-ни қабул қилиш, унга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш;

— Ўзбекистон Республикаси қонунларини қабул қилиш ҳамда уларга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш;

— бож, валюта ва кредит ишларини қонун йўли билан тартибга солиш;

— маъмурий-ҳудудий тузилиш масалаларини қонун йўли билан тартибга солиш, Ўзбекистон Республикасининг чегараларини ўзгартириш.

3. Олий Мажлиснинг иккинчи *гуруҳдаги* ваколатларига қуйидагилар киради:

— Ўзбекистон Республикаси ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаш ва давлат стратегик дастурларини қабул қилиш;

— Ўзбекистон Республикасининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари тизимини ва ваколатларини белгилаш;

— Ўзбекистон Республикаси таркибига янги давлат тузилмаларини қабул қилиш ва уларнинг Ўзбекистон Республикаси таркибидан чиқиши ҳақидаги қарорларни тасдиқлаш;

— туманлар, шаҳарлар, вилоятларни ташкил этиш, тугатиш, номини ва уларнинг чегараларини ўзгартириш.

4. *Учинчи гуруҳ* — Олий Мажлиснинг Вазирлар Маҳкамаси тақдимотига биноан Ўзбекистон Республикасининг бюджетини қабул қилиш ва уни назо-

рат этиш, солиқ ва бошқа мажбурий тўловларни жорий қилиш ваколатидир.

Бюджет — тегишли йил учун Ўзбекистоннинг давлат даромадлари ва харажатларини рўйхатга олиш бўлиб, унда хазинага тушадиган маблағ тушумларининг манбалари ва суммаси, шунингдек бу маблағлар сарфланадиган мақсадлар кўрсатилади.

Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар, моҳиятан, давлат бюджетига тушадиган асосий маблағ тушумларидир. Бож, валюта ва кредит ишларини тартибга солиш каби мамлакатимиз иқтисодиёти учун муҳим бўлган бу масалалар бўйича қонунларнинг барчасини Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қабул қилади.

5. *Тўртинчи гуруҳ* — Олий Мажлиснинг сайлов ҳуқуқи соҳасидаги ваколатларидир. Уларга қуйидагилар киради:

- Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига ва маҳаллий вакиллик органларига сайлов тайинлаш;
- Марказий сайлов комиссиясини тузиш;
- ваколати тугаши муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлов кунини тайинлаш.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тайинлаш, Конституция ва қонунларда белгиланган муддатларда Олий Мажлис депутатларининг сайловини ўтказиш мажбурий ҳисобланади. Конституцияга биноан янги чақириқ Олий Мажлис депутатларининг сайловини Олий Мажлис тайинлайди. Сайловларни тайинлаш ҳақидаги қарор Олий Мажлис олдинги чақириқ депутатларининг ваколатлари муддати тугашидан камида уч ой олдин қабул қилиниши шарт. Сайловларни тайинлаш тўғрисидаги қарор, сайловлар тайинланганидан кейин уч кундан кечиктирилмай оммавий ахборот воситаларида эълон қилиниши керак.

Олий Мажлисга сайловни ташкил қилиш ва ўтказиш учун қуйидагилар тузилади:

— Олий Мажлисга сайлов бўйича Марказий сайлов комиссияси;

— Олий Мажлисга сайлов бўйича округ сайлов комиссияси;

— участка сайлов комиссиялари.

Марказий сайлов комиссияси Олий Мажлис томонидан раис ва камида ўн тўртта аъзодан иборат таркибда тузилади. Марказий сайлов комиссиясининг фаолияти ва ваколатлари 1999 йилги "Марказий сайлов комиссияси тўғрисида"ги қонун билан белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан сайловгача камида қирқ кун олдин тайинланади. Сайлов куни ҳақидаги хабар матбуотда эълон қилинади.

6. *Бешинчи гуруҳ* — Олий Мажлиснинг Олий Мажлис, судлар ва ижро ҳокимияти органларининг юқори мансабдор шахсларини сайлаш, тайинлаш ва лавозимидан озод қилиш бўйича ваколатларидир.

Кадрлар сиёсати соҳасида фақат Олий Мажлиснинг ўзигагина хос бўлган ваколатларга қуйидагилар киради:

биринчидан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Раисини, унинг ўринбосарларини сайлаш;

иккинчидан, Ўзбекистоннинг Олий суд органларини тузиш, яъни;

— Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судини сайлаш;

— Ўзбекистон Республикаси Олий судини сайлаш;

— Ўзбекистон Республикасининг Олий хўжалик судини сайлаш.

Шунингдек, фақат Олий Мажлиснинг ўзигагина тегишли бўлган ваколатларга қуйидагилар ҳам киради:

биринчидан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Бош Вазир, унинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарларини, Вазирлар Маҳкамаси аъзоларини тайинлаш ва лавозимидан озод этиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш;

иккинчидан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унинг ўринбосарларини тайинлаш ва лавозимларидан озод этиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш;

Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимиға мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқарувининг раисини ва Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг раисини тайинлайди ва лавозимидан озод қилади.

7. *Олтинчи гуруҳ* — Олий Мажлиснинг Ўзбекистон Республикаси Президентининг икки турдаги фармонларини тасдиқлаш бўйича ваколатидир:

биринчидан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг вазирликлар, давлат қўмиталари ва бошқа давлат бошқарув органларини тузиш ва тугатиш ҳақидаги фармонларини тасдиқлаш;

иккинчидан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилиш, фавқулодда ҳолат жорий этиш, унинг муддатини узайтириш ва тўхтатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш.

8. *Еттинчи гуруҳ* — Олий Мажлиснинг халқаро шартномалар ва битимларни ратификация ва денонсация қилиш бўйича ваколатларидир.

Олий Мажлис халқаро фаолиятининг энг муҳим томони халқаро шартномалар ва битимларни ратификация қилишдир. Халқаро шартномаларни давлат бошлиғи сифатида Ўзбекистон Республикасининг Президенти ёки ҳукумат бошлиғи имзолайди, лекин бу шартнома ва битимларни ратификация қилиш ёхуд

денонсация қилиш ҳуқуқи Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлисигагина тегишлидир.

Ратификация қабул қилинган шартномани муҳокама қилиш ва тасдиқлаш учун овозга қўйишни билдиради. Агар зарур овозлар берилмаса, шартнома тасдиқланмайди.

9. *Саккизинчи гуруҳ* — Олий Мажлиснинг давлат мукофотлари ва унвонларини таъсис этиш бўйича ваколатидир.

Истиқлол йилларида мамлакатимизда давлат мукофотларининг янги турлари жорий қилинди. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 1995 йил 22 декабрда "Давлат мукофотлари тўғрисида"ги қонунни¹, 1996 йил 26 апрелда эса "Ўзбекистон Республикасининг фахрий унвонларини таъсис этиш тўғрисида"ги қонунни² қабул қилди.

Давлат мукофотлари ва фахрий унвонлари Олий Мажлис томонидан таъсис этилади. Давлат мукофотларига ва фахрий унвонларга доир низомлар ва уларнинг тавсифлари Олий Мажлис томонидан тасдиқланади.

Давлат мукофотлари ва фахрий унвонлари билан Ўзбекистон Республикасининг Президенти тақдирлайди (Конституция 93-моддасининг 18-банди).

"Ўзбекистон Қаҳрамони" унвони, Ўзбекистон Республикасининг орденлари, медаллари, фахрий унвонлари ва Фахрий ёрлиғи давлат мукофотлари ҳисобланади³.

10. *Тўққизинчи гуруҳ* — Олий Мажлиснинг Конституцияда назарда тутилган бошқа ваколатларидир.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1995, № 12, 266-модда.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1996, № 5—6, 64-модда.

³ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофотлари. (Қонун ҳужжатлари). Т., 2001, 244-бет.

Олий Мажлис йиғилиши жами депутатларнинг камида учдан икки қисми иштирок этган тақдирдагина ваколатли ҳисобланади.

1. Олий Мажлис фаолиятининг доимий ва самардорлиги унинг Кенгаши, қўмиталари ва комиссияларининг йиғилишлари томонидан таъминланади.

Йиғилиш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ишининг муҳим ташкилий шаклидир. Олий Мажлиснинг демократик қирраларидан бири унинг очиқлигидир.

Олий Мажлис йиғилиши жами депутатларнинг камида учдан икки қисми иштирок этгандагина ваколатли ҳисобланади.

Олий Мажлиснинг йиғилишларида қонунлар ва бошқа қарорлар қабул қилинади.

2. Сайловлардан кейинги Олий Мажлис биринчи йиғилиши Марказий сайлов комиссияси томонидан сайловлардан сўнг кўпи билан икки ой ичида чақирилади.

Янги чақириқ Олий Мажлис биринчи йиғилишининг биринчи сессияси Марказий сайлов комиссиясининг раиси томонидан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Раиси сайлангунига қадар, очилади ва олиб борилади.

3. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ишининг муҳим ташкилий шакли сессиядир.

Олий Мажлиснинг сессияси унинг йиғилишларида очилади ва ёпилади. Олий Мажлис сессияси унинг йиғилишларидан, шунингдек бу йиғилишлар орасида ўтказиладиган Кенгаш, қўмиталар ва комиссияларнинг, Олий Мажлис бошқа органларининг йиғилишларидан иборат. Олий Мажлис сессиялари йилга камида икки марта чақирилади.

Олий Мажлиснинг навбатдан ташқари сессияси Олий Мажлис Раиси томонидан унинг ташаббусига кўра ёки Ўзбекистон Республикаси Президенти, Қорақалпоғистон Жўқорғи Кенгеси ёхуд жами депутатларнинг камида учдан бир қисмининг таклифига биноан қақрилади.

80-модда

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва унинг органлари ййғилишида Ўзбекистон Республикасининг Президенти, Бош Вазир ва Вазирлар Мақамасининг аъзолари, Республика Конституциявий суди, Олий суди, Олий хўжалик судининг раислари, Бош прокурори, Марказий банки бош қарувининг раиси иштирок этишлари мумкин.

1. Очиқлик — Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг муҳим қонун чиқарувчилик жиҳати-дир. Олий Мажлиснинг очиқ ййғилишларида ошқо-ралик принципи амалга оширилади.

2. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва унинг Кенгаши, қўмиталари ва комиссияларининг ййғилишларига давлат органлари, нодавлат нотижорат ташкилотларининг, дипломатик ваколатхоналар, давлатлараро ташкилотлар ва хорижий давлатлар оммавий ахборот воситаларининг вакиллари ва мустақил экспертлари таклиф қилинадилар.

3. Олий Мажлис, унинг Кенгаши, қўмиталари ва комиссияларининг ишида қуйидагилар иштирок этишга ҳақлидирлар:

- Ўзбекистон Республикасининг Президенти;
- Бош Вазир ва Вазирлар Мақамасининг аъзолари;
- Конституциявий суд, Олий суд, Олий хўжалик судининг раислари;

- Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори;
- Марказий банк бошқарувининг раиси.

81-модда

Ваколат муддати тугагач, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси янги чақириқ Олий Мажлиси иш бошлагунига қадар ўз ваколатини сақлаб қолади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг сайловдан кейинги биринчи йиғилиши Марказий сайлов комиссияси томонидан сайловдан кейин икки ойдан кечиктирмай чақирилади.

1. Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси вакиллик ва қонун чиқарувчи орган сифатида мамлакатимиз ҳаётида муҳим ўрин тутати. Шу билан турли чақириқ Олий Мажлис фаолиятидаги воририйликнинг зарурлиги таъминланади. Шу боис, ваколати тугаган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси янги чақириқ Олий Мажлиси иш бошлагунига қадар ўз фаолиятини давом эттиради. Янги чақириққа сайловлар куни ва янгидан сайланган Олий Мажлисининг биринчи йиғилиши куни ўртасидаги давр ичида ҳар иккала чақириқ депутатларининг ваколатлари амал қилади. Янги чақириқ Олий Мажлиси ўз ишини бошлаши билан олдинги чақириқ Олий Мажлиси ўз ваколатини тўхтатади, у ҳеч қандай қарор қабул қилиш ҳуқуқига эга эмас.

2. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси Олий Мажлис ўзининг сайловдан кейинги биринчи йиғилишига сайловдан кейин икки ойдан кечиктирмай чақирилишини кўрсатиб қўйган. Бу вақт депутатлар учун ҳужжатларни тайёрлаш, биринчи йиғилишнинг кун тартибини ишлаб чиқиш, депутатларни жойлаштириш ва ҳ.к.лар учун зарур.

3. Олий Мажлиснинг сайловдан кейинги биринчи йиғилиши Марказий сайлов комиссияси томонидан чақирилади.

Олий Мажлиснинг сайловдан кейинги биринчи йиғилиши Марказий Сайлов комиссияси томонидан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Раиси сайлангунига қадар очилади ва олиб борилади.

Янги чақириқ Олий Мажлиси биринчи сессиясининг биринчи йиғилишида Марказий сайлов комиссиясининг Раиси депутатларни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутатлари сайловининг натижалари тўғрисида хабардор қилади.

82-модда

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига Ўзбекистон Республикасининг Президенти, шунингдек ўз давлат ҳокимиятининг олий органи орқали Қорақалпоғистон Республикаси, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг депутатлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Олий суди, Олий ҳужалик суди, Бош прокурори эгадирлар.

1. Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи — субъектларнинг қонун чиқарувчи органга қонун лойиҳаси (яъни дастлабки матнлар)ни киритиш ҳуқуқидир. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектларининг доирасини аниқ белгилаб қўйган. Фақат шу субъектларгагина қонун чиқарувчи орган кўриб чиқиши учун қонун лойиҳаларини киритиш ҳуқуқи берилган. Ушбу ҳуқуққа эга бўлмаган давлат органлари ва нодавлат нотижорат ташкилотлари, алоҳида шахслар фақат қонунчилик

ташаббуси ҳуқуқига эга шахслар орқали чиқишлари, ўз таклифларини киритишлари мумкин.

2. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида қуйдагилар қонунчилик ташаббусига эгадирлар:

— Ўзбекистон Республикасининг Президенти;

— ўз давлат ҳокимиятининг олий органи, яъни Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси орқали Қорақалпоғистон Республикаси;

— Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг депутатлари;

— Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси;

— суд органлари — Конституциявий суд, Олий суд, Олий ҳужалик суди;

— Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори.

3. Санаб ўтилган субъектларнинг барчаси тўла қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга, яъни уларга Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иш юритишига доир ҳар қандай масала бўйича қонун лойиҳаларини киритиш конституциявий ҳуқуқи берилган. Қонун лойиҳасини Олий Мажлисга киритишдан олдин уни тайёрлаш бўйича жуда катта иш қилинади, яъни бунинг учун, қоида тариқасида, турли муассасалар ва мутахассислар жалб қилинади, қонун лойиҳалари устида бутун бошли ишчи гуруҳлари ишлайди.

4. Қонун лойиҳасини кўриб чиқишга тайёрлашда ҳужжатлар пакети тўпланади:

— қонун лойиҳасининг матни;

— уни қабул қилиш зарурлигининг асоси;

— молиявий ва иқтисодий асослаб бериш, яъни бўлажак қонунни амалга оширишга харажатлар керак бўлиш-бўлмаслиги;

— бўлажак қонуннинг қўлланиши мумкинлиги учун янги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқишнинг зарурлиги ва бошқалар.

Бу ва шу каби бошқа ҳамма масалаларни кўриб чиқиш учун Олий Мажлис қонун лойиҳаси бўйича масъул қўмитани тайинлайди. Масъул қўмитанинг қароридан кейин қонун лойиҳаси муҳокама учун Олий Мажлиснинг бошқа қўмиталари ва комиссияларига, тегишли вазирликларга илмий экспертизага юборилади.

83-м о д д а

Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси қонунлар, қарорлар ва бошқа ҳужжатлар қабул қилади. Қонунни қабул қилиш учун Олий Мажлис депутатларининг кўпчилик овози талаб этилади.

Қабул қилинган қонунларнинг ва бошқа норматив ҳужжатларнинг матбуотда эълон қилиниши улар қўлланилишининг мажбурий шартидир.

1. Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси бирдан-бир олий қонунчилик органи сифатида қуйидаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилади;

— Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини;

— қонунларни;

— қарорларни;

— бошқа ҳужжатларни.

2. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Конституцияни ўзгартирувчи ва тўлдирувчи қонунлар жами депутатларнинг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилик томонидан қабул қилинади.

Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тегишли таклиф киритилгач, бу таклифларнинг кенг ва ҳар тарафлама муҳокамасини ҳисобга олган ҳолда Конституцияга ўзгартиришлар ва тузатишлар киритиш тўғрисида қонун қабул қилиши мумкин. Агар Олий Мажлис Конституцияга ўзгартириш киритиш тўғрисидаги таклифни рад этса, таклиф бир йил ўтгандан сўнг қайта киритилиши мумкин.

3. Олий Мажлиснинг қонунлари, қарорлари ва бошқа ҳужжатлари депутатларнинг кўпчилик овози билан қабул қилинади.

4. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, қонунлари ва Олий Мажлис бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжатларининг эълон қилиниши улар қўлланилишининг мажбурий шарти ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг қонунлари, Олий Мажлиснинг бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари имзоланганидан кейин бир ҳафтадан кўп бўлмаган муддат ичида эълон қилинади ва ҳужжатларнинг ўзида муддат кўрсатилмаган бўлса, улар эълон қилинганidan кейин ўн кун ўтгач кучга киради.

5. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, унинг Кенгаши, қўмиталари ва комиссиялари қонунлар ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси бошқа қарорларининг ижросини назорат қилиб туради.

84-модда

Олий Мажлис Раиси ва унинг ўринбосарлари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутатлари орасидан яширин овоз бериш йўли билан сайланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Раиси ва унинг ўринбосарлари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига ҳар йили ҳисобот бериб турадилар.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Раисининг ўринбосарларидан бири Қорақалпоғистон вакили — Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг депутати бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Раиси ва унинг ўринбосарлари Олий Мажлис ваколати муддатига сайланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Раиси этиб бир шахсни сурункасига икки муддатдан ортиқ сайлаш мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Раиси Олий Мажлис депутатлари учдан икки қисмидан иборат кўпчилигининг яширин овоз бериши орқали муддатидан илгари чақириб олиниши мумкин.

1. Анъанага кўра, парламент раҳбарини кўпинча "спикер" ёки "раис" ёхуд "президент" деб аташади. Спикер ёки парламент раисидан ташқари депутатлар бир ёки бир неча вице-спикерлар ёки раис ўринбосарларини сайлайдилар. Шунингдек, йиғилишларнинг баённомаларини таҳрир қиладиган ва имзоладиган котиблар, баъзи мамлакатларда эса (Франция, Италия, Бельгия) парламентдаги маъмурий-хўжалик фаолияти билан шуғулланадиган квесторлар ҳам сайланиши мумкин. Уларнинг зиммасига парламент хоналари, бошқа ёрдамчи хоналар (кутубхоналар, буфетлар, спорт заллари)га қараб туриш юклатилган, улар харажатлар ва йиғилиш залида тартибни сақлаш билан шуғулланадилар.

2. Парламентларнинг фаолиятида раҳбар органлар муҳим роль ўйнайдилар. Бир палатали парламентларда раҳбар органлар фақат бир палатада мавжуд. Икки палатали тизимга эга мамлакатларда ҳар бир палатанинг ўз раҳбар органлари бор. Бир палатадан иборат қуйи палаталар ёки парламентларнинг раҳбарияти кўпинча депутатлар томонидан, биринчи сессияда бутун ваколатлар муддатига сайланади. Баъзи палата раисини депутатлар фақат сессия муддатига сайлашади. У давлатдаги муҳим бўлмаган сиёсий шахс ҳисобланади, фақат хизмат функциясини бажаради. Бундай тартиб Швейцария Конституциясида назарда тутилган бўлиб, унга кўра палаталар раислари ва уларнинг ўринбосарларини фақат навбатдаги ёки фавқулодда сессия давомига сайлайдилар.

3. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ўз раҳбариятини мустақил тузади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Раиси янги сайланган Олий Мажлис биринчи сессиясининг биринчи йиғилишида Олий Мажлис депутатлари орасидан яширин овоз бериш йўли билан, фракциялар, блоклар ва бошқа депутатлик гуруҳларининг таклифига биноан, Олий Мажлис ваколати муддатига сайланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Раиси этиб бир шахсни сурункасига икки муддатдан ортиқ сайлаш мумкин эмас.

Олий Мажлис Раиси депутатлар учдан икки қисмининг яширин овоз бериши орқали муддатидан олдин чақириб олиниши мумкин.

4. Олий Мажлис Раисининг ўринбосарлари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутатлари орасидан яширин овоз бериш йўли билан, Олий Мажлис ваколати муддатига сайланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Раисининг ўринбосарларидан бири Қорақалпоғистон вакили — Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг депутати бўлиб, у қоида тариқасида, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесининг Раисидир.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Раисининг ўринбосарлари Раиснинг топшириғига кўра унинг алоҳида вазифаларини бажарадилар ва Раис йўқлигида ёки ўз мажбуриятларини бажаришининг иложи бўлмаганда унинг ўрнини босадилар.

5. Олий Мажлис Раиси ва унинг ўринбосарлари ҳар йили Олий Мажлисга ҳисобот бериб турадилар.

6. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Раиси ва унинг ўринбосарлари фракциялар, блоклар ва бошқа депутатлик гуруҳларига аъзо бўлишлари мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Раиси:

1) Олий Мажлис муҳокамасига қўйиладиган масалаларни тайёрлашга умумий раҳбарлик қилади;

2) Олий Мажлис йиғилишларини чақиради, Олий Мажлис кун тартибига киритиладиган таклифларни қўмиталар ва комиссиялар раислари билан биргаликда тайёрлайди;

3) Олий Мажлис йиғилишларида раислик қилади;

4) Олий Мажлис қўмиталари ва комиссияларининг фаолиятини мувофиқлаштириб туради;

5) қонунларнинг ва Олий Мажлис қарорларининг бажарилишини назорат қилишни ташкил этади;

6) парламентлараро алоқаларни амалга ошириш ишларига ва халқаро парламент ташкилотлари иши билан боғлиқ гуруҳлар фаолиятига раҳбарлик қилади;

7) Олий Мажлис Раисининг ўринбосарлари, Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари раислари этиб сайлаш учун Олий Мажлиста номзодларни тақдим этади;

8) қўмиталар ва комиссиялар раисларининг таклифига мувофиқ қўмиталар ва комиссиялар таркибини ўзгартириб, сўнгра бу ўзгартиришларни Олий Мажлис тасдиғига киритади;

9) Олий Мажлисининг матбуот органлари фаолиятига раҳбарликни амалга оширади;

10) Олий Мажлис матбуот органлари низомларини ва таҳрир ҳайъати таркибини ҳамда уларнинг ишлаши учун зарур харажатлар сметасини тасдиқлайди;

11) Олий Мажлисга қарашли матбуот органлари муҳаррирларини тайинлайди ва лавозимларидан озод қилади;

12) Олий Мажлис депутатлари ва девонининг ишлаши учун зарур харажатлар сметасини тасдиқлайди;

13) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қарорларини имзолайди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Раиси фармойишлар чиқаради.

1. Хорижий мамлакатларда парламент раҳбарининг ваколатлари амалда парламент фаолиятининг барча соҳаларига татбиқ этилади. Раис бошқа давлат органлари билан ўзаро муносабатларда ва халқаро алоқаларда парламентни сиймолантиради. У ўз ўринбосарлари ва фракциялар вакиллари билан келишган ҳолда йиғилишларнинг кун тартибини белгилайди, ҳукумат киритган масалаларни биринчи навбатда кўриб чиқилишини таъминлайди.

Табиийки, раис йиғилиш залида ўтаётган сўзга чиқишлар, баҳсларга раҳбарлик қилади, депутатларга сўз беради, сўзга чиққан шахснинг нутқини бўлиб қўйиши мумкин, қонун лойиҳаларини муҳокама қилиш тартибини белгилайди, овоз бериш тартиби ва турини белгилайди, овоз бериш натижаларини якунлайди ва уларни эълон қилади. Раис парламент фаолиятининг турли кўринишларини мувофиқлаштириб туради. Парламент раиси маблағларни (парламент бюджетини) бошқаради ва юритади, парламент хизматчиларини тайинлайди.

Таомил соҳасидаги катта ҳуқуқлар раисга парламент қарорига ва қонун чиқарувчилик соҳасига катта таъсир кўрсатиш имконини беради. Раис гўё депутатлардан иборат оркестр дирижёридек бўлиши ва депутатлар ёзган ноталар бўйича ўйнаши керак. Шу-

нинг учун кўп ҳолларда раисдан бир нарса — мутлақ бетараф бўлиш талаб қилинади. Бир қатор ҳолларда у партиядан чиқиши ва англизлар ёзганидек "палатанинг қули" бўлиши ҳамда партияларга мойилликдан холи бўлиши шарт.

Бир қатор хорижий мамлакатларнинг қонунлари парламент спикери (раиси)ни давлатнинг энг муҳим ва етакчи шахслари қаторига киритади. Масалан, баъзи мамлакатларда давлат бошлиғи лавозими бўш қолганда, унинг вазифаларини спикер ўтайди. Масалан, вице-президент лавозими бўлмаган Францияда Президент Ж. Помпедунинг ўлимидан сўнг, янги Президент — Валери Жескар д'Эстен сайлангунигача, Президент вазифаларини сенат раиси — француз парламентининг юқори палатаси спикери бажариб турган.

2. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Раисининг ваколатлари анча кенг. Уларни бир неча гуруҳларга бўлиш мумкин.

Биринчи гуруҳ — Раиснинг Олий Мажлис фаолиятига ташкилий раҳбарлик бўйича ваколатларидир. Уларга қуйидагилар киради:

— Олий Мажлис муҳокамасига қўйиладиган масалаларни тайёрлашга умумий раҳбарлик қилиш;

— Олий Мажлис сессияларини чақириш, Олий Мажлис кун тартибига киритиладиган таклифларни қўмиталар ва комиссиялар раислари билан биргаликда Олий Мажлис регламентига мувофиқ тайёрлаш;

— Олий Мажлис ва унинг Кенгаши йиғилишларида раислик қилиш;

— Олий Мажлис Кенгашига унинг ваколатига тегишли масалаларни киритиш;

— қонунларнинг ва Олий Мажлис қарорларининг бажарилишини назорат қилишни ташкил этиш.

Иккинчи гуруҳ — Раиснинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қўмиталари ва комис-

сиялари фаолиятига раҳбарлик қилиш ва мувофиқлаштириб туриш бўйича ваколатлари.

Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

— Олий Мажлис қўмиталари ва комиссияларининг фаолиятини мувофиқлаштириб туриш;

— Олий Мажлис Кенгашининг розилигига биноан Олий Мажлисга қўмиталар ва комиссиялар раисларининг ўринбосарлари номзодларини тақдим этиш;

— қўмиталар ва комиссиялар раисларининг тақдимига мувофиқ, Олий Мажлис Кенгаши билан келишган ҳолда, қўмиталар ва комиссиялар раисларининг ўринбосарлари ҳамда котибларини тайинлаш;

— кейинчалик Олий Мажлис сессиясида тасдиқлаш йўли билан қўмиталар ва комиссиялар раисларининг таклифига мувофиқ, комиссиялар ва қўмиталар таркибини ўзгартириш.

Учинчи гуруҳ — Раиснинг Олий Мажлис матбуот органларига раҳбарлик бўйича ваколатларидир.

Бу йўналишда Раис:

— Олий Мажлиснинг матбуот органлари фаолиятига раҳбарлик қилиш;

— Олий Мажлис матбуот органлари низомларини ва таҳрир ҳайъати таркиби ҳамда уларнинг ишлаши учун зарур харажатлар сметасини тасдиқлаш;

— Олий Мажлис Кенгаши билан келишган ҳолда Олий Мажлисга қарашли матбуот органлари муҳаррирларини тайинлаш ва лавозимидан озод қилиш;

Тўртинчи гуруҳ — Раиснинг парламентлараро алоқаларни амалга ошириш ишига ва халқаро парламент ташкилотларининг иши билан боғлиқ гуруҳлар фаолиятига раҳбарлик бўйича ваколатларидир. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Раиси мамлакатимизни халқаро парламент ташкилотларида, масалан, Парламентлараро Иттифоқда сиймолантиради, хорижий давлатлар парламентлари ва халқаро ташкилотларнинг делегациялари билан музокаралар

олиб боради, халқаро парламент ташкилотларининг иши билан боғлиқ бўлган гуруҳлар фаолиятига раҳбарлик қилади.

Бешинчи гуруҳ — Олий Мажлис Раисининг маъмурий-молиявий ваколатларидир. Уларга қуйидагилар киради:

— Олий Мажлис депутатлари ва девоннинг ишлаши учун зарур харажатлар сметасини тасдиқлаш;

— Олий Мажлис ва унинг Кенгаши қарорларини имзолаш;

— ўз ваколатлари доирасида фармойишлар чиқариш.

86-модда

Олий Мажлис қонун лойиҳалари тайёрлаш ишларини олиб бориш, Олий Мажлиста ҳавола этиладиган масалаларни дастлабки тарзда кўриб чиқиш ва тайёрлаш, қонунларнинг ва Олий Мажлис бошқа қарорларининг ижросини назорат қилиб туриш учун депутатлар орасидан қўмиталар ва комиссиялар сайлайди.

Олий Мажлис зарур бўлган тақдирда доимий ҳамда муваққат ишловчи депутатлик, тафтиш ва бошқа комиссияларни тузади.

1. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қўмиталари ва комиссиялари — депутатлар орасидан тузилган махсус органлар бўлиб, уларнинг асосий мақсади қонун лойиҳаларини тайёрлаш ва дастлабки кўриб чиқиш ишларини олиб бориш, шунингдек қонунларнинг ва Олий Мажлис бошқа қарорларининг ижросини назорат қилиб туришдир. Бундан ташқари, Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари бажарадиган бошқа ишлар ҳам бор. Лекин юқорида санаб ўтилганлари асосий вазифалар

ҳисобланади. Олий Мажлиснинг қўмиталари ва комиссиялари фақат депутатлардан ташкил топади. Улар Олий Мажлиснинг фаолиятида катта роль ўйнайдилар.

Қўмиталар ва комиссиялар қабул қиладиган қарорлар, аксарият ҳолларда, сессияда қабул қилинадиган қарорларнинг тақдирини олдиндан белгилаб беради.

2. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қўмиталари ва комиссиялари доимий ва муваққат бўлади. Кўпинча доимий қўмиталар ва комиссиялар тузилади. Доимий қўмиталар ва комиссиялар Олий Мажлиснинг бутун фаолияти муддатига тузилади ва Олий Мажлис ўз ваколатларини тугатиши билан бирга ўз ҳаракатини тўхтатади.

Олий Мажлиснинг муваққат комиссиялари бирор аниқ вазифани бажариш учун тузилади. Ушбу вазифани бажариб бўлгач, улар ё бекор қилинади ёки тарқатиб юборилади.

3. Олий Мажлиснинг доимий қўмиталари ва комиссиялари одатда фракциялар, блоклар ва бошқа депутатлик гуруҳларининг мутаносиб вакиллиги асосида ташкил қилинади. Олий Мажлистеда кўпчиликка эга партиялар қўмиталар ва комиссияларда ҳам кўпчилик овозга эга бўладилар. Қоидага кўра, катта фракцияларнинг вакиллари қўмиталар ва комиссияларга бошчилик қиладилар, чунки улар Олий Мажлистеда етакчи ўринларга эгадирлар.

4. Олий Мажлиснинг қўмиталари ва комиссиялари ҳар доим қонун лойиҳаларини олдиндан муҳокама қиладилар. Уларнинг фикри ва ҳулосасисиз лойиҳа овоз беришга қўйилиши мумкин эмас. Бундай олдиндан кўриб чиқиш қонун лойиҳасининг тақдирига катта таъсир кўрсатади.

Олий Мажлиснинг қўмиталари ва комиссиялари қонун лойиҳаларига тузатиш киритиш ҳуқуқига эга-

дирлар. Улар қонун лойиҳаларини аниқлик киритиш, маромига етказиш учун муаллифларга қайтариши, экспертизалар тайёрлаши мумкин. Олий Мажлис қўмиталари ва комиссияларининг иштирокисиз қонун чиқарувчилик жараёнини тасаввур этиб бўлмайди.

5. Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг таркибида қуйидаги доимий қўмиталар ва комиссиялар тузилган:

1. Бюджет, банк ва молия масалалари қўмитаси;
2. Қонунчилик ва суд-ҳуқуқ масалалари қўмитаси;
3. Халқаро ишлар ва парламентлараро алоқалар қўмитаси;
4. Аграр, сув хўжалиги масалалари ва озиқ-овқат қўмитаси;
5. Саноат, қурилиш, транспорт ва алоқа масалалари қўмитаси;
6. Иқтисодиётни ислоҳ қилиш масалалари ва тадбиркорлик қўмитаси;
7. Ижтимоий масалалар ва бандлик қўмитаси;
8. Фан, маориф, маданият ва спорт масалалари қўмитаси;
9. Атроф-муҳит ва табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси;
10. Матбуот ва ахборот қўмитаси;
11. Мудофаа ва хавфсизлик масалалари қўмитаси;
12. Демократик институтлар, нодавлат ташкилотлар ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари қўмитаси.
13. Ёшлар ишлари қўмитаси;
14. Регламент, одоб, депутатлар фаолиятининг таъминоти комиссияси;
15. Оила ва аёллар муаммолари комиссияси;
16. Норматив-ҳуқуқий атамалар комиссияси.

Олий Мажлис депутатларига белгиланган тартибда уларнинг депутатлик фаолияти билан боғлиқ бўлган харажатлар қопланади. Олий Мажлисда доимий ишлайдиган депутатлар ўз ваколатлари даврида бошқа ҳақ тўланадиган лавозимни эгаллашлари ва тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишлари мумкин эмас.

1. Хорижий мамлакатларда депутатнинг ҳуқуқий мақоми Конституциялар, конституциявий қонунлар, парламент регламентлари ва ҳуқуқий одатлар билан белгиланади. Депутатнинг ҳуқуқий мақоми — унинг ҳуқуқ ва мажбуриятларининг бутун бир мажмуидир. Таъкидлаш лозимки, хорижий мамлакатларда депутатлар ва сайловчилар ўртасида тўғридан-тўғри вакиллик муносабатлари йўқ. Боиси — депутат сайловчиларнинг алоҳида гуруҳининг эмас, балки бутун халқнинг, бутун миллатнинг вакили деб ҳисобланади. Шунга кўра, депутат "эркин мандат"га эга, яъни ўз номидан чиқишлар қилар экан, барча фуқароларнинг манфаатларини ифодалаши шарт. Масалан, Италия Конституциясининг 67-моддасида эътироф этилишича: "парламентнинг ҳар бир аъзоси бутун миллатнинг вакили ҳисобланади ва ўз вазифаларини мажбурий мандатсиз бажаради".

Ривожланган демократик мамлакатларнинг Конституциялари эркин мандатни мустаҳкамлаб қўяди ҳамда депутатнинг эркинлигини чекловчи ва унинг сайловчилар томонидан чақириб олинишини назарда тутувчи императив мандатни ҳимоя қилади. Агар ўтмишда социалистик мамлакатлар ва собиқ СССР Конституцияларида императив мандат назарда тутилган бўлса, улар янги конституцияларида эркин мандатга ўтдилар, "Грузия парламентининг аъзоси

бутун Грузиянинг вакили ҳисобланади, эркин мандатга эга бўлади ва уни чақириб олишга йўл қўйилмайди", — дейилади 1995 йилги Грузия Конституциясининг 52-моддасида. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида депутатлик мандати ҳақида тўғридан-тўғри ҳеч нарса дейилмаган. Олдин амалда бўлган 1978 йилги Конституция императив мандатни ўрнатганлиги, 1992 йилги Конституцияда эса бу нарса йўқлигидан келиб чиқиб, императив мандатдан воз кечилган деган хулосага келиш мумкин. Буни "Ўзбекистон Республикаси депутатларининг мақоми тўғрисида"ги қонун ҳам тасдиқлайди. Бу қонун Олий Мажлис депутатларининг мақомини тартибга солади ва унда депутатлар учун сайловчиларнинг нақази мажбурийлиги назарда тутилмаган.

Депутатлар ўз функцияларини яхшироқ бажаришларига имкон берадиган ва улар фаолиятларининг эркинлигини таъминлайдиган бир қатор ҳуқуқларга эга. Масалан, депутатлар махсус рағбатлантиришлар (мо-яна, иш ҳақи) олишга ҳақлидирлар. Бу рағбатлантириш миқдори парламент қабул қиладиган қонунлар билан белгиланади. Ҳар бир депутат "кунлик" пул олади, у транспортда, айниқса, пойтахтдан ўз округига ва округдан пойтахтга бориб келишда бепул юради.

2. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тўғрисида"ги конституциявий қонун, "Ўзбекистон Республикаси депутатларининг мақоми тўғрисида"ги қонунга мувофиқ Олий Мажлис депутатларига ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини тўсиқсиз ҳамда самарали амалга оширишлари учун шарт-шароитлар таъминланади.

Олий Мажлис депутатлари ўз депутатлик фаолиятларини амалга оширишлари учун ишлаб чиқариш ёки хизмат мажбуриятларини бажаришдан озод қилинишлари мумкин.

3. Олий Мажлис Раиси, унинг ўринбосарлари ва қўмиталарининг раислари, ўринбосарлари ва котиблари, қоидага кўра, Олий Мажлисида доимий ишлайдилар.

Бошқа депутатларни доимий равишда ишлаш учун Олий Мажлисга ўтказиш тўғрисидаги масала тегишли қўмита раисининг тақдимномасига биноан, Олий Мажлис Раиси томонидан ҳал қилинади.

4. Олий Мажлисда доимий ишлайдиган депутатлар ўз ваколатлари даврида бошқа ҳақ тўланадиган лавозимни эгаллашлари ва тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишлари мумкин эмас. Ўз мажбуриятларини бажариш вақтида депутат давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг таъсиридан холи бўлиши шарт. Бошқа ҳақ тўланадиган фаолият турлича якка тартибдаги фаолиятдан (хўжалик, тижорат) иборат бўлиши мумкин. Депутатнинг бошқа бирор фаолиятдан даромад олиши депутат давлат манфаатларига зид ҳолда бундай ташкилотларнинг манфаатларини ҳимоя қила бошлашига олиб келиши мумкин. Депутатларга Олий Мажлис Раиси Олий Мажлис Кенгаши билан келишган ҳолда ўрнатган иш ҳақи тўланади. Депутатларнинг Олий Мажлисдаги иш вақти олдинги мутахассислик бўйича стажига, умумий ва узлуксиз иш стажига қўшилади.

5. Олий Мажлис депутати ўз ваколатлари муддати давомида барча мулкчилик шаклидаги корхонадан, муассасадан маъмуриятнинг хоҳишига кўра бўшатилиши, Олий Мажлисининг олдиндан берган розилигисиз ва Олий Мажлис Кенгашининг сессиялари оралиғида ўқув юртидан бўшатилиши мумкин эмас.

6. Олий Мажлис депутатларига депутатлик фаолияти билан боғлиқ харажатлар учун энг кам ойлик иш ҳақининг беш баробари миқдорида солиқ солинмайдиган маблағ тўланади.

Депутатларнинг ҳақ тўланадиган ҳар йиллик таътили, агар қонунда бошқа узоқроқ таътил назарда тутилмаган бўлса, 36 иш кунини ташкил қилади.

7. Депутатлар Олий Мажлис сессияси, Кенгашининг, қўмиталари ва комиссияларининг йиғилишларида, шунингдек Олий Мажлис раҳбариятининг топ-

ширикларини бажариш учун қилган сафарлари вақтида уларнинг асосий иш жойидаги иш ҳақлари сақланиб қолади, хизмат сафари пуллари тўланади ва меҳмонхонада яшаш харажатлари қопланади.

8. Ваколат муддати тугагач, Олий Мажлисга доимий ишлаш учун ўтказилган депутатларга уларнинг олдинги иш жойи (мансаби) қайтариб берилади ёки бу иш жойи бўлмаган ҳолларда меҳнат қонунчилигига мувофиқ олдингисига тенг бошқа иш (мансаб) берилади.

88-м о д д а

Олий Мажлис депутати дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланади. У Олий Мажлисининг розилигисиз жиноий жавобгарликка тортилиши, ҳибсга олиниши ёки суд томонидан бериладиган мажбурий жазога тортилиши мумкин эмас.

1. Дунёнинг барча мамлакатларида депутат мақоми ёки депутат ҳуқуқий ҳолатининг муҳим элементи депутат дахлсизлигидир (депутат иммунитет). Депутат дахлсизлиги шуни билдирадики, депутат парламент розилигисиз суд томонидан ёки бошқа юридик жазога (қамоқ, жарима ва ҳ.к.) тортилиши мумкин эмас. Қоидага кўра, депутат жиноят содир этган ва жиноят содир этган жойда ушланган ҳоллар (*in flagranti*) бундан мустасно.

Депутат дахлсизлиги (иммунитети) жиноий ва маъмурий қонунчилик соҳасига татбиқ этилади. Бу ҳодисанинг бош мазмуни — агар депутатнинг бирор фаолияти давлат органларига ёқмаса, уни ушбу органларнинг эҳтимол тутилган таъқибидан ҳимоя қилишдан иборат. Халқ сайлаб қўйган шахс сифатида депутат алоҳида муҳофаза қилинади.

Таъкидлаш лозимки, депутатнинг бу тарздаги жавобгарликдан хоилиги мутлақ маъно касб этмайди. Масалан, АҚШ Конституциясига кўра, конгрессменлар

ва сенаторлар фақат нутқлари ва палатада билдирган фикрлари учунгина жавобгарликка тортилишлари мумкин эмас. ГФР Конституциясига кўра, депутатни Бундестагда овоз берганлиги ва фикр билдирганлиги учун жавобгарликка тортишга рухсат этилмайди.

2. Дунёнинг кўплаб мамлакатларида парламент аъзоларининг дахлсизлиги ҳақидаги қоидалар ва эс-латмалар мавжуд. Депутат дахлсизлигининг амал қилиш муддати ҳар хил. Баъзи мамлакатларда у фақат сессия давомида амал қилади. Норвегияда дахлсизлик, сессия давомидан ташқари, парламентга бориш ва қайтиб келиш вақти давомида ҳам амал қилади. Буюк Британияда, сессия муддатидан ташқари, депутат сессия бошлангунгача 40 кун ва тугаганидан кейин 40 кун иммунитетта эга бўлади. Ҳақиқатда бу бутун бир йилдир.

Шундай қилиб, хорижий мамлакатларда депутат имтиёзлари парламент дахлсизлиги (иммунитет) ва парламентда нутқ сўзлаш ҳамда овоз бериш эркинлиги (индемнитет)дир.

3. Олий Мажлис мустақил фаолият кўрсатишининг муҳим кафолати — депутатларнинг дахлсизлигидир (депутат дахлсизлиги). Унинг мазмуни Олий Мажлис депутатларини жинойий таъқибдан озод қилишдир. Бу депутатларни уларга давлат органлари ёки хусусий шахслар томонидан қилинадиган, депутатларни меъёрида ишлашдан маҳрум қиладиган ёки чеклаб қўядиган, асоссиз таъқиблардан ҳимоя қилиш имконини беради.

Депутатларнинг дахлсизлиги кўлами қўйидагилардан иборат: ҳибсга олиниши, олиб келтирилиши, ушланиши, шахсий кўздан кечирилиши мумкин эмаслиги. Парламент дахлсизлиги Олий Мажлис депутатининг уй-жойи, шахсий ва хизмат транспорти, шунингдек, юкхонаси ва унга тегишли шахсий буюмларига ҳам татбиқ этилади (Ўзбекистон Республикаси депутатларининг мақоми тўғрисидаги қонуннинг 30-моддаси).

4. Олий Мажлис депутати фақат Олий Мажлис рухсати билан, сессиялар оралиғидаги вақт давомида эса Олий Мажлис Кенгаш рухсати билан Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг тақдимномасига биноан жавобгарликка тортилиши мумкин. Олий Мажлис депутатига нисбатан жиной иш Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан қўзғатилиши мумкин.

XIX боб

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ПРЕЗИДЕНТИ

89-модда

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ўзбекистон Республикасида давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғидир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти аynи вақтда Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳисобланади.

1. Демократик ҳуқуқий давлатда давлат бошлиғининг мақоми Конституция ва у асосида қабул қилинадиган қонунлар томонидан жуда аниқ белгилаб қўйилади. Бу давлатдаги энг юқори лавозимни эгаллаган шахсга аниқ ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиши учун жуда зарурдир.

Президентнинг конституциявий мақоми давлат бошлиғининг функциялари ва ваколатларини белгилаб қўювчи Конституция нормаларида мустаҳкамланган.

Ўтмишда Ўзбекистонда давлат бошлиғи лавозими амалда йўқ эди. Президент ҳокимияти институти ўзбек давлатчилиги ривожланишида ўн йилдан кўпроқ тарихга эга.

Ўзбекистон Конституциясининг тузилиш мантиғи ҳокимиятларнинг бўлиниши принципига мос тушади. Конституцияда ҳокимиятларнинг ўзаро ҳамкорлигини таъминлаш бўйича асосий вазифа Президент зиммасига юкланган.

Президентнинг Ўзбекистон давлат ҳокимияти органлари тизимидаги алоҳида ўрни шу билан изоҳланади.

2. Собиқ Иттифоқ республикалари орасида Ўзбекистон биринчи бўлиб, бошқарувнинг президентлик шаклини жорий қилди. Президентлик институти Ўзбекистонда 1990 йил мартда "Ўзбекистон ССР Президенти лавозимини таъсис этиш ва Ўзбекистон ССР Конституцияси (Асосий Қонуни) га ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида"ги қонун билан жорий қилинди. XII чақириқ Олий Совет биринчи сессиясида И. А. Каримов Ўзбекистон Президенти этиб сайланди. 1991 йил 29 декабрь ва 2000 йил 9 январда тўғридан-тўғри умумхалқ Президенти сайловлари ўтказилди. Сайловлар муқобиллик асосида ўтказилди ва И.А.Каримов Президент этиб сайланди. 1992 йилги Конституцияга биноан, Президент давлат бошлиғи деб эълон қилинди.

3. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда Президентнинг роли жуда ўсди. У бевосита аҳоли томонидан сайланади ва давлат ҳамда ижро ҳокимиятининг бошлиғи сифатида ўз қўлида катта ҳажмдаги ваколатларга эга. Умуман, Ўзбекистон давлатини Президентлик бошқаруви шаклига эга унитар республика деб тавсифлаш мумкин.

Бошқарувнинг Президентлик шаклида Президент умумхалқ сайловларида сайланади ва давлат бошлиғи ҳисобланади, айнаи вақтда ижро ҳокимиятини бошқаради, фақат ўзи олдида жавобгар бўлган ҳукуматни тузади.

Президентлик Республикаси ҳозирги кунда энг кўп тарқалган давлат бошқарув шаклидир. 1995 йитги маълумотга кўра, Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо 186 давлатдан 140 тасида Президент лавозими бўлиб, уларнинг аксарияти президентлик республикасидир.

АҚШ, Лотин Америкасининг кўпчилик мамлакатлари, кўплаб араб давлатлари, баъзи Африка давлатлари Президентлик республикалари ҳисобланади.

Бошқарувнинг Президентлик шакли 1958 йилги Франция конституциясида ҳам амалга оширилган. У ёки бу ўзига хос хусусиятлари бўлгани ҳолда Президентлик республикаси бошқа давлатларда ҳам қабул қилинган (Россиянинг 1993 йилги конституцияси).

"Президент" тушунчаси конституциявий-ҳуқуқий маънода давлат бошлиғини англатади. Айнан шунинг учун бу институт жаҳон давлат-ҳуқуқ амалиётида яратилган эди. Унинг бундай роли Президенти бўлган ҳар қандай замонавий демократик республикага хосдир. Президент давлатни жипслаштириши, яъни давлат ҳокимияти механизмининг барқарорлиги ва ҳаракатчанлигини таъминлаши лозим.

4. Ўзбекистон Республикасининг 1992 йилги Конституциясига мувофиқ Президент — ҳокимиятлар бўлиниши принципига риоя қилинишида давлат механизмининг энг муҳим институтидир.

Давлат бошлиғи сифатида Президент давлат ҳокимияти органлари тизимида етакчи роль ўйнайди. Президент давлат ичида ва халқаро муносабатларда Ўзбекистоннинг Олий вакиллигини амалга оширади.

Давлат бошлиғи ўзида у ёки бу ҳокимият тармоғини эмас, балки давлат ва бутун давлат ҳокимиятининг бирлигини намоён этади.

Кўплаб хорижий мамлакатларда давлат бошлиғи яқка шахс бўлиб ҳисобланади. Швейцария, Бирлашган Араб Амирликлари бундан мустасно. Швейцарияда — парламент томонидан тайинланадиган Федерал кенгаш, БААда эса — етти амир, яъни федерация субъектларининг ҳукмдорлари бошчилиқ қилади. Монархияларда давлат бошлиғи қоида тариқасида

меросхўр монарх бўлса (Испанияда — қирол, Буюк Британияда — қиролича, Японияда — император), республика давлатларида — сайлаб қўйиладиган президентдир. Британия ҳамдўстлигининг бир қатор мамлакатларида (Австралия, Канада, Янги Зеландия) давлат бошлиғи буюк Британия қироличаси ҳисобланади, унинг вакили қиролича тайинлаб қўядиган генерал-губернатордир.

Ўзбекистоннинг илгариги Конституциялари (1927, 1937 ва 1978 йиллардаги) давлат бошлиғи институтини назарда тутмаган эди. Давлат бошлиғи вазифасини Олий Совет Президиуми амалга оширар эди.

5. Ўзбекистон Республикасининг Президенти ижро ҳокимиятининг бошлиғи ҳамдир. Ижро ҳокимиятига бевосита иқтисодиётга, ижтимоий ва маънавий соҳаларга бошчилик қилиш вазифаси юклатилган. Бунинг учун унга кўрсатма берувчилик функциялари тақдим этилган. Ижро ҳокимиятига қонунларни ижро этиш юкланган, бу ҳокимиятнинг номи шундан келиб чиққан. Ижро ҳокимияти бир-бирига бўйсунадиган мураккаб, давлат органлари тузилмалари орқали амалга оширилади. Унга Вазирлар Маҳкамаси етакчилик қилади. Вазирлар Маҳкамаси — Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг расмий номидир (Вазирлар Маҳкамаси тўғрисидаги Қонуннинг 1-моддаси).

6. Ўзбекистон Республикасининг Президенти давлат ва ижро ҳокимиятининг бошлиғи сифатида айни вақтда Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳамдир. Вазирлар Маҳкамаси тўғрисидаги Қонуннинг 5-моддасига мувофиқ: "Вазирлар Маҳкамасининг Раиси Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг фаолиятига раҳбарликни амалга оширади ва унинг ўз ваколатларини самарали бажариши учун чора-тадбирлар кўради".

Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига ўттиз беш ёшдан кичик бўлмаган, давлат тилини яхши биладиган, бевосита сайловгача камидан 10 йил Ўзбекистон ҳудудида муқим яшаган Ўзбекистон Республикаси фуқароси сайланиши мумкин. Бир шахс сурункасига икки муддатдан ортиқ Ўзбекистон Республикасининг Президенти бўлиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари томонидан умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан беш йил муддатга сайланади. Президентни сайлаш тартиби Ўзбекистон Республикасининг қонуни билан белгиланади.

1. Замонавий давлатларнинг Конституцияларида Президент лавозимига номзодлар ва уни сайлаш тартибига қўйиладиган шартлар белгилаб қўйилган. Умуман, ҳамма ерда Президент лавозимига номзодларга юқори талаблар қўйилади:

биринчидан, ёш цензи: АҚШ, Россияда — 35 ёш, ГФРда — 40 ёш, Италияда — 50 ёш;

иккинчидан, туғилиши билан ушбу мамлакат фуқароси бўлиш, сайловгача мамлакатда узоқ муддат яшаш: Россияда — 10 йил, АҚШда — 14 йил;

учинчидан, Президент лавозимида бўлиш муддати; АҚШ ва Россияда 4 йил, ГФРда — 5 йил, Италия, Францияда — 7 йил;

тўртинчидан, кўп мамлакатларда Президент лавозимига бир мартадан ортиқ (Мексика), икки мартадан ортиқ (Россия, АҚШ) сайланиш мумкин эмас. Франция ва Италияда Президентнинг қайта сайланиш имконияти чекланмаган;

бешинчидан, Президент лавозимининг бошқа давлат ёки тижорат фаолияти билан қўшиб олиб берилмаслиги.

2. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 90-моддасида Президент лавозимига номзодларга қўйиладиган талаблар жаҳон стандартларига тўла мос келади. Масалан, 35 ёшга кирган, фақат Ўзбекистон Республикасининг фуқаросигина Президент этиб сайланиши мумкин (мамлакат Олий Мажлисига сайланиш учун 25 ёш етарли эканлигини эслатиб ўтамиз). Шуниси аёнки, фаолияти сайловчилар томонидан баҳоланиши мумкин бўлган, етарлича ҳаёт тажрибасига эга одам Президент бўлиб сайланиши керак. Шу билан бирга, 35 ёш — анча ҳаракатчан фаолиятни талаб қилувчи Президентлик лавозимига етарлича ёш одамни сайлашга имкон беради.

1978 йилги РСФСР Конституцияси (1991 йилда ўзгартириш киритилганидан кейин) Президент этиб сайлаш учун энг юқори ёшни — 65 ёш қилиб белгиллаган. Россиянинг 1993 йилги, ҳозир амалда бўлган Конституциясида бу шарт йўқ.

3. Ўзбекистон Республикасининг Президенти бўлиб, "Ўзбекистон Республикаси Президентининг сайловлари тўғрисида"ги қонунга (1991) мувофиқ (1-модда) сайланиш ҳуқуқига эга Ўзбекистон Республикасининг фуқаросигина сайланиши мумкин.

Ўзбекистон Конституцияси қуйидаги асосларда фуқароликни олган шахсларнинг сайланишига йўл қўяди:

биринчидан, туғилиши билан;

иккинчидан, натурализация бўйича, яъни Ўзбекистон Республикасининг "Фуқаролик тўғрисида"ги (1992) Қонунининг 12-моддасида назарда тутилган асосларга кўра, маълум шартларга риоя қилган ҳамда аризаси ёки тақдимнома бўйича фуқароликни олган шахслар.

Кўплаб мамлакатларда "натурализация бўйича фуқаро" Президент этиб сайланиши мумкин эмас.

Масалан, АҚШ Конституциясининг 2-моддаси шуни белгилаб қўйганки, "туғилиши билан Америка Қўшма Штатларининг фуқароси бўлмаган шахс Президент лавозимига сайланиши мумкин эмас".

Туғилиши билан Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига эга бўлган шахсгина Президент лавозимига номзод бўлиши лозимлиги ҳақидаги талабнинг йўқлиги шу конституциявий принцип билан изоҳланадики, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги, унга қандай асосларда эга бўлганликдан қатъи назар, ҳамма учун тенгдир (21-модда).

4. Ўзбекистон Конституцияси, шунингдек Президентликка номзодга Ўзбекистон Республикаси ҳудудида камида 10 йил яшаган бўлиши зарурлиги ҳақидаги талабни қўяди. Бу муддат — Президентликка номзод фақат билим ва амалий тажрибага эга бўлибгина қолмай, балки Ўзбекистондаги ҳаётнинг ўзига хос шароитларини тушуниши учун ҳам зарур ва етарли деб тан олинади.

"Муқим яшайдиган" деган конституциявий тушунча шуни англатади:

биринчидан, номзод Ўзбекистон Республикаси Президент лавозимига номзоди қўйилгунча Ўзбекистон Республикасида доимий яшаган бўлиши шарт;

иккинчидан, бу муддат узлуксиз бўлиши керак, яъни номзод ўн йиллик даврни қисмларга бўлиб, ўзи бошқа мамлакатда яшаган вақтда ораликларга йўл қўйган ҳолда "тўпламаслиги" зарур. Муқим яшаш тўғрисидаги талаб хорижий мамлакатларга хизмат сафарлари ва ташрифлар, даволаниш ва дам олиш учун бориб келишларни истисно қилмайди.

5. Давлат тилини яхши биладиган Ўзбекистон Республикасининг фуқароси Президентликка сайланиши мумкин. Тиллардан фойдаланишни тартибга со-

лиш — Ўзбекистонда конституциявий аҳамиятга эга. У ёки бу тилнинг давлат тили сифатидаги мақоми Конституция билан белгиланади. Масалан, Конституциянинг 4-моддасида "Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ўзбек тилидир", — деб белгилаб қўйилган. Давлат ҳокимияти органлари, расмий иш юритиш, суд ишлари мажбурий равишда давлат тилида олиб борилади, давлат тилида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва расмий нашрлар эълон қилинади.

Ўзбек тили — Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг мутлақ кўпчилиги бўлиш ўзбек халқининг она тилидир. У Ўзбекистон бирлиги ва яхлитлиги, жамият жипслигининг муҳим омилидир. Айнан шунинг учун Конституция ва Ўзбекистон суверенитетининг кафили бўлиш Президент ўзбек тилини яхши билиши шарт.

6. Ўзбекистонда бир шахс сурункасига икки муддатдан ортиқ Президент бўлиб сайланиши мумкин эмас. Қайта сайланишлар сонининг чекланганлиги бир шахснинг авторитар ҳокимиятини узоқ муддатга ўрнатишининг олдини олишга қаратилган. Лекин Конституция собиқ Президентнинг учинчи, тўртинчи ва ҳ.к. муддатларга қайта сайланиши имкониятини соқит қилмайди. Фақат бу янги муддат олдинги иккала муддатдан "бошқа" сайланган Президент билан ажратилган бўлиши керак.

7. Конституция 90-моддасининг 2-қисми Ўзбекистон Республикаси Президентининг сайланиш принципларини аниқ белгилаб қўйган. Президентлик Республикаларида Президент мамлакат бутун сайлов корпуси томонидан умумхалқ сайловлари йўли билан сайланади. Президент сайловлари нисбий кўпчиликнинг (масалан АҚШда) ёки мутлақ кўпчиликнинг (масалан Францияда) овозига асосланиб, мажоритар сайлов тизими бўйича ўтказилади. Улар ҳар бир номзодга овоз бериш хусусиятига эга, мамлакат сиё-

сий ҳаётининг энг муҳим актларидан бири ва сайловчиларнинг фаоллиги билан ажралиб туради.

Ўзбекистонда Президент сайловлари умумий, тўғридан-тўғри ва яширин овоз бериш йўли билан амалга оширилади. Ўзбекистонда 1991 ва 2000 йиллардаги Президент сайловлари айнан шу йўл билан ўтказилди. Президентнинг ўз лавозимида бўлиш муддати 5 йилдир.

8. Президент сайловларини ўтказиш тартиби 1991 йил 18 ноябрдаги "Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловлари тўғрисида"ги Қонун билан белгилаб қўйилган. Бу қонун эркин ва демократик сайловлар ўтказишни таъминлаб беради.

91-модда

Президент ўз вазифасини бажариб турган даврда бошқа ҳақ тўланадиган лавозимни эгаллаши, вакиллик органининг депутати бўлиши, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши мумкин эмас.

Президентнинг шахси дахлсиздир ва қонун билан муҳофаза этилади.

1. Конституциявий ҳуқуқда бирга олиб бориш мумкин эмаслиги — шундай қоидаки, унга кўра, мансабдор шахс, парламент депутати ёки судья ўз ваколатларини амалга ошириш муддати давомида бошқа лавозимларни эгаллаши ёки баъзи касбий фаолият билан шуғулланиши мумкин эмас. Бу қоида ҳокимиятларнинг бўлиниши принциpidан келиб чиққан ва Президент ёки депутатнинг мустақиллигини таъминлашни мақсад қилиб қўйган.

Биргаликда олиб бориш мумкин эмаслиги қоида-си Президент мандати давомида амал қилади.

2. Конституциянинг 91-моддаси Президент ўз лавозимида иш юритаётган вақтда қуйидагиларни бирга олиб бормаслигини назарда тутати:

биринчидан, бошқа ҳақ тўланадиган лавозимни эгаллаши;

иккинчидан, вакиллик органининг депутати (парламент, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш) бўлиши;

учинчидан, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти дахлсизлик ҳуқуқига эга. Президентнинг дахлсизлиги мутлақ бўлиб, у бажарадиган мажбуриятлардан келиб чиқиб, Президентнинг қонунлар билан алоҳида муҳофаза этилишини англатади.

91-моддада Президент шахси дахлсизлиги тушунчасининг мазмуни очиб берилмаган. Президент шахсининг дахлсизлиги унинг бутун ваколатлари давомида алоҳида кафолатларнинг таъминланиши билан боғлиқ.

Президент шахсининг дахлсизлиги унга қарши жиноят иши қўзғатилиши мумкин эмаслигини билдиради. Президент мажбурий равишда, масалан, гувоҳ сифатида судга чақирилиши, маъмурий жавобгарликка тортилиши мумкин эмас. Президент ҳибсга олинishi, тинтув этилиши ва шахсий кўздан кечирилиши мумкин эмас. Шу маънода Президентнинг шахси дахлсиздир.

92-модда

Президент Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси йиғилишида қуйидаги қасамёдни қабул қилган пайдан бошлаб ўз лавозимига киришган ҳисобланади:

“Ўзбекистон халқига садоқат билан хизмат қилишга, Республиканинг Конституцияси ва қонунларига қатъий риоя этишга, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига кафолат беришга, Ўзбекистон Республикаси Президенти зиммасига юклатилган

вазифаларни виждонан бажаришга тантанали қасамёд қиламан".

1. Ўзбекистон Республикасининг сайланган Президенти қасамёд қабул қилган пайтдан бошлаб, ўз лавозимини бажаришга киришади. Қасамёд — тантанали ваъда, Конституция ва халққа хизмат қилиш юзасидан Президент ўз лавозимига киришаётганда берадиган қасамёддир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти парламент депутатлари олдида тантанали равишда қасамёд қабул қилади. Қасамёд қабул қилишда Президентнинг қўли остида Конституция матни бўлади. Президент Ўзбекистон халқига садоқат билан хизмат қилишга, Республиканинг Конституцияси ва қонунларига қатъий риоя этишга, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига кафолат беришга, ўз зиммасига юклатилган вазифаларни виждонан бажаришга қасамёд қилади. Президент қасамёд қабул қилиши билан, давлат мадҳияси ижро этилади.

Агар бир шахс иккинчи марта Президент бўлиб сайланса, қасамёд такроран қабул қилинади.

Ўзбекистонда умумхалқ сайлаган Президент И. А. Каримов биринчи бўлиб қасамёд қабул қилди.

2. Жаҳон конституциявий назарияси ва амалиёти Президентнинг қасамёд қабул қилишига алоҳида аҳамият беради. Бу тадбир фақат расмий тантанали маросим сифатидагина қабул қилинмайди. Шунингдек, у юридик аҳамиятга ҳам эга.

Президент қасамёдининг юридик аҳамияти қуйидагилардан иборат:

биринчидан, Президент қасамёд қабул қилиши билан ўз лавозимига киришади ва ўзининг конституциявий ваколатларини бажара бошлайди. Шу вақтдан бошлаб, олдинги Президент ўз ваколатини тугатади;

иккинчидан, қасамёднинг матни одатда Конституцияда берилади (АҚШ, Россия), халққа эълон қилинади ва парламент олдида Президент томонидан тантанали қабул қилинади. Қасамёд матнида Конституцияга садоқат, халқ ва давлатга хизмат қилиш билан бирга, кўпинча диний тусдаги ифодалар бўлади ёки қасамёд Қуръонда ёхуд Инжилда қабул қилинади;

учинчидан қасамёдни бузиш Президентни жавобгарликка олиб келади, бу унинг ўз лавозимидан четлатилиши бўлиши мумкин (бундай маросим кўп мамлакатларда импичмент номини олган);

тўртинчидан, Президент ўзига бевосита берилмаган ваколатларга асосланган ҳаракатларида унга қасамёд юклаган мажбуриятларини рўкач қилиш имконига эга.

93-модда

Ўзбекистон Республикасининг Президенти:

1) фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига, Конституция ва қонунларга риоя этилишининг кафилидир;

2) Ўзбекистон Республикасининг суверенитети, хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлигини муҳофаза этиш, миллий-давлат тузилиши масалаларига доир қарорларни амалга ошириш юзасидан зарур чора-тадбирлар кўради;

3) мамлакат ичкарисида ва халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикаси номидан иш кўради;

4) музокаралар олиб боради ва Ўзбекистон Республикасининг шартнома ва битимларини имзолайди, республика томонидан тузилган шартномаларга, битимларга ва унинг мажбуриятларига риоя этилишини таъминлайди;

5) ўз ҳузурида аккредитациядан ўтган дипломатик ва бошқа вакилларнинг ишонч ва чақирув ёрлиқларини қабул қилади;

6) Ўзбекистон Республикасининг чет давлатлардаги дипломатик ва бошқа вакилларини тайинлайди ҳамда лавозимларидан озод қилади;

7) республика Олий Мажлисига ҳар йили ички ва халқаро аҳвол хусусида маълумотнома тақдим этади;

8) ижро этувчи ҳокимият девонини тузади ва унга раҳбарлик қилади; республика олий ҳокимияти ва бошқарув органларининг баҳамжиҳат ишларини таъминлайди; Ўзбекистон Республикаси вазирликларини, давлат қўмиталарини ҳамда давлат бошқарувининг бошқа органларини тузади ва тугатади, шу масалаларга доир фармонларни Олий Мажлис тасдиғига киритади;

9) Бош Вазир, унинг биринчи ўринбосари, ўринбосарларини, Вазирлар Маҳкамаси аъзоларини, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унинг ўринбосарларини тайинлайди ва уларни лавозимидан озод қилади, кейинчалик бу масалаларни Олий Мажлис тасдиғига киритади;

10) Олий Мажлиста Конституциявий суд раиси ва аъзolari, Олий суд раиси ва аъзolari, Олий ҳўжалик суди раиси ва аъзolari, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқарувининг раиси, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг раиси лавозимларига номзодларни тақдим этади;

11) вилоят, туман, шаҳар ва ҳўжалик судларининг судьяларини тайинлайди ва лавозимларидан озод этади;

12) вилоятлар ҳокимларини ва Тошкент шаҳар ҳокимини тайинлайди ва лавозимидан озод қилади, бу масалаларни тегисли халқ депутатлари Кен-

гашининг тасдиғига қўяди; Конституцияни, қонунларни бузган ёки ўз шаъни ва қадр-қимматига доғ туширадиган хатти-ҳаракат содир этган туман ва шаҳар ҳокимларини Президент ўз қарори билан лавозимидан озод этишга ҳақли;

13) республика бошқарув органларининг, шунингдек ҳокимларнинг қабул қилган ҳужжатларини тўхтатади ва бекор қилади;

14) Ўзбекистон Республикасининг қонунларини имзолайди; қонунга ўз эътирозларини илова этиб, уни такроран муҳокама қилиш ва овозга қўйиш учун Олий Мажлисга қайтаришга ҳақли. Агар Олий Мажлис илгари ўзи қабул қилган қарорни учдан икки қисмдан иборат кўпчилик овоз билан тасдиқласа, Президент қонунни имзолайди;

15) фавқулодда вазиятлар (реал ташқи хавф, оммавий тартибсизликлар, йирик ҳалокат, табиий офат, эпидемиялар) юз берган тақдирда фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлашни кўзлаб, Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ёки унинг айрим жойларида фавқулодда ҳолат жорий этади, қабул қилган қарорини уч кун мобайнида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тасдиғига киритади. Фавқулодда ҳолат жорий этиш шартлари ва тартиби қонун билан белгиланади;

16) республика Қуроли Кучларининг Олий Бош қўмондони ҳисобланади, Қуроли Кучларнинг олий қўмондонларини тайинлайди ва вазифасидан озод қилади; олий ҳарбий унвонларни беради;

17) Ўзбекистон Республикасига ҳужум қилинганда ёки тажовуздан бир-бирини мудофаа қилиш юзасидан тузилган шартнома мажбуриятларини бажариш зарурияти туғилганда уруш ҳолати эълон қилади, қабул қилган қарорини уч кун мобайнида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тасдиғига киритади;

18) Ўзбекистон Республикасининг орденилари, медаллари ва ёрлиғи билан мукофотлайди, Ўзбекистон Республикасининг малакавий ва фахрий унвонларини беради;

19) Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига ва сиёсий бошпана беришга оид масалаларни ҳал этади;

20) амнистия тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилади ва Ўзбекистон Республикасининг судлари томонидан ҳукм қилинган фуқароларни афв этади;

21) миллий хавфсизлик ва давлат назорати хизматларини тузади, уларнинг раҳбарларини тайинлайди ва лавозимидан озод этади ҳамда ўз ваколатига кирадиган бошқа масалаларни ҳал қилади.

Президент ўз ваколатларини бажаришни давлат идораларига ёки мансабдор шахсларга топширишга ҳақли эмас.

1. Конституциянинг бу моддаси Ўзбекистон Республикаси Президентига унинг давлат ҳокимияти органлари тизимидаги ўрнига мос кўплаб ваколатларни беради. Президент фақат Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ўрнатилган доиралардагина фаолият кўрсатади. Президентнинг Конституциявий ваколатлари давлат ва жамият ҳаёти фаолиятининг энг муҳим соҳаларини қамраб олади. Президентнинг асосий вазифаси — давлатнинг бирлигини мамлакат ичида ва ташқарисида намоён қилишдир.

Президент ваколатларининг ҳажми катталиги унинг давлат ва ижро ҳокимиятининг бошлиғи эканлигидан келиб чиқади.

2. Ўзбекистон Президенти фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг кафилидир. Бу шуни билдирадики, Ўзбекистон Республикаси Президенти инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизмининг узлук-

сиз ишлаши учун шахсан жавобгар, бирор сабаб билан ушбу ҳуқуқ ва эркинликлар бузилган ҳолларда тегишли чоралар кўришга мажбур. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг таъсирчан механизмини яратиш, халқаро ва ҳуқуқни ҳимоя қилувчи ташкилотлар билан ҳамкорликни кенгайтириш, давлат органлари ходимлари ва бутун аҳолининг инсон ҳуқуқлари масалалари бўйича маданиятини ошириш мақсадида, БМТнинг демократиялаштириш, инсон ҳуқуқлари ва бошқарув тизимини қўллаб-қувватлаш борасидаги тавсияларига мувофиқ, Ўзбекистон Президенти 1996 йилнинг 31 октябридаги фармони билан Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий марказини ташкил қилди¹.

Президент ўз шахсий фаолиятида, шунингдек умуман инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишга қаратилган ҳамда аҳолининг алоҳида ижтимоий ҳимояга муҳтож гуруҳларини, масалан пенсионерлар, ногиронлар ва давлат томонидан ҳимояга муҳтож бошқа қатламларини муҳофаза қилишга йўналтирилган қонунларни қабул қилишда ташаббус кўрсатиш, фармонлар чиқариш орқали ўзининг инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг кафили сифатидаги функциясини бажариб келмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Конституция ва қонунларга риоя этилишининг кафилидир. Президент ўз ваколатларини амалга ошира бориб, барча давлат органлари, мансабдор шахслар ва фуқароларининг ўз конституциявий мажбуриятларини зарур даражада бажаришларини таъминлайди. У хатти-ҳаракатлари Конституция талабларига жавоб бермаётган органлар ва шахсларга бевосита муурожаат қилиш орқали ҳам, шу соҳадаги ваколатли

¹Қаранг: "Халқ сўзи", 1996, 1 ноябрь.

органлар, хусусан судлар воситасида ҳам бунга эришади.

3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ўзбекистон Конституциясида белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикасининг суверенитети, хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлигини муҳофаза этиш юзасидан зарур чора-тадбирларни кўради. Суверенитетни муҳофаза қилиш давлат ҳокимияти барча тармоқларининг фаолият кўрсатиши орқали таъминланади. Шунинг учун Президент махсус ваколатларга эга. Хусусан, фавқулодда вазиятлар (реал ташқи хавф, оммавий тартибсизликлар, йирик ҳалокат, табиий офат, эпидемиялар) юз берганда шахсан ўзи тезкор қарорлар қабул қилади. Масалан, у фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлашни кўзлаб, Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ёки унинг айрим жойларида фавқулодда ҳолат жорий этади, қабул қилган қарорини уч кун мобайнида Республика Олий Мажлисининг тасдиғига киритади. (93-модда, 15-банди). Шунингдек, Президент миллий-давлат тузилиши масалаларига оид қарорларни амалга ошириш бўйича чора-тадбирлар кўради.

Бу функцияларни бажаришда Ўзбекистон Республикаси Президенти фақат Конституцияда ўзига берилган ваколатлардан фойдаланиши, Ўзбекистон Конституцияси доирасида ҳаракат қилиши лозим.

4. Президент давлат бошлиғи сифатида халқаро муносабатлар соҳасида муҳим ваколатларга эга. Бунда у муҳим вакиллик функциясини бажаради. Бу функцияни у яқка ўзи шахсан амалга оширади. Президент ўз вакиллариини юбориши мумкин. Бу вакиллар бутун давлат номидан ваколатларга эга бўлади.

Президент мамлакат ичида ва халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикаси номидан иш юритади.

"Ўзбекистон Республикаси номидан иш юритади" деган конституциявий формула шуни англатадики, Президент барча давлат органлари номидан иш кўради. У фуқаролик жамияти барча тузилмаларининг ўзаро муносабатида Ўзбекистоннинг давлат сифатидаги ифодасидир. Бунда Президент фақат унга Конституция берган ваколатлардангина фойдаланиши мумкин.

Президент халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикасининг вакилидир. Бу ерда Президент Ўзбекистон Республикасининг халқаро муносабатлари субъекти, суверен ва мустақил мамлакат сифатида намоён қилади. Бу авваламбор шуни англатадики, фақат Президентгина шартнома ва битимларга имзо чекиши, музокараларда Ўзбекистон номидан қатнашиши, республиканинг халқаро мажбуриятлари бажарилишини таъминлаши мумкин.

Бунинг ҳаммаси халқаро-ҳуқуқ амалиётига тўла мос келади. Бу билан давлат бошлиғи ўз конституциявий ваколатларини амалга ошириш, хусусан музокаралар олиб бориш, шартномалар ва битимлар тузиш ҳуқуқига эга эканлиги тан олинади. Бунда Президент ўзига махсус ваколатлар берилишига муҳтож эмас, чунки у эгаллаган мансабидан келиб чиқиб, бу ваколатларга эга.

Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартнома ва битимлари қонун қабул қилиш орқали Ўзбекистон Олий Мажлиси томонидан ратификация қилиниши керак (78-модда, 11-банди). Халқаро шартнома ва битимнинг ратификация қилинганлиги ратификация ёрлиғи билан тасдиқланади. Ратификация ёрлиғига Ўзбекистон Республикаси Президенти имзо чекади. Икки томонлама шартнома ва битимлар тузилганда унинг иштирокчилари ратификация ёрлиқларини алмашадилар. Кўп томонлама шартномаларда ратификация ёрлиғи депозитарий давлатга ёки ха-

лқаро шартнома матнини сақловчи халқаро ташкилотга бериб қўйилади.

Президентнинг топшириғисиз мансабдор шахслар томонидан Ўзбекистон зиммасига олинган ҳар қандай халқаро мажбуриятлар Президент томонидан бекор қилиниши мумкин.

5. Президентнинг ташқи сиёсат соҳасидаги муҳим ваколатлари жумласига қўйидагилар киради:

биринчидан, унинг ҳузурида аккредитациядан ўтган элчилар ва бошқа дипломатик вакиллarga ишонч ва чақириб олиш ёрлиқларини топшириш;

иккинчидан, тегишли ёрлиқларга имзо чекиб, Ўзбекистон Республикасининг чет эл давлатлари ва халқаро ташкилотлардаги элчилари ва бошқа дипломатик вакиллари тайинлаш ва вазифасидан озод қилиш.

Ишонч ёки чақириб олиш ёрлиғи — махсус расмий хат шаклидаги алоҳида ҳужжат бўлиб, ушбу шахснинг элчи ёки дипломатик вакил қилиб тайинланганини тасдиқлайди. Бу ёрлиқлар хорижий давлат бошлиғи номидан давлатимиз бошлиғи — Ўзбекистон Республикаси Президентига жўнатилади. Ишонч ёрлиқларида маълум шахсга (элчига) ўз давлатининг манфаатларини ифода қилиш топширилганлиги, унинг сўзлари ва ҳаракатларига "ишониш кераклиги" кўрсатилади ("ишонч ёрлиғи" деган ном шундан келиб чиққан).

Ёрлиқлар топширилаётганда, одатда, Ташқи ишлар вазири қатнашади. Дипломатик вакил ўзининг номини, давлатнинг номини, давлат бошлиғининг номини айтади, ёрлиқни Ўзбекистон Республикаси Президентига топширади. Кўпинча ёрлиқлар топшириш учун бир нечта янги элчилар йиғилишади. Одатда ёрлиқлар топширилгач, Ўзбекистон Президенти янги элчи билан қисқача суҳбатлашади. Президентнинг ишонч ёрлиғини қабул қилиши шунинг билан, англатадики,

тайинланган ва Ўзбекистон Республикасига келган хорижий давлат элчиси ёки дипломатик вакили ёхуд халқаро ташкилот вакили аккредитациядан ўтган, яъни расмий равишда мамлакатимизда ўз мажбуриятларини бажаришга киришган деб ҳисобланади.

Хорижий давлат элчиси ёки халқаро ташкилот ҳамда хорижий давлатнинг дипломатик вакили функциясини бажаришининг тўхтатилиши Президентга чақириб олиш ёрлиғини топшириш орқали расмийлаштирилади.

Чет эл давлатларида Ўзбекистон Республикаси дипломатик ваколат хоналарининг бошлиқларини тайинлаш ва чақириб олишнинг тартиби "Хорижий давлатлардаги Ўзбекистон Республикаси дипломатик ваколатхоналарининг бошлиқларини тайинлаш ва уларни чақириб олиш тўғрисида" ги 1992 йил 3 июлдаги қонун билан белгиланади. Бу қонун "Дипломатик алоқалар тўғрисида" ги 1961 йилги Вена конвенцияси ҳамда бошқа умумэътироф этган халқаро-ҳуқуқий нормалар ва қоидаларга тўла мос келади.

Хорижий давлатдаги Ўзбекистон Республикаси дипломатик ваколатхонасининг бошлиғи Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони билан тайинланади. Ўзбекистон Республикаси дипломатик ваколатхонасининг бошлиғини тайинлаш у борадиган мамлакат (агреман) нинг расмий розилиғини олгандан кейин амалга оширилади. Дипломатик ваколатхона бошлиғиликка номзодни Ташқи ишлар вазирлиги манфаатдор органларнинг келишувини олган ҳолда киритади. Фавқулодда ва мухтор элчи ёки фавқулодда ва мухтор вакилнинг белгиланган мамлакатга жўнаб кетишидан олдин Ташқи ишлар вазирлиги Ўзбекистон Республикаси Президенти имзо чеккан ва Ташқи ишлар вазирининг имзоси қуйилган, белгиланган давлат бошлиғига бериш учун мўлжалланган ишонч ёрлиғини тайёрлайди.

Ўзбекистон Республикаси дипломатик ваколатхонасининг бошлиғини чақириб олиш Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони билан қўйидаги ҳолларда амалга оширилади:

биринчидан, дипломатик ваколатхона бошлиғи алмаштирилганда;

иккинчидан, дипломатик ваколатхона бошлиғи номақбул шахс (персон ион грата) деб эълон қилинганда;

учинчидан, давлатлар ўртасидаги дипломатик муносабатлар узилганда;

тўртинчидан, давлатлар ўртасида уруш ҳолати эълон қилинганда;

бешинчидан, давлат халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида мавжудлигини тугатганда.

6. Конституция 93-моддасининг 7-бандида шу нарса белгилаб қўйилганки, Президент Олий Мажлисга ҳар йили ички ва халқаро аҳвол хусусида маълумотнома тақдим этади. Унинг маълумотномаси норматив ҳужжат ҳисобланмайди. Бу ахборот сиёсий тусга эга, мамлакатни ривожлантиришнинг дастурий принциплари ва стратегик вазифаларини ўз ичига олади.

Давлат бошлиғининг қонун чиқарувчи органга мурожаат қилиш амалиёти деярли барча мамлакатларда мавжуд. Тақдимномалар, маълумотномаларнинг мазмуни, юридик нуқтаи назардан мажбурий кучга эга бўлмаса-да, қоида тариқасида қонун чиқарувчи органга ҳам, мамлакатдаги жамоатчилик фикрига ҳам катта таъсир кўрсатади.

Маълумотномада Ўзбекистон Президентининг мамлакат келажагини қандай тасаввур қилаётганлиги баён этилади. Масалан, Ўзбекистон Президенти И. А. Каримовнинг 1995 йил 23 февралда биринчи чақириқ Олий Мажлис биринчи сессиясидаги "Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ривожлани-

шининг асосий тамойиллари", 1996 йил 29 августдаги миллий парламентнинг олтинчи сессиясидаги "Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим вазифалари", 1999 йил 14 апрелда ўн тўртинчи сессиядаги "Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда", 2000 йил 22 январда иккинчи чақириқ Олий Мажлис биринчи сессиясидаги "Олий мақсадимиз — Ватан озодлиги ва ободлиги, халқ эркинлиги ва фаровонлиги" мавзусидаги чиқишлари фикримизнинг далилидир¹. Президентнинг бу нутқларида давлатнинг стратегик сиёсий йўналиши белгилаб берилди.

Бу Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси фаолиятининг бош мақсад йўналиши бўлиб хизмат қилади.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ижроия ҳокимиятини тузиш билан боғлиқ ваколатлари 8, 9, 12, 21-бадларда баён қилинган. Бундай ваколатларнинг кўпчилигига иккита сабаб бор:

биринчидан, Президент этиб сайланган шахснинг дастури умумхалқ сайловлари орқали қўллаб-қувватлангани учун у ижроия ҳокимияти органларини тузишда маълум ваколатларга эга бўлиши керак.

Чунки унинг дастурини бажариш асосан ижроия ҳокимияти органлари зиммасига тушади, уларни тузишда Президентнинг ваколатлари жуда муҳим ўрин тутади;

иккинчидан, Ўзбекистон Республикаси конституциявий тузумининг асосларидан бири бўлмиш ҳокимиятларнинг бўлиниши принципи давлат ҳокимиятининг бирор органи фақат бир ҳокимият тар-

¹ Қаранг: И. А. Каримов. Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим вазифалари. Т., 1996; И. А. Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., 1999; И. А. Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т., 2000.

моғи томонидан тузилишини истисно қилади. Шунинг учун давлат ҳокимиятининг марказий органларини тузишга ҳам Президент, ҳам Олий Мажлис жалб қилинган. Бунга икки йўл билан эришилади: ёки Президент муайян мансабдор шахсларни тайинлайди, Олий Мажлис эса маъқуллайди ёхуд Олий Мажлис тайинлайди, номзодни эса Президент таклиф қилади.

Ижроия ҳокимияти органларини ташкил қилишда Президентнинг ваколатлари жуда кенг. Президент Бош вазир, унинг биринчи ўринбосари, ўринбосарларини, Вазирлар Маҳкамаси аъзоларини, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унинг ўринбосарларини тайинлайди ва уларни лавозимидан озод қилади, кейинчилик бу масалаларни Олий Мажлиснинг тасдиғига киритади. Шунингдек, Президент вилоятлар ҳокимларини ва Тошкент шаҳар ҳокимини тайинлайди ва лавозимидан озод қилади, бу масалаларни тегишли халқ депутатлари Кенгашининг тасдиғига қўяди. Президент ўз қарори билан Конституцияни, қонунларни бузган ёки ўз шаъни ва қадр-қимматига доғ туширадиган хатти-ҳаракат содир этган туман ва шаҳар ҳокимларини лавозимидан озод этишга ҳақли. Миллий хавфсизлик ва давлат назорати органларини ташкил қилар экан, Президент уларнинг раҳбарларини тайинлайди.

Суд ҳокимияти органларига келганда, шуни айтиш мумкинки, Президент Олий Мажлисга Конституциявий суд раиси ва аъзолари, Олий суд раиси ва аъзолари, Олий ҳўжалик суди раиси ва аъзоларига номзодларни тақдим этади. Уларни Олий Мажлис сайлайди. Шунингдек, Президент вилоят, туман, шаҳар ва ҳўжалик суди судьяларини тайинлайди. Президентнинг тақдимига биноан, Олий Мажлис Марказий банк бошқаруви раиси, Табиатни муҳо-

фаза қилиш давлат қўмитасининг раисини тайинлайди.

8. Фақат ижроия ҳокимияти органларини тузиш-гина эмас, балки уларнинг фаолияти билан боғлиқ соҳада ҳам Президентга катта ваколатлар берилган. Конституцияга мувофиқ Президент ижро. ҳокимия-тининг бошлиғи ҳисобланади. Ҳукумат таркиби ҳақидаги масалаларни ҳал қилишдан ташқари, Пре-зидент айна пайтда Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳамдир.

9. Агар республика бошқарув органларининг, шу-нингдек ҳокимларнинг қабул қилган ҳужжатлари Конституция ва қонунларга, Ўзбекистон Республи-касининг халқаро мажбуриятларига зид бўлса ёки улар инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликлари-ни поймол қилса, ушбу масала тегишли судда ҳал қилинмасдан олдин Президент бу ҳужжатларни тўхтатиш ёки бекор қилишга ҳақли.

Президентнинг республика давлат ва бошқарув олий органларининг ўзаро ҳамкорлигини таъминлаш-даги ваколатлари ҳам кўп. Бунинг учун у Конс-титутцияда ўрнатилган, Олий Мажлисга таъсир ўтка-зиш (XVIII боб), Вазирлар Маҳкамасига таъсир ўтка-зиш (XX боб) имкониятларидан фойдаланиши, баъзи ҳолларда судга мурожаат қилиши, масалани Консти-туциявий суд кўриб чиқиши учун тақдим этиши мум-кин (1993 йилги "Конституциявий суд тўғрисида" ги қонуннинг 19-моддаси).

Президент Ўзбекистон Республикаси вазирликла-рини, давлат қўмиталарини ҳамда давлат бошқару-вининг бошқа органларини тузади ва тугатади, буни Олий Мажлиснинг тасдиғига киритади.

Давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг баҳамжихат ишлашини таъминлаш учун Президент Конституцияда кўрсатилган бошқа воситалардан ҳам фойдаланиш имконига эга. Лекин Президентнинг

давлат ва ижро ҳокимияти бошлиғи сифатидаги об-
руси ҳал қилувчи омил ҳисобланади. Чунки у тўғри-
дан-тўғри умумий сайловларда халқ топширган сиё-
сий мандатга эга.

10. Ўзбекистон Республикасининг Президенти қонунларни имзолайди. Президентнинг имзоси бўлмаса, қонун кучга кирмайди. Бу давлат бошлиғи-
нинг анъанавий функцияси бўлиб, қонунга мажбу-
рий куч беради ва қонун чиқарувчилик жараёнини
яқунлайди.

Қонунни имзолаш расмий акт эмас. Қонунни им-
золаш уни халққа эълон қилинганлигини, яъни уни
оммага билдирилганликни англатади. Бундай расмий
эълон қилиш — Олий Мажлис қабул қилган ва Пре-
зидент имзолаган қонун матнини тегишли мақом бе-
рилган матбуот органида нашр этишдир. Қонун бу-
тун Ўзбекистон Республикаси ҳудудида кучга киради.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти қонун-
га ўз эътирозларини илова этиб, уни такроран му-
ҳокама қилиш ва овозга қўйиш учун Олий Мажлис-
га қайтаришга ҳақли. Конституциявий ҳуқуқ ва таъ-
лимотда бу "Президент ветоси " номини олган бўлиб,
бошқарувнинг президентлик шаклидаги давлатга
хосдир.

Вето — давлат бошлиғининг парламент қабул қил-
ган, лекин ҳали кучга кирмаган қонунга эътироз
билдириш ҳуқуқидир. Ўзбекистон Конституциясида
"вето " термини ишлатилмаган. Ўзбекистон Консти-
туциясида Президентнинг ўз асосланган эътирози-
ни билдириб, қонунни такроран муҳокама қилиш ва
овозга қўйиш учун Олий Мажлисга қайтариш ҳуқуқи
ҳақида гапирилади.

Қайтариш учун асослар рўйхати Конституцияда
кўрсатилмаган, лекин қонунни қайтарар экан, Пре-
зидент бундай қарорнинг сабабини асослаб беради.
Бунда Президент умуман қонунга ёки унинг бирор
қоидасига эътироз билдириши мумкин.

Олий Мажлис Президентнинг эътирозига рози бўлиши ёки қонунни биринчи таҳрирда қабул қилиб, бу эътирозни рад этиши мумкин.

Қоида тариқасида, Президент ветосини енгитиш учун депутатларнинг малакали кўпчилигининг овозини олиш лозим бўлади. Агар депутатлар учдан икки қисмидан кўпроғи овози билан олдин ўзи қабул қилган қарорни маъқулласа, Президент қонунга имзо чекади. Бундай ҳолда Президент қонунни имзолай туриб, унинг асл эканлигини тасдиқлайди.

11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фавқулодда ҳолат масаласидаги ваколатлари Конституция 93-моддасининг 15-бандида аниқ ифодаланган. Фақат Президентгина бутун республика ҳудудида фавқулодда ҳолат жорий этишга ҳақли. У қабул қилган қарорини уч кун мобайнида Олий Мажлис тасдиғига киритади.

Лекин Президент бундай қарорни қабул қилишда эркин эмас, чунки фавқулодда ҳолат фақат қонунда белгиланган ҳолларда ва тартибдагина жорий этилади.

12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ҳарбий соҳадаги ваколатлари анча кенг. У Республика Қуроли Кучларининг Олий Бош қўмондони ҳисобланади, Қуроли Кучларнинг олий қўмондонларини тайинлайди ва вазифасидан озод қилади, Хавфсизлик кенгашини тузади ва унга раҳбарлик қилади, олий ҳарбий унвонларни беради.

Президентнинг Олий Бош қўмондон эканлиги Мудофаа вазирлигига ҳар қандай буйруқлар бериши учун имкон туғдиради. Мудофаа вазири амалда бевосита Президент раҳбарлигида ишлайди. Уруш ёки агрессия ҳолатида Президент ҳар қандай вақтда Қуроли Кучларга бошчилик қилишни ўз қўлига олиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президенти тажовуздан бир-бирини мудофаа қилиш юзасидан тузилган

шартнома мажбуриятларини бажариш зарурияти туғилганда уруш ҳолати эълон қилишга ҳақли, у бу қарорини уч кун мобайнида мамлакат Олий Мажлиси тасдиғига киритади.

13. Давлат бошлиғи сифатида Ўзбекистон Республикаси Президентининг ваколатлари жумласига фуқаролик, сиёсий бошпана бериш, Ўзбекистон Республикасининг давлат мукофотлари билан тақдирлаш, афв этиш тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилиш ва гуноҳидан кечишни амалга ошириш каби масалаларни ҳал қилиш киритилган.

Ўзбекистонда ягона фуқаролик ўрнатилган бўлиб, унга қандай асосларда эга бўлишидан қатъи назар барча учун тенгдир (Конституциянинг 21-моддаси). Фуқароликка эга бўлиш ва уни йўқотишнинг асос ва тартиблари "Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик тўғрисида" ги қонуни билан белгиланади. Қонуннинг 30-моддасида Президентнинг фуқаролик масалалари бўйича ваколатлари белгиланган.

Президент қуйидаги қарорларни қабул қилади:

биринчидан, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий яшаб келаётган чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларни Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига қабул қилиш;

иккинчидан, хорижда яшаётган, тегишли илтимоснома билан Ўзбекистон Республикаси Президентига мурожаат қилган хорижий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахсларни Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига қабул қилиш;

учинчидан, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига тиклаш тўғрисида;

тўртинчидан, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигидан чиқариш тўғрисида;

бешинчидан, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигини йўқотганлик тўғрисида.

Юқорида айтилган масалаларни дастлабки кўриб чиқиш учун Ўзбекистон Республикаси Президенти фуқаролик масалалари бўйича комиссия тузган. У ҳар бир ариза ёки илтимосномани Президент кўриб чиқишига тайёрлайди.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигини қабул қилиш ва ундан чиқишнинг батафсил тартиби (зарур ҳужжатлари, улар қаерга юборилиши кераклиги ва ҳ.к.) Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги билан боғлиқ масалаларни кўриб чиқишнинг тартиби тўғрисидаги қоидалар билан тартибга солинади. 1992 йил 22 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги масалалари бўйича фармон чиқарди.

14. Сиёсий бошпана — ўз мамлакатида сиёсий вазиятга кўра таъқиб қилинаётган хорижий шахсга, фуқаролиги бўлмаган шахсга бошқа мамлакатда яшаш ҳуқуқини беришдир. Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан хорижий шахсга ёки фуқаролиги бўлмаган шахсга сиёсий бошпана берилиши шуни англатадики, бу одам Ўзбекистонга келиши мумкин ва жиноятчи сифатида бошқа давлатга берилмайди. Одатда сиёсий бошпана сиёсий фаолияти, илмий ва маданий вазиятлар учун, миллий ва диний вазиятлар туфайли таъқиб қилинаётган шахсларга берилади. Сиёсий бошпана ҳуқуқи 1948 йилги Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси (14-модда) ва БМТ Бош Ассамблеясининг 1967 йил 14 декабрдаги резолюцияси билан қабул қилинган ҳудудий бошпана тўғрисидаги декларацияда назарда тутилган, аммо резолюция фақат тавсия хусусиятига эга. Сиёсий бошпана олиш учун зарур бўлган шартларни белгилаш — бошпана бераётган давлатнинг суверен ҳуқуқидир. Фақат Ўзбекистон Республикасининг Президентигина сиёсий бошпана бериш тўғрисида қарор қабул қилишга ваколатлидир.

15. Давлат мукофотлари ва фахрий унвонлар — давлатнинг иқтисод, фан, маданият, санъат, Ватанни ҳимоя қилиш ва ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларидаги юксак хизматлари учун фуқароларни рағбатлантиришнинг олий шаклидир.

Конституция 93-моддасининг 18-бандига мувофиқ давлат мукофотлари (орденлар, медаллар, ёрлиқлар) билан тақдирлаш Ўзбекистон Республикасининг Президенти томонидан амалга оширилади. У олий ҳарбий унвонларни (масалан, армия генерали), олий маънавий унвонларни (масалан, дипломатик даража), олий махсус унвонларни (масалан, амалдаги давлат адлия маслаҳатчисининг тоифа даражасини) беради. Фан ва техника, адабиёт ва санъат соҳасидаги давлат мукофотлари бўйича комиссиянинг қарори Президент фармонлари билан тасдиқланади. Фақат Ўзбекистон Республикасининг фуқароларигина эмас, балки хорижий фуқаролар ҳамда фуқаролиги бўлмаган шахслар ҳам давлат мукофотлари ва фахрий унвонлар билан мукофотланишлари мумкин. Масалан, 1996 йил апрелда француз олими, профессор Л. Керен Амир Темур меросини ўрганишга қўшган катта ҳиссаси учун "Шуҳрат" медали билан мукофотланди.

Мукофотланган шахс қасддан жиноят содир этганда суднинг тақдимномасига биноан фақат Президент томонидан давлат мукофотларидан маҳрум қилиниши мумкин (Президентнинг махсус фармони чиқарилади).

16. Ўзбекистон Республикасининг Президенти амнистия тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилади (93-модданинг 20-банди). Амнистия — жиноят содир этган шахсларни жиноий жавобгарликдан тўла ёхуд қисман озод қилиш ёки илгари суд тайинлаган жазони ўтаган шахсларнинг судланганлигини олиб ташлашдир. Амнистия акти норматив хусусиятга эга, яъни амнистия актида кўрсатилган шартларга жа-

воб берувчи барча шахсларга нисбатан жорий этилади. Амнистия эълон қилиниши билан терговда бўлган ишлар ёки тергови тутаган, аммо ҳали суд кўриб чиқмаган ишлар ҳам юритувдан тўхтатилади. Жазони ўтаётган шахслар уни ўташдан озод қилинадилар ёки жазо муддати қисқартирилади. Агар айбланувчи ишнинг амнистия бўйича тўхтатилишига эътироз билдирса, ушбу иш тергови ва судда юритuvi давом этади. Суд айбланувчини айбдор деб топса, иш амнистия актида кўрсатилган асосларга кўра тўхтатилади.

17. Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ўзбекистон судлари томонидан ҳукм қилинган фуқароларни афв этади. Афв этиш тўғрисидаги қарорни қабул қилар экан, Президент инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолати сифатида майдонга чиқади. Чунки маҳкумнинг Ўзбекистон Президентига мурожаат қилиши — жиноий жазо чорасини қандайдир даражада бўлсада ўзгартиришнинг сўнгги имкониятидир.

Амнистиядан фарқли равишда афв — индивидуал акт, яъни муайян шахс ёки шахслар гуруҳига тааллуқли ҳужжатдир. Афв ҳукм қонуний кучга кирган жинояти учун судланган шахсни жазодан буткул озод қилиш ёки жазони юмшатишдир. Афв этиш реабилитациядан фарқ қилади. Реабилитация (оқлаш) ҳам индивидуал акт, лекин у оқланган шахс ноқонуний ҳукм қилинганини билдиради. Афв эса ҳукмнинг тўғрилигини тасдиқлайди, лекин маҳкумнинг ҳолатини енгилаштиради (жазо чорасини ўзгартириш, жазони ўташдан озод қилиш).

Ўзбекистон Республикасининг Президенти ўз ваколатларини бажаришни давлат идораларига ёки мансабдор шахсларга топширишга ҳақли эмас.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг лойиҳасини муҳокама қилиш даврида ва у қабул

қилингандан кейин ҳам Президент ваколатларининг кўплиги "муросасиз муҳолифат"да Конституция муаллифларини авторитаризмга, якка шахс ҳукмронлигига интилишда айблашга олиб келди. Бироқ Ўзбекистон Республикаси Президентининг ваколатлари АҚШ ёки Франция каби демократик мамлакатлар етакчиларининг ваколатларидан кўп эмас. Кўрсатиб ўтилган мамлакатларнинг Президентлари каби Ўзбекистон Республикасининг Президенти ҳам "кучли"лардан. Тарихий анъаналарни ҳисобга олган ҳолда, ўтиш даврининг мураккаб шароитларида умумхалқ сайлаган Президент шундай бўлиши керак. Бунинг устига Президентининг кучли мавқеи ҳокимиятларнинг бўлиниши тизимида қарама-қаршиликларнинг олдини олиб, мутаносибликни юзага келтиради.

Шунинг учун баъзи "танқидчилар" нинг гўёки, Ўзбекистон Республикаси Президентига қандайдир "диктаторлик ваколатлари" бериб қўйилганлиги тўғрисидаги даъволари асоссиздир. Францияда Президентнинг худди шундай ҳолатининг қирқ йилдан ортиқроқ тажрибаси, ҳуқуқий давлатда кучли Президентлик ҳокимияти диктатурага ўтиб кетишига ҳеч ҳам олиб келмаслигидан яққол далолат беради. Кучли президентлик ҳокимияти ҳуқуқий давлатнинг демократик хусусиятига асло путур етказмайди — аксинча, у маълум шароитларда конституциявий тартиботни сақлашнинг ягона воситаси ҳисобланади.

Шундай қилиб, Ўзбекистонда давлат бошқарувининг Президентлик тизими, Президент раҳбарлигидаги кучли ҳокимият қарор топди.

94-м о д д а

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Конституцияга ва қонунларга асосланиб ҳамда уларни ижро этиш юзасидан республиканинг бутун

ҳудудида мажбурий кучга эга бўлган фармонлар, қарорлар ва фармойишлар чиқаради.

1. Ўзбекистон Республикасининг Президенти ўз вазифалари ва ваколатларини амалга ошириш мақсадида кўпқиррали ҳуқуқ ижодкорлиги фаолиятини юритади. У бутун Ўзбекистон ҳудудида бевосита амал қиладиган, мажбурий кучга эга бўлган фармонлар, қарорлар ва фармойишлар чиқаради.

2. Фармон — аниқ бўлмаган жисмоний ва юридик шахсларга тааллуқли ҳуқуқий ҳужжат бўлиб, у узоқ муддатга амал қилади. Фармон — норматив ҳужжат. У ҳуқуқни қўллаш хусусиятига ҳам эга бўлиши мумкин ва демакки, норматив мазмунга эга бўлмаслиги ҳам мумкин. Норматив мазмундаги фармонлар нашр этилади, масалан у ёки бу шахсни бирор лавозимга тайинлаш тўғрисидаги фармойиш — индивидуал ташкилий хусусиятдаги ҳужжатдир.

3. Президент чиқарадиган ҳужжатлар унинг ўзи томонидан Олий Мажлис ёки бошқа давлат органини хабардор қилмасдан ёки розилигини олмасдан мустақил чиқарилади. Президент чиқарадиган фармонлар, қарорлар ва фармойишлар Конституция ва қонунларга зид бўлмаслиги шарт. Чунки улар Конституция ва қонунлар асосида, уларни бажариш мақсадида чиқарилади. Президент чиқарган норматив ҳужжатларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқлиги тўғрисидаги масала, зарурият туғилганда, Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди томонидан ҳал қилинади (Конституциянинг 109-моддаси). Кўриб чиқиш натижалари бўйича Конституциявий суд бутун ҳужжат ёки унинг айрим қоидалари конституциявий ёхуд ғайри конституциявий эканлиги ҳақида қарор қабул қилиши мумкин. Шу тариқа Президент актларининг конституциявий бўлиши кафолати таъминланган.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари қонун ости ҳужжатлари деб аталмайди. Лекин улар шундай ҳужжатлардир. Чунки бу қарор ва фармойишлар Конституция ва мамлакат қонунларига зид бўлмаслиги шарт (16-модда). Лекин "Конституция ва қонунларга асосланиб ҳамда уларни ижро этиш юзасидан" дейилган конституциявий баён қилиш, шунингдек, фақат қонун томонидан тартибга солинадиган масалалар рўйхатининг Конституцияда мавжуд эмаслиги — Президентнинг ҳуқуқ ижодкорлиги фаолиятини кенг талқин қилишга имкон беради. Бирор масалани қонун билан тартибга солиш имкони мавжуд бўлмаган ҳолларда, Президент олдиндан ушбу масала юзасидан норматив фармон чиқариши мумкин. Бунда қонуннинг мазмуни Президентнинг тегишли фармони мазмуни билан чеклаб қўйилиши мумкин эмас.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг актлари "Ўзбекистон Республикаси Президентининг хабарномаси" ахборотномасида ва, шунингдек, республика газеталарида расман эълон қилинади.

95-модда

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси таркибида унинг нормал фаолиятини таҳдидга соладиган, ҳал қилиб бўлмайдиган ихтилофлар юз берганда ёхуд у бир неча марта Конституцияга зид қарорлар қабул қилган тақдирда, Президентнинг Конституциявий суд билан бамаслаҳат қабул қилган қарори асосида Олий Мажлис тарқатиб юборилиши мумкин. Олий Мажлис тарқатилгандан сўнг унга янги сайлов уч ой мобайнида ўтказилади.

Олий Мажлис фавқулодда ҳолат жорий этилган даврда тарқатилиши мумкин эмас.

1. 95-модда кўп мамлакатларда мавжуд бўлган, давлат бошлиғининг парламентни тарқатиб юбориш институтига бағишланган. Парламентни тарқатиб юбориш — унинг ваколатлари тугамасдан олдин янги сайловлар белгилангунигача парламент фаолиятининг тўхтатилишидир. Парламентни тарқатиб юбориш ҳокимиятларнинг бўлиниши принципини амалга оширадиган мувозанатлар ва зиддиятлар тизимининг муҳим элементиدير.

Парламентни тарқатиб юборишга, қоида тариқасида, Конституция ёки қонунларда кўрсатилган асосларда қонун чиқарувчи вакиллик органи сайловчиларнинг фикрини ифода эта олмай қолганда йўл қўйилади, яъни сайловчиларга янги парламент сайловлари давомида ўз хоҳиш-иродаларини билдиришга имкон берилиши керак.

2. Умуман олганда, ёқимли бўлмаган ҳодиса сифатидаги Парламентни тарқатиб юборишга Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси қатъий чекланган ҳоллардагина йўл қўяди. Тарқатиб юборишга асос бўладиган конкрет вазиятлар белгилаб қўйилган кўплаб Европа Конституцияларидан фарқли равишда, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси тарқатиб юбориш имкониятини учта вазият билан чегаралаб қўйган.

93-модданинг 1-бандига мувофиқ Президент Олий Мажлисни фақат Конституцияда аниқ белгиланган ҳоллардагина тарқатиб юбориши мумкин.

Булар қўйидагилар:

биринчидан, Олий Мажлис таркибида унинг нормал фаолиятини таҳдидга соладиган, ҳал қилиб бўлмайдиган ихтилофлар юз берганда;

иккинчидан, Олий Мажлис бир неча марта Конституцияга зид қарорлар қабул қилганда;

учинчидан, тарқатиб юборишга Конституциявий суднинг розилиги бўлганда.

3. Демократик тузумдаги парламентни тарқатиб юбориш институти учун икки томонлама ўзаро юридик алоқа хосдир: Парламент таркиби фаолиятининг тўхтатилиши ва янги сайловларнинг белгиланиши. Ўзбекистон Конституциясининг 95-моддасида Олий Мажлис тарқатилган тақдирда, уч ой мобайнида унга янги сайловлар ўтказилиши кўрсатилган.

4. Шу билан бирга, 95-модданинг 2-қисми Олий Мажлисининг тарқатиб юборилишини чекловчи қонидани белгилаб қўйган. Масалан, бутун Ўзбекистон ҳудудида фавқулодда ҳолат жорий қилинган бўлса, Олий Мажлис тарқатилиши мумкин эмас. Бундай, алоҳида фавқулодда вазиятда давлат амалдаги парламентсиз қолиши мумкин эмас.

5. Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисни тарқатиб юбориш ҳуқуқи мутлақ эмас, чунки бу ҳуқуқ қатъий белгиланган вазиятлар билан чегараланган.

96-модда

Ўзбекистон Республикасининг Президенти бевосита сабабли ўз вазифасини бажара олмаслиги Олий Мажлис тузган давлат тиббий комиссияси хулосаси билан тасдиқланган тақдирда ўн кун муддат ичида Олий Мажлисининг фавқулодда йиғилишида депутатлар орасидан Ўзбекистон Республикаси Президенти вазифасини вақтинча бажарувчи сайланади. Бу ҳолда уч ой муддат ичида Ўзбекистон Республикаси Президентининг умумхалқ сайлови ўтказилиши шарт.

1. Одатда Президентнинг функцияси 5 йиллик муддат тугагач, тўхтайди. Жаҳон конституциявий амалиётида бу вазифанинг муддатидан олдин тугатилганлиги ҳоллари кўп. Бу ерда истеъфога чиқиш

(Франция Президенти генерал Шарль де Голль, Россия Федерацияси Президенти Б. Н. Ельцин), вафот этган (Франция Президенти Ж. Помпиду) ёки ўз вазифаларини умуман бажара олмаган ҳоллар ҳақида гап бормоқда.

Асосан, бетоблиги билан боғлиқ ҳол Ўзбекистон Конституциясининг 96-моддасида кўрсатилган.

2. 96-модда Президентнинг ўз ваколатларини бажаришни муддатидан олдин тугатиши мумкинлигини назарда тутати. Президентнинг ваколатлари, унинг ўзига боғлиқ бўлмаган, масалан, агар у бетоблиги туфайли ўз вазифасини бажара олмаган тақдирда, муддатидан олдин тўхтатилиши мумкин. Президент соғлиғининг ҳолати Олий Мажлис тузадиган Давлат тиббиёт комиссиясининг хулосаси билан аниқланади. Бу ерда қисқа муддатли касаллик эмас, балки ўз вазифаларини бажаришга йўл қўймайдиган, даволашнинг иложи бўлмаган касаллик ҳақида гап бормоқда.

Баъзи хорижий мамлакатларнинг конституцияларида Президент бетоблиги сабабли ўз вазифасини бажара олмаслиги масаласи тартибга солинган. Бундай қарор коллегиял тарзда фаолият кўрсатадиган махсус тиббий консилиум томонидан қабул қилинади. Баъзан бу қарор конституциявий назорат органи томонидан қабул қилиниши мумкин. Масалан, 84 ёшли Тунис Президентига нисбатан шундай қарор қабул қилинган эди.

Ўзбекистон Конституциясида Президент ҳокимиятининг узлуксизлигини таъминлаш мақсадида янги Президентнинг умумхалқ сайловини ўтказиш учун уч ой муддат ўрнатилган. Муддатидан олдин Президент сайлови ўтказиш "Президент сайлови тўғрисида" ги қонун асосида амалга оширилади.

3. Президент ўз мажбуриятларини бажара олмаган ҳолларда, унинг мажбуриятларини Олий Маж-

лис депутатларидан бири вақтинча бажаради. Ўзбекистон Республикаси Президентининг вазифасини вақтинча бажарувчи ўн кун муддат ичида Олий Мажлиснинг фавқулодда йиғилишида сайланади.

Президент вазифасини вақтинча бажариш уч ой муддат — янги Президент сайлангунигача бўлган муддат билан чегараланади.

Қўплаб хорижий мамлакатларда Президентнинг вазифасини вақтинча вице-президент (АҚШ, Болгария), ҳукумат раиси (Россия), Парламент раиси (Венгрия), сенат раиси (Франция) бажаради. Баъзи мамлакатларда (Мексика) вақтинчалик Президент сайланади, лекин у кейин доимий Президент лавозимига сайланиш учун ўз номзодини қўйиши мумкин эмас.

Президент вазифасини вақтинча бажаришни ўриндошлиқдан ажрата билиш лозим.

1958 йилги Франция Республикасининг Конституцияси шуни назарда тутадик, премьер-министр Министрлар Советининг Раиси сифатида муайян иш тартиби бўйича унга махсус ваколатлар берилган тақдирда, Республика Президентининг ўрнини босиши мумкин. 21-моддада кўрсатилишича, ўриндошликка истисно ҳолларда йўл қўйилади.

Бундай ҳол 1958 йилдан бери фақат уч марта содир бўлган.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси импичментни, яъни Президентнинг лавозимидан четлаштирилишини назарда тутмаган. Импичмент — Президентни юридик жавобгарликка тортиш бўлиб, Конституцияда ўрнатилган асослар бўйича уни вазифасидан четлатишни келтириб чиқаради. Принципиал ёндошганда, давлат бошлиғи сифатида президент ўз ҳаракатлари учун на сиёсий, айниқса, на юридик жавобгар бўлмайди.

Италия Конституциясининг 90-моддасида шундай дейилган: "Республика Президенти ўз вазифаларини бажариш пайтида содир этган актлар учун жавобгар эмас. Давлатга хиёнат ва Конституцияга тажовуз қилиш бундан мустасно". Бу замонавий конституциявий ҳуқуқда импичмент учун энг типик асослар бўлиб, ҳокимиятни суиистеъмол қилиш ва давлат бошлиғининг конституциявий тартибларни бузишига қарши кафолат сифатида қаралади.

Импичмент институти ҳар доим мураккаб процедури назарда тутади ва жуда кам қўлланилади. Масалан, АҚШнинг икки юз йилдан ортиқроқ тарихи давомида Президентни импичмент тарзида лавозимидан четлатишга фақат уч мартагина уриниш қилинди. Улар муваффақиятсиз тугади. 70-йилларнинг бошида импичментга тушиб қолишдан хавфсираб, АҚШ Президенти Р. Никсон истеъфога чиқди. Европа конституция амалиётида импичмент содир бўлмаган.

XX асрнинг 90-йилларида Латин Америкасида Президентларни коррупцияда айблаб, лавозимидан четлатиш ҳоллари бўлган (Масалан, 1993 йилда Бразилияда).

97-модда

Ваколати тугаши муносабати билан истеъфога чиққан Президент умрбод Конституциявий суд аъзоси лавозимини эгаллайди.

1. Ўзбекистон давлат институтлари тарихида биринчи марта 1992 йилги Конституция Конституциявий судни тузишни назарда тутган бўлиб, бу суд қонун чиқарувчи ва ижро ҳокимиятининг ҳужжатлари конституцияга мувофиқ эканлиги тўғрисидаги ишларни кўриб чиқиш юзасидан реал ваколатларга

эга. Ваколат муддати тутаган Президент умрбод Конституциявий суд аъзоси лавозимини эгаллайди.

Шунда жамият ва давлат Президент бўлиб, давлатни бошқариш соҳасида катта билим ва тажриба тўплаган шахснинг имкониятларидан халқ манфаати йўлида фойдаланиши мумкин бўлади.

2. Собиқ Президентларнинг Конституциявий назорат органларига аъзолиги 1958 йилги Француз Республикаси Конституциясида назарда тутилган. Массалан, 56-моддага кўра "Республиканинг собиқ Президентлари Конституциявий кенгашга умрбод аъзо бўлишга ҳақли". Шу тариқа В. Ориол ва Р. Котилар тўртинчи Республиканинг собиқ Президентлари сифатида Конституциявий Кенгашга аъзо бўлиб кирганлар. Лекин бешинчи Республиканинг Президентларидан биронтаси бунга амал қилмаган: па генерал Ш. де Голл, па Жорж Помпиду, па Валери Жискар де Эстен, па Франсуа Миттеран.

Италия Республикаси Конституциясининг 59-моддасига асосан, собиқ Президент ўз ихтиёрига кўра умрбод парламентнинг юқори палатаси бўлмиш Сенатнинг аъзоси бўлиш ҳуқуқига эга.

XX б о б

ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ

98-м о д д а

Вазирлар Маҳкамаси таркибини Ўзбекистон Республикаси Президенти тузади ва у Олий Мажлис томонидан тасдиқланади.

Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг бошлиғи Вазирлар Маҳкамаси таркибига ўз лавозими бўйича киради.

Вазирлар Маҳкамаси иқтисодийнинг, ижтимоий ва маънавий соҳанинг самарали фаолиятига

раҳбарликни, қонунлар, Олий Мажлиснинг бошқа қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминлайди.

Вазирлар Маҳкамаси амалдаги қонунларга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради.

Вазирлар Маҳкамаси янги сайланган Олий Мажлис олдида ўз ваколатларини зиммасидан соқит қилади.

Вазирлар Маҳкамасининг фаолиятини ташкил этиш тартиби ва ваколат доираси қонун билан белгиланади.

Вазирлар Маҳкамаси — Ўзбекистон Республикасининг ҳукумати — иқтисодиёт, ижтимоий ва маънавий соҳаларнинг самарали фаолият кўрсатишига, қонунларнинг ижро этилишига, Олий Мажлиснинг бошқа қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари бажарилишига раҳбарликни таъминловчи Ўзбекистон Республикасининг ижро этувчи ҳокимият органидир.

Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан республикада ижро этувчи ҳокимиятнинг амалга оширилиши тўғрисидаги конституциявий қоида ҳукумат мақоми, унинг алоҳида ҳуқуқларини, таркибини, қонун чиқарувчи органлари, ижро этувчи ҳокимият органлари, бошқа давлат органлари билан ўзаро муносабатлари тартибини белгилашда муҳим аҳамият касб этади. Ҳукумат Президент, Олий Мажлис ва судлар билан бир қаторда ҳокимиятни, уни қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиш асосида давлат ҳокимиятини амалга оширади.

Вазирлар Маҳкамаси давлат бошқаруви органлари тизимига ва ўзи ташкил этадиган хўжалик бошқаруви тузилмаларига бошчилик қилади, уларнинг ҳамжиҳатлик билан ишлашини таъминлайди.

Ҳукумат ижро этувчи органлар томонидан қонун ҳужжатларининг бажарилишини мунтазам назорат қилади, йўл қўйилган бузилишларни бартараф этиш бўйича зарур чоралар кўради.

Вазирлар Маҳкамаси республикада яшовчи барча миллатлар манфаатларини ҳисобга олиш учун ўз фаолиятини ошқоралик, инсонпарварлик ва қонунийлик асосида олиб бормоқда.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳисобланади. Президент Вазирлар Маҳкамасининг Раиси сифатида Ўзбекистон Республикаси ҳукумати фаолиятига раҳбарлик қилади ҳамда унинг ўз ваколатларини самарали амалга ошириши учун чора-тадбирлар кўради (89-модда шарҳига қаранг).

Вазирлар Маҳкамаси таркибига Бош Вазирнинг биринчи ўринбосарлари, давлат қўмиталарининг раислари, давлат ва хўжалик бошқаруви бошқа тузилмаларининг раҳбарлари киради.

Бош Вазир, биринчи ўринбосари ва ўринбосарлари, Вазирлар Маҳкамасининг аъзолари Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан лавозимга тайинланадилар ва лавозимдан озод этиладилар, кейинчалик бу масала Олий Мажлис тасдиғига киритилади (93-модда шарҳига қаранг).

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг Раиси лавозими бўйича Вазирлар Маҳкамаси таркибига киради.

Ўзбекистон Олий Кенгаши 1993 йил 6 майда Конституцияга асосан Вазирлар Маҳкамасининг фаолиятини ташкил этиш тартиби ва ваколатлари доира-

сини аниқловчи Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида қонун қабул қилган.

Вазирлар Маҳкамаси ўз ваколати доирасида: иқтисодий, ижтимоий-маданий жараёнларни бошқаради; мулкчиликнинг барча шакллари уйғунлаштириш ва уларнинг тенглиги, иқтисодиётни монополиядан чиқариш, бозор иқтисодиётининг ҳуқуқий механизминини рўёбга чиқариш асосида эркин тадбиркорлик учун шарт-шароитлар яратади, ҳўжалик юритишнинг янги шакллари барпо этишга ва мустаҳкамлашга кўмаклашади; Ўзбекистон Республикасида пул ва кредит тизимини мустаҳкамлаш чора-тадбирларини кўради; молиявий, кредит ва пул сиёсатини ишлаб чиқади, ягона нарх сиёсатини ўтказиш, меҳнат ҳақи миқдори ва ижтимоий таъминот даражаси борасида белгиланган кафолатларни таъминлаш бўйича чора-тадбирларни амалга оширади. Ҳукумат ўзига бўйсунувчи вазирликлар ва идоралар ишини бирлаштириб ва мувофиқлаштириб, уларнинг ижтимоий сиёсатини рўёбга чиқариш борасидаги масъулияти даражасини, бунинг учун зарур бўлган функция ва ваколатларни белгилайди; республика бюджетини, шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш истиқболларини ва энг муҳим дастурларини ишлаб чиқишни ва уларнинг ижросини ташкил этади, ҳукумат бюджетини ишлаб чиқишни ташкил қилиб, методик раҳбарликни ҳамда республика ижро этувчи ҳокимият, марказий органларининг ва жойлардаги ижро этувчи органларнинг бу ишдаги иштирокини мувофиқлаштириш тартибини белгилайди, ижро этувчи ҳокимият марказий органларининг республика бюджетидан ажратма бериши, жойлардаги ижро этувчи ҳукумат органларининг эса республика бюджетидан бериладиган субвенция ва дотация миқдори тўғрисидаги таклифларнинг тақдим этилиш тартиби ва муддатларини аниқлайди, тақдим этилган

ҳисоб-китоблар ва талабномаларни келишиш механизмини белгилайди, шунингдек, ўзининг асосий фаолияти, қабул қилинган дастурлар ва халқ ҳўжалиги тармоқларини ривожлантиришнинг устувор йўналишларидан келиб чиққан ҳолда республика бюджетини тузиш билан боғлиқ бошқа масалаларни ҳал қилади. Давлат маблағи соҳасида бюджет камомадининг қисқаришини, бюджет сарфининг назоратсиз ошиб боришини бартараф қилади, унинг даромад қисмини мустаҳкамлаш ҳамда сарф-харажатларнинг ижтимоий йўналтирилишини кучайтиради;

бошқарув таркибини такомиллаштириш, вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар ва Ўзбекистон Республикаси давлат ва ҳўжалик бошқарувининг бошқа органларини тузиш, қайта ташкил қилиш ва тугатиш тўғрисида таклифлар ишлаб чиқади;

фан ва техникани ривожлантириш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш чора тадбирларини амалга оширади;

фуқароларнинг ижтимоий ва ҳуқуқий ҳимояланганлигини, уларнинг судга бўлган ҳуқуқларини таъминлаш чорасини кўради, ижтимоий таъминот тизимини такомиллаштиради;

соғлиқни сақлаш, халқ таълимини ривожлантириш ва такомиллаштиришнинг асосий йўналишларини белгилаб беради, маданиятни ривожлантиришга кўмаклашади.

Бу соҳада ҳукумат кенг миқёсда куч-ғайрат сарфлаши мумкин, жумладан:

— соғлиқни сақлаш соҳасида — ҳеч бўлмаганда аҳолига кўрсатиладиган тиббий ва дори-дармон ёрдами ҳажминини камайтирмаслик, маблағ билан таъминловчи турли манбаларни бирлаштириш ҳамда соғлиқни сақлашнинг энг муҳим йўналишларида жамлаш, тиббий ёрдам тизимини ислоҳ қилиш, юқори

сифатли дори-дармон ва тиббий техника тайёрлаш учун замонавий ишлаб чиқариш базасини ривожлантириш чорасини кўриш;

— таълим соҳасида — "Таълим тўғрисида"ги қонунни бажариш, таълим тизимини бошқаришни такомиллаштириш, олий мактабнинг таълим ва илмий салоҳиятидан янада самарали фойдаланиш, унинг моддий базасини мустаҳкамлаш, талабаларни ва олий мактаб ходимларини ижтимоий ҳимоялашни кучайтириш;

— маданият соҳасида — Ўзбекистоннинг маданий меросини муҳофаза қилиш, миллий маданиятни сақлаш ва ривожлантириш дастурини ишлаб чиқиш ва такомиллаштириш, уни рағбатлантириш;

Ўзбекистон Республикасининг давлат хавфсизлиги ва мудофаа қобилиятини, давлат чегараларини қўриқлашни таъминлаш, давлат манфаатларини ҳимоялаш, жамоат тартибини муҳофаза қилиш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш бўйича чора-тадбирларнинг амалга оширилишида кўмаклашади.

Ҳукуматнинг мудофаа соҳасидаги ваколати Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 11 майда қабул қилинган "Мудофаа тўғрисида" (янги таҳрирда)ги қонунида кўзда тутилган.

Мазкур Қонунга мувофиқ ҳукумат зиммасига:

мудофаани таъминлаш бўйича ўзига бўйсундирилган барча тузилмалар фаолиятига раҳбарлик қилиш, Қуролли Кучларни қурол-аслаҳа, ҳарбий техника ва бошқа моддий воситалар билан жиҳозлаш;

ҳарбий хизматга чақириш ва ҳақиқий муддатли хизматни ўтаган ҳарбий хизматчиларни захирага жўнатиш тўғрисида қарор қабул қилиш;

ижтимоий-ҳуқуқий кафолатлар, ҳарбий хизматчиларнинг моддий, пенсия ва маиший таъминоти масалаларини ҳал этиш вазифаси юклатилган.

Давлат бошқаруви органларининг табиатни муҳофаза этиш тадбирларини ҳамкорликда амалга ошириш ҳамда республикага ва халқаро аҳамиятга молик йирик экологик дастурларни рўёбга чиқариш ишини мувофиқлаштиради, йирик авариялар ва ҳалокатлар, шунингдек, табиий офатлар оқибатларини тугатиш чораларини кўради.

Ўзбекистон Республикасининг чет давлатлардаги ва халқаро ташкилотлардаги вакилликни таъминлайди, ҳукуматлараро шартномалар ва битимлар тузади, уларни ижро этиш чораларини кўради.

Ташқи иқтисодий фаолият, илмий-техника ва маданий ҳамкорлик соҳасидаги раҳбарликни амалга оширади. Вазирлар Маҳкамаси вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар ва бошқа давлат бошқаруви органларининг ишини мувофиқлаштиради ҳамда йўналтиради. Вазирликлар, давлат қўмиталари ва бошқа давлат ҳамда хўжалик бошқаруви органлари тўғрисидаги Низомлар Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади. У вазирликлар, идоралар ва давлат бюджетида турувчи бошқа давлат бошқаруви органлари марказий аппарати ходимлари сонини ҳамда таъминоти учун ажратмалар миқдорини белгилайди, бошқарув идоралари тизимини такомиллаштиради, ҳар хил вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралари ва хўжалик тузилмаларини ташкил қилиш ва тугатиш тўғрисида таклифлар беради; фан ва техникани ривожлантириш чора-тадбирларини амалга оширади; фуқароларни ижтимоий ҳимоя қилиш, соғлиқни сақлаш, халқ таълимини ривожлантириш чораларини кўради; Ўзбекистон Республикасининг давлат хавфсизлиги ва мудофаа қудратини ошириш, давлат чегараларини қўриқлаш, жамоат тартибини сақлаш тадбирларини амалга оширишга кўмаклашади; республика ва халқаро аҳамиятга эга бўлган йирик экологик дастурларни амалга ошириш бораси-

даги ишларни мувофиқлаштиради. Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлар ва халқаро ташкилотлардаги вакиллигини таъминлайди, ҳукуматларро шартнома ва битимлар тузади, уларни бажариш чора-тадбирларини кўради. Юқоридагилардан ташқари, Вазирлар Маҳкамаси фуқароларни ижтимоий ва ҳуқуқий ҳимоя қилиш борасида бир қатор ваколатларга ҳам эга.

Вазирлар Маҳкамаси вазирларнинг ўринбосарларини, давлат қўмиталари раисларининг ўринбосарларини, бош бошқармалар ҳамда давлат бошқаруви бошқа идоралари раҳбарлари ва уларнинг ўринбосарларини лавозимига тайинлайди, лавозимидан озод этади. Хўжалик бошқаруви тузилмалари раҳбарларини ва вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар ҳайъати аъзоларини тасдиқлайди.

Вазирлар, давлат қўмиталари, идоралар ҳамда давлат ва хўжалик бошқарувининг бошқа тузилмалари ҳақидаги низомлар Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади.

Вазирлар Маҳкамаси вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар ҳамда давлат ва хўжалик бошқаруви бошқа тузилмаларининг фаолияти устидан назоратни амалга оширади, агар улар қабул қилган актлар амалдаги қонунларга зид бўлса, уларни бекор қилиш ҳуқуқига эга.

Вазирлар Маҳкамаси ўз ваколати давридаги фаолият дастурини кўриб чиқиш учун Олий Мажлисга тақдим этади. Бу дастурда Ўзбекистон Республикаси иқтисодий ва ижтимоий ривожланишининг асосий йўналишлари акс эттирилади. Ўзбекистон Республикаси бюджетининг асосий жиҳатларини ишлаб чиқади.

Вазирлар Маҳкамасининг Ўзбекистон Олий Мажлиси билан муносабати республикада ҳокимият бўлинишининг нечоғлик тўғри амалга оширилаётганидан далолат беради. (11-модда шарҳига қаранг).

Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий ва ижтимоий ривожланишининг асосий йўналишларини, Ўзбекистон Республикаси бюджетининг асосий кўрсаткичларини ишлаб чиқади ҳамда Олий Мажлис тасдиғига жўнатади.

Олий Мажлис Вазирлар Маҳкамаси алоҳида аъзосининг ҳисоботини эшитиши ҳамда зарур бўлганда унинг истеъфога чиқиши тўғрисидаги масалани Президент кўриб чиқиши учун таклиф киритиши мумкин. Шуни қайд қилиш керакки, Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими ҳокимиятнинг бўлиниши тамойилидан келиб чиқиб, Конституцияда аввалги Конституцияларда мавжуд бўлган ҳукуматнинг Олий Кенгаш олдида ҳисобот бериш тартиби йўқ қилинган. Дарҳақиқат, Вазирлар Маҳкамаси ижро ҳокимиятининг вакили сифатида ўз ваколатларини парламент ва суд органлари каби ҳокимият бўлиниши тамойилларига асосан мустақил олиб бориши керак.

Вазирлар Маҳкамасининг аъзолари Олий Мажлис йиғинларида, унинг қўмиталари ва комиссиялари йиғилишларида қатнашиш ва ахборот бериш ҳуқуқига эгадир.

Ўз навбатида, Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қўмиталарининг ҳукумат фаолияти масалаларига доир тавсиялари ва таклифларини кўриб чиқади ва улар юзасидан чоратадбирлар кўради, кўриб чиқиш натижалари ҳақида Олий Мажлиснинг тегишли қўмиталари ва комиссияларига ахборот беради. Депутатлар ёки депутатлар гуруҳи сўровларига ҳукумат ёки ҳукумат аъзолари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси йиғилишларида уч кундан кеч бўлмаган муддатда оғзаки ёки ёзма жавоб беришга мажбурдир.

Вазирлар Маҳкамаси Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши билан ўзаро ҳамкорлик қила-

ди, унинг ахборотларини эшитади. Ўзининг ваколатига кирувчи масалалар бўйича Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши таклифларини кўриб чиқади, Қорақалпоғистон Республикаси ҳуқуқларига риоя этилишини таъминлайди.

Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамаси ўз ваколати доирасида Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига, Ўзбекистон Қонунларига, Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонларига ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорларига зид бўлган қарорлари ва фармойишларининг ижро этилишини тўхтатиб қўйиш ҳуқуқига эгадир.

Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамаси ўз фаолиятида ҳудудларни иқтисодий ва ижтимоий-маданий ривожлантиришни таъминлаш билан боғлиқ масалалар билан ҳам шуғулланади. Шу мақсадда у маҳаллий ижро этувчи ҳокимият тузилмаларининг фаолиятини мувофиқлаштириб туради.

Ҳудудларни иқтисодий ва ижтимоий ривожлантиришнинг асосий кўрсаткичларини тасдиқлайди, жойлардаги ижро этувчи ҳокимият мажмуининг соинини ва намунавий тузилмасини белгилайди.

Вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимларининг Ўзбекистон Республикаси қонунларига зид бўлган қарорлари ва фармойишларини тўхтатиб қўйиш ва бекор қилишга ҳақлидир.

Вазирлар Маҳкамасининг мажлисларини тайёрлаш ва ўтказиш тартиби 1993 йил 27 ноябрда тасдиқланган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарорлари тўплами, № 11, 40-м) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Иш тартиби билан белгиланган.

Вазирлар Маҳкамасининг мажлислари йилнинг ҳар чорагида камида бир марта ўтказилади. Маж-

лисни Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ёки унинг топшириғига биноан Бош Вазир ўтказди.

Конституцияда ҳукумат Раиси — Ўзбекистон Республикаси Президентига ҳукумат фаолиятининг асосий йўналишларини белгилашда ҳам, унинг ишини ташкил қилишда ҳам ҳал қилувчи роль ажратилган. Конституция Раисга ижро этувчи ҳокимиятнинг кучайрати қаратилиши лозим бўлган асосий участкаларни танлаш ҳуқуқини беради ҳамда бундай участкаларни тўғри танлаш ва лозим даражада "ўзлаштириш" учун бутун масъулиятни юклайди.

Ҳукумат фаолияти асосий йўналишларининг хусусияти унинг ушбу дамдаги энг муҳим вазифалари мажмуи билан белгиланади. Асосий йўналишларда албатта, энг аввало, ҳукумат ҳал этадиган стратегик масалалар аниқлаб олинади. Асосий (устувор) йўналишларнинг аҳамиятини тушунтириш учун қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш зарур:

Биринчидан, ҳукумат ишининг асосий йўналишлари Конституцияга, қонунларга ҳамда Президент фармонларига мувофиқ ҳуқуқий асосга таянади.

Иккинчидан, ҳукуматнинг фаолияти умуман, Президент томонидан белгиланадиган ички ва ташқи сиёсат йўналишларидан келиб чиқади.

Учинчидан, ҳукумат фаолиятининг асосий йўналишлари унинг дастурий ҳужжатларида ва бошқа асосий қарорларида мустаҳкамланиб, аниқлаштирилади ҳамда ҳукумат тузилмаларининг кундалик жорий иши жараёнида рўёбга чиқарилади.

Ҳукумат Раисининг Вазирлар Маҳкамаси ишини ташкил қилиш бўйича асосий ваколатлари жумласига: ҳукуматга ва унинг мажлисларига раҳбарлик қилиш; Бош Вазир ўринбосарлари ўртасида вазифа тақсимотини тасдиқлаш; халқаро муносабатларда Ўзбекистон ҳукумати номидан иштирок этиш, ҳукумат номидан давлат бошқаруви бўйича қарорлар ва фармойишлар чиқариш киради.

Бош Вазир Вазирлар Маҳкамасининг ишини ташкил этади, ўринбосарлар ўртасида вазифаларни тақсимлайди.

Давлат ва хўжалик бошқаруви бўйича Вазирлар Маҳкамаси мажлисида кўрилиши талаб қилинмайдиган масалалар бўйича қарор қабул қилинади.

Республика Президенти топшириғи билан Бош Вазир халқаро муносабатларда Ўзбекистон ҳукумати номидан иштирок этади, ҳукуматлараро шартномалар ва битимларни имзолайди, бошқа масалаларни ҳал қилади.

Президент топшириғига биноан ҳукуматлараро шартномалар ва битимларни имзолайди.

Вазирлар Маҳкамаси Раисининг топшириғи бўйича бошқа масалаларни ҳам ҳал этади.

Бош Вазир бўлмаган ҳолларда унинг вазифаларини биринчи ўринбосар бажаради.

Бош Вазирнинг ўринбосарлари вазифалар тақсимида мувофиқ туркум тармоқларга раҳбарлик қиладилар ва улардаги ишларнинг аҳволи учун жавоб берадилар.

Вазирлар Маҳкамасининг доимий тузилмаси сифатида Бош Вазир ва унинг ўринбосарларидан иборат таркибдаги Вазирлар Маҳкамасининг Раёсати фаолият кўрсатади. Вазирлар Маҳкамаси Раисининг қарорига биноан Раёсат таркибига Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг бошқа аъзолари ҳам киритилиши мумкин.

Вазирлар Маҳкамаси доимий комиссиялар тузади ва уларнинг вазифалари, функциялари ҳамда фаолияти тартибини белгилайди. Давлат ва хўжалик бошқарувининг алоҳида масалалари бўйича таклифлар тайёрлаш учун Вазирлар Маҳкамасида унинг бошқа ишчи органлари ҳам тузилиши мумкин.

Вазирлар Маҳкамаси Раёсатининг ҳужжатлари: қарорлар, фармойишлар, баён қарорлари шаклида чиқарилади.

Вазирлар Маҳкамаси алоҳида топшириқларни бажариш учун вақтинчалик комиссиялар ва бошқа ишчи тузилмаларни тузиши ҳам мумкин.

Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида барча тузилмалар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради.

Вазирлар Маҳкамасининг меъёрий тусдаги ёки жуда муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳужжатлари Вазирлар Маҳкамасининг Қарорлари шаклида чиқарилади.

Шошинч ва бошқа жорий ҳужжатлар Вазирлар Маҳкамасининг фармойишлари шаклида чиқарилади.

Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ёки унинг топшириғига биноан Бош Вазир томонидан имзоланади.

Вазирлар Маҳкамасининг фармойишлари Вазирлар Маҳкамасининг Раиси, Бош Вазир ёки унинг биринчи ўринбосари томонидан имзоланади.

Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ва фармойишлари, агар уларда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, имзоланган кунидан бошлаб кучга киради.

Вазирлар Маҳкамаси ўзи қабул қилган қарорларининг бажарилиши устидан бевосита ёки вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар ва хўжалик бошқаруви тузилмалари орқали назоратни амалга оширади. Вазирлар Маҳкамасининг меъёрий характерга эга қарорлари Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг қарорлар тўпламида нашр этилади, зарур бўлган ҳолларда эса оммавий ахборот воситалари орқали оммага маълум қилинади. Вазирлар Маҳкамаси ва унинг Раёсати мажлисларини ҳамда тегишли қарорлар лойиҳаларини тайёрлаш, Вазирлар Маҳкамаси қарорларининг бажарилишини мунтазам ра-

вишда текшириб бориш учун Вазирлар Маҳкамасининг мажмуаси фаолият кўрсатади.

Вазирлар Маҳкамаси аппаратининг асосий таркибий бўлинмалари раҳбарлари Бош Вазир тавсиясига кўра Вазирлар Маҳкамаси Раиси томонидан лавозимига тайинланади ва ундан озод этилади.

XXI б о б

МАҲАЛЛИЙ ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИ АСОСЛАРИ

99-м о д д а

Вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда (туманга бўйсунадиган шаҳарлардан, шунингдек шаҳар таркибига кирувчи туманлардан ташқари) ҳокимлар бошчилик қиладиган халқ депутатлари Кенгашлари ҳокимиятнинг вакиллик органлари бўлиб, улар давлат ва фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб ўз ваколатларига тааллуқли масалаларни ҳал этадилар.

Маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органлари тизимининг бу тарзда белгиланганлиги Ўзбекистон Республикаси Конституциясида давлат тизими асосларига ҳаққоний ёндашилганлигининг кўринишидир. Бу давлат ҳокимиятининг вакиллик органлари республиканинг маъмурий-ҳудудий бўлинишининг ҳамма бўғинида албатта тузилади, деган қоидага барҳам берди. Жойларда маҳаллий давлат ҳокимиятининг икки органи ташкил этилади: вакиллик органи ва ижроия органи, яъни жойларда ўз фаолиятини яккабошчилик асосида олиб боровчи ҳокимлик институтлари. Конституцияга биноан вилоятларда, туманларда ва шаҳарларда маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органлари ташкил қилинади. Туманларга

бўйсунадиган шаҳарларда ва шаҳар таркибига кирувчи туманларда давлат ҳокимияти вакиллик органлари ташкил қилинмайди. Жумладан, Тошкент шаҳри таркибидаги туманларда ҳам вакиллик органлари тузилмайди, шунингдек, шаҳарча, қишлоқ ва овулларда ҳам давлат ҳокимияти вакиллик органлари тузилмайди.

Ҳокимиятнинг вакиллик ва ижроия органлари жойларда уларга берилган ваколат доирасида мустақил фаолият юритади. Маҳаллий Кенгашлар вакиллик органи ҳисобланади, улар ўз қарорини жамоа асосида қабул қилади. Ҳокимлик институти эса миллий давлатчилик бошқарувининг тарихий тажрибалари ва анъаналарини ҳисобга олган ҳолда тузилган. Ҳокимлар маҳаллий вакиллик органларига ҳамда ижроия ҳокимиятга раҳбарлик қилади.

Ҳокимлар халқ депутатлари Кенгашлари сессиясига тайёргарлик ишларига раҳбарлик қилади, сессияни чақиради, сессия ҳақида депутатларни ва аҳолини хабардор қилади, сессия ишига раҳбарлик қилади ҳамда сессияда қабул қилинган қарорларни имзолайди.

Халқ депутатлари Кенгашларининг вакиллик хараكتери шундан иборатки, фуқаролар ўз вакиллари бу органларга сайлайдилар. Демак, сайланган депутатлар ўз сайловчилари кафолатини олиб, фаолиятга киришадилар. Президентимиз эътироф этганидек, "Халқ ҳам бевосита, ҳам ўз вакиллари орқали давлат ҳокимиятини амалга оширишда тўлиқ имкониятга эга бўлиши лозим"лиги амалда исботини топади.

Халқ депутатлари Кенгашларига сайланадиган депутатлар орасида аҳолининг ҳамма қатламларига тегишли кишилар, турли касб, турли миллат, турли ёш, турли партия, турли жинс вакиллари бор. Демак бу орган ҳақиқатан ҳам вакиллик органидир.

Қонунийлик Ўзбекистон Республикасида давлат фаолиятининг муҳим принципларидан бири бўлганлиги каби маҳаллий вакиллик органлари фаолиятига ҳам бевосита тааллуқли. Маҳаллий вакиллик органларининг ваколатлари. Ўзбекистон Республикаси қонунлари орқали мустақамланган.

100-модда

Маҳаллий ҳокимият органлари ихтиёрига қуйидагилар киради:

қонунийликни, ҳуқуқий тартиботни ва фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлаш;

ҳудудларни иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожлантириш;

маҳаллий бюджетни шакллантириш ва уни ижро этиш, маҳаллий солиқлар, йиғимларни белгилаш, бюджетдан ташқари жамғармаларни ҳосил қилиш;

маҳаллий коммунал хўжаликка раҳбарлик қилиш;

атроф-муҳитни муҳофаза қилиш;

фуқаролик ҳолати актларини қайд этишни таъминлаш;

норматив ҳужжатларни қабул қилиш ҳамда Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ва Ўзбекистон Республикаси қонунларига зид келмайдиган бошқа ваколатларни амалга ошириш.

Ушбу моддада маҳаллий ҳокимият органларининг умумий вазифалари ва ваколатлари аниқлаб берилган. Маҳаллий ҳокимият органларининг ҳуқуқ ва вазифалари кўп қиррали ва кенг қамровлидир:

— Қонунийлик, ҳуқуқий-тартибот ва фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлаш масалалари аслида, бир-бирини тақозо этувчи масалалардир. Шу боисдан ҳам уларни бир ўринга қўйилиши табиий ҳол.

Ҳуқуқий-тартибот қонунийликни тақозо этади, ҳуқуқий-тартиботнинг бузилиши фуқаролар хавфсизлигининг бузилишига сабаб бўлади. Умуман бу давлатнинг муҳим функцияларидан бўлиб, бу вазифалар суд, прокуратура, назорат инспекцияси, ички ишлар, адлия ва бошқа органларга юкланган. Ички ишлар, назорат инспекцияси, адлия органлари маҳаллий ҳокимиятга бўйсунди, аммо айримлари, хусусан суд, прокуратура органлари бевосита бўйсунмайди. Маҳаллий ҳокимият бу органлар билан ўзига хос алоқалар тизимини ишлаб чиқиб, улар билан ишлайди.

Маҳаллий ҳокимият органлари ана шу ўзига хос йўналишдан келиб чиқиб тегишли ҳудудда қонунийлик, ҳуқуқий-тартибот ва фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида турли органларнинг фаолиятини мувофиқлаштирувчилик ролини ҳам бажаради. Умумий чоралар, тадбирларни ишлаб чиқиш ҳамда уларнинг бажарилишини назорат қилиш кабилар ана шундай фаолият сирасига киради. Буларнинг барчаси маҳаллий ҳокимиятнинг ваколат доирасидаги қонуний ваколатларидир.

Моддага асосан маҳаллий ҳокимият органлари ўз ҳудудида ҳудудни иқтисодий, ижтимоий ва маданий-маиший ривожлантириш ишларига раҳбарлик қилади. Бу қандай амалга оширилади? Ўзбекистоннинг ўзига хос тарихий тажрибаси, анъана ва йўналишига қараб давлат бош ислохотчи ҳисобланади. Ҳудудни ривожлантиришнинг истиқболий дастурларини, вилоят, туман, шаҳарнинг бош қурилиш режасини тасдиқлайди. Бу масалалар халқ депутатлари Кенгашининг тасдиғига ҳоким томонидан тақдим этилади. Бу қоида "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги қонун билан белгиланган. Бундан ташқари маҳаллий ҳокимият органлари ўз ҳудудида саноат, қурилиш, алоқа воситалари, қишлоқ хўжалиги, аҳолига турли хизмат кўрсатиш, ижтимоий, мада-

ний-маърифий соҳалар ишларига бевосита раҳбарликни амалга оширади. Шу идораларнинг раҳбарларини лавозимга тайинлаш, лавозимидан озод қилиш, шу идораларнинг фаолиятини назорат қилиш, уларнинг раҳбарлари ҳисоботларини эшитиш маҳаллий ҳокимият органларининг қонуний ваколати доирасига киради. Шунингдек, маҳаллий ҳокимият органлари ўзига қарашли ҳудудда жойлашган, лекин юқорига бўйсунувчи корхона, ташкилот, муассаса фаолиятига ҳам ўз таъсирини кўрсатади.

Халқ депутатлари кенгаши маҳаллий бюджет ва уни амалга ошириш ҳақидаги ҳисоботни тасдиқлайди. Улар маҳаллий солиқлар ва бошқа йиғимлар ҳажмидан келиб чиқиб қонунга асосан аниқланади. Бу ўз-ўзидан маҳаллий солиқлар, йиғимлар ва тўловларга нисбатан имтиёз яратади. Бу ўринда "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги қонунда вакиллик органлари билан ижро органларининг бу масаладаги ваколатлари ажратиб кўрсатилган. Агар бюджет лойиҳаларини, бюджетнинг ижроси ҳақидаги ҳисоботни тайёрлаш, ижрони ташкил қилиш ҳокимият ваколатига кирса, унда бюджетни, унинг ижроси ҳақидаги ҳисоботни тасдиқлаш халқ депутатлари Кенгашлари ваколатига киради. Бюджет ижросини назорат қилиш ҳар иккаласининг ваколати доирасига киради. Мазкур моддада эътироф этилганидек, маҳаллий ҳокимият органлари ўз ҳудудида коммунал хўжалик фаолиятини мувофиқлаштиради, унга раҳбарлик қилади.

Атроф-муҳитни ва табиатни муҳофаза қилиш муассасалари фаолияти ҳам бевосита маҳаллий ҳокимият органлари раҳбарлиги остидадир. Маҳаллий ҳокимият органлари атроф-муҳит ва табиатга нисбатан тегишли ҳуқуқий нормаларни бузган юридик ва жисмоний шахсларга нисбатан чоралар кўриш ҳуқуқига эга.

Маҳаллий ҳокимият органлари ўз ҳудудида фуқаролик ҳолати актларини қайд этишни таъминлайди, фуқаролик ҳолати актларини қайд қилувчи органларнинг фаолиятига раҳбарлик қилади. Агар туман ва кичик шаҳарларда бу ишларни бевосита маҳаллий ҳокимият органлари амалга оширсалар, вилоятларда ва Тошкент шаҳрида бу вазифа шу жойлардаги адлия органлари орқали йўлга қўйилади.

Маҳаллий ҳокимият органлари ўз фаолияти давомида ўзининг ваколатлари доирасида норматив ҳужжатлар қабул қилиши мумкин. Улар томонидан қабул қилинган қарорларнинг мазкур ҳудудда бажарилиши мажбурийдир. Маҳаллий ҳокимият органлари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва амалдаги қонунларига зид бўлмайдиган бошқа қатор ваколатларни ҳам амалга оширадилар.

101-модда

Маҳаллий ҳокимият органлари Ўзбекистон Республикасининг қонунларини, Президент фармонларини, давлат ҳокимияти юқори органларининг қарорларини амалга оширадилар, халқ депутатлари қуйи Кенгашлари фаолиятига раҳбарлик қиладилар, республика ва маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни муҳокама қилишда қатнашадилар.

Юқори органларнинг ўзларига берилган ваколат доирасида қабул қилган қарорлари қуйи органлар ижро этиши учун мажбурийдир.

Халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимларининг ваколат муддати — беш йил.

Бу модданинг мазмуни, юқори давлат органлари ўз ваколати доирасида қабул қилган қарорлар қуйи давлат ҳокимияти органлари ва ижро органлари томонидан бажарилиши мажбурийлигини англатади.

Юқори давлат органларининг қарорларини амалга ошириш қўйи давлат ҳокимияти органларининг Конституциявий бурчи ҳисобланади.

Маҳаллий давлат органлари юқори органлар томонидан қабул қилинган қарорларнинг амалда қўлланишини таъминлашда асосий роль ўйнайди. Уларга қонунлар ва Президент фармонларини сўзсиз бажарилишини таъминлаш масъулияти юклатилгандир.

Маҳаллий ҳокимият қўйи органлари шунингдек, юқори ҳокимият органлари ҳужжатларини ҳам амалга оширишга масъулдирлар. Давлат ҳокимиятининг ҳар бир юқори органи қўйи давлат ҳокимият органлари фаолиятига раҳбарлик қилади. Бу раҳбарлик қўйи органларга кўрсатмалар бериш, улар фаолиятини текшириш ва назорат қилиш, қўйи органларнинг ғайриқонуний ҳужжатларини тўхтатиб қўйиш ёки бекор қилиш каби кўринишларда амалга оширилади.

Юқори ҳокимият органларининг ўзига берилган ваколати доирасида қабул қилган ҳар қандай ҳужжатлари қўйи маҳаллий ҳокимият органлари бажариши учун мажбурийдир. Бу қоида давлат органлари ўртасидаги муносабатнинг асосини ташкил этиб, ижро интизомини, масъулиятни таъминлайди.

Ўзбекистон Республикасида ҳамма поғонадаги халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимларнинг ваколат муддати беш йил. Ҳокимлар бу муддат тўлмасдан озод этилиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 93-моддасида бу борада аниқлик киритилган.

102-модда

Вакиллик ва ижроия ҳокимиятини тегишлилигига қараб вилоят, туман ва шаҳар ҳокимлари бошқаради.

Вилоят ҳокимлари ва Тошкент шаҳри ҳокими Президент томонидан тайинланади ва лавозими-

дан озод қилинади ҳамда тегишли халқ депутатлари Кенгаши томонидан тасдиқланади.

Туман ва шаҳарларнинг ҳокимлари тегишли вилоят ҳокими томонидан тайинланади ва лавозимидан озод қилинади ҳамда тегишли халқ депутатлари Кенгаши томонидан тасдиқланади.

Шаҳарлардаги туманларнинг ҳокимлари тегишли шаҳар ҳокими томонидан тайинланади ва лавозимидан озод қилинади ҳамда халқ депутатлари шаҳар Кенгаши томонидан тасдиқланади.

Туманларга бўйсунган шаҳарларнинг ҳокимларини туман ҳокими тайинлайди ва вазифасидан озод қилади ҳамда халқ депутатлари туман Кенгаши томонидан тасдиқланади.

Конституциянинг мазкур моддасига асосан тегишли ҳудуддаги вакиллик ва ижроия ҳокимиятни ҳокимлар бошқаради. Ҳоким ўз иш фаолиятини яккабошлик асосида юритади.

Ўтиш даврида ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ислохотларни муваффақиятли амалга оширишда кучли ижроия ҳокимият зарур. Ҳаёт тақозосига кўра тарихий синалган анъаналарга асосланиб Ҳокимлик институти юзага келди.

Ўзбекистон Олий Кенгаши қарори билан 1991 йил 18 ноябрда Тошкент шаҳрида Ҳокимлик институтининг ташкил этилиши бу борадаги биринчи қадам бўлди.

1992 йил 4 январда эса Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши Ўзбекистон Республикасида маҳаллий органларни қайта ташкил этиш ҳақида Конституциявий қонун қабул қилди. Бунда бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзига хос шартлари эътиборга олиниб, аввало ижроия ҳокимиятни мустақамлаш назарда тутилган эди.

Маҳаллий давлат ҳокимиятини ислоҳ қилишда давлат қурилиши борасида тарихан шаклланган мил-

лий, анъанавий тажрибаларимиз, шунингдек, чет мамлакатларнинг ижобий тажрибаларидан муваффақиятли фойдаланилди.

Тошкент шаҳрида, барча вилоят, туман ва шаҳарларда ҳокимлик лавозими жорий этилди ҳамда улар зиммасига вакиллик ва ижроия ҳокимиятни бошқариш масъулияти юклатилди.

1992 йил апрелда Қорақалпоғистон Республикасида ҳам ҳокимлик лавозимини жорий этиш борасида қонун қабул қилинди.

1993 йил сентябрда эса Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши Конституцияга асосланиб маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ҳақида қонун қабул қилди. Қонун ва қабул қилинган ҳужжатлар Ҳокимлик институтини амалда қўллаш учун ҳуқуқий асос яратди.

"Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тўғрисида" ги, "Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашлари тўғрисида" ги қонунларга асосан 1994 йил 25 декабрда Олий Мажлисга ва маҳаллий кенгашларга сайловлар ўтказилди ҳамда бу билан мамлакатимизда ўтказилаётган сиёсий ва иқтисодий ислохотнинг биринчи босқичи муваффақиятли якунланди.

Қисқа муддат ичида ҳокимлар амалий ишлари билан ўзларини бир томондан умумдавлат, иккинчи томондан маҳаллий манфаатларни ифодаловчилар сифатида намоён этдилар. Улар мамлакатда тинчлик ва барқарорлик кафолати бўлмоқдалар.

Вилоят ҳокимлари ва Тошкент шаҳар ҳокими Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади ва вазифасидан озод этилади, тегишли вилоят ва Тошкент шаҳар халқ депутатлари сессиясида тасдиқланади. Бу ҳолат вилоят ҳокимлари ва Тошкент шаҳри ҳокими Ўзбекистон Республикаси Президентининг тегишли ҳудуддаги вакили эканлигини билдиради. Ҳокимларнинг бу тартибда шакл-

ланиши марказий ва маҳаллий ҳокимият ўртасида ички бир боғланишни юзага келтиради ва уларнинг мустақамлигини таъминлайди. Вилоятлар ҳокимлари ва Тошкент шаҳар ҳокими ҳокимлик тизимининг энг юқори бўғини ҳисобланади. Туман ва шаҳар ҳокимлари эса ҳокимлик тизимида энг муҳим ўрталик бўғинидир. Улар икки гуруҳга бўлинади. Биринчи гуруҳга вилоят таркибидаги туман ва вилоятга бўйсунувчи шаҳарлар ҳокимлари киради. Бу ҳокимлар вилоят ҳокими томонидан лавозимга тайинланадилар ва лавозимдан озод қилинадилар, тегишли ҳудуд халқ депутатлари Кенгаши сессияси томонидан тасдиқланадилар.

Иккинчи гуруҳга шаҳар таркибига кирувчи туманлар ва туманга бўйсунувчи шаҳарлар ҳокимлари киради. Шаҳар таркибига кирувчи туманлар ҳокимлари шаҳар ҳокими томонидан лавозимга тайинланади ва лавозимдан озод қилинадилар. Шаҳар таркибига кирувчи туманларда ҳокимият вакиллик органлари йўқлиги сабабли бу туманларга ҳокимларни лавозимга тайинлаш ва лавозимдан озод қилиш халқ депутатлари шаҳар кенгаши томонидан тасдиқланади. Масалан, бу тартиб Тошкент шаҳар туманлари ҳокимларини лавозимга тайинлаш ва озод қилишда қўлланиб келинмоқда.

Туманга бўйсунувчи шаҳар ҳокимларини туман ҳокими лавозимга тайинлайди ва лавозимдан озод қилади. Мазкур шаҳарларда ҳам ҳокимият вакиллик органлари йўқлиги туфайли шаҳар ҳокимини лавозимга тайинлаш ва озод қилиш масаласи туман халқ депутатлари кенгаши томонидан тасдиқланади.

103-модда

Вилоят, туман ва шаҳар ҳокимлари ўз ваколатларини яккабошчилик асосларида амалга оширадилар ва ўзлари раҳбарлик қилаётган органлар-

нинг қарорлари ва фаолияти учун шахсан жавобгардирлар.

Ҳокимларнинг ва халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларининг фаолиятини ташкил қилиш, уларнинг ваколат доирасини ва халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларини сайлаш тартиби қонун билан белгиланади.

Қонунда кўрсатилганидек вилоятлар ҳокимлари ва Тошкент шаҳар ҳокими Ўзбекистон Республикаси Президенти ва тегишли халқ депутатлари Кенгаши олдида ҳисоб беради. Улар Президентнинг жойлардаги расмий вакили ҳисобланадилар.

Ҳокимлар ўзлари томонидан бошқарилаётган органларнинг амалий фаолияти учун шахсан жавобгардирлар.

Ҳокимларнинг ваколат доирасига қуйидагилар киради:

— мамлакатимизда ва хорижий мамлакатларда вилоят, туман ва шаҳарнинг расмий вакили сифатида ишларни амалга ошириш;

— бошқа ҳудудлар билан шартнома ва битимлар тузиш;

— Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қонун ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларини, Президент фармонларини, Вазирлар Маҳкамаси ва ўз ҳудудидаги халқ депутатлари Кенгаши қарорларининг бажарилишини таъминлаш;

— инвестиция, иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш дастурларини, валюта жамғармаси лойиҳаларининг бажарилишини, маданий-тарихий ёдгорликларни асрашни, табиий ва коммунал хўжалиги ресурсларидан кенгроқ фойдаланишни, атроф муҳит ҳимоясини, инсон ҳуқуқлари ва шахс эркинлигини, фуқаролар соғлиғини ҳимоялашни ва ўз ҳудудидаги бошқа вазифаларни ҳал қилишни таъминлаш;

— тегишли ҳудудда амалдаги қонун ва қарорларга зид бўлган барча ҳаракатлар корхона, ташкилот ва жамиятлар, бирлашма, ассоциация, шунингдек, қуйи органлар томонидан қабул қилинган ҳужжатларни бекор қилиш;

— тегишли ҳудудда ўз ваколати доирасидан келиб чиқиб, барча корхона, муассаса, ташкилот, бирлашма, ассоциация, жамият, шунингдек мансабдор шахслар ва тегишли ҳудуд фуқаролари учун бажарилиши шарт бўлган қарорлар қабул қилиш;

— маъмурий ҳудудни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий йўналишларини ишлаб чиқиш ва уларни тегишли халқ депутатлари Кенгаши тасдиғига тақдим этиш;

— маҳаллий бюджет кирим ва чиқимлари кўрсаткичларига аниқлик киритиш, шунингдек бюджетнинг бажарилиши ҳақида ҳисобот тайёрлаб, Кенгаш сессияси тасдиғига тақдим этиш;

— ўз муовинларини, тизим бўлимлари раҳбарларини тайинлаш ва лавозимдан озод қилиш, ўз девони тизимини тузиб, уларга раҳбарлар тайинлаш.

Республика миқёсидаги ҳар бир ҳужжатни жойларда ҳаётга татбиқ этиш ҳокимлар орқали йўлга қўйилади. Ҳоким ўз ҳудудидаги барча соҳалар учун шахсан масъул ҳисобланади.

Мукофотларга тавсия этиш, фуқароларнинг муножаатини кўриб чиқиш ва бошқа кечиктириб бўлмайдиган ишларни ҳоким ҳеч бир келишувларсиз ҳам амалга оширади.

Ҳоким ўзининг муовинларини лавозимга тайинлашда ва лавозимдан озод қилишда, давлат ижроия муассасалари раҳбарларини тайинлашда юқори органлар билан келишади ва бу масалани сессия тасдиғига тақдим этади. Ҳоким, шунингдек, сессиялар оралиғида вакиллик органлари ваколати доирасидаги функцияларни, масалан, раҳбарларни тайинлаш

ва озод қилиш вазифаларини ҳам бажараверади. Шунга кўра бу муддатда вакиллик органлари ўзларининг баъзи бир ваколатларини бевосита ҳокимлар ихтиёрига топширади.

Республикамизда маҳаллий вакиллик органларининг ҳамма бўғинлари сайлов йўли билан ташкил этилади. "Халқ депутатлари вилоят ва шаҳар Кенгашига сайловлар тўғрисида"ги қонунда бу борада кўпгина ҳолатлар жорий қилинди:

- сайловларнинг кўппартиявийлик асосида ўтиши;
- маҳаллий Кенгашларга 21 ёшдан сайланиш мумкинлиги;

- маҳаллий вакиллик органларига сайланадиган депутатлар сонининг қисқартирилиши (вилоятлар ва Тошкент шаҳри Кенгашларига 60 тагача, туман ва шаҳар Кенгашларига 30 тагача депутат сайланиши);

- депутатликка номзод кўрсатиш ҳуқуқига сиёсий партиялар, маҳаллий ҳокимият органлари ҳамда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари эга бўлиши.

1999 йил 5 декабрь куни амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига бўлиб ўтган сайловларда фуқаролар ичидан сайловчилар ташаббускор гуруҳлари тузилиб, улар томонидан мустақил номзодлар кўрсатилди. Улардан 16 депутат сайланганлиги сайловларда Ўзбекистон яратган янгилик бўлди.

104-модда

Ҳоким ўзига берилган ваколатлар доирасида тегишли ҳудуддаги барча корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, бирлашмалар, шунингдек мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар қабул қилади.

Ҳоким тегишли ҳудудда юқори лавозимли шахсдир. Унга берилган ваколатлар доирасига тегишли ҳудуддаги барча соҳаларни бошқариш киради.

Республика миқёсидаги ҳар қандай ҳужжат ҳокимлар орқали ҳаётга татбиқ этилади. Конституцияга, Ўзбекистон Республикаси қонунларига амал қилишни таъминлаш, Олий Мажлис қарорларини амалга ошириш, Президент фармонлари, Вазирлар Маҳкамаси, юқори органлар ва тегишли ҳудуд халқ депутатлари Кенгаши қарорларининг бажарилишини ташкиллаштириш кабилар ҳокимнинг бош вазифаларидир. Ҳоким бу вазифаларни бажаришда ўз ижрочи аппарати ва соҳавий бошқарув органларига таянади.

Ҳоким томонидан юқори давлат органлари ҳужжатларини амалга оширишга қаратилган ва ўз ваколати доирасига кирувчи масалалар юзасидан қабул қилинган қарор тегишли ҳудуддаги барча органлар, корхона, ташкилот, муассаса, жамоатчилик ташкилотлари, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун бажарилиши мажбурийдир.

Ҳоким ўзи қабул қилган қарор ва бошқа ҳужжатлар мансабдор шахслар томонидан бажарилмаган тақдирда уларга нисбатан интизомий жавобгарликка тортиш учун белгиланган тартибда тақдимномалар киритади.

105-модда

Шаҳарча, қишлоқ ва овулларда, шунингдек улар таркибидаги маҳаллаларда ҳамда шаҳарлардаги маҳаллаларда фуқароларнинг йиғинлари ўзини ўзи бошқариш органлари бўлиб, улар икки ярим йил муддатга раисни (оқсоқолни) ва унинг маслаҳатчиларини сайлайди.

Ўзини ўзи бошқариш органларини сайлаш тартиби, фаолиятини ташкил этиш ҳамда ваколат доираси қонун билан белгиланади.

Конституциянинг мазкур моддасига асосан посёлка, қишлоқ ва овулларда, шунингдек, маҳалла, шу жумладан шаҳарлардаги маҳаллаларда фуқароларнинг йиғинлари ўзини ўзи бошқариш органлари сифатида фаолият кўрсатади. Ушбу ҳолатга кўра, посёлка, қишлоқ ва овул, маҳаллалардаги давлат вакиллик органлари давлат органлари тизимидан чиқарилган ва ўзини ўзи бошқариш органлари тизимига ўтказилган.

Президент И. А. Каримов Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг бир йиллигига бағишланган тантанали йиғилишдаги нутқидаёқ бу ҳақда очиқ-ойдин айтган эди. Яъни Президент И. А. Каримов посёлка ва овуллар, маҳаллалар ўзини бошқариш асосида иш юритади, деб таъкидлаган эди. Мана орадан қанча муддат ўтиб, ўзини ўзи бошқариш органлари ўз фаолиятини шу асосда давом эттирмоқда.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳақида сўз борар экан, бунда шубҳасиз посёлка, қишлоқ ва овуллардаги маҳалла, шу жумладан шаҳар таркибига кирувчи маҳаллалар, фуқаролар йиғини назарда тутади. Бу йиғинлар амалий иш олиб бориш учун йиғин раиси (оқсоқол) ни ва унинг маслаҳатчиларини сайлайдилар. Бу сайлов ҳар 2,5 йилда бўлади. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фуқароларга жамоат ва давлат бошқарув ишларида қатнашиш ҳуқуқини йўлга қўйишда ёрдам беради, ўз ҳудудида ижтимоий ва хўжалик масалаларини ечади, оммавий ва маданий тадбирлар уюштиради, давлат ҳокимият органлари ишида ва Ўзбекистон Республикаси қарорларига амал қилишда, Президент Фармонлари, Республика ҳукумати, Халқ депутатлари Кенгаши ва ҳокимиятлар қарорларини бажаришда фуқароларни бирлаштиради.

Республикамизда кўп асрлик тарихга эга бўлган маҳалла Конституцияга асосан ўз ҳуқуқий мақоми-

ни олди. Маҳалла маҳаллий ўзини ўзи бошқариш тизимида халқ фикр-ўйларини идора қилувчи юридик мақомга эга бўлган энг демократик бошқарув органи сифатида намоён бўлди.

Маҳалла мақоми "Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳақида"ги қонун билан ҳуқуқий жиҳатдан янада мустаҳкамланди. 1999 йил 14 апрелда эса бу қонун янги таҳрирда қабул қилиниб, ўзини ўзи бошқариш органларининг жамиятимиздаги ўрнини янада мустаҳкамлади. Жумладан, янги таҳрирдаги қонунга асосан фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш тушунчаси, унинг ҳуқуқи ва ҳуқуқни қай тартибда амалга ошириш механизмлари аниқ кўрсатилди. Шунингдек, унда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳудудлари ҳақидаги масалага аниқлик киритилди, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқаришнинг янги органлари жорий этилди.

Янги таҳрирдаги қонун орқали ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳуқуқий мақоми мустаҳкамланиш билан бирга, унинг ҳокимиятдан ажратиб оладиган ваколатлари аниқланди. Бугунги кунда уларда ўнга яқин ваколатлар бор.

Ҳозирги кунда аҳолига маҳалла орқали ижтимоий ёрдам кўрсатиш механизми муваффақиятли ишлаб турибди. Бу ҳолат аҳолининг маҳаллага бўлган эътиборини янада оширди.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятига яқиндан кўмаклашувчи "Маҳалла" хайрия жамғармаси фаолият кўрсатмоқда. Бу жамғарманинг бевосита ёрдами билан фуқароларни ўзини ўзи бошқариш органлари ишида жиддий ўзгариш қилинди. Қонуннинг янги таҳририда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларини шакллантириш ва уларнинг фаолиятини мувофиқлаштириш масаласига алоҳида моддалар бағишланганлиги жуда муҳимдир. Ўзбекистон Республикаси вилоятлар, шаҳар ва ту-

манлар миқёсида ташкил этиладиган фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш ишлари бўйича оқсоқоллар кенгаши мувофиқлаштириш вазифасини бажаради. 1999 йил ноябрь ойида Республика Оқсоқоллар Кенгаши тузилди ва таркиби белгиланди. Кенгаш таркибига тажрибали оқсоқоллар, маҳалла тизимининг ривожда ном чиқарган кишилар, "Маҳалла" жамғармаси вилоят бўлимлари раислари ва бошқа фаоллар киритилди. Республика Оқсоқоллар Кенгаши Низомини ишлаб чиқиш якунланди ва у матбуотда эълон қилинди. Кенгаш Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинди.

Ўзбекистон Оқсоқоллар Кенгаши ва Республика "Маҳалла" жамғармаси фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини янада тўғри йўлга қўйишда моддий ва маърифий жиҳатдан кўмаклашмоқда. Хусусан, Тошкент шаҳрида, вилоятларда бевосита оқсоқол, котиб, посбонлар фаолиятига оид ўқув услубий машғулотлар, улар фаолиятини бирлаштирган ҳолда умумий тадбирлар мунтазам ўтказилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятига бўлган жиддий эътибори Конституция ва қабул қилинган қонунлар амалиётининг кўринишидир. Президент Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси сессияларида, халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳар Кенгашларида, Президентлик сайлови муносабати билан бўлган сайлов олди учрашувларида ўзини ўзи бошқариш органлари, хусусан, маҳаллаларнинг мамлакатимиз ҳаётидаги ўрни, айниқса, аҳолининг демократик жамият қуришда фаоллигини оширишдаги роли беқиёслигини алоҳида таъкидлаб келмоқда.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ СУД ҲОКИМИЯТИ**106-м о д д а**

Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил ҳолда иш юритади.

Ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниш принципига асосан суд ҳокимиятига одил судловни жиноят, фуқаровий ва ҳўжалик ишлари бўйича амалга ошириш билан биргаликда чиқариладиган қонуний актларни Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мос бўлиши устидан назорат олиб бориш вазифаси юкланган.

Суд ҳокимияти ва одил судлов мутаносиб тушунчалардир. Шунинг учун суд ҳокимиятининг мустақиллиги айни бир пайтда, фақат суд одил судловни амалга ошириш ҳуқуқига эгаллигини билдиради. Давлат ҳокимиятининг суддан бошқа идораси бундай ҳуқуққа эга эмас. Одил судлов жамият учун зарур. Чунки у одамлар билан давлат ўртасида бўладиган зиддиятларни, суд муҳокамасидаги ҳар қандай ишни бирон бир тазйиқсиз, қонуннинг устуворлиги ва унга нисбатан ҳурмат қилиш нуқтаи назаридан туриб, ҳал қилади.

Суд ҳокимияти тушунчаси асосини қонуний, асосланган ва адолатли одил судловни амалга оширишга қаратилган фаолият ташкил қилади. У, тегишли лаёқатга эга бўлган давлат органи (суд) ёки судьянинг якка ўзи томонидан жиноят, фуқаролик, маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишлар, ҳўжалик-ҳуқуқий баҳслардан келиб чиққан ишларни синчковлик билан, ҳар томонлама, тўлиқ ва объектив равишда,

далилларни ишга алоқадорлиги, мақбуллиги, ишонч-лиги ва етарлилиги асосида текшириб, иш бўйича ҳақиқатни аниқлаш мақсадларида ҳуқуқбузарнинг жавобгарлигини енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолларни инобатга олиб, ошкора ҳолда тегишли ҳукм, ажрим ёки қарорни чиқариб, моддий-ҳуқуқий ва процессуал қонунда қайд этилган вазифа ва принципларни тўлақонли таъминланиши билан боғлиқ.

Суд ҳокимияти тушунчасига Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судининг фаолияти ҳам мансуб бўлиб, унга қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг чиқарган ҳужжатларини Конституцияга мос бўлиши тўғрисидаги баҳсларни ҳал этиш ва қонуний актнинг ёки қонуности актининг Конституция талабларига жавоб бериш мақсадларида унинг ижобий ва салбий жиҳатларини ҳисобга олиш фаолияти ҳам киради. Ўзбекистон Республикасида Конституциявий суднинг ташкил этилиши ва фаолият кўриш тартиби алоҳида қонун билан белгиланади.

Суд ҳокимиятининг мустақиллиги асосида одил судловни суд томонидан қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил ҳолда амалга ошириш фаолияти тушунилади. Бошқача айтганда, судья суд ҳокимиятини амалга оширишда ҳар қандай қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг, сиёсий партия ва бошқа жамоат бирлашмаларининг вакиллари томонидан одил судловга зид, ғайриқонуний, асоссиз ва адолатсиз ҳукм, қарор ва ажрим чиқарилиши мақсадида таъсир кўрсатилишидан холидир. Суд ҳокимиятига нисбатан амалга ошириладиган ҳар қандай ғайриқонуний таъсир, агарда у қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти, сиёсий партия ёки ўзга жамоат бирлашмасининг вакили томонидан амалга оширилса, қонун томонидан таъқиб этилади.

└ Суд ҳокимияти амалда мустақил бўлиб, бирон бир ижро этувчи ёки қонун чиқарувчи ҳокимиятдан ўзининг бевосита функцияси бўлмиш одил судловни амалга оширганда ҳеч кимга тобе бўлмаслиги билан ажралиб туради. Шу билан бирга суд ҳокимиятининг фаолият кўрсатиш принципи "ҳуқуқ қайси жойда бўлса, унинг ҳимояланиш воситалари ҳам айнан шу жойда мавжуддир", деган қоидага асосланади. >

Суд ҳокимияти фаолиятининг конституциявий қоидалари Ўзбекистон Республикасининг "Конституциявий суд тўғрисида", "Судлар тўғрисида", "Ҳарбий судларнинг фаолиятини ташкил этиш тўғрисидаги Низом", Жиноят Кодекси, Жиноят-процессуал кодекс, Фуқаролик-процессуал кодекси, Хўжалик-процессуал кодекси, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс, Меҳнат кодекси, Жиноят ижроия кодекси ва бошқа кодексларда, шунингдек ЖК, ЖПКга шарҳлар, ФКга шарҳлар, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексга шарҳлар, Жиноят ижроия кодексига шарҳларга таянади. Бундан ташқари суд ҳокимиятининг амалга оширилиши Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми фаолиятида таҳлил этилади ва умумлаштирилади, шунга асосан у Конституция ва қонуннинг устуворлиги (қонунийлик принципи) асосида янада самарали, қонуний, асосланган ва одил судловни амалга ошириш мақсадларида тегишли қарорларни чиқаради.

Тоталитар тизим ҳокимият бўлинишини инкор этиб, судни бюрократик давлат машинасининг қолдиғи сифатида тан олиб, давлат ва ҳуқуқни келажакда йўқ бўлиши назариясига таянган. Ўзбекистон Республикасида мазкур принципнинг конституциявий жиҳатдан қайд этилиши давлат ҳокимият тизимининг демократик моҳиятини акс эттиради ва ҳозирги пайтда унинг асосида ҳуқуқий давлат барпо этилмоқда. Давлат ҳокимиятининг соҳавий "триум-

вирати" (уч ҳокимият бўғинига бўлиниши) қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниб, уларни мустақил равишда олиб борилиши шахсларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларига зид бўлмай, уларни амалга оширилишида мустаҳкам кафолат ва ҳимоя воситаси бўлиб хизмат қилади. Шу билан бирга суд ҳокимияти ўзининг вазифасини, яъни суд муҳокамасида жиноят, фуқаровий, маъмурий ва ҳўжалик ишларини ҳал этишда, инсоннинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатлари таъминланишини тақозо этади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 1997 йил 29 августда қабул қилинган "Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури"га оид қарорда: "Ҳар бир кишининг қонунийлик ва адолат тантана қилишига бўлган қатъий ишончи шунга асосланиши керакки, қонунни бузган шахс жазосиз қолмайди ва ҳар ким бузилган ҳуқуқни тикланишини ҳамда унга етказилган моддий ва маънавий зарарнинг қопланишини талаб қилишга ҳақлидир. Аҳоли ҳуқуқий маданият даражасининг оширилиши қонунни чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти ходимларининг билимдонлигига кўп жиҳатдан боғлиқ", деб қайд этилган.

Шунга асосан суд ҳокимиятининг амалга оширилиши қуйидаги асосий шартларга бўйсунади:

— давлат ҳокимиятининг бошқа бўғинлари, шунингдек жамоат ва иқтисодий тузилмаларнинг тазйиқидан судьяларнинг мустақиллигини таъминлаш;

— судларнинг юридик, сиёсий ва ҳўжалик-иқтисодий мустақиллигини таъминлаш;

— судларнинг жамиятдаги субъектлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи восита (регулятор) сифатидаги ролини ошириш;

— судларнинг жиноят, фуқаролик, маъмурий ва ҳўжалик ишларини кўришга ихтисослашганлигини тобора чуқурлаштириш.

Суд ҳокимиятининг қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлар ўртасидаги ўзаро муносабатлари шундан иборатки, қонун чиқарувчи ҳокимият тегишли қонунларни чиқаради, ижро этувчи ҳокимият уларни бевосита ҳуқуқни қўллаш амалиётида татбиқ этади, айнан шу вақтда эса суд ҳокимияти у ёки бу қонунлар мажмуига оид моддий нормаларнинг бузилиши билан боғлиқ фактлар бўйича одил судлов функциясини амалга оширади. Мазкур фактлар эса бузилган ҳуқуқни тиклаш ва ҳимоя қилиш, жабрланувчи ва фуқаровий даъвогарларнинг ҳуқуқларини қонуний таъминлаш, ҳуқуқбузарларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини таъминлаб, уларга нисбатан қонуний, асосланган ва одил жазони қўллаш, чиқарилган ҳукм, қарор ёки ажримни таъминлаш жараёнини амалга оширади. Суд конституциявий эркинликларни ҳимоя қилиб, давлат ва шахс, хилма-хил жисмоний ва юридик шахслар ўртасида воситачилик функциясини бажаради. Шу билан бирга суд қонуний, асосланган ва одилона ҳукм, қарор ва ажримлар чиқарилишини таъминлаши керак. Бунда суд томонидан хатоларга йўл қўйилмаслиги керак ёки уларни тезда бартараф этиш учун қулай шароитлар бўлиши лозим. Шунингдек, ишларни кўришнинг бутун суд босқичлари жараёнида процессуал қоидаларга амал қилиш керак. Бундан ташқари, судларнинг қонуний кучга кирган ҳукмлари, қарорлари ва ажримлари сўзсиз равишда, бирон бир чекинишсиз ижро этилиши шарт. Шунга асосан на қонун чиқарувчи ва на ижро этувчи ҳокимият бўғинлари суд фаолиятига аралашиш, унинг амалга оширилишига тўсқинлик қилиш, ҳар қандай суд иши бўйича чиқарилган қарорларни ижро этилишига таъсир кўрсатиш ҳуқуқига эга эмас.

Суд ҳокимияти ва сиёсий партияларнинг ўзаро муносабати шунда намоён бўладики, жамиятнинг ҳозирги замон ҳолати ҳар қандай судья ёки суд со-

ҳаси ходимининг сиёсий фаолият билан шуғуллани-
шини тақиқлайди. Ўтмишдаги компартия ишига ва
унинг чиқарган қарорларига нисбатан бўлган садо-
қат мафкуравий "стандарт" бўлиб, суд тизими усти-
дан таъсир кўрсатар эди ва суд тизими партия но-
менклатураси томонидан фирқанинг иродасини ба-
жариш бўйича қонунийлик талабларини инкор этган
ҳолда лаганбардор механизмга айлантирилган эди.
Ҳозирги пайтда суд фаолияти бирон бир сиёсий ёки
мафкуравий таъсирлардан холи равишда амалга
оширилиб, фақат қонун устуворлигига таянади.

"Партия" ибораси латин тилидан олинган бўлиб,
жамоанинг бир бўлак йирик қисмини англатади.
Ҳозирги адабиётларда "сиёсий партия" тушунчаси
ниҳоятда бой таърифга эга, чунки унинг 20 дан зиёд
таърифи мавжуд. Ўтмишда партия тушунчасининг
таърифи синфий ёндашувга асосланиб, белгиловчи
таърифга эга бўлган. Мазкур таърифнинг мазмуни
шундан иборат бўлганки, партияларнинг юзага ке-
лиши ва фаолият кўрсатиши жамиятни синфларга
бўлиниши билан боғлиқ бўлган, партиянинг ўзи эса
бирон бир синфнинг ёки қатламнинг энг фаол ва
уюшган қисми сифатида тан олиниб, унинг манфа-
атларини акс эттирган.

Ҳозирги замон сиёсатшунослик фани нуқтаи на-
заридан қараганда партия тушунчасига оид иккита
қарашлар мавжуд: 1) партия одамларнинг мафкура-
вий жамоаси сифатида тан олинади; 2) партия инти-
зом ва қуйидагиларни юқоридагиларга бўйсунити
(субординация) асосида фаолият кўрсатувчи ташки-
лот сифатида тан олинади.

Тоталитар тузумга яккапартиявийлик принципи хос
бўлган, ўзга фирқалар (партиялар) ёки тутатилган, ёки
тақиқланган. Компартия давлат устидан ҳукмронлик
қилган ва унда бошқарувчи ролини ўйнаган. Бундай
партиянинг аппарати, одатда, давлат бошқарув аппа-

рати билан боғлиқ бўлган, бу эса партиявий ва давлат фаолиятининг ўзига хослигини йўқолишига ва қонунни инкор этилишига олиб келган. Чунки бундай жамиятда устуворлик партиянинг ҳужжатларига берилган, қонун нормалари эса инкор қилинган. Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда яккапартиявийлик принципи бартараф этилди ва жамиятимизда 4 та мустақил партия фаолият кўрсатмоқда.

Ҳар бир партия Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида фаол қатнашиб келмоқда ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида ўзининг вакилига эга. Барча партиялар ўзининг фаолиятини Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва бошқа қонунларга асосланиб олиб боради. Шу билан бирга бу партиялардан биронтаси суд ҳокимиятига аралашиб ҳуқуқига эга эмас. Аини вақтда, суд ҳокимияти агар партияларнинг фаолияти амалдаги қонунчиликка зид бўлмаса, ҳар бир партиянинг ички сиёсий фаолиятига аралашиб ҳуқуқига эга эмас. Агар сиёсий партиянинг бирон бир вакили суд жараёнида иштирок этса, у судларнинг мустақиллиги ва нуфузини ҳурмат қилиши ва фақат қонунга бўйсуниб керак. Шу билан бирга, у ғайриқонуний равишда одил судловга зид, адолатсиз, ғайриқонуний ва асосланмаган ҳукм, қарор ёки ажрим чиқарилишига таъсир кўрсатмаслиги ва суднинг мустақиллигига раҳна солмаслиги керак. Бундай турдаги ҳаракатлар қонун томонидан таъқиб қилинади ва Ўзбекистон Республикасининг қонунчилигига биноан тегишли жавобгарликка тортиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Сиёсий партиялардан биронтаси ҳам ўз мафкурасини суд ҳокимияти соҳасига сингдириш ва ўзининг шартларини суд муҳокамасида қатъиян ўтказиш ҳуқуқига эга эмас. Суд ҳокимияти мафкуравий таъсирдан холи бўлиб фақат қонун талабларига

бўйсунди. Партия ёки жамоат бирлашмаси вакилининг ҳар қандай ҳаракати, агарда у судни мафкуравий жиҳатдан боғлаб, одил судловга қарши, ғайриқонуний ва асоссиз ҳукм, қарор ёки ажрим чиқарилишини мақсад қилиб қўйган бўлса, қонун билан таъқиб қилинади.

Ўзбекистон Республикасида 2300 дан ортиқ жамоат бирлашмалари фаолият кўрсатмоқда. "Бошқа жамоат бирлашмалари" деганда фуқароларнинг умумий манфаатлар асосида бирлашган, эркин фикрларини баён қилишлари натижасида вужудга келган эркин ташкилотлар тушунилади. Бунда оммавий ҳаракатлар, касаба уюшмалари, фахрийлар ташкилотлари, ногиронлар жамиятлари, ёшлар ва болалар ташкилотлари, илмий, техник, маданий-оқартув, жисмоний-спорт ва ўрнатилган тартибда қонуний рўйхатдан ўтган жамиятлар, фондлар, ассоциациялар ва фуқароларнинг бошқа бирлашмалари тушунилади. Уюшмалар, жамиятлар, ассоциациялар, ҳаракатлар, фондлар бундай ташкилотларнинг аниқ шакли сифатида тан олинган. Бу каби бирлашмаларнинг ҳуқуқлари уларнинг уставида кўрсатилади.

Ушбу жамоат бирлашмаларидан ҳеч бири суд фаолиятига таъсир ўтказиш ҳуқуқига эга эмас. Суднинг бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақиллиги шунда намоён бўладики, суд аниқ жиноий, фуқаровий ҳуқуқ, маъмурий-ҳуқуқий ва бошқа ишлар бўйича одил судловни амалга ошира туриб, ишни натижасидан манфаатдор бўлган у ёки бу жамоат бирлашмалари билан алоқадор эмас ва ишни қонун талабларига асосланган ҳолда ҳал этади. Жамоат бирлашмалари вакилларининг бундай фаолиятга қарши тўсқинлик қилиш мақсадидаги барча ҳаракатлари қонун билан таъқиб қилинади.

Сиёсий партиялар ва суд ҳокимияти, шунингдек суд ҳокимияти ва бошқа жамоат бирлашмалари ўртасидаги муносабатларда Ўзбекистон Респуб-

ликаси Конституциясининг 58 ва 112-моддаларида акс эттирилган талабларга сўзсиз риоя қилинади. (Қаранг: Конституциянинг 58, 112-моддаларига шарҳлар).

Бундан ташқари жамоат бирлашмаларининг фаолияти "Ўзбекистон Республикасидаги жамоат бирлашмалари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни билан тартибга солинади. Жамоат бирлашмаларининг давлат тузилмалари ва мансабдор шахсларнинг фаолиятига аралашувига йўл қўйилмайди. "Ўзбекистон Республикасидаги жамоат бирлашмалари тўғрисида"ги Қонуннинг бундай талаблари бузилган тақдирда суднинг қарори билан бундай жамоат бирлашмаси тугатилади. Олий Суднинг жамоат бирлашмасини тугатиш ҳақидаги қарори устидан шикоят қилинмайди ва қарор қайта кўриб чиқилмайди.

Судлар ўз фаолиятларини сиёсий партиялар ва бошқа жамоат бирлашмаларидан холи тарзда амалга оширадilar. "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида"ги Қонуннинг 24-моддаси ва "Вилоят, туман ва шаҳар халқ депутатлари Кенгашига сайлов тўғрисида"ги Қонуннинг 23-моддасига мувофиқ судьялар депутатликка ўз номзодларини фақат эгаллаб турган лавозимларидан бўшаш тўғрисида ариза берганликларидан кейин сайланадилар.

Суд ҳокимиятининг мустақиллиги жиноят, фуқаролик, маъмурий ва Ўзбекистон Республикасининг бошқа қонунлари билан кафолатланади.

Суд қонун ҳукмрон бўлишининг энг муҳим механизми сифатида намоён бўлади, унинг мазкур ҳукмронлигини таъминлаш ҳуқуқи айнан бир пайтда қонунни қўллаш ва ҳуқуқий давлатта мансуб бўлган ҳуқуқ манбаларининг фундаментал иерархиясини муҳофаза этиш мажбурияти сифатида намоён бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг суд тизими беш йил муддатга сайланадиган Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди, Қорақалпоғистон Республикасининг Олий суди, Қорақалпоғистон Республикасининг ҳўжалик судидан, шу муддатга тайинланадиган вилоят судлари, Тошкент шаҳар суди, туман, шаҳар ва ҳўжалик судларидан иборат.

Судларни ташкил этиш ва уларнинг фаолият кўрсатиш тартиби қонун билан белгиланади.

Фавқулодда судлар тузишга йўл қўйилмайди.

Суд тизими асосида давлатнинг суд органлари тузилмаси тушунилади ва улар ўз ҳокимиятини ишларни судга тегишлилиги, уларни кўриб чиқиш тартиби, тегишли қарор чиқариши асосида фаолият юритиб, шунингдек мазкур тизимга мансуб бўлган ташкилий-ҳуқуқий принципларни ва қуйи судларнинг юқоридагиларга бўйсuniши, шунингдек судьяларни тайинлаш ва лавозимига сайлаш тартиби, уларнинг мавқеи, ҳуқуқ ва мажбуриятларини, лаёқати, шунингдек уларнинг мустақиллигига оид кафолатларни, жавобгарлигини, моддий ва ижтимоий таъминланишини, ижтимоий ҳимояланиш чоралари, шунингдек аппарат судига оид фаолият саволларини ҳам кўради.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 107-моддасига кўра суд ҳокимияти беш турда иш юритиши билан таърифланади. Булар: конституциявий, жиноят, фуқаролик, ҳўжалик-ҳуқуқий ва маъмурий (юрисдикцион) ишлардир. Шу билан бирга судлар меҳнат ҳуқуқи ва оила ҳуқуқи билан боғлиқ ишларни ҳам кўрадилар.

107-модда суд ҳокимияти бирлигини ўрнатади ва у қуйидаги йўл билан таъминланади:

барча судлар ва судьялар Ўзбекистон Республикаси қонунлари томонидан ўрнатилган суд юритуви қоидаларига риоя қилиши;

барча судлар томонидан Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, қонунлари, умумэътироф этилган халқаро ҳуқуқ норма ва принциплари ҳамда Ўзбекистон Республикаси томонидан қабул қилинган халқаро шартномаларнинг қўлланилиши;

Қорақалпоғистон Республикаси судлари томонидан Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси, Ўзбекистон Республикаси қонунлари, умумэътироф этилган халқаро ҳуқуқ норма ва принциплари ҳамда Ўзбекистон Республикаси томонидан қабул қилинган халқаро шартномаларнинг қўлланилиши;

Ўзбекистон Республикасининг барча ҳудудларида қонуний кучга кирган судларнинг ҳукм, ажрим ва қарорларининг тан олиниши ва сўзсиз бажарилиши;

судьялар мавқеи бирлигини қонунчиликда қайд этилиши;

судлар ва судьяларнинг давлат бюджетидан молиявий жиҳатдан таъминланиши билан таърифланади.

Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимиятининг амалга оширилиши суд тизимининг ҳаракатда бўлишига асосланган бўлиб, қуйидаги судлардан ташкил топган:

1) Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судидан ташкил топади. Мазкур суд 1995 йил 30 августда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди тўғрисида"ги Қонун асосида фаолият юритади. Унинг мақсади қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлар томонидан чиқарилган қонуний актларнинг

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мос бўлишини текширишдан иборат;

2) умумий юрисдикция судларидан ташкил топади. Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди, фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича Қорақалпоғистон Республикаси олий судлари, фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича туманлараро судлар, жиноят ишлари бўйича туман (шаҳар) судлари, ҳарбий судлар, Қорақалпоғистон Республикаси ҳўжалик суди, вилоят ва Тошкент шаҳар ҳўжалик судлари фаолият кўрсатадилар.

Ўзбекистон Республикасида суд тизими ишларнинг тоифаларга, яъни фуқаролик, жиноят, маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишларга бўлган ҳолда судлар фаолиятини ихтисос асосида ташкил этади ва одил судлов шу тартибда амалга оширилади. Охириги икки тоифани жиноят ишлари бўйича судлар амалга оширадилар. Жиноят ишлари ва маъмурий ҳуқуқбузарлик натижасида вужудга келадиган ишлар қонунда кўрсатилган айрим ҳолатларда судьянинг якка ўзи томонидан биринчи инстанция суди сифатида кўриб чиқилиши мумкин. Якка судьянинг ваколатлари ва фаолият тартиби тегишли қонунлар билан тартибга солинади. Жиноят ишлари бўйича бу тартиб ва ваколатлар ЖПК билан, маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекс билан тартибга солинади;

3) Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди, Қарақалпоғистон Республикаси ҳўжалик суди, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳўжалик судлари ҳўжалик суд ишлари соҳасида одил судловни амалга оширадилар;

4) Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий суди ва ҳудудлардаги ҳарбий судлар.

Ўзбекистон Республикасидаги суд ҳокимияти ишларнинг тоифаларига қараб судларни ихтисослаш-

тиришни кўзда тутди. Фавқулодда судларни ташкил қилишни таққидлаш унинг хусусиятидир.

Конституцион суд фаолиятини ташкил қилиш тартиблари алоҳида қонун билан кўрсатилган (Қаранг: ЎР Конституциясининг 108 ва 109-моддаларига шарҳлар).

Одил судловнинг фақат судлар томонидан амалга оширилиши шу хулосага олиб келадики, Конституция асосида қонуний ташкил қилинадиган ва қонунда кўрсатилган ҳолатларда одил судловни фақат судлар амалга оширади ва улар (халқ маслаҳатчилари) жиноят, фуқаролик ва бошқа ишларни кўриб чиқиш ва ҳукм, қарор чиқариш, шу билан давлат мажбуриятини қўллаш ваколатига эгадирлар.

Суд ҳужжатлари барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар, мансабдор шахслар, фуқаролар учун мажбурийдир ва у Ўзбекистон Республикасининг барча ҳудудида ижро этилиши шарт.

Ўзбекистон Республикасида суднинг фаолияти Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва бошқа қонунларида ҳамда инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро ҳужжатларда эълон қилинган фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонун билан кўриқланадиган манфаатларига риоя этилишини кафолатлашга қаратилган.

Суднинг фаолияти қонун устуворлигини, ижтимоий адолатни, фуқаролар тинчлиги ва тотувлигини таъминлашга қаратилган.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди фаолиятини ташкилий жиҳатдан таъминлаш Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикаси Олий судлари, вилоятлар ва Тошкент шаҳар судлари, туманлара-

ро, туман (шаҳар) судларининг фаолиятини ташкилий жиҳатдан таъминлаш судьяларнинг мустақиллиги ва уларнинг фақат қонунга бўйсунуши принципига қатъий риоя қилинган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан амалга оширилади.

Хўжалик судларининг фаолиятини ташкилий жиҳатдан таъминлаш Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Олий суди ва Олий хўжалик суди Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга.

"Судлар тўғрисида"ги Қонунда судьялар мақоми (59—65 м.м.), судьялар мустақиллигининг асосий кафолатлари (66—73 м.м.), судьяларнинг моддий ва ижтимоий таъминоти (74—75 м.м.) қайд этилган.

"Судлар тўғрисида"ги қонунда таъкидланишича, судьялар қонунга мувофиқ одил судловни амалга оширишга ваколат берилган шахслардир. Ўзбекистон Республикасида барча судьялар бир хил мақомга эга. Судларнинг раислари, раис ўринбосарлари айни вақтда судьялардир.

Мазкур қонунга биноан йигирма беш ёшдан кичик бўлмаган, олий юридик маълумотга, юридик ихтисос бўйича камида икки йиллик меҳнат стажига эга бўлган, судьялар захирасида турган ҳамда малака имтиҳонини топширган Ўзбекистон Республикаси фуқароси туманлараро, туман (шаҳар) суди, хўжалик суди судьяси бўлиши мумкин.

Олий юридик маълумотга, юридик ихтисос бўйича камида беш йиллик, шу жумладан, қоида тариқасида, судья бўлиб камида икки йиллик меҳнат стажига эга бўлган ва малака имтиҳонини топширган Ўзбекистон Республикаси фуқароси Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, вилоят суди, Тошкент

шаҳар суди, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий суди судьяси бўлиши мумкин.

Олий юридик маълумотга, юридик ихтисос бўйича камида етти йиллик, шу жумладан, қоида тариқасида судья бўлиб камида беш йиллик меҳнат стажига эга бўлган ва малака имтиҳонини топширган Ўзбекистон Республикаси фуқароси Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Олий ҳужалик суди судьяси бўлиши мумкин.

Офицерлар таркибига кирувчи ҳарбий унвонга эга бўлган ва "Судлар тўғрисида"ги Қонуннинг 60-моддасида қайд этилган талабларга жавоб берадиган Ўзбекистон Республикаси фуқароси ҳарбий суд судьяси бўлиши мумкин. Ҳарбий судлар судьяларига "Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни, ҳарбий уставлар, ҳарбий хизматчилар учун белгиланган, шунингдек ушбу қонунда назарда тутилган ҳуқуқий ва ижтимоий ҳимоялаш чоралари татбиқ қилинади.

"Судлар тўғрисида"ги Қонунда қайд этилганидек, йигирма беш ёшдан кичик бўлмаган, фуқароларнинг яшаш ёки иш жойидаги йиғилишларида очиқ овоз бериш йўли билан икки ярим йил муддатга сайланган Ўзбекистон Республикаси фуқароси халқ маслаҳатчиси бўлиши мумкин.

Сайлов кунида ўн саккиз ёшга тўлган, ҳарбий қисмлар ҳарбий хизматчиларининг йиғилишида очиқ овоз билан бир ярим йил муддатга сайланган Ўзбекистон Республикаси фуқароси ҳарбий суд маслаҳатчиси бўлиши мумкин.

Ҳар бир суд учун халқ маслаҳатчилари сони Ўзбекистон Республикаси Адлия вазири томонидан, ҳарбий судлар учун эса Ўзбекистон Республикаси Олий суди раиси томонидан белгиланади. Халқ маслаҳатчилари судлардаги вазифаларини бажариш учун йилга кўпи билан икки ҳафтага навбатма-навбат ча-

қирилади, уларнинг иштирокида бошланган суд ишини кўришни тугаллаш зарурати бу муддатни узайтиришни тақозо этган ҳоллар бундан мустасно. Шу даврда уларнинг иш жойидаги ўртача иш ҳақи сақланиб қолади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди ва Олий ҳўжалик суди судьялари Ўзбекистон Республикаси Президенти тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан сайланади.

Қорақалпоғистон Республикаси судьялари Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси Раисининг Ўзбекистон Республикаси Президенти билан келишган ҳолда берган тақдимномасига биноан Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси томонидан сайланади.

Вилоят судлари, Тошкент шаҳар судлари, туманлараро, туман(шаҳар) судлари судьялари Ўзбекистон Республикаси Адлия вазири ва Ўзбекистон Республикаси Олий суди раисининг биргаликдаги тақдимномасига биноан, ҳўжалик судлари судьялари эса Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раисининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади.

Ҳарбий судлар судьялари Ўзбекистон Республикаси Олий суди Раисининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади.

Судьялар беш йил муддатта сайланади ёки тайинланади. Илк бор судьялик лавозимига сайланган ёки тайинланган шахс судьялар қасамёдини келтирганидан сўнг ўз вазифасини бажаришга киришади. Судьяларнинг мустақиллиги қуйидагилар орқали таъминланади: уларни қонунда белгиланган тартибда судьяликка сайлаш, тайинлаш ва судьяликдан озод қилиш; судьяларнинг дахлсизлиги; одил судловни амалга оширишдаги қатъий таомил; қарор чиқариш

чоғида судьялар маслаҳатининг сир тутилиши ва уни ошкор қилишни талаб этишининг тақиқланиши; судга ҳурматсизлик ёки муайян ишларни ҳал қилишга аралашганлик, судлар дахлсизлигини бузганлик учун жавобгарлик; судьяга унинг юксак мақомига муносиб равишда давлат ҳисобидан моддий ва ижтимоий таъминот бериш.

"Судлар тўғрисида"ги Қонунда судьяга нисбатан қилинган ҳурматсизлик учун жавобгарлик масалалари ҳам қайд этилган. Мазкур жавобгарлик шундан иборатки, давлат органлари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар, мансабдор шахслар, фуқаролар судьяларни ҳурмат қилиши ва уларнинг мустақиллигига риоя этиши шарт. Судьяга ҳурматсизлик қилиш, шунингдек уни очикдан-очик менсимасликдан далолат берувчи ҳаракатлар қилиш қонун ҳужжатларига биноан жавобгарликка тортишга сабаб бўлади. Суд ишларини ҳал қилишда судьяларнинг одил судловни амалга ошириш борасидаги фаолиятига аралашинишга йўл қўйилмайди. Муайян ишни ҳар томонлама, тўла ва холисона кўришга тўсқинлик қилиш ёки ғайриқонуний суд қарори чиқарилишига эришиш мақсадида судьяларга қандай бўлмасин бирон бир тарзда таъсир ўтказиш қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгарликка тортишга сабаб бўлади. Бундан ташқари, кўрган ёки судловида бўлган ишлар моҳияти бўйича судьядан бирон-бир тушунтиришлар беришни, шунингдек қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллардан ва тартибдан ташқари, кимга бўлмасин танишиб чиқиш учун ишларни тақдим этишни талаб қилиш тақиқланади. Оммавий ахборот воситалари ўз хабарларида муайян иш юзасидан суд муҳокамаси натижаларини олдиндан белгилаб қўйишга ёки судга бошқача тарзда таъсир этишга ҳақли эмас. Оммавий ахборот воситалари ва

судлар ўртасидаги муносабатлар муҳим саволлардан бири бўлиб журналистларни суд муҳокамаси залига киритиш, баъзи бир процессларда овозга, фото- ва видеоёзувга олишда маълум тақиқлашлар билан боғлиқ. Гарчи мазкур чеклашлар қонунлар мажмуида қайд этилган бўлсада, журналистлар уларни судьялар томонидан ошкораликни чеклаш билан боғлиқ ҳаракатлар сифатида қабул қиладилар.

"Судлар тўғрисида"ги Қонунда судьяларнинг малага ҳайъатларига нисбатан тегишли маълумотлар қайд этилган.

Шунингдек, қонунда судьяларнинг моддий ва ижтимоий таъминоти ёритилади ва уларда судьяларни моддий таъминотини ташкил қилиш, судьяларни ва уларнинг оила аъзоларини ижтимоий ҳимоялаш чоралари қайд этилади. Чунончи қонуннинг 75-моддасида таъкидланганидек судьяларнинг ҳаёти ва соғлиғи давлатнинг махсус муҳофазасида бўлади ҳамда республика бюджети маблағлари ҳисобидан давлат томонидан мажбурий тартибда суғурта қилинади. Судья ўз вазифасини адо этиш пайтида тан жароҳати олса ёки соғлиғи бошқача тарзда шикастланса ва хизмат вазифасини бажариш пайтида келажакда ўз касбида ишлаш имкониятидан маҳрум қилдиган даражада майиб бўлиб қолса унга ҳар ойда тегишли компенсация маблағлари тўланади, судья ўз вазифасини бажариш даврида ёки ваколат муддати тугаганидан кейин ҳалок бўлса (вафот этса), унинг вояга етмаган ворисларига боқувчисини йўқотганлиги муносабати билан компенсация тўланади.

Қонунда суд аппаратининг фаолият масалалари тартибга солинган. Суд ижрочисининг фаолияти махсус қонунда қайд этилган. Шунингдек, қонунда судларнинг таркибий тузилиши ва штатлари, судлар-

ни молиялаш ва уларнинг моддий-техника таъминоти кўрсатилган. Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди ўз матбуот органларига, илмий-маслаҳат кенгашига эга бўлиши кўрсатилган. Судлар Ўзбекистон Республикаси Давлат герби тасвири туширилган ва ўз номи ёзилган муҳрга эга бўлади. Судларда давлат ҳокимияти рамзлари ҳам мавжуддир, яъни суд биноси узра Ўзбекистон Республикаси Давлат байроғи, суд мажлиси залларида эса Ўзбекистон Республикаси Давлат герби тасвири ўрнатилади.

Одил судловни судьялар махсус кийимда олиб борадилар. Судьянинг махсус кийими тавсифи ва намуналари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан тасдиқланади. Судьяларга белгиланган намунадаги судьялик гувоҳномаси берилади.

108-модда

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг ҳужжатлари Конституцияга қанчалик мослигига доир ишларни кўради.

Конституциявий суд сиёсат ва ҳуқуқ соҳасидаги мутахассислар орасидан — Конституциявий суд раиси, раис ўринбосари ва судьяларидан, шу жумладан Қорақалпоғистон Республикасининг вакилидан иборат таркибда сайланади.

Конституциявий суднинг раиси ва аъзолари депутат бўла олмайдилар.

Конституциявий суднинг раиси ва аъзолари сиёсий партиялар ва ҳаракатларнинг аъзоси бўлишлари ва бошқа ҳақ тўланадиган лавозимларни эгаллашлари мумкин эмас.

Конституциявий суд судьялари дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланадилар.

Конституциявий суд судьялари ўз фаолиятларида мустақилдирлар ва фақат Ўзбекистон Республикаси Конституциясига бўсунадилар.

1995 йил 30 августда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси "Конституциявий суди тўғрисида"ги Қонунга биноан Конституциявий суд қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг ҳужжатлари Конституцияга қанчалик мослигига доир ишларни кўрадиган суд ҳокимияти органи бўлиб ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасининг мустақиллик даврида бу Конституциявий суд ҳақидаги иккинчи қонундир. Конституциявий суд вазифаларига қуйидагилар киради:

Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва Олий Мажлис қабул қилган бошқа ҳужжатлар, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари, Ҳукумат ва давлат ҳокимияти ҳамда маҳаллий органларининг қарорлари, Ўзбекистон Республикасининг давлатлараро шартномалар билан олган бошқа мажбуриятлари Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мослигини аниқлайди;

Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига, Қорақалпоғистон Республикасининг қонунлари Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқлиги тўғрисида хулоса беради;

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларининг нормаларига шарҳ беради;

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари билан ўзининг ваколатлари доирасига киритилган бошқа ишларни кўриб чиқади.

Конституциявий суд фақат Ўзбекистон Республикаси Конституциясига амал қилган ҳолда ишларни ҳал этади ва хулосалар беради, чунки Конституцияда мазкур судга нисбатан тегишли эътибор мавжуддир.

Конституциявий суд Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Олий Мажлис томонидан суд раиси, раис ўринбосари ва Қорақалпоғистон Республикасидан сайланадиган судьяни қўшган ҳолда Конституциявий суднинг беш аъзосидан иборат таркибида сайланади. Конституциявий суднинг ҳар бир судьяси якка тартибда сайланади. Олий Мажлис депутатлари умумий сонининг кўпчилик овозини олган шахс судья этиб сайланган ҳисобланади.

Конституциявий суд таркибида камида тўртта киши сайланган тақдирда суд ўз фаолиятини бошлашга ҳақлидир. Судья Конституциявий суд таркибидан чиқиб кетган тақдирда Олий Мажлис ушбу моддада белгиланган тартибда бошқа шахсни сайлайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 97-моддасига биноан ваколати тугаши муносабати билан истеъфога чиққан Президент умрбод Конституциявий суд аъзоси лавозимини эгаллайди.

Конституциявий суд беш йиллик муддатга сайланади ва доимий ишлайдиган органдир. Мажлислари заруратга қараб ўтказилади.

Конституциявий суд фаолиятининг асосий принциплари Ўзбекистон Республикаси Конституциясига содиқлик, мустақиллик, коллегиаллик, ошкоралик ва судьялар ҳуқуқларининг тенглигидан иборат.

Конституциявий суднинг судьялари қарор қабул қилар эканлар, амалий мақсадга мувофиқлик, мулоҳазалилик, сиёсий мойиллигидан ва бошқа ташқи таъсирлардан холи бўлган ўз ҳуқуқий нуқтаи назарларини ифодалайдилар. Конституциявий суднинг фаолиятига аралаштишга йўл қўйилмайди ва бундай аралаштиш қонунга биноан жавобгарликка тортишга сабаб бўлади.

Конституциявий судда ишларни кўриб чиқиш ва қарорлар қабул қилиш камида тўрт судьядан иборат таркибда коллегиял тарзда амалга оширилади. Суднинг мажлислари, қоида тарзида, очиқ ўтказилади. Масалаларни кўриб чиқишда ва қараб чиқиладиган масалалар бўйича овоз беришда раис, раис ўринбосари ва Конституциявий суднинг аъзолари судьялар сифатида тенг ҳуқуқларга эгадирлар. Конституциявий суднинг қарорлари барча давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, шунингдек корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ҳамда жамоат бирлашмалари, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун мажбурийдир. Конституциявий суднинг норматив ва бошқа ҳужжатларни, уларнинг нусхаларини тақдим этиш тўғрисидаги, қараб чиқиладиган масалалар юзасидан тушунтириш ва маслаҳатлар бериш хусусидаги талаблари улар юборилган органлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун мажбурийдир.

Конституциявий суднинг фаолият тартиби унинг Регламенти билан белгиланади, мазкур Регламент 1996 йилнинг июль ойида қабул қилинган. Конституциявий суд ўзининг ташаббусига кўра ҳар қандай давлат органи ва жамоат бирлашмасининг чиқарган норматив ҳужжатлари Конституцияга мослигини кўриб чиқиш ҳуқуқига эга.

Конституциявий суднинг Регламентида норматив ҳужжатларнинг конституциявийлигини текшириш принципи кўрсатилган. Масалаларни кўриб чиқиш пайтида суд Ўзбекистоннинг чиқарган қонунлари, битилган шартномалари, Республика Президентининг Фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, шунингдек маҳаллий ҳокимият органларининг чиқарган норматив ҳужжатлари ва бошқа мажбуриятларига конституциявийлик принципи билан ёндашади.

Қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг ҳужжатлари Конституцияга қанчалик мослигига доир ишларни кўрганда Конституциявий суднинг фаолияти узвий равишда Конституция нормаларига шарҳ бериш билан боғлиқдир. Конституциявий нормаларнинг мазмуни ва маъносига доир масалалар бўйича уларни бир маънода эътироф этиш ва уларни тўғри тушуниш Конституция нормаларига шарҳ бериш асосида амалга оширилади, чунки улар ҳуқуқий давлатнинг асослари бўлади ва бевосита қўлланилишини тақозо этади.

Конституциявий суд ўзининг муҳокамасида қонунда белгиланган шахсларнинг таклифларини қабул қилади. Олий Мажлис, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Олий Мажлис Раиси, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, Олий Мажлис депутатлари умумий таркибининг камида тўртдан бир қисмидан иборат депутатлар гуруҳи, Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Раиси, Ўзбекистон Республикасининг Олий ҳўжалик судининг Раиси ва Бош прокурор Конституциявий судда кўриб чиқиш учун масалалар киритиш ҳуқуқига эгадирлар. Алоҳида фуқароларга Конституциявий судга мурожаат қилиш ҳуқуқи берилмаган. Зарурат бўлса улар Конституциявий судга қонунда бундай ҳуқуқга эга бўлган органлар ва шахслар орқали мурожаат қилишлари мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судининг юрисдикцияси қонуний кучга кирган норматив ҳужжатларга тааллуқли. Мазкур суд қонун лойиҳаларини муҳокама қилишда маслаҳатчи сифатида иштирок этиши мумкин.

Конституция талабига зид бўлган қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатлар уларни чоп этиш пайтидан бошлаб ҳуқуқий кучга эга бўлмаган деб ҳисобланади. Конституциявий суднинг қарорлари қатъий

ва унинг устидан шикоятга ўрин бўлмайди. Шунингдек агар тўхтам қабул қилинган пайтда Конституциявий судга номаълум бўлган янги муҳим ҳолатлар очилса, тўхтам қабул қилинишига асос бўлган конституциявий норма ўзгарган бўлса, Конституциявий суднинг тўхтами унинг ташаббуси билан қайтадан кўриб чиқилиши мумкин.

Конституциявий суднинг сайланиши ва унинг амалий жиҳатдан иш бошлаши билан мамлакатимизда янги сиёсий тизимнинг асосий қисмлари шаклланиши тўла равишда яқунланди. Ҳокимият бўғинлари, тўлақонли ва лаёқатли бўлиб, бир-бирини тўлдиради ва қатъий равишда ҳуқуқий асосларга таяниб ҳаракат қилади, қонунчиликнинг нуфузли захирасига эга, Конституциявий суднинг фаолияти эса жамиятимизни демократик ҳуқуқий давлатга тадрижий равишда ўтишини акс эттирмоқда.

109-модда

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди:

1) қонунларнинг ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қабул қилган бошқа ҳужжатларнинг, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонларининг, Ҳукумат қарорларининг, давлат ҳокимияти маҳаллий органлари қарорларининг, Ўзбекистон Республикаси давлатлараро шартномаларининг ва бошқа мажбуриятларининг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мослигини аниқлайди;

2) Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига, Қорақалпоғистон Республикасининг қонунлари Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқлиги тўғрисида хулоса беради;

3) Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларининг нормаларига шарҳ беради;

4) Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари билан берилган ваколат доирасида бошқа ишларни ҳам кўриб чиқади.

Конституциявий суднинг қарорлари матбуотда эълон қилинган пайтдан бошлаб кучга кирази. Улар қатъий ва улар устидан шикоят қилиш мумкин эмас.

Конституциявий судни ташкил этиш ва унинг фаолият кўрсатиш тартиби қонун билан белгилади.

Конституциявий суд қандай ишларни кўриши 108-моддага бағишланган шарҳда қисман қайд этилган. Мазкур модданинг шарҳида эса Конституциявий суд тўғрисидаги қонунда белгиланган мазкур суднинг ташкил этилиши ва фаолият кўриш тартиби масаларига тўхталамиз.

Агар олинган материаллар қўйилаётган талабларга жавоб берса, Конституциявий суд улар олинган кундан эътиборан етти кунлик муддатдан кечиктирмай масалани ўрганиб чиқишга киришади. Конституциявий судда тегишли материал олинган пайтдан бошлаб кечи билан уч ой ичида кўриб чиқиладиган масала юзасидан қарор қабул қилинади.

Конституциявий судда муҳокама мажлисига тайёргарлик кўриш мазкур суднинг раиси томонидан амалга оширилади. Судга тақдим этиладиган саволлар суднинг раиси томонидан даставвал синчковлик билан ўрганилади. Суднинг раиси муҳокама этиладиган масалани бир ёки бир неча судьяларга беради, иш билан танишиб чиқиш муддатини белгилайди. Масалани ўрганиб чиққан судья маълумотнома тузади ва уни Конституциявий суднинг раисига баён қилади, зарур бўлса баёнини суднинг мажлисида овоза қилади.

Масалани муҳокамага тайёрлаш, тўхтам, хулоса ёхуд бошқа қарорнинг лойиҳасини тузиш, шунинг-

дек мажлисда материалларни баён қилиш учун суднинг раиси судья-нотиқни тайинлайди. Одатга кўра, бундай судья сифатида, мазкур масалани дастлабки равишда ўрганган судья танланади. У зарур бўлган хужжатларни ва бошқа материалларни талаб қилиб олиши, текширув, тадқиқотлар, экспертизалар ўтказилиши тўғрисида топшириқлар бериши, мутахассислар маслаҳатларидан фойдаланиши, сўровлар юбориши мумкин. Судья-нотиқ ва Конституциявий суд раисининг ўринбосари мажлисга чақириладиган шахсларнинг доирасини белгилаб, мажлисни қаерда ва қачон ўтказилиши ҳамда тегишли шахсларнинг чақиртирилиши, шунингдек мажлис қатнашчиларига зарур бўлган материалларнинг юборилиши тўғрисида тегишли фармойишлар берадилар.

Конституциявий суд алоҳида хужжат сифатида қабул этиладиган қарор билан боғлиқ бўлмаган масалани ёки кўриладиган саволдан келиб чиқадиган ва уни юқорида қайд этилган масалани ўрганиш тартибидан ташқари ҳолда кўриб чиқиши мумкин.

Конституциявий суд мажлисида Ўзбекистон Республикаси Президенти, Олий Мажлис Раиси, унинг ўринбосарлари, Бош Вазир, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси Раиси, Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Раиси, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг Раиси, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва Адлия вазири қатнашишлари мумкин. Улар кўриб чиқиладиган барча масалалар юзасидан ўз фикрларини баён этишга ҳақлидирлар.

Конституциявий судда иш юритиш Ўзбекистон Республикаси давлат тилида амалга оширилади. Давлат тилини билмайдиган мажлис қатнашчилари ўз она тилида сўзга чиқишлари ва тушунтиришлар беришлари ҳамда таржимон хизматидан фойдаланишлари мумкин.

Конституциявий суднинг мажлисига зарур маълумот ёки материалларга эга шахслар, экспертлар ва мутахассислар чақиртирилиши мумкин. Конституциявий судда ишларни кўриш муносабати билан жалб этилган экспертлар, мутахассислар ва таржимонларга қонун ҳужжатларига мувофиқ харажатлар ва ҳақ тўланади.

Конституциявий судда саволлар қуйидаги тартибдан муҳокама этилади:

Белгиланган вақтда раис Конституциявий суднинг мажлисини очик деб эълон қилади ва муҳокамага қандай масалалар қўйилганлиги тўғрисида хабар қилиб, судьяларнинг кўпчилиги йиғилганлигига ишонч ҳосил қилади ва мажлис тўғрисида баённома олиб борилиши таъминланганлигини текширади.

Баённомада қуйидагилар қайд этилиши шарт: мажлиснинг қачон ва қаерда ўтказилганлиги ва унинг бошланиш ҳамда якунланиш вақти; мажлисда қатнашган ва қатнашмаган судьялар ҳамда мажлисга келмаган ҳар бир судьянинг нима сабабдан қатнашмаётганлиги; раислик қилувчининг фамилияси ва лавозими; кўрилган саволларнинг номланиши; мажлисда қатнашган шахслар тўғрисидаги маълумотлар; Конституциявий суднинг қандай ҳаракатларни амалга оширганлиги тўғрисидаги ахборотлар ва уларни ўтказиш тартиби, натижалари; мажлис қатнашчиларининг тушунтиришлари ва нутқлари; гувоҳ ва экспертлардан қасамёд олиниши; мажлис қатнашчилари, гувоҳ, экспертларга берилган саволлар ва уларга берилган жавоблар; мажлис қатнашчиларининг баённомада қандай фактларни қайд этишни илтимос қилганлари; мажлисда бўлган тартибнинг бузилиши тўғрисидаги маълумотлар, Конституциявий судга нисбатан ҳурматсизлик билан боғлиқ бошқа фактлар, бу тўғрисида эълон қилинган огоҳлантиришлар, процессуал жавобгарлик чоралари қўлланганлиги;

муҳокама пайтида судьялар томонидан билдирилган фикр-мулоҳазалар; судьялар ўртасида овозга қўйилган саволлар ва мазкур саволлар бўйича ўтказилган овоз беришлар.

Агар Конституциявий суд кўрилаётган масала бўйича муҳокама ўтказиш ёки овоз беришни Конституциявий суднинг судьяси бўлмаган шахсларсиз мазкур ҳаракатларни ўтказиш тўғрисидаги қарорга келса, муҳокамада судьялар томонидан тақдим этилган фикрлар, судьялар олдида овозга қўйиш тўғрисидаги саволлар ва овоз бериш натижалари алоҳида баённомада қайд этилади ва унинг мазмуни ошкор қилинмайди. Конституциявий суднинг мажлисида билдирилган фикрларнинг барчаси баённомада сўзма-сўз қайд этилиши лозим. Баённома тўлиқ бўлиши учун стенография усулидан фойдаланиш мумкин. Стенографик ёзувлар баённомага илова қилинмайди.

Конституциявий суднинг мажлисида овоз ёзиш, видеоёзув ёки кинотасвирга олиш ишлари амалга оширилиши мумкин.

Бундай ҳолларда фонограмма, видеотасма ёки кинотасмалар мажлис баённомасига илова қилинади ва бу тўғрисида баённомада тегишли белги қўйилади.

Баённома муҳокама тугашидан сўнг уч сутка ичида тузилиши шарт. Баённома Конституциявий суднинг раиси томонидан имзоланади.

Конституциявий суднинг мажлисида тарафлар ва уларнинг вакиллари қатнашишлари мумкин. Булар қўйидагилар бўлиши мумкин:

— конституциявийлиги текшириладиган халқаро шартномани имзолаган ёки норматив ҳужжатни чиқарган давлат органларининг вакиллари;

— халқаро шартнома ёки норматив ҳужжатни конституциявийлигини текшириш тўғрисидаги илтимосномани ёхуд хулоса бериш тўғрисидаги сўров-

ни юборган давлат органлари ва жамоат бирлашмаларининг мансабдор шахслари ва уларнинг вакиллари;

— тарафларнинг ишончномалари бўйича ҳимоячилар (адвокатлар) ёки юридик фанлар бўйича илмий даражага эга бўлган шахслар.

Тарафлар Конституциявий суднинг чақируви бўйича етиб келишлари, тушунтиришлар ва саволларга жавоб беришлари шарт. Ҳар бир тараф иш бўйича ўзини танланган нуқтаи назарини баён қилиши ва ўзга тарафга, гувоҳларга ва экспертларга саволлар бериши, илтимосномалар ва хусусий шикоятлар келтириши, конституциявий иш юритиш материалларига илова қилинадиган ёзма тақризлар бериши, ўзга тарафларнинг тақризлари билан танишиши мумкин.

Конституциявий суднинг мажлисига Олий суд раиси, Бош прокурор, Адлия вазири, тарафлар ва уларнинг вакилларининг келмаганлиги ишнинг кўрилиши, тегишли қарорнинг қабул қилиниши, тўхтамларнинг берилиши ва ўзга қарорларнинг қабул этилишига тўсқинлик қилмайди.

Суд мажлиси очик деб эълон қилинганидан сўнг раислик қилувчи муҳокамага қўйилган ҳар бир саволни кун тартибда белгиланган кетма-кетлик асосида эълон қилади, мазкур тартиб Конституциявий суд томонидан ўзгартирилиши мумкин.

Шундан сўнг раислик қилувчи тарафлар, гувоҳлар, экспертларнинг келган-келмаганлигини, тарафлар вакилларининг ваколатларини текширади. Агар уларнинг биронтаси келмаган бўлса ёки тарафнинг вакилида тегишли тартибда қайд этилган ваколатлар тўғри расмийлаштирилмаган бўлса, раислик қилувчи тарафнинг ва унинг вакилининг ёки чақирилган шахснинг иштирокисиз ишни кўриш имконияти борлиги тўғрисидаги масалани овозга қўяди. Агар Кон-

ституциявий суд саволни кўриб чиқиш имконияти йўқ деган тўхтамга келса, саволнинг муҳокамаси кейинга қолдирилади.

Раислик қилувчи тарафларга уларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини, чақиртирилган шахсларга — уларнинг мажбуриятлари ва жавобгарликларини тушунтириши керак.

Ҳар қандай саволнинг кўрилиши судья-нотиқнинг нутқидан бошланади ва у саволнинг моҳияти, уни кўриш сабаб ва асослари, мавжуд бўлган материалларнинг мазмуни тўғрисида гапириб, саволни муҳокамага тайёрлаш бўйича кўрилган чоралар тўғрисида ҳам маълум қилади. Судья-нотиқга Конституциявий суднинг судьялари томонидан тегишли саволлар берилиши мумкин.

Шундан сўнг тарафларнинг тушунтиришлари эшитилади. Конституциявий суднинг судьялари ва мажлиснинг бошқа қатнашчилари уларга саволлар беришлари мумкин. Зарур бўлса Конституциявий суд гувоҳ ва экспертларнинг кўрсатмаларини эшитиши, уларга саволлар бериши мумкин. Бу таклиф этилган шахсларга ҳам тегишли. Конституциявий суднинг мажлисида тегишли ҳужжатлар ўқиб эшиттирилиши мумкин. Тушунтиришлар, кўрсатувлар ва ҳужжатларни тадқиқ этгандан сўнг Конституциявий суд Олий суд раиси, Бош прокурор, Адлия вазири, агарда улар нутқ билан чиқишни изҳор қилсалар, тарафларнинг якунловчи нутқларини эшитиши мумкин.

Агарда савол етарли даражада аниқланган бўлса, раислик қилувчи суд мунозараси очилиши тўғрисида эълон қилади. Акс ҳолда раислик қилувчи ўзининг ташаббусига кўра ёки ҳар бир судьянинг талаби бўйича суд муҳокамасини қайта тиклаш ёки уни қолдириш тўғрисидаги масалани овозга қўяди. Муҳокама пайтида судьялар эркин равишда кўрилаёт-

ган масала бўйича ўзларининг муносабатларини ва бошқа судьялардан уларнинг масала билан боғлиқ фикрларини муайянлаштиришни илтимос қилишлари мумкин.

Конституциявий суд ўз қарорини фақат конституциявийлиги шубҳа туғдирган ва муҳокама этилган муайян саволлар бўйича чиқаради. У норматив ҳужжатнинг конституциявийлигини текшириб, айнан бир пайтда текширилган норматив ҳужжат асосида чиқарилган ёки унинг матнини қайд этган бошқа норматив ҳужжатларга нисбатан ҳам тегишли қарорини чиқариши мумкин, (гарчанд Конституциявий суднинг муҳокамасига қўйилган масалада мазкур норматив ҳужжатлар тўғрисида, уларни муҳокама этиш тўғрисидаги маълумот бўлмаса ҳам).

Конституциявий суднинг тўхтами очиқ овоз бериш билан қабул қилинади. Судья овоз беришда бетараф қолишга ёки қатнашмасликка ҳақли эмас. Мажлисида қатнашаётган судьяларнинг кўпчилиги ёқлаб овоз берса, Конституциявий суднинг тўхтами қабул қилинган деб ҳисобланади. Овозлар тенг бўлиб қолган тақдирда, раислик қилувчининг овози ҳал қилувчи ҳисобланади. Конституциявий суднинг тўхтамига қўшилмаган Конституциявий суднинг судьяси ўз фикрини ёзма тарзда баён қилишга ва уни Конституциявий суд мажлиси баёнига қўшиб қўйишга ҳақли.

Давлатлараро шартноманинг ва норматив ҳужжатнинг конституциявийлиги юзасидан кўриб чиқилган ишнинг моҳияти бўйича Конституциявий суднинг тўхтами қарор деб аталади. Қарорлар Конституциявий суд томонидан Ўзбекистон Республикаси номидан чиқарилади. Бошқа ҳолларда Конституциявий суднинг тўхтами хулоса деб аталади ёки бошқача шаклда ҳам бўлиши мумкин. Ҳар қандай ҳолда Конституциявий суднинг тўхтами асослантирилган бўли-

ши шарт. Кўрилган саволнинг таърифига асосан унда қуйидагилар кўрсатилади:

— тўхтамнинг номланиши, тўхтамнинг, қарорнинг чиқарилган санаси ва жойи;

— тўхтамни чиқарган Конституциявий суднинг таркиби, тарафлар ва уларнинг вакиллари, муҳокама этилган саволнинг номланиши, уни муҳокама қилиниши учун мавжуд бўлган сабаблар;

— Конституциявий суд томонидан мазкур саволнинг кўрилишига унинг ваколати мавжудлигини ўрнатган Конституция ва "Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида"ги Қонуни-нинг нормалари;

— илтимоснома ёки сўровнинг мазмунида бор бўлган талаблар;

— Конституциявий суд томонидан аниқланган ҳоллар, конституциявийлиги текшириладиган шартноманинг ёки норматив ҳужжатнинг тўлиқ номланиши ва уни чоп этиш ёки қаердан олинганлиги билан боғлиқ манбаи;

— мансабдор шахс томонидан чиқарилган ва конституциявийлиги текширилган қарор, Конституциявий суд томонидан ишни қандай қарор фойдасига ҳал қилинганлиги билан боғлиқ асослар, зарур бўлганда — мазкур савол бўйича билдирилган ўзга фикрларнинг асоссизлигини кўрсатувчи важлар;

— Конституциявий суд конституциявийликни баҳолашда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қайси нормаси билан иш кўрганлиги;

— тўхтамнинг қисқача мазмуни, уни ижро этиш тартиби ва муддати, чоп этиш хусусиятлари, тўхтамнинг қатъийлиги ва унинг устидан шикоятга ўрин йўқлиги қайд этилади.

Конституциявий суд тўхтамни қабул қилганидан сўнг шу заҳотиёқ ўзининг қарорларини ёзма равиш-

да қайд этади. Конституциявий суднинг қарорлари, хулосалари ва бошқа тўхтамлари оммавий ахборот воситаларида эълон қилинади ва матбуотда эълон қилинган пайтдан бошлаб кучга киради. Тўхтамда қайд этилган тузатишлар белгилаб, изоҳланади ва раислик қилувчи томонидан имзоланади. Агар Конституциявий суднинг тўхтами ва унинг номланиши алоҳида ҳужжатларда қайд этилса, Конституциявий судга раислик қилувчи томонидан имзоланади.

Агар тўхтам қабул қилинган пайтда Конституциявий судга номаълум бўлган янги муҳим ҳолатлар очилса; тўхтам қабул қилинишига асос бўлган конституциявий норма ўзгарган бўлса; Конституциявий суд тўхтам белгиланган иш юритиш тартибини бузган ҳолда қабул қилинган деб топса, Конституциявий суднинг тўхтами унинг ўз ташаббуси билан қайтадан кўриб чиқиши мумкин.

Конституциявий суд ўзининг қарорини уни қабул қилиш вақтидан бошлаб бир ойдан кечиктирмай алоҳида кўринишда бўлган ҳужжат сифатида қуйидагиларга юборади:

- Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суднинг судьяларига;
- Ўзбекистон Республикасининг Президентига;
- Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига;
- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига;
- Ўзбекистон Республикаси Олий судининг раисига;
- Ўзбекистон Республикаси Олий ҳужалик судининг раисига ;
- Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорига;
- Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирига;
- тарафларга.

Конституциявий суднинг мажлислар залида Ўзбекистон Республикаси Давлат гербининг тасвири, Ўзбе-

кистон Республикаси Давлат байроғи, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг нашри бўлади.

Конституциявий суд судьялари судлов ишини махсус кийимда олиб борадилар.

110-модда

Ўзбекистон Республикаси Олий суди — фуқаролик, жиноий ва маъмурий судлов ишларини юргизиш борасида суд ҳокимиятининг олий органи ҳисобланади.

У томонидан қабул қилинган ҳужжатлар қатъий ва республиканинг барча ҳудудда бажарилиши мажбурий.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди — Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, вилоятлар, шаҳар ва туман судларининг судлов фаолияти устидан назорат олиб бориш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди ишларни биринчи инстанция суди сифатида, кассация ва назорат тартибида кўради. Биринчи инстанцияси сифатида ишларни кўриш Олий суднинг таркибида бўлган учта судьялар томонидан амалга оширилади.

Суд ҳокимиятининг олий органи таркиби унинг раиси, унинг биринчи ўринбосари, ўринбосарлари, судлов ҳайъатлари раислари, Ўзбекистон Республикаси Олий суди судьяларидан иборат бўлиб, қуйидаги таркибда иш олиб боради: Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми; Ўзбекистон Республикаси Олий суди Раёсати; Фуқаролик ишлари бўйича судлов ҳайъати; Жиноят ишлари бўйича судлов ҳайъати; Ҳарбий ҳайъат.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг раҳбарий тушунтиришлари судлар томонидан бажарилиши устидан назорат олиб боради.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми энг юқори судлов инстанцияси бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Олий суди судьялари ва Қорақалпоғистон Республикаси Олий судларининг раисларидан иборат таркибда иш олиб боради. Пленум мажлисларида Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори, Адлия вазирлиги қатнашади. Ўзбекистон Республикаси Олий суди раисининг таклифига биноан Пленум мажлисларида Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди раиси, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раиси, судьялар, Ўзбекистон Республикаси Олий суди ҳузуридаги илмий-маслаҳат кенгаши аъзолари, вазирликлар, идоралар, бошқа давлат органлари, илмий муассасалар ва жамоат бирлашмалари вакиллари иштирок этишлари мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми тўрт ойда камида бир марта чақирилади. Муҳокама қилинадиган умумий масалаларга доир ҳужжатлар лойиҳалари Пленум аъзоларига, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорига, Адлия вазирлигига мажлисдан йигирма кун илгари юборилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми Пленум аъзоларининг камида учдан икки қисми ҳозир бўлган тақдирда ваколатли ҳисобланади. Унинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

— ишларни назорат тартибида кўриш;

— суд амалиётининг умумлаштирилган материалларини кўриб чиқиш ва қонун ҳужжатларини қўллаш масалалари юзасидан раҳбарий тушунтиришлар бериш;

— Ўзбекистон Республикаси Олий суди раисининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий суди ҳузуридаги илмий-маслаҳат кенгаши таркибини тасдиқлаш;

— Ўзбекистон Республикаси Олий суди раисининг тақдимномасига биноан Раёсат таркибини, судлов ҳайъатлари таркиби ва уларнинг раисларини, шунингдек Пленум котибини тасдиқлаш;

— Судьялар олий малака ҳайъатини сайлаш ва унинг фаолияти тўғрисидаги ахборотни тинглаш;

— Раёсат иши тўғрисидаги ахборотларни, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Олий суди судлов ҳайъатлари фаолияти ҳақидаги маърузаларни тинглаш;

— Қорақалпоғистон Республикаси олий судлари, вилоятлар ва Тошкент шаҳар судлари, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий суди раисларининг қонун ҳужжатларини қўллаш амалиёти тўғрисидаги, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг раҳбарий тушунтиришларини бажариш тўғрисидаги маърузаларни тинглаш;

— Қорақалпоғистон Республикаси олий судлари, вилоятлар ва Тошкент шаҳар судларининг Раёсатлар таркибини ва судлов ҳайъатлари раисларини Ўзбекистон Республикаси Олий суди раиси ва Адлия вазирининг биргаликда чиқарган тақдимномасини тасдиқлаш;

— Ўзбекистон Республикаси Олий суди матбуот органининг таҳрир ҳайъати таркибини тасдиқлаш;

— қонунга мувофиқ бошқа ваколатларни амалга ошириш.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми ишни назорат тартибида кўриш чоғида Ўзбекистон Республикаси Олий суди судьясининг иш ҳолатлари ва протест важлари ҳақидаги маърузасини тинглайди. Сўнгра Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг, шунингдек тарафлар иштирок этаётган бўлса, уларнинг фикри тингланади. Протест бўйича муҳокама тутаганидан кейин яширин овоз бериш ўтказилади. Пленум аъзолари овоз беришда бетараф қолишга ҳақли эмас.

Протест юзасидан қарор, агар Пленум аъзоларининг кўпчилиги уни ёқлаб овоз берган бўлса, қабул қилинган ҳисобланади. Ишни кўришда биринчи инстанция, кассация ёки назорат тартибида илгари қатнашган судья овоз беришда иштирок этишга ҳақли эмас. Кўпчилик овозини олмаган протест рад қилинган ҳисобланади. Шундан сўнг бошқа таклифлар тушиш навбатига қараб овозга қўйилади.

Пленум аъзоси қабул қилинган қарордан норози бўлса, у ўзининг фикрини ёзма шаклда изоҳлаши мумкин ва мазкур изоҳ Пленум баённомасига илова қилинади.

Олий суд Пленумининг қарори муайян суд ишлари бўйича қабул қилинган пайтдан бошлаб қонуний кучга киради ва Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал ва Жиноят-процессуал кодексига биноан ўрнатилган тартибда бажарилади. У Пленум мажлисида олиб борилган баённома билан биргаликда Олий суд раиси ва Пленум котиби томонидан имзоланади.

Ўзбекистон Республикаси "Судлар тўғрисида"ги Қонунга мувофиқ муайян суд ишларини ҳал этиш билан боғлиқ бўлмаган саволлар Пленумнинг муҳокамасига Олий суд раиси, Бош прокурор ёки Адлия вазири томонидан киритилиши мумкин, уларнинг маърузалари бўйича эшитилади ёки тегишли ваколатга эга бўлган шахсларнинг маърузалари бўйича тингланади. Мазкур саволларни муҳокама қилишда Пленум мажлисига таклиф этилган шахслар иштирок этишлари мумкин.

Пленум қарори мажлисда иштирок этаётган Пленум аъзоларининг кўпчилик овози билан очиқ овоз бериш орқали қабул қилинади ва қабул қилинган пайтдан бошлаб кучга киради.

Қонун ҳужжатларини қўллаш масалалари бўйича Пленумнинг раҳбарий тушунтиришлари судлар, ушбу тушунтиришлар берилган қонун ҳужжатлари қўлланаётган бошқа орган ва мансабдор шахслар учун мажбурийдир. Пленум томонидан қабул қилинган

қарорларнинг бажарилиши учун зарурий ҳаракатларни Пленум котиби амалга оширади ва у айнан бир пайтда Олий суднинг судьялик лавозимини эгаллайди. У Пленумнинг мажлисларига тайёргарлик кўришни ташкилий жиҳатдан таъминлайди.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Раёсатининг таркиби Ўзбекистон Республикаси Олий суди судьяларидан Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми белгилайдиган миқдорда тузилади. Ўзбекистон Республикаси Олий суди раиси, унинг ўринбосари ва ўринбосарлари Раёсат таркибига лавозим бўйича кирадилар.

Раёсат мажлиси ҳар ойда камида бир марта ўтказилади ва Раёсат аъзоларининг кўпчилиги ҳозир бўлган тақдирда ваколатли ҳисобланади. Раёсат қарорлари Олий суд Пленуми чиқарган қарорларини қабул этиш тартибига ўхшаб қабул қилинади ва раислик қилувчи томонидан имзоланади.

Олий суд Раёсати:

— ишларни кассация ва назорат тартибида кўради;

— суд амалиётини умумлаштириш натижаларини кўриб чиқади, Қорақалпоғистон Республикаси олий судлари, вилоятлар ва Тошкент шаҳар судлари, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий суди раисларининг қонун ҳужжатларини қўллаш амалиёти тўғрисидаги маърузаларини тинглайди;

— Ўзбекистон Республикаси Олий судининг судлов ҳайъатлари ва аппарати ишини ташкил этиш масалаларини кўриб чиқади;

— қонунга мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Олий суднинг судлов ҳайъатлари ишларни биринчи инстанция ва назорат тартибида Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал ва Жиноят-процессуал кодекслари ва "Судлар тўғрисида"ги Қонунда назарда тутилган тартиб бўйича кўради.

Алоҳида жавобгарлик Олий суднинг юқори лавозимга эга бўлган мансабдор шахсларига юклатил-

ган. Чунончи, Ўзбекистон Республикаси Олий судининг раиси:

— Ўзбекистон Республикаси Олий суди фаолиятига ташкилий жиҳатдан раҳбарлик қилади;

— Ўзбекистон Республикаси судларининг чиқарган ҳукмлари, ҳал қилув қарорлари, ажримлари ва қарорлари устидан протест киритади;

— ишларни назорат тартибида текшириш учун талаб қилиб олади;

— Ўзбекистон Республикаси судлари томонидан чиқарилган ҳукмлар, ҳал қилув қарорлари, ажримлар ва қарорлар ижросини қонунда белгиланган тартибда тўхтатиб туради;

— Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми ва Раёсатининг умумий масалалар бўйича қабул қилган қарорларининг бажарилиши устидан назоратни амалга ошириш ишларини ташкил этади;

— ишни бир суддан бошқа судга олиб бериш масаласини ҳал қилади;

— Олий суднинг Пленуми ва Раёсатини чақиради ва уларнинг мажлисларида раислик қилади;

— зарур бўлган ҳолларда бир ҳайъатга мансуб бўлган судьяларни ишни бошқа таркибдаги ҳайъатда кўриш учун жалб қилади;

— Олий суд Пленумига Олий суд Пленумининг ҳаракатдаги қонунчиликка нисбатан таёрлаган раҳбарий кўрсатмалари мос келмаслиги тўғрисида тегишли тақдимномани киритади;

— қонунларни шарҳлаб беришни талаб этувчи масалалар юзасидан ва норматив ҳужжатларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ эмаслиги ҳақида Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судига тақдимномалар киритади;

— судлов ҳайъатларининг таркиби ва уларнинг раислари тўғрисида, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Раёсати ва Судьялар олий малака ҳайъати таркиби тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумига тақдимномалар киритади;

— Ўзбекистон Республикаси Президентига судьяларни лавозимга сайлаш ёки тайинлаш тўғрисидаги тақдимномаларни юбориш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирига вилоят, Тошкент шаҳар, туман (шаҳар) ва ҳарбий судларнинг судьялик лавозимига номзод бўлган шахслар тўғрисидаги тегишли хулосаларни юборади;

— Ўзбекистон Республикаси судлари судьяларини интизомий жавобгарликка тортиш ҳақида иш қўзғатади;

— раис ўринбосарлари ўртасида вазифаларни тақсимлайди;

— Олий суд ходимларини ишга қабул қилади ва бўшатади;

— фуқароларни шахсан қабул қилади ҳамда ариза ва шикоятларни кўриб чиқиш ишларини ташкил этади;

— қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди раисининг биринчи ўринбосари, ўринбосарлари:

— Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумидан ташқари барча инстанция судларининг ҳукмлари, ҳал қилув қарорлари, ажримлари ва қарорлари устидан протест киритади;

— Ўзбекистон Республикаси Олий суди тегишли судлов ҳайъатининг ишига раҳбарлик қилади.

— ишларни назорат тартибида текшириш учун талаб қилиб олади.

— Ўзбекистон Республикаси судлари томонидан чиқарилган ўзлари протест киритишга ҳақли бўлган ҳукмлар, ҳал қилув қарорлари, ажримлар ва қарорлар ижросини тўхтатиб туради;

— фуқароларни шахсан қабул қилади;

— вазифалар тақсимотига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Олий судининг таркибий бўлинмалари ишига раҳбарлик қилади;

— қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди раиси йўқлигида унинг ваколатларини раиснинг биринчи ўринбосари, биринчи ўринбосар ҳам йўқлигида эса раис ўринбосарларидан бири амалга оширади.

Олий суд судлов ҳайъатларининг раислари:

- судлов ҳайъатлари ишини ташкил этади ва уларнинг мажлисларида раислик қилади;

- судлов ҳайъатларининг фаолияти тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Олий суди Раёсатига маъруза тақдим этади;

- суд амалиётини умумлаштириш учун суд ишларини талаб қилиб олади;

- тегишли суд ҳайъатлари судьяларининг малакасини ошириш ишини олиб боради;

- қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларини амалга оширади.

111-модда

Мулкчиликнинг турли шаклларига асосланган корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ўртасидаги, шунингдек тадбиркорлар ўртасидаги, иқтисодиёт соҳасида ва уни бошқариш жараёнида вужудга келадиган хўжалик низоларини ҳал этиш Олий хўжалик суди ва хўжалик судлари томонидан уларнинг ваколатлари доирасида амалга оширилади.

Хўжалик судлари тизимига Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди, Қорақалпоғистон Республикаси хўжалик суди, вилоятлар хўжалик судлари ва Тошкент шаҳар хўжалик суди киради.

Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди хўжалик судлов соҳасида суд ҳокимиятининг олий органидир. У томонидан қабул қилинган актлар қатъий бўлиб, мамлакатимизнинг барча ҳудудларида бажарилиши мажбурийдир. Ушбу суд Қорақалпоғистон Республикаси хўжалик судининг, вилоятлар ва Тошкент шаҳар хўжалик судларининг судлов фаолияти устидан назорат олиб бориш ҳуқуқига эга. У

шунингдек, Пленумнинг раҳбарий тушунтиришлари хўжалик судлари томонидан бажарилишини назорат қилади, қуйи хўжалик судлари фаолиятини текширади, хўжалик судларининг ишини ташкил этишдаги ижобий тажрибани ўрганади, умумлаштиради ва оммалаштиради.

Олий хўжалик суди раис, унинг биринчи ўринбосари, ўринбосарлари, судлов ҳайъатларининг раислари, судьялардан иборат.

Унда Пленум, Раёсат, Низоларни ҳал этиш бўйича судлов ҳайъати, Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларни ҳал этиш бўйича судлов ҳайъати амал қилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленуми Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди судьялари ва Қорақалпоғистон Республикаси хўжалик суди раисидан иборат таркибда иш олиб боради. Унинг мажлисларида Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори қатнашади. Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди раисининг таклифига биноан Пленум мажлисларида Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди раиси, Олий суд раиси, Адлия вазيري, судьялар, Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди ҳузуридаги илмий маслаҳат кенгаши аъзолари, вазирликлар, идоралар, давлат ва хўжалик бошқарувининг бошқа органлари, илмий муассасалар ҳамда нодавлат, нотижорат ташкилотларининг вакиллари иштирок этиши мумкин.

Олий хўжалик суди Пленуми бир йилда камида икка марта чақирилади. Муҳокама қилинадиган умумий масалаларга доир ҳужжатлар лойиҳаси Пленум аъзоларига, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорига мажлисдан йигирма кун илгари юборилади. Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди аъзоларининг камида учдан икки қисми ҳозир бўлган тақдирда Пленум ваколатли ҳисобланади. У қуйидаги ваколатларга эга:

— суд амалиётини умумлаштириш материалларини кўриб чиқади ва қонун ҳужжатларини қўллаш

масалалари юзасидан раҳбарий тушунтиришлар олиб боради;

— судьялар малака ҳайъатини сайлайди ва унинг фаолияти тўғрисидаги ахборотни тинглайди;

— Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раисининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди ҳузуридаги илмий-маслаҳат кенгаши таркибини тасдиқлайди;

— Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раисининг тақдимномасига биноан Раёсат таркибини, судлов ҳайъатлари таркиби ва уларнинг раислари, шунингдек Пленум котибини тасдиқлайди;

— Раёсат иши тўғрисидаги ахборотларни, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди судлов ҳайъатлари фаолияти ҳақидаги маърузаларни тинглайди;

— Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳўжалик судлари раисларининг қонун ҳужжатларини қўллаш амалиёти тўғрисидаги, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг раҳбарий тушунтиришларини бажариш тўғрисидаги маърузаларни тинглайди;

— Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди матбуот органининг таҳрир ҳайъати таркибини тасдиқлайди;

— Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленуми ва Раёсати регламентини тасдиқлайди;

— қонунга мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Назорат тартибида ишларни кўриш жараёнида Пленум Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди судьясининг маърузасини тинглайди ва у ишнинг моҳиятини, протест важларини келтиради. Шундан сўнг Бош прокурорнинг хулосаси эшитилади, сўнг Пленум протест муҳокамасига ўтади. Муҳокамадан сўнг протест овозга қўйилади. Пленум аъзолари овоз беришда бетараф бўлишга ҳақли эмаслар. Агарда қарор бўйича ишни муҳокама қилишда иштирок эт-

ган судьяларнинг кўпчилиги унга овоз берган бўлса, қарор қабул қилинган ҳисобланади. Судья аввал ишнинг муҳокамасида иштирок этган бўлса, овоз беришда қатнашиш ҳуқуқига эга эмас.

Талаб этилган овозлар сонини ололмаган протест рад этилган ҳисобланади. Шундан кейин тартиб бўйича тушган бошқа таклифлар овозга қўйилади. Агар Пленум аъзоси қабул этилган қарорга нисбатан норози бўлса, у ўзининг фикрини ёзма равишда изоҳлаш ҳуқуқига эга ва у Пленум мажлиси баённомасига илова қилинади.

Олий ҳўжалик суди Пленумининг қарори муайян ишлар бўйича қабул қилинган пайтдан бошлаб қонуний кучга киради ва мамлакатимизнинг Хўжалик процессуал кодексида кўрсатилган тартиби бўйича амалга оширилади. Пленумнинг мажлисларида баённома юритилади. Пленум қарори ва баённома Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раиси ва Пленум котиби томонидан имзоланади.

Ўзбекистон Республикаси "Судлар тўғрисида"ги Қонунга мувофиқ муайян суд ишларини ҳал этиш билан боғлиқ бўлмаган саволлар Пленумнинг муҳокамасига Олий ҳўжалик суди раиси, Бош прокурор ёки Адлия вазири томонидан киритилиши мумкин, уларнинг маърузалари бўйича эшитилади ёки тегишли ваколатга эга бўлган шахсларнинг маърузалари бўйича тингланади. Мазкур саволларни муҳокама қилишда Пленум мажлисига таклиф этилган шахслар иштирок этиши мумкин. Пленум қарори мажлисда иштирок этаётган Пленум аъзоларининг кўпчилик овози билан очиқ овоз бериш орқали қабул қилинади ва қабул қилинган пайтдан бошлаб кучга киради.

Қонун ҳужжатларини қўллаш масалалари бўйича Пленумнинг раҳбарий тушунтиришлари ҳўжалик судлари, ушбу тушунтиришлар берилган қонун ҳужжатларини қўллаётган корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, бошқа органлар ва мансабдор шахслар учун мажбурийдир.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг котиби Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди судьяси вазифасини бажариш билан биргалиқда, Пленум мажлисини тайёрлашга, мажлис баённомасини юритишга доир ишларни ташкилий жиҳатдан таъминлайди ва Пленум қабул қилган қарорларни ижро этиш учун зарур бўлган ҳаракатларни амалга оширади.

Пленумдан ташқари Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг судьяларидан Раёсат ташкил этилади ва унинг сони шу суднинг Пленуми томонидан белгиланади. Унинг таркибига Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раиси ва унинг ўринбосарлари лавозимлари бўйича кирадилар.

Раёсатнинг мажлиси ҳар ойда камида бир марта ўтказилади ва Раёсат аъзоларининг кўпчилиги ҳозир бўлган тақдирда ваколатли ҳисобланади.

Олий ҳўжалик судининг Раёсати ишларни назорат тартибида кўради, суд амалиётини умумлаштириш натижаларини кўриб чиқади, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳўжалик судлари раисларининг ҳўжалик судлари ишларини ташкил этиш ҳақидаги маърузаларини тинглайди, ҳўжалик судлари Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг судлов ҳайъатлари ва аппарати ишини ташкил этиш масалаларини кўриб чиқади ва қонунга мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг судлов ҳайъатлари ишларни биринчи инстанцияда ва кассация тартибида кўради, суд амалиётини ўрганади ва умумлаштиради, қонун ҳужжатларини такомиллаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқади, суд статистикасини таҳлил қилади, қонунга мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раиси:

— Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди фаолиятига ташкилий раҳбарлик қилади;

— Ўзбекистон Республикаси хўжалик судларининг ҳал қилув қарорлари, ажримлари ва қарорлари устидан протест келтиради;

— ишларни назорат тартибида текшириш учун талаб қилиб олади;

— Ўзбекистон Республикаси хўжалик судлари томонидан чиқарилган ҳал қилув қарорлари, ажримлар ва қарорлар ижросини қонунда белгиланган тартибда тўхтатиб туради;

— Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленумининг раҳбарий тушунтиришлари бажарилиши устидан назоратни амалга ошириш ишларини ташкил этади;

— ишни бир хўжалик судидан бошқа хўжалик судига олиб бериш масаласини ҳал қилади;

— Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленуми ва Раёсатини чақиради ҳамда уларнинг мажлисларида раислик қилади;

— Пленум ва Раёсат муҳокамасига қонунга биноан уларнинг ваколатига тааллуқли бўлган масалаларни киритади;

— зарур ҳолларда бир ҳайъат таркибига кирувчи судьяларни бошқа ҳайъат таркибида иш кўришга жалб этади;

— Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленумининг раҳбарий тушунтиришлари, қонун ҳужжатларига мувофиқ эмаслиги ҳақида Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленумига тақдимномалар киритади;

— қонунларни шарҳлаб берувчи масалалар юзасидан ва норматив ҳужжатларнинг Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ эмаслиги ҳақида Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судига тақдимномалар киритади;

— судлов ҳайъатлари таркиби ва уларнинг раислари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Раёсати ҳамда судьялар малака ҳайъати таркиби тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленумига тақдимномалар киритади;

— хўжалик судлари судьялигига номзодлар ҳақида Ўзбекистон Республикаси Президентига тақдимномалар киритади;

— Ўзбекистон Республикаси хўжалик судлари судьяларини интизомий жавобгарликка тортиш ҳақида иш қўзғатади;

— раис ўринбосарлари ўртасида вазифаларни тақсимлайди;

— Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик судининг штат жадвалини тасдиқлайди;

— ўз ваколатлари доирасида буйруқлар ва фармойишлар чиқаради;

— фуқароларни корхоналар, муассасалар, ташкилотларнинг вакилларини шахсан қабул қилади ҳамда ариза ва шикоятларни кўриб чиқиш ишини ташкил этади;

— қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди раисининг биринчи ўринбосари ва ўринбосарлари:

— Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик судининг ва хўжалик судларининг низоларини ҳал қилиш бўйича судлов ҳайъатлари чиқарган ҳал қилув қарорлари, ажримлар ва қарорлар устидан протест киритади;

— Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди тегишли судлов ҳайъатларининг ташкилий ишига раҳбарлик қилади;

— ишларни назорат тартибида текшириш учун талаб қилиб олади;

— суд амалиётини умумлаштириш, суд статистикасини таҳлил қилиш ишини ташкил этади;

— Ўзбекистон Республикаси хўжалик судлари томонидан чиқарилган, ўзлари протест киритишга ҳақли бўлган ҳал қилув қарорлари, ажримлар ва қарорлар ижросини тўхтатиб туради;

— судьялар ва суднинг бошқа ходимлари малакасини ошириш ишларини ташкил этади;

— вазифалар тақсимотига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг таркибий бўлинмалари ишига раҳбарлик қилади;

— фуқаролар ва корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг вакилларини шахсан қабул қилади;

— қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раиси йўқлигида унинг ваколатларини раиснинг биринчи ўринбосари, биринчи ўринбосар йўқлигида эса раис ўринбосарларидан бири амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди судлов ҳайъатлари раислари:

— судлов ҳайъатлари ишларини ташкил этади ва уларнинг мажлисларида раислик қилади;

— судлов ҳайъатларининг фаолияти тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Раёсатига, шунингдек Пленумига маъруза тақдим этади;

— суд амалиётини умумлаштириш учун суд ишларини талаб қилиб олади;

— судьялар малакасини ошириш ишини ташкил этади;

— қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг барча органлари ва мансабдор шахсларининг ваколатлари юқоридагилардан иборат.

Қорақалпоғистон Республикаси ҳўжалик суди, вилоят ва Тошкент шаҳар ҳўжалик суди раис, раис ўринбосарлари ва судьялардан иборат бўлади. Зарур бўлса, уларда судлов ҳайъатлари тузилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раисининг тақдимномасига кўра Ўзбекистон Республикаси Президенти бошқа шаҳарларда ҳам ҳўжалик судларини ташкил этиши мумкин.

Мазкур ҳўжалик судлари ишларни ўз ваколатлари доирасида биринчи инстанция суди сифатида ва апелляция тартибида кўради, суд амалиётини умумлаштиради, қонунга мувофиқ бошқа ваколатларни

Қорақалпоғистон Республикаси, вилоят ва Тошкент шаҳарларининг ҳудудида амалга оширади.

Ушбу ҳўжалик судлари раислари қуйидаги ваколатларга эга:

- суд фаолиятига раҳбарлик қилади;
- судлов ҳайъатлари мажлисларида раислик қилиши мумкин;
- зарур ҳолларда бир ҳайъат таркибига кирувчи судьяларни бошқа ҳайъат таркибида иш кўришга жалб этади;
- раис ўринбосарлари ўртасида вазифаларни тақсимлайди;
- судьялар ўртасида ишларни тақсимлайди;
- судьялар ва суднинг бошқа ходимлари малакасини ошириш ишини ташкил қилади;
- суд амалиётини умумлаштириш ва суд статистикасини юритиш ишини ташкил этади;
- фуқароларни, муассасалар, ташкилотларнинг вакилларини шахсан қабул қилади ҳамда ариза ва шикоятларни кўриб чиқиш ишини ташкил этади;
- қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ишларни амалга оширади.
- ҳўжалик судларининг ходимларини ишга олади ва уларни ишдан бўшатади.

Қорақалпоғистон Республикаси ҳўжалик суди, вилоят ва Тошкент шаҳар ҳўжалик суди раисининг ўринбосари:

- вазифалар тақсимотиға мувофиқ суд ишларига раҳбарлик қилади;
- тегишли ҳайъатлар ишини ташкил этади ва уларнинг мажлисларида раислик қилади;
- фуқаролар ҳамда корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг вакилларини шахсан қабул қилади;
- суд раиси йўқлигида унинг ваколатларини амалга оширади;
- қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Судьялар мустақилдирлар, фақат қонунга бўйсунадилар. Судьяларнинг одил судловни амалга ошириш борасидаги фаолиятига бирон-бир тарзда аралашшига йўл қўйилмайди ва бундай аралашшиш қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлади.

Судьяларнинг дахлсизлиги қонун билан кафолатланади.

Олий суд ва Олий ҳўжалик суди раислари ва аъзолари Олий Мажлис депутати бўлолмайдилар.

Судьялар, шу жумладан туман судьялари сиёсий партиялар ва ҳаракатларнинг аъзоси бўлишлари ва бошқа ҳақ тўланадиган лавозимни эгаллашлари мумкин эмас.

Судья ваколат муддати тугагунга қадар судьялик вазифасидан қонунда кўрсатилган асослар бўлгандагина озод этилиши мумкин.

Судьялар суд ҳокимиятини мустақил равишда амалга оширадилар ва фақат Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига, ҳуқуқий онг ва ички маслағига бўйсунадилар.

Айнан бир пайтда — бу суд ҳокимиятининг мустақиллиги ва самарадорлиги, одамларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш имкониятини амалга оширилишининг энг муҳим шарти сифатида тан олинади. Судьяларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига бўйсунитиши шуни кўрсатадики, судьялардан биринчи галда конституциявий нормаларни таъминлашлари талаб қилинади. Чунки Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси энг юксак ҳуқуқий кучга эга бўлган ҳужжат бўлиб, у бевосита таъсир кўрсатиш хусусиятига эга. Шунингдек, судьялар Ўзбекистон Республикаси қонунларига ҳам бўйсунитишлари лозим.

Ҳеч ким — на давлат органлари, на бошқа ташкилотлар, муассасалар, уларнинг мансабдор шахсла-

ри ва фуқаролар судга муайян ишларни қандай ҳал қилиш бўйича кўрсатма бериши мумкин эмас. Масалан, "Судлар тўғрисида"ги Қонуннинг 8-бобида қайд этилганидек, судьяларнинг мустақиллиги қуйидагилар орқали таъминланади: уларни қонунда белгиланган тартибда судьяликка сайлаш, тайинлаш ва судьяликдан озод қилиш; судьяларнинг дахлсизлиги; одил судловни амалга оширишдаги қатъий таомил; қарор чиқариш чоғида судьялар маслаҳатининг сир тутилиши ва уни ошкор қилишни талаб этишнинг тақиқланиши; судга ҳурматсизлик ёки муайян ишларни ҳал қилишга аралашганлик, судьялар дахлсизлигини бузганлик учун жавобгарлик; судьяга унинг юксак мақомига муносиб равишда давлат ҳисобидан моддий ва ижтимоий таъминот бериш.

Давлат органлари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар, мансабдор шахслар, фуқаролар судьяларни ҳурмат қилишлари ва уларнинг мустақиллигига риоя этишлари шарт.

Судьялар суд ҳокимиятининг вакиллари сифатида уларнинг манфаатларини акс эттирувчи судьялар уюшмаларини ташкил этишлари мумкин ва уларнинг фаолияти судьялар мустақиллигини таъминлайди.

Судья ва халқ маслаҳатчиларининг одил судловни амалга ошириш борасидаги фаолиятига ҳар қандай аралашишга йўл қўйилмайди ва мазкур ҳаракатлар қонун томонидан таъқиб этилади.

Кўрган ёки судловида бўлган ишлар моҳияти бўйича судьядан бирон-бир тушунтиришлар беришни, шунингдек қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллардан ва тартибдан ташқари, кимга бўлмасин, танишиб чиқиш учун ишларни тақдим этишни талаб қилиш тақиқланади.

Судьяларнинг дахлсизлиги улар мустақиллигининг кафолатларидан бири сифатида тан олинади. Дахлсизлик — судьяга нисбатан бирон-бир таъсир кўрсатишнинг бартараф этилишини зарурий шарти бўлиб, одил судловни амалга оширганда унинг ҳуқуқларини чеклашга йўл қўйилмайди.

Судьянинг шахси дахлсиз, судьянинг дахлсизлиги унинг турар жойига, хизмат хонасига, фойдаланадиган транспорти ва алоқа воситаларига, унга тегишли ашёлар ва ҳужжатларга тааллуқдир.

Судьяларнинг шахсий хавфсизлигини таъминлаш мақсадида уларга Ўзбекистон Республикаси Олий суди раиси, Олий ҳўжалик суди раиси, Адлия вазирли томонидан белгиланган рўйхат бўйича ўқотар қурол берилади. Зарур ҳолларда тегишли суд раисининг қарорига биноан ички ишлар органлари судья ва унинг оиласи учун қуроли соқчилар ажратади.

Судьяга нисбатан жиноят иши фақат Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан қўзғатилиши мумкин.

Судья тегишинча Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг ёки Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг розилигисиз жиний жавобгарликка тортилиши, ҳибсга олиниши мумкин эмас.

Судьяни маъмурий ҳуқуқбузарлик учун жавобгарликка тортишга судьяларнинг тегишли малака ҳайъати розилиги билангина йўл қўйилади.

Судьянинг турар жойига ёки хизмат хонасига, фойдаланадиган транспортга кириш, уларни кўздан кечириш, уларда тинтув ўтказиш ёки улардан ашёни олиш, телефондаги сўзлашувини эшитиш, судьяни кўздан кечириш ва уни шахсий тинтув қилиш, шунингдек унинг хат-хабарларини, унга тегишли ашёлар ва ҳужжатларни кўздан кечириш, олиб қўйиш ёки олишга фақат Қорақалпоғистон Республикаси прокурорининг, вилоят, Тошкент шаҳар прокурорининг, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий прокурорининг рухсати ёки суднинг қарори билан йўл қўйилади.

Туманлараро, туман (шаҳар) суди, ҳудудий ҳарбий суд судьясига нисбатан жиноят иши юқори турувчи суд судловига, бошқа судлар судьяларига нисбатан эса Ўзбекистон Республикаси Олий суди судловига тегишлидир.

Судда ўз вазифаларини бажараётган даврда халқ маслаҳатчиларига судьялар дахлсизлигининг барча кафолатлари татбиқ этилади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига биноан Олий суд ва Олий ҳўжалик судининг раислари ва аъзолари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг депутатлари сифатида сайланиш ҳуқуқига эга эмаслар. Судьялар, жумладан туман судьялари сиёсий фирқа ва ҳаракатларнинг аъзолари сифатида ўша фирқа ва ҳаракатларда иш ҳақи оладиган лавозимларни эгаллашлари ва ишлашлари мумкин эмас. Бундай талаб шуни билдирадики, судьяларнинг одил судловни амалга ошириш фаолиятига бирон бир орган, фирқа ва ҳаракатлар томонидан таъсир қилиб, муайян ишни ҳар томонлама тўла ва холисона кўришга тўсқинлик қилиш ёки ғайриқонуний суд қарори чиқарилишига эришиш мақсадида суд ишига аралашиш мумкин эмас. Судьялар томонидан одил судловни амалга оширишда ўзининг бурчига асосан қонун талабларига сўзсиз риоя қилиш, одил қарорларни ўзининг виждони ва ички ишончи асосида, сиёсий қарашлар ва ёқишлардан қатъи назар, чиқариш, муайян ишларни ҳал этиш бўйича ҳар қандай аралашуш ҳаракатларини бартараф этиб, қонунда белгиланган тартибда айбдорларни жавобгарликка тортиш масаласини кўндаланг қўйиш талабини онгли равишда қабул этиш — суд фаолиятининг ҳуқуқий ва маънавий-руҳий асосларидан биридир.

"Судлар тўғрисида"ги Қонун судьяларнинг ваколатларини тўхтатиш ва бекор қилишнинг муайян вазиятларини, шунингдек уларни маъмурий жавобгарликка тортиш ҳолларининг ўзига хос тартибини қайд этган (ихтисослик раёсатлар томонидан).

Судья жиноий жавобгарликка тортилган тақдирда, унинг ваколатлари тўхтатилади.

Судьянинг ваколатлари Ўзбекистон Республикаси Адлия вазири ва Ўзбекистон Республикаси Олий суди раисининг биргаликдаги тақдимномасига би-

ноан, Ўзбекистон Республикаси Олий суди судьяларининг ва ҳарбий судлар судьяларининг ваколатлари — Ўзбекистон Республикаси Олий суди раисининг тақдимномасига, хўжалик судлари судьяларининг ваколатлари эса — Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди раисининг тақдимномасига биноан қуйидаги ҳолларда судьяларнинг тегишли малака ҳайъати қарори билан тўхтатилади, агар: судья ўз лавозимига зид фаолият билан шуғулланса; судья тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларига тортилган ёки суд қарори билан бедарак йўқолган деб топилган бўлса.

Судьянинг ваколатлари бу ваколатларни тўхтатишга сабаб бўлган асос бекор бўлгунга қадар тўхтатилади.

Судья судьялар малака ҳайъати қарори устидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда шикоят қилишга ҳақли.

Судьялик ваколатларининг тўхтатилиши унга иш ҳақи тўланиши тўхтатилишига ёки унинг иш ҳақи миқдори камайтирилишига, судьянинг таъминоти даражасини пасайтиришга ва судьяни қонунда белгиланган дахлсизлик кафолатларидан маҳрум қилишга сабаб бўлмайди, эҳтиёт чораси сифатида судьяга нисбатан ҳибсга олиш чораси танланган ҳоллар бундан мустасно.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Олий хўжалик суди судьясининг ваколатлари Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан; вилоятлар, Тошкент шаҳар судлари, туманлараро, туман (шаҳар) судлари судьясининг ваколатлари — Ўзбекистон Республикаси Адлия вазيري ва Ўзбекистон Республикаси Олий суди раисининг биргаликдаги тақдимномасига биноан, ҳарбий судлар судьясининг ваколатлари эса Ўзбекистон Республикаси Олий суди раисининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан; вилоятлар ва Тошкент шаҳар хўжалик суд-

лари судьясининг ваколатлари — Ўзбекистон Республикаси Олий ҳужалик суди раисининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан; Қорақалпоғистон Республикаси судлари судьясининг ваколатлари — Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси Раисининг тақдимномасига биноан белгиланган тартибда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси томонидан қуйидаги ҳолларда тугатилади: у судьялар қасамёдини бузган тақдирда; унинг ёзма аризасига кўра; судьяларнинг тегишли малака ҳайъати томонидан огоҳлантириш қилинган ёки ваколатлари тўхтатилганидан кейин ўз лавозимига зид фаолият билан шуғулланишни давом эттираверган тақдирда; суд қарори билан муомалага лаёқатсиз деб топилган тақдирда; унга нисбатан суднинг айблов ҳукми қонуний кучга кирган тақдирда; у суднинг қарори билан ўлган деб эълон қилинган тақдирда; соғлиғи ҳолатига ёки бошқа узрли сабабларга кўра узоқ вақт мобайнида судьялик вазифасини бажаришга қодир бўлмай қолган тақдирда.

Халқ маслаҳатчиларининг ваколатлари қуйидаги ҳолларда тугатилади: агар улар судьялар қасамёдини бузган тақдирда; судьяларнинг тегишли малака ҳайъати томонидан огоҳлантирилса ҳам ўз лавозимига зид фаолият билан шуғулланишни давом эттираверган тақдирда ёки уларнинг ваколатлари тўхтатилган вазиятларда.

Судья фақат судьялар ҳайъатининг қарорига асосан интизомий жавобгарликка тортилиши мумкин. Мазкур жавобгарлик: одил судловни амалга ошириш чоғида қонунийликни бузганлиги учун; суд ишини ташкил этишда бепарволиги ёки интизомсизлиги оқибатида йўл қўйган камчиликлари учун, шунингдек хизмат соҳасидаги ёки обрўсига доғ туширадиган бошқа хатти-ҳаракати учун.

Ҳарбий суднинг судьяси ҳарбий интизомни бузганлиги учун ҳам интизомий жавобгарликка тортилиши мумкин.

Суд қарорининг бекор қилиниши ёки ўзгартирилишининг ўзи, суд қарорини чиқаришда қатнашган судьянинг, агар у қонунни била туриб бузмаган ёки жиддий оқибатларга олиб келган виждонсизликка йўл қўймаган бўлса, жавобгар бўлишига олиб келмайди.

Судья ниҳоятда нуфузли ва юксак мавқега эга, давлатнинг қатъий жиҳатдан муҳим функциясини бажаради, шунинг учун унга мутахассислиги билан боғлиқ талаблардан ташқари, ўзига хос, бошқа давлат хизматчиларидан фарқли равишда ажралиб турадиган хизматда ва ундан ташқарида мавжуд бўлган маънавий-руҳий, ахлоқий хатти-ҳаракатлар чегаралари ўрнатилган.

113-модда

Ҳамма судларда ишлар очик кўрилади. Ишларни ёпиқ мажлисда тинглашга қонунда белгиланган ҳоллардагина йўл қўйилади.

Судларда ишларни очик кўриш барча судлар учун тааллуқдир, яъни умумий, ҳарбий ва хўжалик судлари учун, шунингдек ҳам жиноят ишларини, ҳам фуқаролик ишларини кўришга тааллуқдир.

Судларда ишларнинг очик кўрилиши — суд жараёнидаги муҳим демократик кўрсаткичлардан биридир. Бу тартиб фуқароларни суд залида қатнашишини, иш бўйича жараёни кузатиш, кўрган ва эшитган маълумотларни оммавий ахборот воситалари орқали ва бошқа усуллардан фойдаланиб тарқатиш имконини беради. Шу йўл билан халқнинг суд ҳокимияти фаолиятини назорат қилишига эришилади.

Судларда ишларни очик муҳокама қилиш конституциявий принцип мақомига эга бўлган талаб сифатида тан олинади, аммо ишни кўриш пайтида унинг очик муҳокама қилиниши давлат сирларини сақлаш манфаатларига зид бўлса, шунингдек жинсий жиноятлар ёки вояга етмаганлар томонидан жиноят

содир этиш тўғрисидаги ишлар кўрилатган бўлса, бу ҳолларда мазкур ишлар ёпиқ суд мажлисида кўрилади ва мазкур принципга нисбатан истисно сифатида хизмат қилади.

Фуқароларнинг шахсий ҳаётини ошкор қилувчи ёки уларнинг қадр-қимматини камситадиган ҳолларда ёки жабрланувчи, гувоҳ ва ишда иштирок этаётган бошқа шахсларнинг, уларнинг оила аъзоларининг шахсий ҳафсизлигини таъминлаш билан боғлиқ бўлган ҳолларда ёпиқ суд мажлиси ўтказилиши талаб қилинади.

Шахсий хат-хабарлар билан алмашув, телегрф орқали хат-хабарлар билан алмашув очиқ суд муҳокамасида айнан шу хат-хабарларни юборган ёки олган шахслар рухсати билан ошкор қилиниши мумкин. Бундай рухсат олинмаган тақдирда суд уларни ёпиқ суд мажлисида ўрганиши керак.

Ишларни ёпиқ суд мажлисида кўриб чиқиш суд юритиш қоидаларининг барча талабларига риоя қилган ҳолда олиб борилади. Ишни ёпиқ суд мажлисида кўриб чиқишга доир ажрим ишнинг барча ҳолатлари бўйича ёки бир қисмига нисбатан чиқарилиши мумкин. Ушбу ажрим фақат оммага тааллуқли бўлиб, процесс иштирокчиларига таъсир этмайди.

Суд судланувчининг, фуқаровий жавобгарнинг ва жабрланувчининг, фуқаровий жавобгарнинг яқин қариндошларига ҳамда бошқа шахсларга ёпиқ суд мажлисларини ўтказилишида иштирок этишга, ушбу мажлисларда кўриб чиқиладиган ҳолатлар тўғрисидаги маълумотларни тарқатганлик учун жавобгарликка тортилиши тўғрисида огоҳлантиришдан сўнг, рухсат беришга ҳақли.

Маълумки, хусусий (шахсий) ҳаёт — бу шахс ҳаётининг икир-чикирига боғлиқ жиҳатлари бўлиб, фақат унинг ўзигагина мансубдир, яъни давлат, ишлаб чиқариш, ижтимоий-сиёсий ёки бошқа ошкора фаолиятдан ташқари ҳолда бўлиб, улар билан боғлиқ эмас. Шунинг учун оммавий ахборот воситалари томонидан суд мажлисида маълум бўлган шахс-

нинг шахсий ҳаётига оид (конфеденциал) маълумотларни тарқатиш мумкин эмас. Судьяга тааллуқли маълумотларни доимо жамоатчилик эътиборига етказиш ўринли бўлмайди. Шунинг ҳам эътиборга олиш лозимки, конфеденциал ахборотлар наинки ёпиқ суд мажлисларида, балки ишни ошкора кўриш жараёнида вужудга келиши мумкин.

Суд залида тартибни сақлаб туриш учун зарур бўлган ҳолларда суд айрим шахсларнинг суднинг очиқ мажлисларида қатнашишларини тақиқлаб қўйишга ҳақлидир.

Суд залида овозларни ёзиб олиш, фотосуратга, видеоёзувга, кинога олишга фақат суд мажлисида раислик қилувчининг рухсати билангина йўл қўйилади.

Суд томонидан ишни муҳокама қилиш натижа-сида қонун асосида чиқарилган ҳукм, ажрим ва қарорлар суд мажлиси залида барча ҳолларда ошкора эълон қилинади.

Судлов фаолиятида ошкораликни кенгайтириш учун зарур ҳолларда судлар оммавий ахборот воситалари ходимларига, тегишли жамоат бирлашмалари ва жамоаларга бўладиган процесслар тўғрисида хабар бериши, шунингдек процессларни бевосита корхоналар, муассасалар ва ташкилотларда ўтказиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг ФПКнинг 10-моддасига биноан барча судларда ишлар ошкора кўрилади, давлат ёки тижорат сирларини сақлаш манфатларига зид бўлган ҳоллар бундан мустасно.

Ишда иштирок этувчи шахсларнинг ҳаётига тааллуқли маълумотлар ошкор бўлишига йўл қўймаслик, шунингдек фарзандликка олиш ва ёзишмалар сир сақланишини таъминлаш мақсадида суднинг асос-лантирилган ажримига биноан, иш суднинг ёпиқ мажлисида кўрилишига йўл қўйилади.

Иш суднинг ёпиқ мажлисида кўрилганида ишда иштирок этаётган шахслар, зарур ҳолларда эса, гувоҳлар, экспертлар, мутахассислар ва таржимонлар ҳам қатнашадилар.

Иш суднинг ёпиқ мажлисида судлов ишлари юри-
тишнинг барча қоидаларига риоя қилинган ҳолда
кўрилади.

Суднинг ҳал қилув қарори барча ҳолларда ошко-
ра эълон қилинади.

Одил судловнинг ошкоралиги жамиятда бўлган
ошкоралик билан кўпгина ўхшашликларга эга. Суд
юритувидаги ошкоралик ўзига хос хусусиятга эга,
яъни у қонунда қайд этилган принцип сифатида эъти-
роф этилади ва унга бўйсунмаслик қонунни қўпол
бузилиши сифатида тан олинади.

114-модда

**Суд ҳокимияти чиқарган ҳужжатлар барча дав-
лат органлари, жамоат бирлашмалари, корхона-
лар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахс-
лар ва фуқаролар учун мажбурийдир.**

Суд ҳукми суд ҳокимиятининг энг муҳим ҳуж-
жатлари сифатида тан олинади. Конституциянинг
26-моддасига кўра жиноят содир этганликда айб-
ланаётган ҳар бир шахснинг иши судда қонуний тар-
тибда, ошкора кўриб чиқилиб, айби аниқланмагун-
ча у айбдор ҳисобланмайди. Бошқа сўзлар билан
айтганда, жиноят содир этишда айбланаётган ҳар
бир шахс унга, унинг айби қонунга биноан исбот-
лаб берилмагунча ва қонуний кучга кирган суд
ҳукми билан аниқланмагунча айбсиз деб ҳисобла-
ниш ҳуқуқига эга.

Ҳукм — бу суд мажлисида суд томонидан чиқа-
рилган ва судланувчининг айби бор ёки йўқлиги
ҳамда унга нисбатан жазо чорасини қўллаш ёки ун-
дан озод этиш масалалари билан боғлиқ қарори
ҳисобланади. Ҳукмга нисбатан қўйиладиган талаб-
лар чиқарилган ҳукмнинг қонуний, асосли ва одил
бўлишини талаб қилади.

Ҳукмнинг қонунийлиги — бу ҳукми барча талабларга амал қилинган ҳолда ва қонун асосида чиқарилганлигидир (ЖПКнинг 455-мод. 2-қ.).

Ҳукм ишнинг ҳақиқий ҳолатлари унда кераклигича тўла ва юз берганига ҳақиқатан монанд тарзда аниқланган бўлса, асосли деб эътироф этилади (ЖПКнинг 455-мод 3-қ.).

Ҳукм айбдорга нисбатан жазо ёки бошқа таъсир чораси у содир этган жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражаси ва унинг шахси эътиборга олиниб тайинланган бўлса, айбсиз шахс эса оқланган ва реабилитация этилган бўлса, адолатли деб эътироф этилади (ЖПКнинг 455-мод. 4-қ.).

Суднинг ҳукми оқлов ва айблов бўлиши мумкин. Ҳукм қонуний кучга кирган ёки иш кассация инстанцияси судидан қайтарилган кундан бошлаб уч кундан кечикмай, ҳукм чиқарган суд томонидан ижро этирилади. Иш фақат биринчи инстанция судига юборилиши лозим, прокурорга ёки бошқа судга юборилиши мумкин эмас (ЖПКнинг 528-мод.).

Суд ҳукми эълон қилгач, суд мажлиси залида қуйидагиларни дарҳол қамоқдан озод қилади: оқланган шахсни, жазо тайинланмаган маҳкумни, жазодан озод этилган маҳкумни, ушлаб туриш ёки эҳтиёт чорасини қўллаш оқибатида қамоқда бўлган вақтдан ёхуд назорат тартибида бекор қилинган ҳукмга биноан шу иш бўйича жазони ўтаган вақтдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум этилган маҳкумни, шартли равишда озодликдан маҳрум этилган маҳкумни, озодликдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган жазога маҳкум этилган шахсни (ЖПКнинг 529-м.).

Суднинг ажрими — бу кассация ёки назорат тартибидаги суд инстанцияси томонидан чиқарилган ҳужжат бўлиб, унда суднинг ҳулосасини тўғри ёки хато эканлиги ҳақида, айбнинг исботланганлиги ва унинг ҳажми ҳақида, қилмишнинг квалификацияси ҳақида, ҳукм бўйича тайинланган жазонинг қонуний ва одилона эканлиги ҳақида ёки фуқаролик ишлари бўйича биринчи инстанция судининг ҳулоса-

ларининг тўғри ёки хато эканлиги ҳақида мантиқий тартибдаги қарори мавжуд бўлади.

Моҳияти бўйича жиноят ва фуқаролик ишини ҳал қилмайдиган, аммо суд тергови жараёнида тегишли чоралар ва процессуал воситалар қўллашни талаб қиладиган қарор биринчи инстанция судининг ажрими сифатида тан олинади. Суд ажрими, агар у тегишли ташкилотлар ва мансабдор шахсларнинг диққатини ишни кўриб чиқиш жараёнида аниқланган қонунни бузиш фактларига, қонунни бузилишига олиб келган сабаб ва шароитларга жалб қиладиган бўлса, хусусий ажрим деб юритилади. ЖПК 299-моддасига мувофиқ жиноятнинг сабабларини ва уни содир этилишига имкон берган шарт-шароитларни бартараф қилиш тўғрисидаги тақдимнома ёки хусусий ажрим юборган давлат органи, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи, жамоат бирлашмаси, жамоа ёки мансабдор шахс зарур чораларни кўриши ва кўрилган чораларнинг натижалари тўғрисида кечи билан бир ойлик муддат ичида тегишинча суриштирувчини, терговчини, прокурорни ёки судни хабардор қилиши шарт.

Моддий зарарни қоплашга нисбатан, тавсиянома ни рад этишга нисбатан, мансабдан четлатишга нисбатан, жиноят иши қўзғатишга (қўзғатмасликка) нисбатан, жиноят ишини қўшимча терговга жўнатишга нисбатан, янги аниқланган ҳолатлар бўйича ишни қайта тиклашга нисбатан, зарурий чораларга нисбатан, экспертизага нисбатан, жиноят ишини бекор қилишга нисбатан, жиноят ишини суд терговига ўтказишга нисбатан, айбланувчи тариқасида ишга жалб қилишга нисбатан ва бошқа ҳолатларга нисбатан суд ажрими чиқарилиши мумкин.

Судьянинг якка ҳолдаги ҳаракатлари ишни суд терговига ўтказиш, иш бўйича терговни тўхтатиш, жиноят иши бўйича терговни тўхтатиш билан боғлиқ бўлса, қарор шаклида амалга оширилади.

Фуқаролик процессида биринчи инстанция суди бир-бири билан боғлиқ бир қатор кетма-кет процессуал ҳаракатларни содир этади.

Суднинг ҳаракатлари унинг давлат органи сифатидаги фармойишларида акс этиб, давлат иродасини ифодалайди. Суднинг иродасини билдириш орқали фуқаролик процессида даъво тарзида ва бошқа талаблар сифатида қўйилган масалалар ва шу билан боғлиқ процессуал саволлар ҳам ҳал этилади. Биринчи инстанция судининг барча ҳаракатлари процессуал ҳужжатлар (актлар) сифатида қайд этилади. Қандай саволларни биринчи инстанция суди ҳал қилганига асосан унинг тўхтамлари қарор ёки ажрим шаклида чиқарилади. Қарорлар ва ажримларнинг предметларига оид бўлган фарқлар бир қатор белгилар асосида ажратилади: уларни чиқариш тартиби бўйича, суд таркибига, шикоят қилиш тартибига, ҳуқуқий оқибатлар бўйича.

Биринчи инстанция судининг тўхтами асосида иш моҳияти жиҳатидан ҳал қилинади ва у қарор шаклида чиқарилади.

Даъво иш юритувида қарор асосида тарафларнинг моддий-ҳуқуқий баҳси ҳал этилади. Шунинг учун, суд қарорининг аҳамияти энг аввало шундан иборатки, фуқаролар ва юридик шахсларнинг субъектив ҳуқуқ ва эркинликлари давлат номи билан муҳофаза қилинади. Суд қарорининг предмети сифатида талаб қилиш ҳуқуқи, мажбуриятга эга шахсга нисбатан бу талабни қўйиб, уни мажбурий равишда амалга оширилиши ва шу билан тегишли ҳуқуққа оид мажбурият юзага келишини тақозо этади.

Ҳуқуқий муносабатни, даъвогарнинг ҳуқуқлари ва жавобгарнинг мажбуриятларини суд томонидан тасдиқланиши уларни мажбурий равишда ижро этилишига олиб келади. Айнан шу мақсадларда бу қарор чиқарилади. Суд томонидан фуқаровий жавобгарга нисбатан тегишли ҳаракатларни бажариш мажбуриятини юклатиш билан боғлиқ ҳужжат қарор сифатида тан олинади.

Суд қарори шундай ҳуқуқий муносабатни (ҳуқуқ ва мажбуриятни) ҳам тасдиқлаши мумкинки, унинг воқеликда мавжудлигини тан олиш билан боғлиқ

бўлган, аммо ҳали унинг мажбурий амалга оширилиши учун тегишли вақт бўлмаганлиги сабабли (масалан тегишли муддат ёки шартнинг ҳали вақти келмаган) ёки у маълум ҳуқуқий муносабатни йўқлигини тасдиқлаши мумкин (масалан, шартномани ҳуқуқий кучга эга эмаслиги ёки мажбуриятни бажарилганлиги сабабли битимнинг шартлари тўла бажарилганлиги). Бундай қарорлар келажақда мажбуриятни мажбурий равишда амалга оширилиши учун асос бўла олмайди ва айнан шу мақсадга қаратилмаган. Бу қарорлар тан олиш қарорлари деб аталади.

Суд қарори бир қатор қонунда махсус равишда қайд этилган вазиятларда ҳуқуқий муносабат сифатида ўзгариши ва тугатилиши мумкин. Бундай қарорлар мажбуриятни юклатиш билан боғлиқ қарорлардан фарқ қилиб ҳуқуқий ҳолатни ўзгартирувчи қарорлар деб аталади.

Қарорнинг мазмуни ва реквизитларининг кетмакетликда қайд этилиши қонун талаблари доирасида бўлиши шарт. ФПКнинг 225-моддасида суд чиқарган қарорларнинг ҳуқуқий кучга кириши, 226-моддада эса қарорларнинг бажарилиши, 227-моддада зудлик билан бажарилиши қайд этилган.

Суд томонидан ишнинг моҳият жиҳатидан ҳал этилиши учун суд муҳокамасидан аввал ва унинг ўтказилиши жараёнида, шунингдек унинг қолдирилиши вақтида ҳам кўпгина процессуал ҳаракатларни амалга ошириш керак. Бир қатор процессуал ҳаракатлар қарорни чиқарилишидан сўнг ҳам, қарорни ижро этиш иш юритuvi жараёнида ҳам амалга оширилади. Муайян иш бўйича фуқаролик процессида юзага келувчи барча процессуал саволлар, биринчи инстанция суди томонидан ажрим чиқариш йўли билан ҳал этилади.

Шунинг учун биринчи инстанция судининг ажримлари — ишнинг моҳияти жиҳатидан ҳал этмайдиган қарорлар сифатида тан олинади. Биринчи инстанция судининг ажримлари моддий-ҳуқуқий баҳс моҳияти жиҳатидан бу масалаларга аралаш-

майди. Айнан шу жиҳатдан улар суднинг қарорларидан фарқ қилади. Процесснинг ривожланиши мазмуни ва таъсирига кўра қуйидаги таснифга эга: иш юритувни бошқариш билан боғлиқ, яъни процессни ташкил этиш билан боғлиқ ажримлар; тайёргарлик, чек қўйиш, якунловчи ва хусусий ажримларга бўлинади.

Хўжалик ҳуқуқий соҳада хўжалик суди процессуал масалалар бўйича ажрим чиқаради. Хўжалик суди ажримни алоҳида акт сифатида даъвони кўрмасдан қолдириш, иш юритишни тўхтатиб туриш, иш юритишни тугатиш ва ХПК кўрсатилган ҳолларда чиқаради. Моддий-ҳуқуқий масалалар эса суд буйруғи асосида ҳал қилинади. (ХПКнинг 102-м.) Суд буйруғи кредиторнинг пул суммасини ундириш ёки ундирувни қарздорнинг мол-мулкига қаратиш ҳақидаги аризаси бўйича суд чиқарган ҳужжатдир. Суд буйруғи ижро ҳужжати кучига эга. Суд буйруғи бўйича ундирув буйруқ берилгандан сўнг ўн кунлик муддат ўтгач, суд ҳужжатларини ижро этиш учун белгиланган тартибда амалга оширилади.

Хўжалик суди низони мазмунан ҳал қилишда ҳал қилув қарори қабул қилади. Суднинг ҳал қилув қарори қонуний ва асослантирилган бўлиши керак.

Хўжалик судида апелляция инстанциясининг тўхтами қарор шаклида қайд этилади. Кассация инстанцияси суди қарор чиқаради. Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди назорат тартибида қарорни қабул қилади.

Ишни кўраётган хўжалик суди бошқа вилоят (Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри) ҳудудидаги далилларни олиш зарур бўлиб қолган ҳолларда тегишли хўжалик судига муайян процессуал ҳаракатларни бажаришни топширишга ҳақли. Суд топшириғи тўғрисидаги ажримда кўрилаётган ишнинг мазмуни қисқача баён қилинади, аниқланиши лозим бўлган ҳолатлар, топшириқни бажарадиган хўжалик суди тўплаши лозим бўлган далиллар кўрсатилади. Суд

топшириғи тўғрисидаги ажрим топшириқ берилган хўжалик суди учун мажбурийдир ва ажрим олинган пайтдан бошлаб, ўн кунлик муддатдан кечиктирмай бажарилиши лозим (ХПКнинг 74-м.).

Ўзбекистон Республикаси суд ҳокимиятининг юқорида қайд этилган ҳужжатлари барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан ижро этилиши мажбурийдир. Суд ҳокимиятининг ҳужжатларини ижро этмаслик қонунда белгиланган жавобгарликни юзага келтиради.

115-модда

Ўзбекистон Республикасида суд ишларини юритиш ўзбек тилида, қорақалпоқ тилида ёки муайян жойдаги кўпчилик аҳоли сўзлашадиган тилда олиб борилади. Суд ишлари олиб борилаётган тилни билмайдиган судда қатнашувчи шахсларнинг таржимон орқали иш материаллари билан тўла танишиш ва суд ишларида иштирок этиш ҳуқуқи ҳамда судда она тилида сўзлаш ҳуқуқи таъминланади.

Мазкур принцип фуқароларнинг ҳаётида миллий тилда эркин равишда сўзлаш ва ундан фойдаланиш бўйича давлатнинг кафолати сифатида тан олинади. Унга биноан судлардаги иш юритув ўзбек тилида, қорақалпоқ тилида ёки муайян жойдаги кўпчилик аҳоли сўзлашадиган тилда олиб борилади. Одил судловни амалга оширишда ҳар бир шахснинг она тилидан фойдаланиши қонун ҳужжатлари мажмуасининг демократизмини, одил судловни амалга оширишда қуйидаги муҳим бўлган масалаларни ҳал қилади. Аҳоли учун суд муҳофазасидан фойдаланиш имконияти, процесс қатнашчиларининг ҳуқуқларини таъминлаш ниҳоятда катта аҳамият касб этади. Агар процесс кўпчилик аҳоли сўзлашадиган тилда олиб борилмаса, у ҳолда суднинг аҳоли билан алоқаси бузилади, қийинлашади, сустлашади ёки умум-

ман суд муҳокамасининг тарбиявий аҳамиятидан кўзлаган мақсадга етилмай қолади. Процессда иштирок этувчи шахслар эса қонун томонидан уларга белгиланган процессуал ҳуқуқларни татбиқ этилиши, одил судловни самарали амалга оширилишига таъсир қила олмайдилар.

Иш юритиладиган тилни билмайдиган ёки етарли даражада тушунмайдиган процесс иштирокчиларига ўз она тилида ёки ўзи биладиган бошқа тилда оғзаки ёки ёзма арз қилиш, кўрсатма ва тушунтиришлар бериш, илтимоснома ва шикоятлар билан мурожаат қилиш, судда сўзлаш ҳуқуқи таъминланади. Бундай ҳолларда, шунингдек иш материаллари билан танишиш вақтида таржимон хизматидан фойдаланиш мумкин.

Суд юритуви тилини билмайдиган судланувчини таржимон билан таъминламаслик ҳукмни бекор қилинишига асос бўлади.

Гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи, адвокатнинг иш юритуви тилини билмаслиги сабабли ҳуқуқларини ҳар қандай равишда чеклаш ва процесснинг ҳар қандай босқичида она тилидан фойдаланиш имкониятидан маҳрум этиш жиноят-процессуал қонуннинг қўпол бузилиши сифатида тан олинади.

Ҳимоячининг иш юритув тилини билмаслиги уни иш юритувдан четга чиқарилиши учун асос бўла олмайди. Бундай ҳолларда ЖПКнинг 20-моддасига биноан суриштирувчи, терговчи ва суд таржимоннинг ишда иштирок этиши учун тегишли чораларни кўришлари шарт.

Агар шахсга нисбатан жиноят иши олиб борилса ва у тергов ҳаракатлари ўтказишдаги тилни билмаса, бу ҳолда иш юритувида ҳимоячининг мажбурий равишда иштирок этиши тўғрисидаги қонуннинг талаби катта аҳамият касб этади.

Айбланувчига, судланувчига ёки процессда иштирок этувчи бошқа шахсларга тақдим этилиши лозим бўлган тергов ва суд ҳужжатлари уларнинг она тилига ёки улар биладиган бошқа тилга таржима қилиб берилиши лозим.

Процессуал қонуннинг нормалари суд юритувидаги тил тўғрисидаги қоидаларнинг реал кафолати бўлади ва уларга асосан иш бўйича таржимон хизмати учун суриштирув, дастлабки тергов органлари томонидан сарфланган харажатлар ёки суд чиқимларига кирган харажатлар давлат ҳисобидан тўланади.

116-модда

Айбланувчи ҳимояланиш ҳуқуқи билан таъминланади.

Тергов ва суд ишини юритишнинг ҳар қандай босқичида малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқи кафолатланади. Фуқароларга, корхона, муассаса ва ташкилотларга юридик ёрдам бериш учун адвокатура фаолият кўрсатади. Адвокатурани ташкил этиш ва унинг иш тартиби қонун билан белгиланади.

Фуқаронинг малакали ҳуқуқий ёрдамга эга бўлиши наинки миллий, балки халқаро ҳуқуқий нормалар билан ҳам кафолатланади. Мазкур ҳуқуқ жиноят қонунни томонидан таъқибга учраган шахслар учун ниҳоятда зарурдир. Шунинг учун уларнинг ҳуқуқларини сўзсиз равишда таъминлаш, ишнинг ҳолатини ҳар томонлама, тўлиқ ва объектив равишда тадқиқ этиш, гумон қилинувчи, айбланувчининг айблов ва оқлов билан боғлиқ ҳолатларини, жавобгарлигини оғирлаштирувчи ва енгиллаштирувчи ҳолатларни, шунингдек иш бўйича бор бўлган барча тусмолларни синчковлик билан текшириш, процесс иштирокчиларининг далилларни тақдим этиш ва уларни текшириш, илтимосномаларни келтириш бўйича тенг ҳуқуқлигини таъминлаш.

Гумон қилинувчи ва айбланувчини ҳимояланиш ҳуқуқи билан таъминлаш, аввало уларнинг ўз вақтида ҳуқуқий ёрдам олишидан иборат бўлиб, гумон ва айбловдан ҳимояланиш учун зарур. Ҳимоячининг жиноят процессида иштирок этиши гумон қилинув-

чи ва айбланувчини ҳимояланиш ҳуқуқи билан таъминлашнинг энг муҳим кафолати бўлиб хизмат қилади.

Унга гумон қилинувчи ва айбланувчининг қонуний манфаатлари ва ҳуқуқларини муҳофаза этиш учун қонунда кўрсатилган барча восита ва усуллари ишлатиш, шунингдек уларга зарурий юридик ёрдам кўрсатиш мажбурияти юклатилади.

Ҳимоячи гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи, уларнинг қонуний вакиллари, шунингдек гумон қилинувчининг, айбланувчининг ва судланувчининг илтимоси ёки розилиги билан бошқа шахслар томонидан таклиф этилади. Бу ҳуқуқни суриштирувчи, терговчи, прокурор ёки суд таъминлаши шарт.

Танланган ҳимоячининг йигирма тўрт соат ичида ишда иштирок этишга киришиш имконияти бўлмаган ҳолларда, суриштирувчи, терговчи, прокурор ёки суд гумон қилинувчига, айбланувчига, судланувчига ёхуд уларнинг қариндошларига бошқа ҳимоячини таклиф этишни ёки ҳимоячи тайинлашни сўраб адвокатлар бюросига, хайъати ёки фирмасига мурожаат қилишни тавсия этади. Гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи танлаган ҳимоячи исталган вақтда ишда иштирок этишга киришишга ҳақлидир.

Ишни юритаётган суриштирувчи, терговчи, прокурор ёки суд гумон қилинувчини, айбланувчини, судланувчини юридик ёрдам учун тўловдан батамом ёки қисман озод этишга ҳақлидир. Бундай ҳолларда адвокат меҳнатига қилинадиган харажатлар Вазирлар Маҳкамаси белгилаган тартибда давлат ҳисобидан амалга оширилади.

Бунинг учун ҳимоячи кенг қамровли процессуал ҳуқуқларга эга: манфаатларини ҳимоя қилаётган шахснинг нимада гумон қилинаётганлиги ёки айбланаётганлигини билиш; ишда иштирок этиш учун ўзига ижозат берилгани тўғрисида суриштирув, дастлабки тергов органлари ва суддан ёзма равишда тасдиқ талаб қилиш; гумон қилинувчи сўроқ қили-

наётганда иштирок этиш, шахсга айблов эълон қилинаётганда ҳозир бўлиш ҳамда айбланувчи сўроқ қилинаётганда, шунингдек уларнинг иштирокида ўтказиладиган бошқа тергов ҳаракатларида қатнашиш ва гумон қилинувчига, айбланувчига, гувоҳларга, экспертларга, мутахассисларга саволлар бериш; суриштирувчи ёки терговчининг рухсати билан бошқа тергов ҳаракатлари юргизиладиганда иштирок этиш; ўзи қатнашган тергов ҳаракатларининг юритилиши хусусида ёзма мулоҳазалар бериш; илтимоснома бериш ва рад этиш; далиллар тақдим қилиш; давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлардан ҳамда жамоат бирлашмаларидан ҳимояни амалга ошириш учун зарур бўлган маълумотномалар, тавсифномалар ва бошқа ҳужжатлар сўраб олиш; гумон қилинувчи ёки айбланувчи иштирокида ўтказилган процессуал ҳаракатларга оид ҳужжатлар билан, дастлабки тергов тамом бўлгандан кейин эса, жиноят ишига доир барча материаллар билан танишиш ва улардан керакли маълумотларни ёзиб олиш; агар ҳимояни амалга ошириш зарурияти тақозо этса, давлат сирлари, тижорат сири ёки бошқа сир ҳисобланган маълумот билан қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда танишиш; ишнинг суддаги муҳокамасида тараф сифатида иштирок этиш; суриштирувчининг, терговчининг, прокурорнинг ва суднинг ҳаракатлари ҳамда қарорлари устидан шикоятлар келтириш; суд мажлисининг баённомаси билан танишиш ва у ҳақда ўз мулоҳазаларини билдириш; иш бўйича келтирилган шикоятлар, протестлардан хабардор бўлиш ва уларга нисбатан эътирозлар билдириш; кассация ва назорат инстанцияси суди мажлисларида иштирок этиш ҳуқуқига эгадир.

Айбланувчи ёки судланувчи қамоқда бўлса, ҳимоячи у билан ҳоли учрашишга ҳақлидир. Бунда учрашувлар сони ва давом этиш вақти чегараланмайди.

Аммо ҳимоя воситаларини танлаш учун, мазкур субъектлар уларнинг нимада гумон қилинаётганлик-

лари ва айбланаётганликларини билишлари шарт. Шунинг учун ҳам қонун гумон қилинувчи ва айбланувчининг (ЖПК 46-м.) нимада гумон қилиниши ва айбланишини билишини қайд этади. Бу масалани билган шахс ўзининг ҳимоясини ўзи ёки ҳимоячининг ёрдами асосида амалга ошириши мумкин. Ҳимоячига эса фуқарога айблов эълон қилинган ёки у гумон қилинувчи деб эътироф этилганлиги тўғрисидаги қарор эълон қилинган пайтдан ёхуд у ушланган пайтдан бошлаб ишда иштирок этишига рухсат этилади (ЖПКнинг 49-м.).

Гумон қилинувчининг ҳимояланиш ҳуқуқи ўзига нисбатан қўйилган гумон хусусида ва ишнинг бошқа ҳар қандай ҳолатлари бўйича кўрсатувлар бериш; ўз она тилидан ва таржимон хизматидан фойдаланиш; у гумон қилинувчи деб эътироф этилганлиги тўғрисидаги қарор унга маълум қилинган пайтдан бошлаб ҳимоячи олиш ва сўроқ тутагандан сўнг у билан ҳоли учрашиш; ҳуқуқларини ҳимоя қилишни шахсан ўзи амалга ошириш; илтимоснома бериш ва рад этиш; далиллар тақдим қилиш; суриштирувчи ёки терговчининг рухсати билан тергов ҳаракатларида иштирок этиш; суриштирувчининг, терговчининг, прокурорнинг ва суднинг ҳаракатлари ва қарорлари устидан шикоятлар бериш ҳуқуқига эгадир.

Айбланувчининг ҳимояланиш ҳуқуқи деганда унга қонун томонидан берилган процессуал ҳуқуқлар тушунилади ва улар қўйилган айбловни олиб ташлаш ёки жавобгарликни енгиллаштиришга қаратилган ҳуқуқий воситалардан фойдаланади.

Ҳимояланиш ҳуқуқи суриштирувчи, терговчи, прокурор, суд зиммасидаги гумон қилинувчига, айбланувчига ва судланувчига унга берилган ҳуқуқларни тушунтириб бериш ҳамда у ўзига қўйилган айбловдан ҳимояланиш учун қонунда назарда тутилган барча восита ва усуллардан фойдаланишда ҳақиқий имкониятга эга бўлишига қаратилган чора-тадбирлар кўриш мажбурияти таъминланади. Суриштирув, тергов органлари томонидан мазкур мажбуриятлар-

ни бажармаслик чиқарилган ҳукмнинг бекор қилинишига ва чекланган ҳуқуқни тикланишига олиб келади.

Қўйилган айбловдан ҳимояланиш — бу ҳуқуқ, айбланувчининг мажбурияти эмас. У фаол равишда ҳимояланиши мумкин ёки хоҳласа ўзини ҳимоя қилиш учун ҳеч қандай чораларни кўрмаслиги мумкин. Аммо бундай ҳаракатни унга қарши ишлатмаслик лозим ва буни унинг айби борлигини тасдиқловчи ҳолат сифатида баҳоламаслик керак.

Гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчи иш юритилаётган даврда исталган вақтда ҳимоячидан воз кечишга ҳақлидир. Бундай воз кечишга фақат гумон қилинувчининг, айбланувчининг ёки судланувчининг ташаббуси билан ва ҳимоячининг ишда иштирок этишига суриштирувчи, терговчи ёки суд томонидан адвокат таклиф этиш орқали таъминланадиган реал имкониятлар мавжуд бўлгандагина йўл қўйилади, бунда адвокат ҳимоядан воз кечилганлигини тасдиқлайди. Бу ҳақда гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи, шунингдек адвокат, суриштирувчи ёки терговчи имзолайдиган баённома тузилади ёхуд суд мажлиси баённомасига ёзиб қўйилади. Шу билан бирга қонун ҳимоячи иштирок этиши шарт бўлган ҳолларни қайд этади. Масалан, вояга етмаганларнинг иши бўйича; соқовлар, карлар, кўрлар, жисмоний нуқсони ёки руҳий касаллиги сабабли ўзини ўзи ҳимоя қилиш ҳуқуқини амалга оширишга қийналдиган бошқа шахсларнинг иши бўйича; судлов иши олиб борилаётган тилни билмайдиган шахсларнинг иши бўйича; жазо чораси сифатида ўлим жазоси тайинланиши мумкин бўлган жиноятларни содир этишда гумон қилинаётган ёки айбланаётган шахсларнинг иши бўйича; шахсларнинг манфаатлари ўзaro қарама-қарши бўлиб, улардан ақалли бири ҳимоячига эга бўлган ишлар бўйича; давлат айбловчиси ёки жамоат айбловчиси иштирок этаётган ишлар бўйича; жабрланувчининг вакили сифатида адвокат иштирок этаётган ишларда; тиббий йўсиндаги маж-

бурлов чораларини қўллаш тўғрисидаги ишларда ҳимоячининг иштирок этиши шарт.

Юқорида қайд этилган ва кўпгина бошқа ҳуқуқ ва мажбуриятлар ўзининг мажмуасига кўра ҳимояланиш ҳуқуқининг таъминланишига қаратилган.

Ҳимояланиш ҳуқуқи — бу шахс манфаатларининг кафолатлари бўлиб қолмай, балки одил судлов манфаатларининг кафолатидир. У эса ижтимоий қадрият сифатида тан олинади.

XXIII боб

САЙЛОВ ТИЗИМИ

117-модда

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳар бир сайловчи бир овозга эга. Ўз хоҳиш-иродасини билдириш тенглиги ва эркинлиги қонун билан кафолатланади.

Ўзбекистон Республикасида Президент сайлови, ҳокимиятнинг вакиллик органлари сайлови умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади. Ўзбекистон Республикасининг 18 ёшга тўлган фуқаролари сайлаш ҳуқуқига эгадирлар.

Суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаролар, шунингдек озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётганлар сайланиши мумкин эмас ва сайловда қатнашмайдилар. Бошқа ҳар қандай ҳолларда фуқароларнинг сайлов ҳуқуқларини тўғридан-тўғри ёки билвосита чеклашга йўл қўйилмайди.

Ўзбекистон Республикаси фуқароси бир вақтнинг ўзида иккидан ортиқ вакиллик органининг депутати бўлиши мумкин эмас.

Сайлов ўтказиш тартиби қонун билан белгиланади.

Конституциянинг XXIII боби "Сайлов тизими" деб номланган бўлиб, тўла-тўқис мазкур тизимни ҳуқуқий жиҳатдан таъминлашга бағишланган. Сайлов тизими демократик принциплар ва халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган нормаларига асосланган. Ушбу боб моҳиятини тўғри тушуниш учун Асосий Қонунимизнинг II бобидаги 7-моддага мурожаат этиш муҳим. Унда қуйидагилар баён этилган: **"Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир"**.

Демократик сайлов тизими мустақил Ўзбекистон Республикасида халқ ҳокимиятчилигини, фуқароларнинг давлатни бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқларини амалга оширишнинг энг муҳим механизмларидан биридир. Халқнинг ҳокимият билан узвий алоқаси, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларида аҳоли барча табақаларининг манфаатларини кенг ифода этиш, мазкур органларнинг сайловчилар, турли сиёсий кучлар ва вакиллик органлари олдидаги ҳисобдорлиги айни сайлов тизими орқали таъминланади.

Конституцияга биноан мамлакатимизда Президент сайлови, Олий Мажлис ва маҳаллий ҳокимият вакиллик органлари депутатлари сайлови умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида ўтказилади.

Умумий ва тенг сайлов ҳуқуқи 18 ёшга тўлган барча фуқаролар сайловда умумий ва тенг шароитларда қатнашишларини англатади. Асосий Қонунда ижтимоий келиб чиқиши, ирқи ва миллий мансублиги, ижтимоий ва мулкӣ мавқеи, жинси, маълумоти, тили, динга муносабати, муайян жойда қанчадан буён яшаётганлиги ёки машғулотининг турига қараб, фуқароларнинг сайлов ҳуқуқларини чеклаш тақиқланган. Суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаролар, шунингдек суднинг ҳукмига биноан озодлиқдан маҳрум этиш жойларида сақланаётганлар сайловда қатнашмайдилар. Ўзбекистон Республикаси фуқаролари бўлмиш ҳарбий хизматчилар ва уларнинг ҳарбий қисмларда яшайдиган оила аъзолари, мамлакатимизнинг хорижий давлатлардаги элчихоналари ва ваколатхоналарида ишлаётганлар,

овоз бериш куни муайян хорижий мамлакатда, шунингдек, санаторийлар ва дам олиш уйларида, касалхоналар ва бошқа стационар даволаш муассасаларида, олис ва бориш қийин бўлган ерлардаги фуқароларнинг яшаш жойларида бўлиб турган республикамиз фуқаролари ҳам тенг сайлов ҳуқуқига эгалар.

Сайлов ҳуқуқининг тенглиги принципи ҳар бир сайловчи фақатгина битта сайловчилар рўйхатига киритилиши, фақат битта овозга эга бўлиб, сайловда тенг асосларда қатнашиши мумкинлигида ўз ифодасини топган. Бу борадаги тенглик сайлов округларини сайловчилар сонининг баробар бўлиши қондаси асосида тузиш билан ҳам таъминланади. Бир сайлов округидаги сайловчилар овози бошқа округдаги сайловчиларнинг овозига амалда тенг бўлишига шу зайдда эришилади.

Ҳар бир фуқаронинг сайловчилар рўйхатига киритилмаганлиги, нотўғри киритилганлиги ёки ундан чиқариб юборилганлиги устидан қонунда белгиланган тартибда шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади.

Тенглик принципи номзодларга қонунда белгиланган тарзда тенг миқдорда ишончли шахсларга эга бўлиш, сайловолди тарғиботини ўтказишда ўз сайловчилари билан учрашувлар ўтказиш ҳуқуқининг тенг кафолатлари ва имкониятларини бериш йўли билан ҳам таъминланади. Мухтасар қилганда, Конституцияда умумий ва тенг сайлов ҳуқуқининг ҳар тарафлама ва изчил кафолатлари берилган.

Тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи принципи аниқ белгилаб берилган. Бу қоида овоз беришни фуқаролар бевосита ўзлари амалга оширишларини англатади¹. Мазкур принципнинг асосий ва бирдан-бир шарти — ҳар бир сайловчи шахсан овоз беришидан

¹ Айрим хорижий давлатлар тажрибасида билвосита сайловлар ҳам амал қилади: аҳоли ўз вакиллари (сайловчиларни) сайлайди, улар эса тегишли депутатлар ёки мансабдор шахслар учун овоз берадилар.

иборатдир. Қонунда сайловчининг бузилган сайлов бюллетенини янгиси билан алмаштириш ҳуқуқи ка-
фолатланади. Сайлов куни ўз турар жойида бўлиш
имкониятига эга бўлмаган сайловчилар белгиланган
шаклдаги сайлов варақасини олдиндан тўлдириш
йўли билан овоз бериш ҳуқуқини амалга оширади-
лар. Саломатлигининг яхши эмаслиги ёки бошқа са-
бабларга кўра овоз бериш биносига келиш имкони-
ятига эга бўлмаган сайловчилар учун тегишли участка
сайлов комиссияси уларнинг овоз беришини турган
жойларида ташкил этади.

Тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи сайланган шахс-
ларни сайловчилар билан мустаҳкам алоқада бўлиш-
лари, давлат аҳамиятига молик муҳим масалаларни
ҳал этишда мунтазам равишда ўзаро мулоқот қилиш-
лари учун зарур шароитлар яратади.

Сайловлар яширин овоз бериш йўли билан амалга
оширилади. Асосий Қонун фуқароларнинг ўз хо-
ҳиш-иродасини билдириш эркинлиги устидан на-
зорат қилинишини ман этади. Сайловчи сайлов бюл-
летенини шахсан ўзи олади, махсус жиҳозланган
кабинада ёки яширин овоз бериш хонасида уни ўзи
тўлдиради ҳамда сайлов қутисига ўзи ташлайди. Хо-
ҳиш-ирода билдиришнинг яширинлиги олдиндан
овоз бериш ўтказилганда ҳам, сайлов участкасига
келиш имкониятига эга бўлмаган сайловчилар овоз
беришини ташкил этишда ҳам таъминланади. Овоз
бериш бошланишидан олдин участка сайлов
комиссияси раиси комиссиянинг барча аъзолари
ҳозирлигида сайлов қутиларини текшириб кўриши,
пломбалаши ёки муҳрлаши орқали ҳам овоз бериш-
нинг яширинлиги таъминланади. Сайлов қутилари-
ни овоз бериш тугагунига қадар очиш қатъиян ман
этилади. Сайлов қутиларини очишдан олдин фой-
даланилмаган барча сайлов бюллетенлари участка
сайлов комиссияси томонидан санаб чиқилиб, бе-
кор қилинади. Овозларни санаб чиқишда номзод-
ларнинг ишончли вакиллари, сиёсий партиялар ва
жамоат ташкилотлари вакиллари, шунингдек омма-

вий ахборот воситалари вакиллари ҳозир бўлиши мумкин.

Ҳар бир сайловчи сайлов кампанияси жараёнида сайлов округлари ва участкалари тузишга, сайлов комиссиясининг таркибига, сайлаб қўйиладиган лавозимларга номзоди кўрсатилганларни рўйхатга олишга, овоз бериш ва сайлов якунларига оид маълумотлар олиш ҳуқуқига эга. Сайловчилар, шунингдек кўрсатилган номзодларни ёқлаб ёки уларга қарши тарғибот қилиш ҳуқуқига ҳам эгадирлар.

Маҳаллий ҳокимият вакиллик органларига — сайлов кунигача 21 ёшга тўлган, Олий Мажлисга эса — сайлов кунигача 25 ёшга тўлган Ўзбекистон Республикаси фуқаролари сайланиш ҳуқуқига эгалар. 35 ёшдан кичик бўлмаган фуқаролар Ўзбекистон Республикаси Президенти этиб сайланиш ҳуқуқига эга. Ёш даражасининг бу тарзда белгилаб қўйилишида бир томондан, қабул қилинадиган ечимларнинг салмоғи ва масъулиятига, бошқа томондан, бундай масалаларни ҳал этишдаги халқаро тажрибага асосланган. Қонун чиқарувчи Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзодларни¹, Олий Мажлис депутатлигига номзодларни² ҳамда маҳаллий ҳокимият вакиллик органлари депутатлигига номзодларни³ рўйхатга олишда риоя этилиши зарур бўлган бошқа шартларни ҳам белгилаб қўйган.

Ўзбекистон Республикаси фуқароси бир вақтнинг ўзида иккитадан ортиқ вакиллик органининг депутати бўлиши мумкин эмас. Депутатлик вазифаларини бажариш осон иш эмас. У одамдан кўп вақт, куч, билим талаб этади. Шундай экан, ҳокимиятнинг бир неча вакиллик органларида сайловчилар номидан

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисидаги Қонун, 1 ва 25-моддалар;

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисидаги Қонун, 23-модда;

³ Қаранг: Халқ депутатлари, вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисидаги Қонун, 23-модда.

самарали иш олиб бориш амалда мумкин эмаслиги, табиий ҳол.

Ўзбекистон Республикаси ҳар бир фуқаросининг сайлов ҳуқуқлари суд йўли билан ҳимоя этилиши, сайлов комиссияларининг, давлат органларининг, мансабдор шахсларнинг, жамоат бирлашмаларининг қонунга ҳилоф, ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланган.

Сайловчиларнинг сайлаш ва сайланиш, сайловолди ташвиқоти олиб бориш ҳуқуқларини амалга оширишларига зўравонлик, алдаш, таҳдид ёки бошқа йўл билан тўсқинлик қилиш, шунингдек сохта сайлов ҳужжатлари тузиш, овоз бериш натижаларини атайин нотўғри чиқариш, яширин овоз бериш тартибини бузиш, сайлов тўғрисидаги қонунларни бошқача тарзда бузиш қонунга мувофиқ жавобгарликка тортишга сабаб бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг сайлов тизимига тааллуқли нормалари "Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида"ги, "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси сайлови тўғрисида"ги, "Халқ депутатлари, вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида"ги, "Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси тўғрисида"ги Қонунларда, шунингдек "Сайловчиларнинг сайлов ҳуқуқлари кафолатлари тўғрисида"ги Қонунда янада ривожлантирилди.

XXIV б о б

ПРОКУРАТУРА

118-м о д д а

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назоратни Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар амалга оширади.

Прокуратура тушунчаси ва моҳиятига аниқлик киритишда прокуратура фаолияти хусусияти, прокуратура тизимининг давлат механизмларида тутган ўрни, шунингдек унинг олдида давлат тарафидан қўйилган вазифалардан келиб чиқиш лозим.

Прокуратура ўз ваколати доирасида давлат функцияларини амалга оширишда ва, биринчи навбатда, давлат амалиётининг мустақил тармоғини ташкил этувчи қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши (прокурор назорати остида), қонунчилик ва тартиботни таъминлашда иштирок этади.

Бош Прокурор ва унга бўйсунувчи прокурорлар мазкур конституцион амалиёт доирасида вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, корхоналар, ташкилотлар, ҳокимлар, бошқа мансабдор шахслар, шунингдек, фуқаролар томонидан қонунларнинг бажарилишини назорат қиладилар.

Юридик ва жисмоний шахслар ўз фаолиятларини қонунга асосланган ҳолда ёки ўзаро муносабатларни амалдаги норматив-ҳуқуқий актлар орқали мувофиқлаштиришлари натижасидагина қонунларни аниқ ва бир хилда бажарилиши борасидаги Конституцион талаблар ижро этилади. Бу борада қонунларни аниқ ва бир хилда бажарилиши қабул қилинаётган барча норматив-ҳуқуқий актларнинг маъно жиҳатдан мувофиқлигини таъминлашга қаратилганлиги муҳим бўлиб, уларни қўллаш чоғида юзага келиши мумкин бўлган норматив-ҳуқуқий актлардаги ноаниқликлар, нотўғри ёки қарама-қаршиликларни бартараф этишда кўмак беради.

Қонунлар ижроси назорати фақат Конституция ва Ўзбекистон Республикаси қонунлари негизида амалга оширилиб қолмай, балки ўзга норматив актлар доираси даражасида ҳам кенгайтирилган. Жумладан, қонундан келиб чиқувчи ва ижро тартибини белгилаб берувчи, шу билан бирга қонунга зид бўлмаган қонуннинг баъзи бандлари ҳуқуқий кучга эга деб қаралувчи Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари, Вазирлар Маҳкамаси қарорлари, ва-

зирликлар, давлат қўмиталари ва идоралари актлари, давлат ҳокимиятининг жойлардаги вакиллари органлари актлари назарда тутилади.

Қонунларга тўлиқ риоя этиш нафақат қонунлар ижроси устидан назорат функцияларининг қамоқхоналар маъмурияти тарафидан, тергов жараёнида, жиноят қидирув фаолияти ва шартли таъқибда, фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликлари, уларнинг қонуний манфаатларини эътиборга олиш масалаларида, жиноятчиликка қарши курашда ҳуқуқни ҳимоя қилувчи органларда ишни қонуний асосда татбиқ этиш, балки қонун ишлаб чиқариш жараёнларини такомиллаштириш ва фуқароларнинг ҳуқуқий тарбиясини ошириш билан ҳам эришилади.

Бош Прокурор ва унга бўйсунувчи прокурорлар қонунларни аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назорат ўрнатар эканлар, ким томонидан бўлмасин қонунлар бузилишини аниқлаш, қонуний адолатни ўрнатиш, айбдорларни жавобгарликка тортиш, шунингдек, салбий ҳолатларни бартараф этишга қаратилган чора-тадбирларни кўрадилар.

119-модда

Прокуратура органларининг ягона марказлаштирилган тизимига Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори бошчилик қилади.

Қорақалпоғистон Республикасининг Прокурори Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори билан келишилган ҳолда Қорақалпоғистон Республикасининг олий вакиллик органи томонидан тайинланади.

Вилоятларнинг прокурорлари, туман ва шаҳар прокурорлари Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори томонидан тайинланади.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг, Қорақалпоғистон Республикаси Прокурорининг, вилоят, туман ва шаҳар прокурорларининг ваколат муддати — беш йил.

Конституциянинг мазкур банди прокуратура органи тизимини ташкиллаштириш ва прокурорларни тайинлаш тартиби тамойилларини жорий этади.

Ўзбекистон Республикаси прокуратура органлари Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорига бўйсунувчи ягона марказлаштирилган тизимини қуйи прокурорларнинг юқори турган прокурорларга бўйсунган ҳолда ташкил этади.

Барча прокуратура органлари ва ҳар бир прокурор мазкур тизим номидан фаолият кўрсатади.

Прокуратуранинг ягона марказлаштирилган тамойилдан келиб чиққан ҳолда Ўзбекистон Республикаси Бош Прокурори тизим қуйисидаги ўзга прокурорлар тарафидан бажарилиши шарт бўлган буйруқ, қарор ва дастуриламаллар чиқариш ҳуқуқига эга.

Прокуратура тизимининг марказлаштирилганлиги прокурорларни вазифаларга тайинлаш ва вазифасидан озод этиш тартибини ўрнатиш йўли билан ҳам таъминланади.

Ўзбекистон Республикаси Бош Прокурори ва унинг муовинлари Ўзбекистон Республикаси Президенти, кейинчалик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан тасдиқланиш асосида тайинланади ва вазифасидан озод қилинади. Ўзбекистон Республикаси Бош Прокурорининг ваколат муддати 5 йил. Бош Прокурор Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси олдида ҳисобдордир. Шу боис, Ўзбекистон Республикаси Бош Прокурори Ўзбекистон Республикаси Президентини мунтазам равишда қонунийлик ҳолати, жинойатчиликка қарши олиб борилаётган кураш хусусида хабардор қилиб туриш билан бирга, оғир жинойатлар, фавқулодда ҳолатлар хусусида дарҳол хабар бериб туради ва ҳар 6 ой давомида амалга оширилган ишлар ҳақида ахборот беради. Шунингдек, ҳар 5 йилда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси олдида ҳисобот беради.

Қорақалпоғистон Республикаси прокуратураси Қорақалпоғистон Прокурори тарафидан бошқари-

либ, Ўзбекистон Республикаси Бош Прокурори билан келишилган ҳолда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси тарафидан тайинланади ва вазифасидан озод этилади. Қорақалпоғистон Республикаси Прокурори Ўзбекистон Республикаси Бош Прокурори тарафидан тайинланувчи ва вазифасидан озод қилиниши мумкин бўлган биринчи муовин ва ўринбосарларга эга.

Ўзбекистон Республикаси прокуратура органлари тизими Ўзбекистон Республикаси прокуратураси, Қорақалпоғистон Республикаси прокуратураси, вилоятлар, Тошкент шаҳар, шаҳар ва туманлар прокуратураси ҳамда туманлараро прокуратуралардан ташкил топган.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси прокуратура органлари тизимига вилоят прокурорларига тенглаштирилган Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий прокуратураси, Ўзбекистон Республикаси Транспорт прокуратураси киради. Ҳарбий округ прокуратуралари, ҳудудий транспорт, Ҳарбий ва ихтисослаштирилган прокуратуралар туман прокуратураларига тенглаштирилган.

Вилоят, Тошкент шаҳар ва уларга тенглаштирилган прокурорлар, шунингдек, шаҳар, туман ва уларга тенглаштирилган прокурорлар Ўзбекистон Республикаси Бош Прокурори тарафидан 5 йил муддатга тайинланадилар. Зикр этиб ўтилган прокурорлар Ўзбекистон Республикаси Бош Прокурори ва ўзларидан юқори турган мансабдорларга бўйсунадилар ва улар олдида ҳисобот берадилар.

Ўзбекистон Республикаси, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳар ва уларга тенглаштирилган ҳудуд прокуратураларда қонунчилик ва жинойтчилик ҳолатига тааллуқли масалалар, прокуратура органлари фаолияти, Ўзбекистон Республикаси Бош Прокурори қарор ва фармонлари ижроси, кадрлар танлови ва тақсимоти, прокурорлар, тизимий бўлинма раҳбарлари ва прокуратуранинг бошқа аъзолари ҳисоботини муҳокама этувчи

маслаҳат органи сифатида Коллегиялар ташкил қилинади.

Коллегиялар йиғилишида вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, давлат назорати ва текшируви органлари, корхона, муассаса, ташкилот раҳбарлари, ҳарбий қўшин ва бирикмалар қўмондонлари масъул шахсларнинг қонунни ижро этишларидаги ахборот ва шарҳлари тингланади. Ўзбекистон Республикаси Прокуратурасида Коллегиянинг ташкил топиши хусусияти таркибий аъзоларининг Ўзбекистон Республикаси Президенти тарафидан тасдиқланишидан иборат.

120-модда

Ўзбекистон Республикаси прокуратура органлари ўз ваколатларини ҳар қандай давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслардан мустақил ҳолда, фақат қонунга бўйсуниб амалга оширадилар.

Прокурорлар ўз ваколатлари даврида сиёсий партияларга ва сиёсий мақсадларни кўзловчи бошқа жамоат бирлашмаларига аъзоликни тўхтатиб турадилар.

Прокуратура органларини ташкил этиш, уларнинг ваколатлари ва фаолият кўрсатиш тартиби қонун билан белгиланади.

Прокуратура фаолияти шаклланишининг асосий тамойилларидан бири давлат ҳокимиятини маҳаллий ва бошқарув органлари, мансабдор шахслар, ижтимоий бирлашмалардан қатъи назар назорат ва ваколатларини ўрнатиш, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амалдаги қонунлар ва халқаро битимларга қатъий амал қилишдир.

Прокуратура мустақиллиги тамойилини ҳаётий талабларга қатъий амал қилган ҳолда жорий этиш, прокуратура ваколатига тааллуқли бўлган масалалар юзасидан (айниқса жиноят ишларини тергов қилиш

жараёнида) тегишли қарорлар қабул қилинишида ҳар қандай тазйиқни бартараф этиш прокуратура органлари фаолиятининг асосий шартларидандир.

Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, ижтимоий ташкилотлар, шунингдек, мансабдор шахсларнинг прокуратура органлари фаолиятига аралашуви ман этилади.

Қандай шаклда бўлмасин прокурорнинг ғайриқонуний қарорлар қабул қилишга мажбур қилиш, унга ўз фаолиятини амалга оширишида тўсқинлик қилиш, унинг дахлсизлигига тажовуз қилиш, шунингдек, прокурор ва терговчининг рухсатисиз текшириш ва дастлабки тергов маълумотларини ошкор қилиш кабилар жорий тартибда жавобгарликка тортишга сабаб бўлади.

Шу билан бирга, прокуратура идоралари фаолияти Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан ўз вазифаларини амалга оширишда мустақилликларини чекламаган тарзда назорат қилинади. Прокуратура мақоми ва унинг давлат механизмидаги ўрнидан келиб чиққан ҳолда, прокурор назорати ижроия ҳокимияти, вакиллик ва жойлардаги ўзини ўзи бошқариш ижроия органларининг барчасига тааллуқлидир. Қонун бузилишини бартараф этишда прокурор ваколати, шунингдек, суд ҳокимиятининг конкрет жиной, фуқаролик ва маъмурий ишлар борасидаги актларига ҳам тааллуқли. Бундан ташқари, инсон ва фуқаро эркинлиги ва ҳуқуқининг таъминланиши борасида прокурор назоратига тижорий ва нотижорий ташкилотларнинг актлари ва фаолиятлари ҳам киради.

Шундан келиб чиққан ҳолда прокурорнинг актлари ва бошқа зарур ҳужжатлар, маълумотлар, текширув ва тафтишлар ўтказиш, мутахассисларни таъминлаш, прокуратурага чақиртириш ва қонунни бузганлиги борасида тушунтириш беришни талаб этиб қилган мурожаатлари ва амаллари барча идоралар, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун мажбурийдир.

Прокуратура органларининг ўз ваколатлари доирасида вазифаларини бажаришда мустақиллигининг Конституцияда мустақамланиши қонун устуворлигини таъминлашда асосий шартлардан биридир.

Прокуратура органларининг мустақиллиги тамойили ва қонун устуворлиги, прокуратура органларининг департизация қилиниши талабидан келиб чиқиб, прокуратура ходимларининг сиёсий партия ва ҳаракатлар тузилмаларини тузишларига, илмий, педагогик ёки ижодий фаолиятлардан ташқари ўзга корхоналар, ташкилот ёки бошқармаларда ишлашларига, тижорат фаолияти билан шуғулланишларига йўл қўйилмайди.

Прокурорларнинг қонунийлик жиҳатдан ўзлари назорат қилувчи органларга сайланишларига йўл қўйилмайди. Ўзбекистон Республикаси Бош Прокурори ва прокуратура органларининг масъул ходимлари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутатлигига номзодларини фақат депутат бўлиб сайланганлари чоғда ўз вазифаларидан озод қилиш ҳақида ариза беришлари шарти билан кўрсатишлари мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг "Прокуратура ҳақида"ги қонуни прокуратура органлар ишини ташкиллаштириш, мамлакатда қонунлар ижросининг аниқ ва бир хилда амалга оширилиши устидан назорат қилиниши тамойилларини белгилаб берди.

Унда қонунлар ижроси устидан прокурор назорати ўрнатишнинг мақсад ва вазифаларининг мазмуни, прокуратура фаолиятининг асосий йўналиши ва тартиби, ўз ваколатларини амалга оширишда прокуратура органлари мустақиллигининг кафолати ва бошқа шу каби масалалар белгилаб берилган.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, прокуратура органларининг жамоатчилик ва оммавий ахборот воситалари билан мулоқотларига бағишланган қонун низоми нафақат ошкораликни, балки прокуратура органларининг замонавий кўриниши хусусиятларини ҳам белгилаб беради. Жамоатчиликни доимий равишда қонунчилик ва жинойтчилик ҳолатидан огоҳ қилиб

туриш, оммавий ахборот воситалари вакиллари билан мунтазам учрашиб туриш ва бу орқали ўз фаолиятларини ёритиб бориш прокуратура органларининг мустақиллигини кучайтириб боради ва прокуратура органларининг давлат тарафидан белгилаб берилган вазифасига мувофиқлигини таъминлайди.

121-модда

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жиноятчиликка қарши кураш бўйича тезкор-қидирув, тергов ва бошқа махсус вазифаларни мустақил равишда бажарувчи хусусий кооператив ташкилотлар, жамоат бирлашмалари ва уларнинг бўлинмаларини тузиш ҳамда уларнинг фаолият кўрсатиши тақиқланади.

Қонунийлик ва ҳуқуқий тартиботни, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга жамоат ташкилотлари ва фуқаролар ёрдам кўрсатишлари мумкин.

Ушбу моддаларни таҳлил қилиш Ўзбекистон Республикасида шахс ҳуқуқлари ва эркинларини муҳофаза қилиш ва мамлакатда жиноятчиликка қарши курашни ташкил қилиш, қонунийликни таъминлаш бўйича фақат Конституцияда назарда тутилган идоралар турганлигидан далолат беради. Бу давлатимиз Асосий Қонунининг турли бобларида (Қаранг, масалан, VII, VIII, IX ва бошқ.) мустаҳкамланган муҳим қоидалардир. Тергов, оператив қидирув каби махсус ҳаракатларни амалга ошириш ваколати берилган ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар қонунийлик, ҳуқуқ-тартибот ҳамда фуқаролар ва жамиятнинг хавфсизлигини таъминлашга хизмат қилади. Ушбу функцияларни бажариш учун бир қатор қонунлар қабул қилинган.

Чунончи, Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал қонунчилигида дастлабки тергов ўтказиш ва-

колатига эга бўлган мансабдор шахсларга прокуратура, ички ишлар органлари ва миллий хавфсизлик хизматининг терговчилари, шунингдек, прокурорлар кириши аниқ белгилаб қўйилган (ЖПК 35 ва 344-мм.га қаранг). Улар жиноят ишлари бўйича шартлари Жиноят-процессуал кодексида белгиланган ҳар қандай тергов ҳаракатларини бажаришга ҳақлидирлар.

Жиноят-процессуал ҳужжатларда жиноят ишлари бўйича суриштирувни амалга ошириш ҳуқуқига эга бўлган бир канча субъект белгиланган (ЖПК 38-м.). Суриштирув органларига: 1) жиноятнинг олдини олиш ва ёки унга йўл қўймаслик; 2) далилларни тўплаш ва сақлаш; 3) жиноят содир этишда гумон қилинганларни ушлаш ва яширинган гумон қилинувчиларни ҳамда айбланувчиларни қидириб топиш; 4) жиноят туфайли етказилган моддий зарар қоплашинини таъминлаш учун кечиктириб бўлмайдиган тергов ҳаракатларини юритиш вазифалари юклатилган (ЖПК 339-м. 1-қ).

Жиноятларни тергов қилиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексида белгиланган. Суриштирув ва дастлабки тергов органларининг ходимлари, бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг барча тергов органлари бажариши шарт бўлган тергов иши масалаларига доир буйруқ ва кўрсатмаларига риоя этадилар. Ушбу органлар, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг қарорлари, Жиноят ва Жиноят-процессуал қонун ҳужжатларини қўллашга доир қарорларини ҳам бажаришлари шарт.

Суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд жиноят ишлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг, ЖПК ва бошқа қонун ҳужжатларининг талабларига риоя этишлари ва уларни бажаришлари шарт. Улар ишдаги барча ҳолатларни синчковлик билан, тўла, ҳар томонлама ва ҳолисона кўриб чиқиб, қонунга ва ҳуқуқий онгга амал қилган ҳолда ўзларининг ички ишончлари бўйича далилларга баҳо берадилар (ЖПК 95-м.).

Суриштирув органлари зиммасига жиноят аломатларини ва жиноят содир этган шахсларни топиш, Жиноят-процессуал кодексига мувофиқ равишда текширилганидан сунг далил сифатида фойдаланилиши мумкин бўлган маълумотларни илмий-техника воситаларидан фойдаланган ҳолда аниқлаш учун зарур чораларни кўриш вазифаси юклатилган (ЖПК 339-модда 2-банди).

ЖПК 339-модда 2-бандида ички ишлар ва миллий хавфсизлик хизмати органлари бу мақсадда оператив қидирув чораларини ҳам кўришга ҳақли эканликларини белгиловчи қоида баён этилганлигига алоҳида эътибор бериш лозим.

Жиноят-процессуал қонун ҳужжатларида оператив қидирув фаолияти билан шуғулланишга рухсат берилган субъектлар сони чекланганлигига қарамай, қонун чиқарувчи орган ушбу функцияларни ҳуқуқни муҳофаза қилувчи бошқа органларга ҳам берган. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят ижроия кодексига мувофиқ, жазони ижро этиш муассасаларида оператив қидирув фаолиятини ушбу муассасалар оператив хизматларининг ходимлари, шунингдек бундай ваколат берилган бошқа органлар қонунларда белгиланган тартибда амалга оширадilar (ЖИК 68-модда 2-банди). Ушбу фаолият қуйидаги мақсадларда амалга оширилади: маҳкумлар, муассаса ходимлари ва бошқа шахслар хавфсизлигини таъминлаш; маҳкумлар мазкур муассасага етиб келгунга қадар содир этган жиноятларни аниқлаш ва фош этиш; жиноятлар ҳамда белгиланган сақлаш режимини бузиш ҳолларини аниқлаш ва уларнинг олдини олиш; жазони ижро этиш муассасаларида содир этилган жиноятларни фош этиш; озодликдан маҳрум этиш жойларидан қочган маҳкумларни қидириш ҳамда ҳуқуқни муҳофаза этиш органларига бошқа жиноятларни фош этишда ёрдам бериш (ЖИК 68-модда 1-банди).

Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 29 августда қабул қилган "Давлат божхона хизмати тўғрисида" - ги қонунига биноан божхона органлари ўз ваколат-

лари доирасида божхона қонунларини бузишга доир ишлар бўйича суриштирув ўтказиш ҳамда оператив қидирув фаолиятини амалга ошириш ҳуқуқига эга-дирлар.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикасининг бошқа ҳуқуқий ҳужжатларида чегарани қўриқлаш ва солиқ органлари зиммасига ҳам оператив қидирув фаолияти функциялари юклатилган.

Айтиш лозимки, оператив қидирув фаолияти (ош-кора ва хуфёна равишда) уларнинг ваколати доира-сида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан тартибга солинган мазкур орган, хизмат ва идораларнинг ва-колатли ходимлари томонидан амалга оширилади. Таъкидлаш муҳимки, суриштирув органлари опера-тив қидирув тадбирларини фақат белгиланган қонун-ларда ва норматив ҳужжатларда назарда тутилган вазифаларни бошқа йўллар билан бажариш мумкин бўлмаган тақдирдагина амалга оширадилар.

Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар жиноятчилик-ка қарши курашда нафақат тергов, оператив қидирув функцияларини, балки қонун ҳужжатларида, вазир-лик, давлат қўмиталари ва идораларининг норматив ҳужжатларида тартибга солинган бошқа махсус фун-кцияларини, чунончи, объектларни, жамоат тартиби-ни, жазони ижро этиш муассасаларини қўриқлаш, юкларни кузатиб бориш, махсус операцияларни амал-га ошириш, йўлларда ҳаракатланиш хавфсизлигини таъминлаш каби функцияларни ҳам бажарадилар.

Шундай қилиб, давлат тергов ҳаракатлари, опера-тив қидирув тадбирлари, шунингдек, жиноятчиликка қарши кураш бўйича бошқа функцияларни фақат юқорида кўрсатилган субъектлар зиммасига юклаган. Шу боис, Конституция 121-моддасида Ўзбекистон Рес-публикаси ҳудудида жиноятчиликка қарши кураш бўйича оператив қидирув, тергов ва бошқа махсус функцияларни мустақил равишда бажарувчи хусу-сий, кооператив ташкилотлар, жамоат бирлашмалари ва уларнинг бўлинмаларини ташкил этиш ва ишла-тиш тақиқланган.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 121-моддасида ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга қонунийлик ва ҳуқуқ-тартиботни, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишда жамоат бирлашмалари ва айрим фуқароларнинг кучларини жалб қилишга рухсат берувчи норма белгиланган.

Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар жиноятчиликка қарши курашда ўзаро ҳамда "Маҳалла посбони", "Чегара посбони", "Камолот" каби жамоат бирлашмалари ва фуқаролар билан яқиндан ҳамкорлик қиладилар. Жамоат бирлашмалари ҳамда фуқароларнинг қонунчилик ва ҳуқуқий тартибни таъминлаш фаолиятидаги иштирокининг айрим турлари ва тартиби қонунчилик нормаларида аниқ кўрсатилган. Масалан, жиноят процессининг принципларидан бири жамоатчиликнинг жиноят ишларини юритишдаги иштирокидир. Жиноят ишларини тергов қилишда суриштирувчи, терговчи ёки прокурор жиноят содир этилишининг ҳолатларини, жиноятчиларни қидириб топиш ва ушлаш, уларни фош этиш ҳамда жиноятларнинг сабабларини ва уларнинг содир этилишига ёрдам берган шaroитларни аниқлаш, уларни бартараф этиш учун ўз ваколатлари доирасида жамоатчилик ёрдамидан фойдаланишлари мумкин.

Худди шундай нормалар Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги, Божхона ва бошқа кодексларида ҳам қонун билан мустаҳкамланган.

Шундай қилиб, қонунчиликни таъминлаш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинларини муҳофаза қилиш, жиноятчиликка қарши кураш фақат ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, жамоат бирлашмалари ва фуқароларнинггина эмас, балки бутун жамиятимизнинг умумий вазифасидир.

МОЛИЯ ВА КРЕДИТ

122-м о д д а

Ўзбекистон Республикаси ўз молия ва пул-кредит тизимига эга.

Ўзбекистоннинг давлат бюджети Республика бюджетидан, Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан ва маҳаллий бюджетлардан иборат.

Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган иқтисодий сиёсат ва бозор муносабатларини бошқаришнинг муҳим инструменти молия бўлиб, у жамиятда пул маблағлари фондларини шакллантиришни, тақсимлашни ва фойдаланишни ифодалайди.

Демак, молия — ялпи миллий маҳсулотни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш, пул маблағлари фондларини юзага келтириш ва улардан фойдаланишнинг иқтисодий инструментиدير.

Молиянинг моҳияти уни тақсимлаш, рағбатлантириш, ижтимоий, фискал ва назорат вазифаларини бажаришда намоён бўлади. Молия тизимининг бир томонини молия ташкилотларининг мажмуи ташкил қилади; уларнинг вазифалари Ўзбекистон Республикасининг тегишли қонунларида белгиланган.

Молиявий тизим ижтимоий-иқтисодий муносабатлар нуқтаи назаридан марказлашган, марказлашмаган ҳамда уй хўжалиги молияларидан ташкил топади.

Марказлашган молия давлат бюджет тизимини, кредити, ижтимоий бюджетдан ташқари фондларни, мулкӣ ва шахсий суғурта фондларини ўз ичига олади.

Марказлашмаган молия ўз таркибига мамлакатнинг молия ресурсларининг кўп қисмини ўзида шакллантирувчи турли мулк шаклидаги корхона ва фирмаларни, яъни алоҳида хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий ва ижтимоий вазифаларини ҳал этишга мўлжалланган молия ресурсларини олади.

Уй ҳўжалиги молияси барча оила аъзолари ўрта-сидаги молиявий муносабатларни ифодаловчи шахсий молиявий ресурслардан ташкил топади.

Молия тизимининг барча элементлари ўз вазифалари доирасида жамиятнинг иқтисодий ўсишига ўзига хос таъсир кўрсатади. Хусусан, марказлашган молиявий маблағлар давлатнинг марказлашган фондига ва у фондлар тармоқлар, вилоятлар, аҳолининг алоҳида табақаларига тақсимланади.

Марказлашган молиявий маблағлар таркибига кирувчи бюджетдан ташқари фондлар аниқ мақсадга йўналтирилган бўлади. Хусусан, нафақа фонди нафақахўрларга тўлашга мўлжалланган. Суғурта фонди корхона ва аҳолига, оилаларга табиий офатлардан етган зарарнинг ўрнини қоплаш учун тўланадиган маблағларни ташкил қилади.

Корхона ва фирмаларнинг молиявий маблағлари ялпи миллий маҳсулотни яратишга қаратилган ишлаб чиқаришни йўлга қўйишга, халқ ҳўжалиги ёки корхона, фирмалар ичида тақсимлашга хизмат қилади.

Молия тизимининг муҳим қисмини кредит тизими ташкил қилади ва у кредит муносабатлари мажмуини, кредитлаштиришнинг кўринишлари ва тамойилларини ҳамда мамлакатнинг молия-кредит ташкилотларини ўз ичига олади. Мамлакатнинг кредит тизими жамиятнинг эҳтиёжларига асосланади ҳамда ишлаб чиқаришни ривожлантиришга хизмат қилади, банклар ва бошқа молия-кредит ташкилотлари бу тизимнинг асосий элементларидир.

Кредит — бу муайян бир муддатда пул ёки товар шаклида қайтариш ва фойдаланганлик учун тўлаш тамойиллари асосида қарз беришдир.

Кредит тизмида банклар алоҳида ўрин тутати. Улар бир қатор муҳим иқтисодий вазифаларни бажаради; вақтинча бўш маблағларни, жамғармаларни муомалага киритади; воситачилик вазифаларини, кредитларни тақсимлаш ҳамда молия интизомига риоя қилинишини назорат қилади.

Ўзбекистон Республикасида шаклланган банк тизими икки даражали — Марказий банк ҳамда тижорат ва хусусий банклардан иборат. Ҳозирги даврда республика банк тизимида 35 дан зиёд тижорат банклари ва уларнинг 800 дан ортиқ шўъбалари, бўлимлари фаолият кўрсатмоқда.

Улардан ташқари яна 12 та хусусий банкнинг мавжудлиги республикада кенг миқёсдаги банк тизими шаклланидиган далолат беради.

Молия тизимида бюджет тизими алоҳида ўринни эгаллайди. Ўзбекистон Республикаси бюджет тизимининг асосий вазифалари 2000 йил 14 декабрда қабул қилинган "Бюджет тизими тўғрисида"ги қонунда аниқ белгилаб берилган.

Ўзбекистон Республикаси бюджет тизими турли даражадаги бюджетлар ва бюджет маблағлари олувчилар йиғиндисини; бюджетларни ташкил этиш ва тузишни, тузиш принципларини; бюджет жараёнида улар ўртасида, шунингдек, бюджетлар ҳамда бюджет маблағлари олувчилар ўртасида вужудга келадиган ўзаро муносабатларни ўзида ифода қилади.

Молия муайян йилга мўлжалланган барча даражадаги бюджетларни шакллантириш, кўриб чиқиш, қабул қилиш ва уларнинг ижроси ҳисобини юритиш Ўзбекистон Республикасининг миллий валюта-си — сўмда амалга оширилади.

Бюджет тизимининг асосий принциплари қуйидагилардан иборат:

- бюджет таснифи тизими, ҳисоб-бюджет ҳужжатлари ва бюджет жараёни тузилишининг ягоналиги;

- бюджет тузилишининг Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий тузилишига мувофиқлиги;

- турли даражадаги бюджетларнинг ўзаро боғлиқлиги;

- давлат бюджети баланслилиги;

- давлат даромадларини аниқ манбалар бўйича ва харажатларнинг йўналишлари (моддалари) бўйича режалаштириш;

— давлат бюджети харажатларини бюджетдан ажратиладиган, тасдиқланган маблар доирасида сарфлаш;

— барча даражадаги бюджетларнинг мустақиллиги.

Давлат бюджети:

— республика бюджетини;

— Қорақалпоғистон Республикаси бюджетини ва маҳаллий бюджетларни ўз ичига олади.

Давлат бюджети таркибида давлат мақсадли жамғармалари жамланади.

Қорақалпоғистон Республикаси бюджети Қорақалпоғистон Республикасининг республика бюджетини ҳамда республикага (Қорақалпоғистонга) бўйсунувчи туманлар ва шаҳарлар бюджетларини ўз ичига олади.

Вилоятнинг бюджети вилоят бюджетини, вилоятга бўйсунувчи туманлар ва шаҳарлар бюджетларини ўз ичига олади.

Туманларга бўлинадиган шаҳарнинг бюджети шаҳар бюджетини ва шаҳар таркибига кирувчи туманлар бюджетларини ўз ичига олади.

Туманга бўйсунадиган шаҳарлари бўлган туманнинг бюджети туман бюджетини ва туман бўйсунувидаги шаҳарлар бюджетларини ўз ичига олади.

Давлат бюджети даромадлари:

1) қонун ҳужжатларида белгиланган солиқлар, йиғимлар, божлар ва бошқа мажбурий тўловлар;

2) давлатнинг молиявий ва бошқа активларининг жойлаштирилиши, фойдаланишга берилиши ва сотилишидан олинган даромадлар;

3) қонун ҳужжатларига мувофиқ мерос олиш, ҳада этиш ҳуқуқи бўйича давлат мулкига ўтган пул маблағлари;

4) юридик ва жисмоний шахслардан, шунингдек, чет эл давлатларидан келган қайтарилмайдиган пул тушумлари;

5) резидент-юридик шахсларга ва чет эл давлатларига берилган бюджет ссудаларини қайтариш ҳисобига тушадиган тўловлар;

6) қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа даромадлар ҳисобидан шакллантирилади.

Давлат бюджети харажатлари тасдиқланган бюджетдан маблағ ажратиш доирасида қуйидаги шаклларда амалга оширилади:

1) бюджет маблағлари олувчиларнинг жорий харажатлари шаклида;

2) жорий бюджет трансфертлари шаклида;

3) капитал харажатлари шаклида;

— асосий фондлар ва воситаларни (улар билан боғлиқ ишлар ва хизматлар ҳам шулар жумласига киради) давлат эҳтиёжлари учун олиш ва такрор ишлаб чиқаришга;

— чет элда давлат эҳтиёжлари учун ер ва бошқа мол-мулк олишга;

— давлат эҳтиёжлари учун ерга бўлган ҳуқуқни ва бошқа номоддий активларни олишга;

— давлат захираларини вужудга келтиришга;

4) капитал харажатларни қоплаш учун юридик шахсларга бериладиган бюджет трансфертлари шаклида;

5) резидент-юридик шахсларга ва чет эл давлатларига бериладиган бюджет ссудалари шаклида;

6) давлат мақсадли жамғармаларига бериладиган бюджет дотациялари ва бюджет ссудалари шаклида;

7) давлат қарзини қайтариш ва унга хизмат кўрсатиш бўйича тўловлар шаклида;

8) қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа харажатлар шаклида.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Давлат бюджети лойиҳасини бюджет маблағлари олувчилар тақдим этган буюртмаларга ва Давлат бюджетининг тузилмасига кирувчи бюджетлар лойиҳаларига мувофиқ тайёрлайди.

Давлат бюджети Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан тасдиқланади.

Давлат бюджетига мувофиқ:

Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетлари — Давлат бюджети қабул қилинганидан кейин икки ҳафталик муддат ичида тегишли равишда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ҳамда вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимияти вакиллик органлари томонидан;

Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар таркибига кирувчи туманлар ва шаҳарлар бюджетлари — Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар бюджетлари қабул қилинганидан кейин бир ҳафталик муддат ичида туман, шаҳар ҳокимият вакиллик органлари томонидан;

шаҳарлар таркибига кирувчи туманлар бюджетлари ва туман бўйсунувидаги шаҳарлар бюджетлари — белгиланган муддатларда маҳаллий ҳокимият юқори турувчи вакиллик органлари томонидан қабул қилинади.

Ўзбекистон Республикасида 1994 йилнинг 1 июнидан бошлаб республика миллий валютаси "сўм" муомалага киритилди. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки муомалага 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 200 ва 500 сўмлик купюралар ҳамда 1, 3, 5, 10, 20 ва 50 "тийин"лар ва 5, 10, 50 сўмлик тангалар чиқарди. Ўзбекистон Республикасининг барча ҳудудларида ҳисоб-китоблар, тўловлар, республика резидентлари ва норезидентлари, юридик ва хусусий шахслар ўртасидаги муомалалар, албатта, миллий валюта — "сўм"ларда амалга оширилиши қатъий белгилаб қўйилган.

123-модда

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ягона солиқ тизими амал қилади. Солиқлар жорий қилишга фақат Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси ҳақли.

Ҳар бир шахс ушбу Кодексда белгиланган солиқлар ва йиғимларни тўлаши шарт.

Солиқ солиш — юридик шахсларга нисбатан мулк-чилик шаклидан, қонун олдида тенглик, жисмоний шахсларга нисбатан эса жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенглик асосида амалга оширилади.

Белгиланаётган солиқлар ва йиғимлар товарларнинг (ишлар, хизматларнинг) ёки пул маблағларининг Ўзбекистон Республикаси ҳудуди доирасида эркин муомалада бўлишини бевосита ёки билвосита чеклаб қўйиши ёхуд солиқ тўловчининг иқтисодий фаолиятини бошқача тарзда чеклаб қўйиши ёки унга тўсқин бўлиши мумкин эмас.

Олинган манбалардан қатъи назар, барча даромадларга солиқ солиниши шарт.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида солиқлар ва йиғимлар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан белгиланади ёки бекор қилинади, ушбу Кодексда назарда тутилган ҳоллар бундан мустаснодир.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида: умудавлат солиқлари, маҳаллий солиқлар ва йиғимлар амал қилади.

Умудавлат солиқларига қўйидагилар киради:

- 1) юридик шахслардан олинадиган даромад (фойда) солиғи;
- 2) жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи;
- 3) қўшилган қиймат солиғи;
- 4) акциз солиғи;
- 5) ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун тўланадиган солиқ;
- 6) экология солиғи;
- 7) сув ресурсларидан фойдаланганлик учун тўланадиган солиқ.

Умудавлат солиқлари ҳар йили қонуний тартибда белгиланадиган нормативлар бўйича тегишли бюджетлар ўртасида тақсимланади.

Маҳаллий солиқлар ва йиғимларга қўйидагилар киради:

- 1) мол-мулк солиғи;
- 2) ер рентаси солиғи;
- 3) реклама солиғи;
- 4) автотранспорт воситаларини олиб-сотганлик учун солиқ;

5) ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи (Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 25 декабрь қонуни билан киритилган);

6) савдо-сотиқ қилиш ҳуқуқи учун йиғим, шу жумладан айрим турлардаги товарларни сотиш ҳуқуқини берувчи лицензия йиғимлари;

7) юридик шахсларни, шунингдек тадбиркорлик фаолияти билан шуғуллануви жисмоний шахсларни рўйхатга олганлик учун йиғим;

8) автотранспорт тўхташ жойидан фойдаланганлик учун йиғим;

9) ободончилик ишлари учун йиғим.

Юридик шахсларнинг даромадлари ва солиқларни ҳисоблаб чиқиш учун улар бўйича тегишли чегирмалар тўлов тўланган вақт ва пул келиб тушган санадан қатъи назар, улар тааллуқли бўлган ҳисобот даврида бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ акс эттирилади.

Молия йилида солиқ солинадиган даромадга (фойдага) эга бўлган юридик шахслар даромад (фойда) солиғи тўловчилар ҳисобланади.

Юридик шахслар даромад (фойда) солиғи бўйича бюджет билан ҳисоб-китобларни мустақил равишда амалга оширадilar. Айрим тармоқлар юридик шахсларнинг бирлашмалари бюджет билан ҳисоб-китобларни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига биноан марказлаштирилган тартибда амалга оширишлари мумкин.

Жами даромад билан ушбу Кодексга мувофиқ белгиланадиган чегирмалар ўртасидаги фарқ сифатида ҳисобланган даромад (фойда) солиқ солиш объектидир.

Жами даромадга йўналтирилган товар, бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар ва бошқа опера-

циялар учун юридик шахс олиши лозим бўлган (олган) ёки текинга олган пул ёхуд бошқа маблағлар киритилади.

Бундай даромадлар жумласига қуйидагилар киради:

1) товарларни (ишларни, хизматларни) реализация қилишдан келадиган тушумлар;

2) асосий воситалар, номоддий активлар, қимматли қоғозлар, интеллектуал мулк объектлари, материаллар ва бошқа активларни реализация қилишдан келадиган даромадлар;

3) фоизлар кўринишидаги даромадлар;

4) дивидендлар;

5) текинга олинган мол-мулклар;

6) мол-мулкни ижарага беришдан келадиган даромадлар;

7) роялти;

8) текин молиявий ёрдамлар (давлат бюджетидан берилган субсидиялар бундан мустасно);

9) даъво муддати ўтказиб юборилган кредиторлик ва депонент қарздорликни ҳисобдан чиқаришдан олинган даромадлар;

10) илгари чегириб ташланган харажатлар, зарарлар ёки шубҳали қарзларнинг ўрнини қоплаш тариқасида олинган даромадлар;

11) валюта ҳисоб варақларидаги курс бўйича мусбий фарқлар;

12) фавқулодда даромадлар;

13) бошқа даромадлар.

Солиқ солинадиган даромадларни (фойдаларни) белгилашда жами даромаддан қуйидаги чегирмалар ажратилади:

— қўшилган қиймат солиғи, акциз солиғи, мол-мулк солиғи, ер солиғи, ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ, экология солиғи, сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ, шунингдек божхона божлари суммалари.

Молия йилида солиқ солинадиган даромадга эга бўлган жисмоний шахслар жисмоний даромадига солинадиган солиқларни тўлашлари шарт.

Жисмоний шахсларнинг жами йиллик даромадига солиқ тўловчи олиши лозим бўлган (олган) ёки текинга олган пул ёхуд бошқа маблағлар, шу жумладан:

— меҳнатга ҳақ тўлаш шаклида олинадиган даромадлар;

— жисмоний шахсларнинг мулкӣ даромадлари;

— жисмоний шахсларнинг тадбиркорлик фаолиятидан келадиган ялпи даромадлар киради.

Жисмоний шахсларнинг тадбиркорлик фаолиятидан келадиган ялпи даромаддан солиқ солинадиган даромадларни аниқлаш вақтида мазкур ялпи даромадни олиш (топиш) учун қилинган харажатлар, мажбурий тўловлар, чиқимлар ва ажратмалар чегириб ташланади.

Жисмоний шахсларнинг тадбиркорлик фаолиятдан келадиган ялпи даромаддан чегириб ташланиши лозим бўлган харажатлар, мажбурий тўловлар, чиқимлар ва ажратмаларни аниқлаш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Қўшилган қиймат солиғи товарлар ишлаб чиқариш (ишлар бажариш, хизматлар кўрсатиш), уларни реализация қилиш ҳамда Ўзбекистон Республикаси ҳудудига товарлар (ишлар, хизматлар) импорт қилиш жараёнида қўшилган қийматнинг бир қисмини бюджетга ажратишдир.

Тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи юридик шахслар қўшилган қиймат солиғи тўловчилардир.

Товарларни (ишларни, хизматларни) импорт қилувчи юридик ва жисмоний шахслар импорт қилинаётган ана шу товарлар (ишлар, хизматлар) бўйича қўшилган қиймат солиғи тўловчилардир.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чиқарилган товарларга ва импорт қилинган акциз тўланадиган товарларга акциз солиғи солинади.

Ўзбекистон Республикасида акциз тўланадиган товарлар ишлаб чиқараётган ёки бундай товарларни импорт қилаётган юридик ва жисмоний шахслар бюджетга акциз солиғи тўлайдилар.

Солиқ солинадиган мол-мулкка эга бўлган юридик ва жисмоний шахслар мол-мулк солиғи тўловчилардир.

Юридик шахслар учун асосий воситалар ва номоддий активларнинг ўртача йиллик баланс қиймати солиқ солиш объекти ҳисобланади.

Жисмоний шахслар учун:

— уларнинг мулки бўлган уй-жойлар, квартиралар, чорбоғ ва боғ уйлари, гаражлар ва бошқа иморатлар, бинолар ва иншоотлар қиймати;

— уларнинг мулки бўлган автомобиллар, моторли қайиқлар, вертолётлар, самолётлар ва бошқа транспорт воситалари двигателларининг қуввати солиқ солиш объекти ҳисобланади.

Ўз мулкида, эгалигида ёки фойдаланишида ер участкаларига эга бўлган юридик ва жисмоний шахслар ер солиғи тўловчилардир.

Юридик шахслар учун қуйидаги ер участкалари солиқ солинадиган объект ҳисобланади:

1) қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда мулк қилиб олинган ер участкалари;

2) қишлоқ ёки ўрмон хўжалигини юритиш учун эгалик қилишга берилган ер участкалари;

3) корхоналар, бинолар ва иншоотлар қуриш учун ёки қишлоқ хўжалигига тааллуқли бўлмаган бошқа мақсадларда фойдаланиш учун берилган ер участкалари;

4) корхоналар, бинолар ёки иншоотларга бўлган мулк ҳуқуқи ўтиши билан бирга эгалик қилиш ва фойдаланиш ҳуқуқи ҳам ўтган ер участкалари.

Жисмоний шахслар учун қуйидаги ер участкалари солиқ солинадиган объект ҳисобланади:

1) турар жойлар эгалигида ва жамоат ерларида шахсий ёрдамчи хўжалик юритиш учун мерос қилиб қолдириладиган, умрбод эгалик қилишга берилган ер участкалари;

2) якка тартибда уй-жой қуриш учун мерос қилиб қолдириладиган, умрбод эгалик қилишга берилган ер участкалари;

3) жамоа боғдорчилиги, узумчилиги ва полизчилигини юритиш учун берилган ер участкалари;

4) хизмат юзасидан қонун ҳужжатларига мувофиқ берилган чек ерлар;

5) мерос бўйича, ҳада қилиниши ёки сотиб олиниши натижасида уй-жой, дала ҳовли билан биргаликда эгалик қилиш ҳуқуқи ҳам ўтган ер участкалари;

6) қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда мулк қилиб олинган ер участкалари;

7) тадбиркорлик фаолиятини юритиш учун доимий фойдаланишга ёки ижарага берилган ер участкалари.

Ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқни Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фойдали қазилмалар қазиб олишни, шунингдек фойдали қазилмалар қазиб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоотлари қуриш ва улардан фойдаланишни амалга оширувчи юридик ва жисмоний шахслар тўлайдилар.

Ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ солиш объектлари қуйидагилардан иборатдир:

— фойдали қазилмалар (шу жумладан, қўшилиб чиқадиган фойдали қазилмалар ва қимматли компонентлар) қазиб олиш ҳажми;

— техноген ҳосилаларнинг (минерал хом ашё қазиб олиш ва уларни қайта ишлаш чиқиндиларининг) ҳажми;

— фойдали қазилмалар қазиб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоотлари ҳажми;

— рангли тошлар хом ашёси, палеонтология қолдиқлари ва бошқа геологик коллекция материаллари намуналарини тўплаш учун бериб қўйилган ер қаъри участкаси майдони.

Товарлар ишлаб чиқарувчи, ишлар бажарувчи, хизматлар кўрсатувчи юридик шахслар экология солиғи тўлайдилар.

Товарлар ишлаб чиқариш (ишлар бажариш, хизматлар кўрсатиш) таннархи (муомала харажатлари) солиқ солиш объектидир.

Ўз фаолиятида бевосита сувдан фойдаланувчи юридик шахслар сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ тўлайдилар.

Ишлаб чиқариш ва техника эҳтиёжлари учун ер усти ва ер ости манбаларидан фойдаланилган сув ресурсларининг ҳажми сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ солиш объекти ҳисобланади.

Солиқ ҳақидаги қонун ҳужжатларида белгиланган муддатлар календарь сана ёки йиллар, йил чораклари, ойлар, ўн кунликлар ва кунлар билан ҳисобланадиган давр ўтиши билан белгиланади.

Солиқлар ва йиғимларни тўлаш юридик шахслар томонидан нақд пулсиз тартибда тегишли суммани бюджет таснифининг тегишли бўлими ва параграфига ўтказиш йўли билан, жисмоний шахслар томонидан эса, нақд пул билан ва пул ўтказиш йўли билан амалга оширилади.

Солиқ тўловчилар билан солиқ органлари ўртасидаги низолар юқори солиқ органлари ва суд томонидан кўриб чиқилади.

Солиқ ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун солиқ тўловчиларга нисбатан Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексида назарда тутилган молиявий жазо чоралари қўлланилади; жисмоний шахслар ҳамда юридик шахсларнинг мансабдор шахслари эса, шунингдек маъмурий, фуқаролик-ҳуқуқий ва жиноий жавобгарликка ҳам тортилишлари мумкин.

Солиқ тўловчини жавобгарликка тортиш уни солиқлар ва йиғимларни тўлаш мажбуриятидан озод қилмайди.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида солиқ тизимига ўзгаришлар, қўшимчалар киритиш фақат Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қарори асосида амалга оширилади.

**Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини
Республика Марказий банки бошқаради.**

Пул-кредит муносабатларини тартибга солишнинг асосий қуроли бўлган банклар ижтимоий ривожланиш қонуниятларини ва муаммоларини доим акс эттириб келган. Ҳозирги вақтда Ўзбекистон банклари асосан хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида кредитларни қайта тақсимлаш билан шуғullanувчи муассасалардан мамлакатда ўтказилаётган ислохотлар суръатига, ташқи иқтисодий алоқаларни кенгайтиришга, давлатнинг молиявий аҳволига ва маблағлардан фойдаланишга фаол таъсир этувчи тузилмаларга айланмоқда. Республикада бозор иқтисодиётини барпо этиш вазифаларини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилган янги банк қонунчилиги асосида тижорат тузилмаларига банк хизматини кўрсатишнинг янги усуллари жорий этилмоқда, банкларнинг капитал бозоридаги мустақиллиги ва аҳамияти ортмоқда.

Банк фаолияти ва унинг давлатимиз иқтисодиётини бошқаришдаги ўрни ҳақида фикр-мулоҳаза юритганда, "банк" тушунчасига Ўзбекистон Республикасининг "Банклар ва банк фаолияти тўғрисида" - ги 1996 йил 25 апрель қонунида берилган таърифини келтирмаслик мумкин эмас. Қонуннинг 1-моддасида бундай дейилган: банк — тижорат ташкилоти бўлиб, банк фаолияти деб ҳисобланадиган қуйидаги фаолият турлари мажмуини амалга оширадиган юридик шахсдир:

— юридик ва жисмоний шахслардан омонатлар қабул қилиш ҳамда қабул қилинган маблағлардан таваккал қилиб кредит бериш ёки инвестициялаш учун фойдаланиш;

— тўловларни амалга ошириш.

"Банклар ва банк фаолияти тўғрисида" ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг 4-моддасида банк-

ларни тегишли ваколатларга ва банк мақомига эга бўлган махсус юридик шахс ташкил этиш имконияти ҳақида фикр юритиш учун асос берадиган операцияларнинг асосий рўйхати берилган. Бундай операцияларга қуйидагилар киради: пул маблағларини омонатларга жалб этиш; кредитларнинг қайтарилиши, фоизлилиги ва муддатлилиги шарти билан ўз номидан ўз маблағлари ва жалб этилган маблағлар ҳисобидан кредитлар бериш; жисмоний ва юридик шахсларнинг, шу жумладан вакил банкларнинг ҳисоб варақларини очиш ва юритиш, улар бўйича ҳисобкитоб қилиш.

Банклар давлатнинг иқтисодий сиёсатини юритишда, солиқларнинг тўланишида ва давлат тўловларини амалга оширишда ёрдам беради.

Барча корхоналар ва муассасалар ўз пулларини банкларда сақлашлари ва ҳисоб-китобларни банклар орқали амалга оширишлари каби жараёнлар банкларга пул муомаласини бошқариш орқали иқтисодиётга таъсир этиш имконини беради.

Ислохотлар давомида фақат банкларнинг тузилишидагина эмас, балки кредит муносабатларининг хусусиятида ҳам чуқур ўзгаришлар юз берди. Натижада Ўзбекистонда амалда икки даражали банк тизими шаклланди: I даража — Ўзбекистон Республикаси Марказий банки; II даража — тижорат банклари ва бошқа банклар. Марказий ва тижорат банклари функцияларининг бир-биридан фарқланиши биринчи бор 1991 йилдаёқ Ўзбекистон Республикасининг "Банклар ва банк фаолияти тўғрисида"ги қонунида мустаҳкамланган эди. Ҳозирги вақтда икки даражали банк тизими мазкур тузилмалардан ташқари акционерлик, тижорат, давлат, хусусий банклар, хорижий капитал иштирок этган банклардан иборат.

Марказий банк давлатнинг бош банки бўлиб, давлатнинг банк тизимида етакчи ўрин эгаллайди ҳамда универсал ва ихтисослашган банклар фаолиятини йўналтирувчи "банклар банки" вазифасини бажа-

ради. У иқтисодий жиҳатдан мустақил, ўз харажатларини даромадлари ҳисобидан қоплайди.

Марказий банкнинг бош мақсади миллий валюта-нинг барқарорлигини таъминлашдан иборат. Унинг асосий вазифаси қуйидагилардан иборат: пул муомаласини тартибга солиш; миллий валютанинг барқарорлигини таъминлаш; ягона пул-кредит сиёсатини юритиш; ҳисоб-китобни, касса хизмати кўрсатишни ташкил этиш; омонатчилар ва банкларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш; тижорат банклари ва бошқа кредит муассасаларининг фаолиятини назорат қилиш; ташқи иқтисодий фаолият операцияларини амалга ошириш. Марказий банк давлат иқтисодиётини пул-кредит воситасида бошқаришни тижорат банкларига жалб этилган маблавларни мажбурий резервлаш нормаларини ва тижорат банклари кредитлари бўйича ҳисоб ставкалари даражасини белгилаш; қимматли қоғозлар билан ўтказиладиган операцияларнинг иқтисодий нормативларини уларга етказиш йўли билан амалга оширади. Марказий банк тижорат банкларига қисқа муддатли кредитлар бериш билан сўнги инстанция кредитори сифатида намоён бўлади ва уларни қайта молиялаштиради.

Кейинги йилларда банк қонунларини такомиллаштириш давом эттирилди. Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 21 декабрда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида"ги ва 1996 йил 25 апрелда қабул қилинган "Банклар ва банк фаолияти тўғрисида"ги қонунлари банк фаолиятининг ҳуқуқий жиҳатларини халқаро стандартларга яқинлаштирган муҳим ҳужжатлар бўлди. Ушбу қонунларни мустақил экспертизадан ўтказишда Халқаро валюта фонди (ХВФ), Жаҳон банки ва бошқа халқаро молиявий институтлар, хориждаги марказий ва тижорат банклари фаол иштирок этдилар.

Банкнинг ҳуқуқий мақоми тўғрисида фикр юритганда, унинг бутун жамият учун зарур бўлган вазифаларини бажариш мақсадида тузилаётганлигини таъкидлаш жоиздир. Ушбу вазифаларнинг қанчали

самарали бажарилаётганлигига қараб Марказий банкнинг жамият учун фойдалилик даражаси ҳақида хулоса чиқариш мумкин. Бундан Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг биринчи ва энг асосий ваколати — давлат банк тизимининг маркази бўлиш ҳуқуқи келиб чиқади.

Марказий банк қонун ижодкорлиги билан шуғулланиш, яъни банклар ва банкларга қарашли бўлмаган ташкилотлар учун бажарилиши шарт бўлган банк операцияларини амалга ошириш; банкларда ҳисобкитоб юритиш; бухгалтерлик ва статистик ҳисоботлар тузиш ва тақдим этиш қоидаларини ишлаб чиқиш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистон Марказий банки ваколатининг иккинчи хусусияти шундан иборатки, у тижорат банклари билан рақобат қилмаслиги учун унинг функциялари бир оз чекланган бўлади, яъни Марказий банк фақат банкларга ва давлатга хизмат кўрсатади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ваколатининг учинчи йўналиши шундан иборатки, у пул-кредит муомаласи соҳасида давлат контроли ва назоратини амалга оширишни ташкил этади. Марказий банк ўз назоратидаги субъектларнинг оператив-хўжалик фаолиятига аралашмаган ҳолда банк фаолиятининг қонунийлигини назорат қилади.

Ўзбекистон Марказий банки ваколатининг тўртинчи йўналиши унинг давлат бошқаруви органи сифатида давлат пул-кредит сиёсатини амалга ошириш бўйича фаолият юритишида намоён бўлади.

Марказий банк хорижий давлатларнинг миллий ва хусусий банклари билан ўзаро муносабатларда, шунингдек, халқаро банклар ва бошқа халқаро молиявий ташкилотларда мамлакатимиз манфаатларини ҳимоя қилади.

Давлат бошқаруви органи бўлган Марказий банк Ўзбекистон Республикаси ҳукумати билан банкир, маслаҳатчи ва фискал агент сифатида доимий ҳамкорлик қилади. Марказий банк ҳар йили ҳукуматта

давлат бюджетини тайёрлашга доир тавсияларга эга бўлган иқтисодий ва молиявий масалалар бўйича доклади тақдим этади.

Марказий банк ҳукуматга давлатнинг Молия вазирлиги чиқарадиган ва эркин муомалада бўлган қарз мажбуриятлари шаклида гувоҳлантирилган қимматбаҳо қоғозларни гаровга олиб, Олий Мажлис тасдиқлаган миқдорда кредитлар бериб туради.

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги маъмурий-ҳудудий бўлинишига мувофиқ равишда Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри ва вилоятларда Марказий банкнинг ҳудудий бошқармалари ташкил этилган. Улар Марказий банк бошқарувига ҳисобдор бўлиб, унинг қарорлари асосида тузилади, қайта тузилади ва тугатилади.

XXVI б о б

МУДОФАА ВА ХАВФСИЗЛИК

125-м о д д а

Ўзбекистон Республикаси Қуrolли Кучлари Ўзбекистон Республикасининг давлат суверенитетини ва ҳудудий яхлитлигини, аҳолининг тинч ҳаёти ва хавфсизлигини ҳимоя қилиш учун тузилади.

Қуrolли Кучларнинг тузилиши ва уларни ташкил этиш қонун билан белгиланади.

Ҳозирги кунда жаҳонда юз бераётган туб ўзгаришларга қарамай, хавфсизликни таъминлашнинг ҳарбий жиҳати ҳали ҳам долзарб масала бўлиб қолмоқда. Марказий Осиё ва Ўзбекистонда ҳозирги кунда юзага келган мураккаб халқаро аҳвол мамлакат мудофаа қобилияти, яъни унинг сиёсий, иқтисодий, ҳарбий ва маънавий куч-қудратининг ташқи таъжовуздан ҳимояланишга тайёрлик даражасини мамлакатда хавфсизликни кафолатлаш, шунингдек, бутун

минтақада барқарорликни таъминлаш бўйича энг муҳим шарт-шароитлар қаторига қўшади.

Мудофаа соҳасида норматив базанинг яратилиши 1991 йил 31 августда "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида"ги қонуннинг қабул қилинишидан бошланди ва унда Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги таъсис этилганлиги, эндиликда мустақил равишда мудофаа сиёсати юритилиши таъкидланди. Қонуннинг ҳаётга татбиқ этилиши Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1992 йил 14 январдаги "Ўзбекистон Республикаси ҳудудида дислокация қилинган ҳарбий қисмлар ва ҳарбий ўқув муассасалари ҳақида"ги қарорининг қабул қилинишидан бошланди. Унга кўра, собиқ Иттифоқ Қуроли Кучларининг Ўзбекистон Республикасида аввал жойлаштирилган ҳарбий қисм, қўшилма, ҳарбий-ўқув юртлиари, муассаса, ташкилот ва бошқа ҳарбий тузилмалари мустақил давлатимиз юрисдикциясига ўтказилди.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Қуроли Кучларининг муваффақиятли ривожланиши ва фаолият кўрсатиши учун зарур норматив-ҳуқуқий асос яратилган. Бу Ўзбекистон Республикасининг "Мудофаа тўғрисида"ги қонуни (2001 йил 11 май), Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг "Ҳарбий қасамёд тўғрисида"ги қарори (1992 йил 3 июль), Ўзбекистон Республикасининг "Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида"ги (1992 йил 3 июль), "Муқобил хизмат тўғрисида"даги (1992 йил 3 июль) қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ўзбекистон Республикаси Қуроли Кучлари ҳарбий қисмининг жанговар байроғи тўғрисида"ги (1993 йил 22 ноябрь) ва "Миллий хавфсизлик кенгашини тузиш тўғрисида"ги (1995 йил 1 май) Фармонлари, Олий Мажлиснинг "Ўзбекистон Республикасининг ҳарбий доктринаси тўғрисида"ги қарори (1995 йил 30 август), "Ўзбекистон Республикаси миллий хавфсизлик концепциясини тасдиқлаш тўғрисида"ги қонун (1997 йил

29 август), Ўзбекистон Республикаси Қуроли Кучларининг низомлари (1996 йил декабрь) шулар жумласидандир.

Айтиб ўтилган нормалар ҳарбий сиёсат ва ҳарбий қурилиш принципларини, Қуроли Кучлар таркибий тузилмасини, уларни кадрлар билан тўлдириш, кадрлар тайёрлаш ҳамда бошқариш принципларини белгилайди.

Конституцияга мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Президенти "республика Қуроли Кучларининг Олий Бош қўмондони ҳисобланади, Қуроли Кучларининг олий қўмондонларини тайинлайди ва вазифасидан озод қилади; олий ҳарбий унвонларни беради" (Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 93-моддасининг, 16-банди). У "Ўзбекистон Республикасининг суверенитети, хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлигини муҳофаза этиш, миллий-давлат тузилиши масалаларига доир қарорларни амалга ошириш юзасидан зарур чора-тадбирлар кўради" (93-модданинг, 2-банди), "Ўзбекистон Республикасига ҳужум қилинганда ёки тажовуздан бир-бирини мудофаа қилиш юзасидан тузилган шартнома мажбуриятларини бажариш зарурияти туғилганда уруш ҳолати эълон қилади, қабул қилган қарорини уч кун мобайнида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тасдиғига киритади" (93-модданинг, 17-банди).

Ўзбекистон Республикасининг "Мудофаа тўғрисида"ги қонуни Қуроли Кучлар фаолиятининг қуйидаги принципларини белгилаб беради:

- қонуннинг устуворлиги;
- марказлашган бошқарув ва яккабошчилик;
- доимий жанговар тайёргарлик ва сафарбарликка шайлик;
- ҳеч бир партиёга мансуб бўлмаслик;
- ҳарбий хизматчилар ва уларнинг оила аъзоларини ижтимоий ҳимоялаш ва ҳ. к.

Ўзбекистон Республикасининг Қуроли Кучлари қуруқликдаги қўшинлар, ҳарбий-ҳаво кучлари, ҳаво

ҳужумига қарши мудофаа қўшинлари, махсус қўшинлар, ҳарбий қурилиш-муҳандислик қўшилмалари ва миллий гвардиядан таркиб топади. Уларга кундалик раҳбарлик қилиш ва бошқарувни Мудофаа вазирлиги амалга оширади.

Қуроли Кучларни кадрлар билан тўлдириш Ўзбекистон Республикасининг "Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида"ги қонунига биноан амалга оширилади.

Қўшинларнинг кундалик ҳаёти ва ички тартиб-интизом Қуроли Кучлар низомлари асосида тартибга солинади.

Ҳарбий қурилишни ташкил этиш ва Қуроли Кучларни қўлаш, мудофаа сиёсатининг принциплари "Ўзбекистон Республикасининг ҳарбий доктринаси"да белгиланган бўлиб, унда урушга тайёргарлик эмас, аксинча уруш ва ҳарбий тажовузларнинг олдини олиш асосий стратегик йўналиш сифатида эътироф этилган. Унда қуйидаги қоидалар мустаҳкамланган:

— урушни халқаро муаммоларни ҳал этишнинг усули сифатида тан олмаслик;

— куч ишлатиш ва уни ишлатиш билан тажовуз қилишдан воз кечиш;

— ядро қуроллари яқинлаштирмаслик, ядро қуроллари жойлаштирмаслик, ишлаб чиқармаслик, сотиб олмаслик;

— республикада бошқа давлатларга нисбатан ҳудудий ва бошқа хил даъволарнинг бўлмаслиги ҳамда ўзига юклатилган мажбуриятларни изчил амалга ошириш, шунингдек бошқа мамлакатлар билан ўзара муносабатларни халқаро ҳуқуқ нормалари ва хавфсизлик манфаатларини кўзлаган ҳолда қуриш.

Конституция 125-моддасининг 2-қисмида "Қуроли Кучларнинг тузилиши ва уларни ташкил этиш қонун билан белгиланади", дейилган. Шундай қилиб, давлат фаолиятининг ҳарбий қурилиш каби муҳим соҳасида қонунийлик (легитимлик) фуқаролик на-

зоратига эришилади. Бунда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг халқчиллиги ва умумэътироф этган халқаро ҳуқуқий нормаларга мувофиқлиги яна бир бор намоён бўлади.

126-модда

Ўзбекистон Республикаси ўз хавфсизлигини таъминлаш учун етарли даражада қуроли кучларига эга.

Мазкур норма давлатимизнинг тинчликсевар сиёсатга эга эканлиги ва энг аввало, давлат суверенитети, ҳудудий яхлитлиги ва бошқа муҳим давлат манфаатлари ҳамда жамиятнинг иқтисодий ресурсларига ҳақиқий ва эҳтимол тутилган тажовузнинг даражаси ва миқёсидан келиб чиққан ҳолда ўз Қуроли Кучларини яратиши ва унинг таркибий тузилиши, қуролланганлиги, куч-қудратини белгилашдан далолат беради.

Ўзбекистон мазкур принципларга амал қилган ҳолда таркибан камсонли, аммо ҳаракатчан, замонавий қурол-аслаҳа ва ҳарбий техника билан жиҳозланган ҳамда кам таркибли ҳарбий воситаларни қўлаган ҳолда Ўзбекистон аҳолиси хавфсизлиги ва осойишта турмушини юқори самардорликда, мустақил ва ишончли таъминлай оладиган Қуроли Кучларни яратади.

Қуроли Кучлар доимий равишда ҳар қандай ша-роитда амал қилишга тайёр туриши, мамлакатимизнинг геостратегик жойлашуви ва жўғрофий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда бутун кучи билан душманга ҳам қуруқликда, ҳам сувда, ҳам ҳавода зарба беришга тайёр ҳар тарафлама мувофиқлаштирилган куч-қудратга эга бўлиши лозим.

Ҳарбий қонунчилик нормалари "Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида"ги қонунда (1996 йил 26 декабрь) ривожлантирилди. Унда: "Ўзбекистон Республикаси

"Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида"ги қонуни ва "Ўзбекистон Ҳарбий доктринаси"га биноан, ҳарбий-сиёсий блокларда иштирок этмайди", дейилган.

Жаҳонни ҳарбий блокларда кўриш ҳамда ташқи сиёсий ва ташқи иқтисодий фаолиятни мафкуралаштиришдан воз кечишни Ўзбекистон Республикаси Қуроли Кучларининг давлат институтлари тизимидаги ўрнидан ажратган ҳолда тасаввур этиш мумкин эмас.

Айнан ташқи сиёсат масалаларига ва Қуроли Кучларнинг амал қилишига оид вазифаларни ҳал этишга комплекс ёндашув Ўзбекистон Республикасининг миллий манфаатларини кафолатлашга қаратилган мувофиқлаштирилган сиёсатни олиб боришга имкон беради.

Ўзбекистон Республикасининг Қуроли Кучлари Ўзбекистоннинг минтақавий хавфсизликнинг муҳим омили сифатидаги аҳамиятини оширишда катта аҳамият касб этади.

Мамлакат мудофаа қобилиятини ривожлантириш ва мустаҳкамлашда, Қуроли Кучларни тараққий эттиришда Ўзбекистоннинг ҳарбий, сиёсий соҳадаги халқаро алоқаларини чуқурлаштириш алоҳида аҳамиятга эга.

Ўзбекистон НАТОнинг "Тинчлик учун ҳамкорлик" дастурига қўшилган. НАТО билан ҳамкорлик Ўзбекистон барқарорлиги ва осойишта тараққиёти, минтақада хавфсизликни таъминлаш, Ўзбекистонни Евроатлантика хавфсизлик тизимига амалда киритишга қаратилган. Ўзбекистоннинг Қозоғистон ва Қирғизистон билан биргаликда БМТ захира кучлари сифатида "Центразбат" (Марказий Осиё батальони)га — коллектив тинчлик ўрнатиш батальонига аъзо бўлиши халқаро майдонда ҳарбий ҳамкорликни ривожлантириш соҳасида қўйилган муҳим қадамдир.

Юқорида кўрсатилган қонунлар ва қонун ости ҳужжатларни амалга ошириш асосида Ўзбекистон

Республикаси Қулолли Кучларини тузиш ва унинг фаолият кўрсатиши ҳақидаги конституциявий қоидаларни изчил ривожлантириш ва амалда қўллаш ҳозирги кунга келиб, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов айтганидек, "мамлакатимиз мустақиллиги, суверенитети, ҳудудий яхлитлиги, келажаги буюк давлат қураётган Ўзбекистон фуқароларининг тинч-осойишта ҳаёти, тинч ижодий меҳнати хавфсизлигининг кафолати" бўлган Қулолли Кучларни яратишга имкон берди.

КОНСТИТУЦИЯГА ЎЗГАРТИРИШ
КИРИТИШ ТАРТИБИ

127-модда

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартиришлар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси жами депутатларининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилиги томонидан қабул қилинган қонунлар билан киритилади.

Шароит тақозо этса, ҳар қандай қонун ёки Конституция нормаси ўзгартирилиши мумкин. Абадиётта мўлжалланган нормаларнинг ўзи йўқ. Аммо давлат, халқ, фуқаролар ҳуқуқий нормаларнинг барқарор бўлишидан манфаатдордилар. Барқарор ҳуқуқий тартиб-қоида мустаҳкам ҳуқуқий соғлом онгни шакллантиради. Конституция нормалари асосий қонунлар таркибига кирганлиги учун уларни ўзгартириш, янгилаш оддий қонунларни ўзгартириш ёки янгилашдан қисман фарқ қилади. Бу жаҳон тажрибасида қабул қилинган қоида. Мисол учун Россия Федерацияси Конституциясига тузатиш ёки янгилик киритиладиган бўлса, бу ҳақда таклифни фақат Президент, Федерация Кенгаши, Давлат Думаси, ҳукумат, Россия Федерацияси субъектларининг қонун чиқарувчи (ваколатли) органлари ва Федерация Кенгаши ёки Давлат Думаси депутатларидан камида бешдан бир қисми киритиши мумкин. Испания конституцияси бўйича бош кортесларнинг иккала палатасида ҳам депутатларнинг бешдан уч қисмидан кўпроғи овоз берса, конституцияга ўзгартиш киритилиши мумкин.

Оддий қонунларнинг қабул қилиниши учун Олий Мажлис депутатларининг кўпчилик овози талаб

этилади. Конституцияга ўзгартириш киритиш учун Олий Мажлис жами депутатларининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овоз бериши шарт.

128-модда

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тегишли таклиф киритилгандан кейин олти ой мобайнида Конституцияга ўзгартиришлар ҳамда тузатишлар киритиш тўғрисида кенг ва ҳар тарафлама муҳокамани ҳисобга олган ҳолда қонун қабул қилиши мумкин. Агар Олий Мажлис Конституцияга ўзгартириш киритиш тўғрисидаги таклифни рад этса, таклиф бир йил ўтгандан кейингина қайта киритилиши мумкин.

Ўтмишда Конституцияга жуда кўп ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритилар эди. Конституцияга ўзгартириш киритилмаган деярли бирор-бир сессия йўқ эди, десак ҳам бўлади. Депутатлар кўзини очиб юмгунча конституцияга ўзгартириш киритилган бўлар эди. Бу аҳвол Конституция ва қонунларнинг барқарорлигига путур етказар, ҳуқуқий онининг шаклланишига зарар келтирар, конституция ва қонунларга нисбатан бўлган ишонч ва ҳурматни сусайтирар эди. Қонунларга тез ўзгарувчан қоида деб қаралар эди. Конституциявий нормаларнинг обрўйини кўтариш, уларнинг барқарорлигини мустаҳкамлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ушбу 128-модда киритилди.

Бу модданинг олдинги кўринишида: "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тегишли таклиф киритилгандан кейин олти ой мобайнида Конституцияга ўзгартиришлар ҳамда тузатишлар киритиш тўғрисида қонун қабул қилиниши мумкин", дейилган эди. Президент И. А. Каримов тузатишлар киритиш тўғрисида дейилган сўзлардан кейин ўз қўли билан "кенг ва ҳар тарафлама муҳокамани ҳисобга олган ҳолда" — деган сўзларни қўшиб, моддага янада чуқурроқ мазмун бахш этди.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
КОНСТИТУЦИЯСИГА ШАРҲ

Ўзбек тилида

"Ўзбекистон" нашриёти — 700129, Тошкент

Бадий муҳаррир Ҳ.Меҳмонов
Тех.муҳаррир Т. Харитонова
Мусахҳиҳ Ш. Орипова
Компьютерда тайёрловчи Э. Ким

Теришга берилди 25.04.2001. Босишга рухсат этилди
2.06.2001. Формати 84×108^{1/32}. Гарнитура Балтика. Офсет
босма усулида босилди. Шартли босма листи 31,08. Нашр
листи 25,04. Тиражи 10 000. Баҳоси шартнома асосида.
Буюртма № 90

Ўзбекистон нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Нашр № 110-2001

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси Тошкент
китоб-журнал фабрикасида босилди.
700197, Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси
Ў32 га шарҳ. //Муаллифлар таркиби: М.А.Абдусаломов, Б.Т.Акрамхўжаев, Х.Р.Алимов
бошқ., Таҳририят кенгаши: Ш. Ўраев (Республика)
бар), З. Алматов ва бошқ./.— Т.: "Ўзбекистон"
2001.—591 б.

Сарлавҳада: ЎзР Ички ишлар вазирлиги а
демияси.

И. Абдусаломов М.Ю. ва бошқ.

ISBN 5-640-02915-X

ББК 67.400.1

№230-2001
Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Республикасининг
Давлат кутубхонаси

III 120302011-70
M351(04)-2001 20